

THE MEDIAEVAL ACADEMY OF AMERICA

PUBLICATION No. 32

VINCENT OF BEAUV AIS

DE ERUDITIONE FILIORUM NOBILIUM

*The publication of this book was made possible by grants of funds to the
Academy from the Carnegie Corporation of New York and the
American Council of Learned Societies.*

COPYRIGHT
BY
THE MEDIAEVAL ACADEMY OF AMERICA
1938

Printed in U.S.A.

TO MAYNARD

PREFACE

I DESIRE to extend my profound gratitude to the Mediaeval Academy of America and to the American Council of Learned Societies, whose generosity has made the publication of this work possible. I am indebted to the Rotograph Commission of the Modern Language Association of America for photostats of MSS. B.N. Lat. 16606 and 16390. I have been deeply obliged by Professor B. L. Ullman of the University of Chicago, who, from a rich store of ancient and mediaeval lore, gave unstinted advice on editorial technique and identification of quoted material. I am happy to express my heart-felt appreciation to Mr G. W. Cottrell, Jr, Executive Secretary of the Mediaeval Academy, who with untiring effort and skill revised and corrected the manuscript and gave invaluable suggestions as to its final form. I wish to thank Professor J. J. Reilly, Librarian of Hunter College of the City of New York, Professor A. H. Gilbert of Duke University, Professor M. R. P. McGuire of the Catholic University of America, Dr E. D. Goldschmidt, formerly of the Preussische Staatsbibliothek in Berlin, and Dr Zoltan Haraszti of the Boston Public Library for kind interest, assistance, and encouragement.

ARPAD STEINER

New York, N.Y.

October, 1937

CONTENTS

Page

INTRODUCTION

1. The Significance of <i>De Eruditione Filiorum Nobilium</i>	xi
2. The Date of Composition of <i>De Eruditione</i>	xv
3. The Sources of the Treatise	xviii
4. Vincent of Beauvais and Aegidius Romanus	xxv
5. Manuscripts and Editions	xxvii
6. Translations	xxx
7. Text and Apparatus of the Present Edition	xxxi

DE ERUDITIONE FILIORUM NOBILIIUM

Prologus	3
I. De puerorum nobilium eruditione	5
II. De magistri eleccióne	8
III. De modo docendi	13
IV. De impedimentis addiscendi	17
V. De tribus necessariis addiscenti	21
VI. De quinque adminiculis ad discendum	24
VII. De subieccione discipuli erga magistrum	27
VIII. De attencione ipsius ad audiendum	30
IX. De docilitate ipsius ad intelligendum	33
X. De beniuolencia eiusdem ad retinendum	36
XI. De ordine scolastice discipline	40
XII. De studiosa discentis affectione	44
XIII. De ipsius fine vel intencione	47
XIV. De proficiencium lectione	52
XV. Quod omne discentium studium debet ad theologiam, idest diuinam tendere scientiam	55
XVI. Qualiter christiano conuenit omnia librorum genera legere	58
XVII. De studio vel meditacione	62
XVIII. De scribendi exercicio contra aliena	64
XIX. De exercicio contra propria scripta	68
XX. De exercicio in disputacione uel inquisitione	70
XXI. De contencionе vitanda in disputacione	73
XXII. De opponendi et respondendi cautela et moderacione	75
XXIII. De morali puerorum instruccióne	78
XXIV. Qualiter omnia consonant huic etati erudiende	83
XXV. De puerorum cohercione	88

XXVI. De cohercionis moderacione.....	92
XXVII. De causis discipline libenter suscipiende.....	95
XXVIII. Quod instruendi sunt pueri de obediencia filiali.....	103
XXIX. Quibus obediencia debeat exhiberi.....	109
XXX. De vii gradibus in modo obediendi.....	114
XXXI. De morali composicione.....	117
XXXII. De vita sociali et eligenda societate.....	123
XXXIII. De concordia socrorum et stabilitate.....	128
XXXIV. Qualiter pueri ad omnes homines se debeant habere...	132
XXXV. De regimine uel disciplina adolescencie.....	134
XXXVI. De moribus bonis formandis in adolescente.....	138
XXXVII. De institucione coniugalis uite.....	146
XXXVIII. De illo qui uoluerit continere.....	151
XXXIX. De puerilibus euacuandis in uirili etate.....	156
XL. Quod uir preterita debet recolere et presencia attendere	159
XLI. Qualiter eciam futura debet prouidere.....	166
XLII. De puellarum custodia et absconsione.....	172
XLIII. De litterali et morali earum instruccione et 1 ^o de castitate.....	176
XLIV. De uitanda ornatus superfluitate.....	181
XLV. De pudice societatis et famulatus eleccione.....	187
XLVI. De humilitate puellari et taciturnitate atque maturitate	190
XLVII. De puella nuptui tradenda.....	194
XLVIII. Qualiter de coniugali statu sit instruenda.....	197
XLIX. Qualiter admonenda sit de uita ir reprehensibili.....	203
L. De statu uiduali.....	206
LI. De excellencia virginali.....	211
INDEX OF AUTHORS CITED IN THE TEXT	221

INTRODUCTION

1. THE SIGNIFICANCE OF *De Eruditione Filiorum Nobilium*

VINCENT OF BEAUV AIS'S treatise, cited at least by title in many a history of civilization or pedagogy, has shared the fate of more than one notable production of literature. Few writers have had direct knowledge of this most extensive precursor of the Humanist tracts on education, a topic which was to become an ever-recurrent theme in the literature of the Quattrocento.¹ The manuscripts of *De Eruditione* in existence are far outnumbered by copies of the larger and more widely known works of Vincent, and it has not been reprinted since the end of the fifteenth century. It has been translated twice into German, but both translations are hardly less inaccessible than the original, and it will appear upon closer examination that the very work² which has served as chief source of information for most students of mediaeval education was probably based on an inaccurate and unreliable translation rather than on the original text. By the lack of editions, A. Hentsch³ was prevented from including Vincent in her thorough study of mediaeval writers on the education of women; a recent investigation⁴ was admittedly made from Friedrich's synopsis of *De Eruditione*; and false conclusions in an otherwise instructive disquisition into the educational ideals of the thirteenth century⁵ have arisen from the author's using the above-mentioned translation in lieu of the original text. This scarcity of editions has recently been deplored by F. H. Colson⁶ and L. K. Born.⁷

Opinions have been divided as to the intrinsic value of the treatise. F. C. Schlosser, the noted historian, found it worthy of translation into German;⁸ F. von Raumer called it 'a remarkable and intelligent book';⁹ K. Schmidt assigned it considerable space in his voluminous history of

¹ G. Voigt, *Die Wiederbelebung des classischen Alterthums* (2nd ed., Berlin: Reimer, 1881), II, 461 ff.; W. H. Woodward, *Vittorino da Feltre and Other Humanist Educators* (Cambridge: University Press, 1897).

² R. Friedrich, *Vincentius von Beauvais als Pädagog nach seiner Schrift 'De Eruditione Filiorum Regalium'* (Leipzig: Peters, 1883).

³ *De la Littérature didactique du moyen âge, s'adressant spécialement aux femmes* (Cahors: Coustant, 1903).

⁴ G. Bientinesi, 'Vincenzo di Beauvais e Pietro Dubois considerati come pedagogisti,' *Atti della R. Accademia di Torino*, LI (1915-1916), 1411 ff.; LII (1916), 191 ff.

⁵ R. Limmer, *Bildungszustände und Bildungsideen des 13. Jahrhunderts* (Munich-Berlin: Oldenbourg, 1928).

⁶ M. F. Quintiliani Institutionis Oratoriae, Liber I (Cambridge: University Press, 1924), p. lii.

⁷ 'The Perfect Prince: a Study in Thirteenth- and Fourteenth-Century Ideals,' *Speculum*, III (1928), 471.

⁸ Cf. Cap. vi.

⁹ *Geschichte der Hohenstaufen und ihrer Zeit* (4th ed., Leipzig: Brockhaus, 1872), VI, 333.

education;¹ W. Münch asserted that Vincent's work was considered highly authoritative in its day.² On the other hand, B. Hauréau, in a very hasty sketch, judged it a mere jumble of citations,³ and Bientinesi⁴ found it merely an echo of Hugo of St Victor, Richard of St Victor, and Alfarabi. Whereas R. Limmer was more or less noncommittal in his views,⁵ R. Friedrich's verdict is most laudatory: he declared it, with some exaggeration, the first comprehensive educational treatise in Christian literature.⁶

Except for the arrangement of the material, Vincent cannot and would not claim any originality, since he himself stated his intention of *compiling* an anthology of appropriate passages from sacred and profane writers for the edification of children and their tutors. Nonetheless, we must endorse Münch's assertion, for Vincent's treatise was borrowed almost entirely by William Perrault,⁷ and, as will be shown later, was drawn upon by Aegidius Romanus⁸ in his famed *De Regimine Principum*. There can be little doubt that Vincent's chapters on the moral training of women were known to Christine de Pisan,⁹ and were echoed by the many similar moralists of the fourteenth century. If we give credence to A. F. Leach,¹⁰ whose assertion is unfortunately not supported by objective evidence, Vincent's work exerted a profound influence upon Vergerio, Enea Silvio Piccolomini, and other Humanist theorists of education. No doubt, there are striking parallels to be drawn between Mafeo Vegio's *De Educatione Liberorum*¹¹ and Vincent's *De Eruditione*, and especially notable is the same effort to coördinate classical and Christian ethical and pedagogical ideals. Still, the Christian, nay ascetic, tendencies are so predominant in Vincent that he could have furnished to his Humanist successors scarcely more than the framework on which to build their more or less original systems of education, even if Pastor's,¹² Toffanin's,¹³ and Walser's¹⁴ labors have convinced us that Humanism in its

¹ *Geschichte der Pädagogik* (4th ed., Cöthen: Schettler, 1878), II, 340–348.

² *Gedanken über Fürstenerziehung* (Munich: Beck, 1909), p. 38.

³ *Notes et extraits de quelques manuscrits de la Bibliothèque Nationale* (Paris: Klincksieck, 1892), V, 110–115. ⁴ *Op. cit.* (1916), 203. ⁵ *Op. cit.*, p. 16. ⁶ *Op. cit.*, p. 41.

⁷ A. Steiner, 'Guillaume Perrault and Vincent of Beauvais,' *Speculum*, VIII (1933), 51–58.

⁸ Cf. Cap. iv.

⁹ M. Laigle, *Le Livre des Trois Vertus de Christine de Pisan* (Paris: Champion, 1912).

¹⁰ *The Schools of Mediaeval England* (London: Methuen, 1915), p. 250.

¹¹ *Maphei Vegii Laudensis De Educatione Liberorum et Eorum Claris Moribus Libri Sex*, ed. Sister M. W. Fanning, *The Catholic University of America, Studies in Mediaeval and Renaissance Latin*, I (Washington, D. C., 1933). A critical text of Books I–III.

¹² *Geschichte der Päpste seit dem Ausgang des Mittelalters* (2nd ed., Freiburg i. Br.: Herder, 1891), I, 36–44.

¹³ 'Che cosa fu l'Umanesimo,' *Biblioteca Storica del Rinascimento*, VII (Florence: Sansoni, 1928), 29 ff. ¹⁴ *Gesammelte Studien zur Geistesgeschichte der Renaissance* (Basel: Schwabe, 1932).

beginnings was no less fervent in its faith than the century of Vincent.¹

Indeed, the atmosphere which pervades Vincent's *De Eruditione* is that of the remarkable religious revival of the thirteenth century which the orders of friars helped to bring about.² In this renascent monasticism, 'the principle of mediaeval Catholicism celebrated its highest triumph'.³ Without recalling the character of the ruler⁴ for whose children the treatise was compiled, one would be likely to believe that its chapters on moral training were just a collection of pious homilies, devoid of any practical value whatever. The kingly ideal of Vincent, dominated by the Dominican stress laid on mortification of the flesh,⁵ had, however, its living incarnation in St Louis. Every single attribute of the monastic king portrayed by *De Eruditione* was embodied in the royal ascetic who wore a hair-shirt, and who deemed leprosy a lesser evil than mortal sin. Joinville's graphic portrait of St Louis opens the question as to whether Vincent modeled his ideal on his king, or whether the latter became so deeply imbued with the teachings of his mendicant friend that Vincent's very words flow from his lips in the raptured story told by the Seneschal.⁶ This question is not lacking in interest: in political literature, related to the genre of *De Eruditione*, recent writers⁷ are prone to see in early Humanists a 'new' realism which culminated in Machiavelli at the apogee of the Renaissance. Joinville's illustration of Vincent's ideal prince is proof that our friar was just as 'realistic' as his successors — but his realism, to be sure, had a very different trend. Thirty years later, Aegidius Romanus readily dismissed the ascetic and monastic ideals;⁸ the *Zeitgeist* had evidently changed.

After K. Schmidt's and R. Friedrich's synopses, it is unnecessary to summarize the treatise again.⁹ Is it because of Aristotelian influence that Vincent divides the task of education into three periods, according to the age of the pupil? At any rate, he does not refer to the authority of the Philosopher in this respect. Generally speaking, the influence of Aristotle is more conspicuous in trifling details than in the basic con-

¹ Cf. A. Janner, 'Problemi del Rinascimento,' *Nuova Antologia*, 1933, 458–463.

² I. C. Hanna, *Christian Monasticism* (New York: Macmillan, 1925), p. 157.

³ R. Sohm, *Outlines of Church History*, transl. M. Sinclair (London: Macmillan, 1926), p. 121.

⁴ Cf. C.-V. Langlois in E. Lavisson, *Histoire de France* (Paris: Hachette, 1911), III, 2, 18 ff.

⁵ R. Garrigou-Lagrange, 'Character and Principles of Dominican Spirituality,' in *Dominican Spirituality*, transl. A. M. Townsend, O. P. (Milwaukee: Bruce, 1934), p. 59.

⁶ Cf. especially *Les Enseignements de Saint Louis à son fils*, Joinville, *Histoire de Saint Louis*, ed. Natalis de Wailly (Paris: Hachette, 1914), p. 307 ff. Similar agreements are found in *Les Enseignements de Saint Louis à sa fille*, Collection des Historiens de la France, xx, 82–86, 307.

⁷ H. W. Eppelsheimer, *Petrarca* (Bonn: Cohen, 1926), p. 130.

⁸ R. Scholz, 'Die Publizistik zur Zeit Philipps des Schönen und Bonifaz VIII.,' *Kirchenrechtliche Abhandlungen* 6/8 (Stuttgart: Enke, 1903), p. 68.

⁹ A brief synopsis was given by R. Limmer, *op. cit.*, pp. 205–206.

ceptions of *De Eruditione*. Quintilian must have had a determining influence on the first few, especially the first and second, chapters. In the chapters dealing with the technique of learning, Vincent was chiefly inspired by Hugo of St Victor's *Didascalicon*, from which whole chapters were borrowed literally. Gerard Ithier's *De Institutione Novitiorum* was the mainstay of the sections dealing with manners, a book of monastic etiquette being thus set up as the code of manners for royalty. No less important are St Augustine and St Bernard of Clairvaux in the chapters bearing on moral training. The last nine chapters, devoted to the education of girls, are based almost entirely on St Jerome's letters to Laeta, Eustochium, Demetrias, and Salvinia, interspersed with long passages from St Cyprian's *De Habitu Virginum*. Hieronymic influences, however widely practice may have varied from the ideal,¹ had been so preponderant since the early Middle Ages² that Vincent could not help being least eclectic and least original on this point.

The spirit of the treatise is best characterized by the frontispiece of MS. 16606 of the Bibliothèque Nationale, representing a corpse in the grave, with a legend reminiscent of the eternal *memento mori* of the Middle Ages. However widely conversant Vincent may have been with ancient letters,³ we must not forget the manner in which Johannes Tritheimius⁴ eulogized him: 'Vir in diuinis scripturis studiosus et exercitatus; ac veterum lectione diues.' His attitude was distinctly not the detached aestheticism of the Humanist. Referring to St Jerome, Bede, Gratian, and Hugo of St Victor, he sought in the ancients arguments to confirm the doctrines of the Church, for 'no testimony is stronger than the one proffered by an enemy' (Cap. xvi). Thus the characterization of Vincent as a classicist⁵ is not to be taken literally. His principles in this respect were exactly the same as those of Notker Balbulus⁶ or of Hrabanus Maurus.⁷ They fully agreed with the position of the Church,⁸ initiated by St Augustine and St Jerome and codified by the *Decretum* of Gratian. At the same time, however, it must be pointed out that Vin-

¹ H. Jacobius, 'Die Erziehung des Edelfräuleins im alten Frankreich, nach Dichtungen des XII., XIII. und XIV. Jahrhunderts,' *Beihefte zur Zeitschrift für romanische Philologie*, 16 (Halle a.S.: Niemeyer, 1908).

² C. Bernard, *De l'Enseignement élémentaire en France aux XIe et XIIe Siècles* (Paris: Retaux, 1894), p. 406.

³ M. E. Boutaric, 'Vincent de Beauvais et la science de l'antiquité classique au XIIe siècle,' *Revue des Questions Historiques*, xvii (1875), 1 ff. ⁴ *De Scriptoribus Ecclesiasticis* (Paris, 1512), p. 100b.

⁵ Cf. E. K. Rand's controversy with L. J. Paetow's conclusions in 'The Classics in the Thirteenth Century,' *Speculum*, iv (1929), 249–269. ⁶ *De Viris Illustribus*, viii; Migne PL, 59, 753C.

⁷ 'De Institutione Clericorum,' rec. A. Knöpfler, *Veröffentlichungen aus dem Kirchenhistorischen Seminar München*, 5 (Munich: Lentner, 1901), iii, 2, p. 191.

⁸ E. Norden, *Die antike Kunstprosa* (2nd ed., Leipzig: Teubner, 1898), II, 688 ff.; J. E. Sandys, *A History of Classical Scholarship* (3rd ed., Cambridge: University Press, 1921), II, 617 ff.; for the Catholic point of view cf. L. Pastor, *op. cit.*, I, 8 ff.

cent's practice greatly differed from his principles. Following the precepts of Isidore of Seville,¹ he severely condemned 'the corruption of the minds and tongues of children by poetical fables and immoral fictions (*luxuriosa figmenta*),' and found them valuable only for learning the rules of metrics; in their place, he recommended the reading of Prudentius, Sedulius, Peter Riga, and 'many others' (Cap. v). The tabulation of Vincent's citations will show that he very rarely availed himself of these 'wholesome, religious and moral' compositions, and that he preferred by far to quote Ovid, Horace, and other pagans.

The reason why the treatise has come down to us in so few manuscripts is that, as was noticed by J.-B. Bourgeat² and Friedrich,³ at least part of its contents reappeared in the *Speculum Doctrinale*, Books II, V, VI, and VIII of which contain large portions of the treatise, minus the scriptural and numerous other citations. Likewise, a large proportion of the citations from classical authors appear in various books of the *Speculum Historiale*. Under such circumstances, it was evidently considered unnecessary to copy or to reprint the treatise. Whether Friedrich was right or wrong in his contention that in the treatise Vincent wished to compile a popular and easily comprehensible work in contrast to the concise and 'scholarly' chapters of the *Speculum Doctrinale*, the chief value of a modern edition of *De Eruditione* lies in the fact that the treatise contains in a fairly unified and manageable system the whole of Vincent's pedagogy, otherwise widely scattered in the immense forest of the *Speculum Maius*.

2. THE DATE OF COMPOSITION OF *De Eruditione*

K. Schmidt, without stating his evidence, dated the treatise as of 1245-1249.⁴ R. Friedrich pointed out that Queen Marguerite, to whom the treatise was dedicated, had left in 1249 with her husband for a crusade from which she did not return until 1254.⁵ At this latter date, the royal children would no longer have been of 'too tender an age,' as the dedication has it, to read the treatise themselves. From these facts, Friedrich, following Schlosser's line of reasoning,⁶ concluded that the *terminus ante quem* of *De Eruditione* was 1249. The dedication names Philippe, the second son of Louis and Marguerite, and mentions also the child's tutor. Philippe was born on 30 April 1245. Thus, Schlosser's and Schmidt's *terminus a quo* seems plausible enough, although the date 1246, or even 1247, may appear more probable since it is not likely that

¹ *Sententiae*, III, 13; Migne, *PL*, 83, 685A-688A.

² *Etudes sur Vincent de Beauvais* (Paris: Durand, 1856), pp. 19-20.

³ *Op. cit.*, p. 9. ⁴ *Op. cit.*, p. 340. ⁵ *Op. cit.*, p. 9.

⁶ F. C. Schlosser, *Vincent von Beauvais, Hand- und Lehrbuch für königliche Prinzen und ihre Lehrer* (Frankfurt a.M., 1819), II, 205-206.

the infant was given a tutor immediately. Unfortunately, this tutor, Simon 'clericus,' has never been identified.¹ The royal couple had at this time, besides Philippe, one daughter, Isabelle (1242-71), and one son, Louis (1244-60),² for whose edification Vincent intended his work. Although this dedication unquestionably proves that Vincent himself was not the teacher of the royal children, it is still occasionally asserted that Vincent educated the children of St Louis.³ On the other hand, Friedrich went too far when contending that Vincent was no teacher at all. B. L. Ullman correctly defined Vincent's status at Royaumont as that of a professor of theology at the convent.⁴

The dedication of *De Eruditione* is significant from one more aspect: Vincent speaks in it of an 'opus quoddam universale' which he is composing at this same time, and from which he extracts the chapters dealing with education in order to oblige the Queen and Simon the Clerk. Bourgeat could not decide whether this larger work was the *Speculum Doctrinale*,⁵ and his contradictory conclusions were severely taken to task by Friedrich.⁶ The latter categorically declared that Vincent could not possibly have worked simultaneously on two books of the magnitude of the *Doctrinale*, yet he must have been preparing the *Doctrinale* at this period; the 'opus universale' and the *Doctrinale* were therefore in his view identical.⁷

Had Friedrich based his study on the original instead of on Schlosser's translation, he would have assuredly noticed the striking fact which has escaped the attention of everybody interested in *De Eruditione*: the text of the treatise actually refers to various portions of the 'opus universale' no less than ten times. A list of these references follows:

P. 8, 91, refers to cap. *De tractatu Correptionis*; p. 8, 6, 'iam alias diximus'; p. 9, 21, to cap. *De Excellentia Principis in Sapientia*; p. 31, 15, to 'ubi actum est de regimine auditus'; p. 103, 10, to Book III, 'de moribus et bona conversatione actuum'; p. 122, 165-168, in general to various books and chapters dealing with decency and good manners; p. 134, 67-68, to Book II 'ubi actum est de reverentia dei'; p. 150, 108-109, to Book II 'ubi actum est de sacramento matrimonii'; p. 185, 118-119, to Book III, cap. *De Honestate Cultus*; p. 192, 48, to Book III concerning the taciturnity of girls.

One glance at the table of contents of the *Doctrinale* will reveal the

¹ C.-V. Langlois, *Le Règne de Philippe le Hardi* (Paris: Hachette, 1887), p. 3.

² J. A. Félix Faure, *Histoire de Saint Louis* (Paris: Hachette, 1866), II, 637.

³ J. E. Sandys, *A History of Classical Scholarship*, I, 579.

⁴ 'A Project for a New Edition of Vincent of Beauvais,' *Speculum*, VIII (1933), 312.

⁵ *Etudes sur Vincent de Beauvais*, pp. 19, 20, 28. ⁶ *Op. cit.*, p. 9.

⁷ The same opinion had been held, unknown to Friedrich, by L. Figuier, *Vie des savants illustres du moyen âge* (Paris, 1867) p. 224.

fact that these references do not concern that work at all. But the list likewise refutes Daunou, who asserted that the treatise was 'the first part of a general work on the duties of princes.'¹ It is equally certain that the references do not concern the twenty-eight chapters of *De Eruditione Morali Principum*,² which, according to Daunou, was composed about 1260, but in any case not prior to 1254.³ Thus, A. Millauer, who presumed the 'opus universale' to be identical with *De Eruditione Morali Principum*,⁴ was also mistaken. Lacking any knowledge of the *Speculum vel Imago Mundi*, we might conjecture that this work was alluded to in the references; it is, however, stated authoritatively that this work 'must have been written a number of years before 1244'.⁵ At any rate, the references allow the inference that *De Eruditione* was originally the fourth book of a larger treatise; they show the haste with which Vincent endeavored to satisfy Queen Marguerite's wishes. This haste also explains the number of repetitions which occur in the citations.

With the lack of positive evidence, two hypotheses may solve the problem of identifying the 'opus universale': (1) it is not impossible that the references point to an earlier version of the *Speculum Doctrinale*, which was changed later, in its final revision; (2) the prologue of *De Eruditione Morali Principum* proves that Vincent, during his stay at Royaumont, busied himself with composing a mirror for princes, ministers, and courtiers, of which no more than the first book was ever completed. The references may allude to this incomplete work.

In view of these considerations, P. Mandonnet's conjecture which ascribed the pseudo-Thomistic *Opusculum XXXVII, De Eruditione Principum*, now commonly attributed to William Perrault, entirely to Vincent,⁶ must be rejected. To be sure, MS. Cod. Reg. Lat. 1037 of the Vatican Library bears the note that the treatise was written by Vincent, but its tone is completely out of keeping with Vincent's style and mannerisms. Add to this that its author calls himself in the preface 'praedicatorum minimus,' and speaks of 'quidam princeps' by whom he was urged to compose his work, expressions which Vincent never used in any identified work.

¹ *Histoire littéraire de la France* (Paris, 1835), xviii, 467.

² I am deeply indebted to Professor Allan H. Gilbert and the Library of Duke University for loan of a photostat copy of the Merton MS.

³ Humbert of Romans, named in the dedication 'totius ordinis nostri rector atque magister,' was elected general of the Dominicans on 31 May 1254; F. Heintke, 'H.v.R.,' *Historische Studien*, 222 (Berlin, 1933), p. 53.

⁴ *Vinzenz von Beauvais über die Erziehung* (Ellwangen, 1887), p. 11.

⁵ B. L. Ullman, *op. cit.*, *Speculum*, viii (1933), 315.

⁶ *Des Ecrits authentiques de S. Thomas d'Aquin* (2nd ed., Fribourg, Switzerland, 1910), p. 152, and *Dictionnaire de théologie Catholique* (Paris, 1920), vi, 905.

3. THE SOURCES OF THE TREATISE

Hugo of St Victor has been named by R. Friedrich as Vincent's chief source; Richard of St Victor and Alfarabi have been added by G. Bientinesi as equally important inspirations. Although it was known that the treatise is a patchwork of a large number of citations,¹ it was impossible to point out all the sources used by Vincent until the text itself had been scrutinized.

Naturally, the nearly nine hundred non-scriptural citations in the text are not of equal importance. Many serve a merely rhetorical purpose; they either embellish the text, or are only parallel passages that add nothing new to an idea already propounded. More than the *Speculum Doctrinale*, *De Eruditione* appears to be an anthology of pedagogical *flosculi* from varied sources, and Vincent himself endorses the Augustinian idea that the same value or authority must not be attributed to all books. Thus, the Index to the present edition, which attempts to tabulate and locate all of Vincent's citations, is misleading if taken for an accurate gauge of Vincent's educational concepts. Many an Aristotelian or Ciceronian passage only re-illuminates a point at issue. As a matter of course, the principle of parallelism holds good for the poetical citations to an even greater extent.

The charge that Vincent's citations are very inaccurate² will be answered in the critical apparatus, which attempts to list all the more important changes made by Vincent in his excerpts. It will be found that Lieser went too far when making a sweeping condemnation of Vincent's method of citing. No doubt, in some passages Vincent rather freely modified the texts quoted in order to suit them to his purposes. Such changes appear in prose and poetry alike. On the other hand, no objection can be raised to mere omissions or to slight alterations. The present edition, which completes short omissions in the apparatus and marks long omissions by dots, tends to show that Vincent's way was not too distant from our modern method of quoting. Often, the divergences of Vincent's text from modern, critical editions are found in good variants of these texts; sometimes, especially in the Augustinian and Senecan texts, these variants will be found worthy of attention.

No doubt, as has been pointed out frequently, Vincent often did not cite at first hand but drew freely upon *florilegia* and upon other authors.³

¹ A. Vogel's figures (872 including the scriptural citations) are way below the mark—*Literarhistorische Notizen über den mittelalterlichen Gelehrten Vincenz von Beauvais* (Freiburg i. Br., 1843), p. 14.

² L. Lieser, 'Vincenz von Beauvais als Kompilator und Philosoph,' *Forschungen zur Geschichte der Philosophie und der Pädagogik*, III, 1 (Leipzig: Meiner, 1928), 10.

³ The best study of Vincent's method in using the *florilegia* is B. L. Ullman's series of articles,

In the treatise, e.g., he uses Gratian's *Decretum* more than once for its citation material. Passages from Bede, Jerome, and Augustine are manifestly borrowed from the *Decretum*.¹ Still, Lieser may exaggerate when he asserts that the larger part of the citations from ancient authors are derived from secondary sources. Often, brief citations are found in a more complete form somewhere in the *Speculum Maius*. Moreover, those particular passages of the *Naturale*, dealing with psychology, which Lieser examined are evidently less concerned with the ancients than most parts of the *Doctrinale* and all of the *De Eruditione*. The latter presents a totally different picture in this respect. It is an especially significant fact that Lieser found St Jerome frequently quoted from secondary sources: one glance at *De Eruditione* will convince us that, even if some Hieronymic passages are quoted at second hand, Vincent must have been conversant with this author, whom he quotes no less than 150 times, very often at considerable length. No matter how greatly Vincent was influenced by Johannes de Rupella and Albertus Magnus in his system of psychology, Lieser's results must certainly not be generalized either for the whole of the *Speculum Maius* or for *De Eruditione*.

The Index to the present edition tabulates authors and passages verified; a mere statistical table of the authors, and of the frequency with which they appear in the treatise, is given here.

I. Ancient Authors

Apuleius.....	2	Martial.....	2
(Pseudo-)Apuleius.....	1	Maximian	2
Aristotle.....	19	Ovid.....	60
Boethius.....	4	Palladius.....	1
Catonis Disticha.....	19	Persius.....	2
Cicero.....	39	Petronius.....	1
Claudian.....	4	Plato.....	2
Epicurus.....	1	(Pseudo-)Plautus (<i>Querulus</i>).....	3
Fulgentius.....	1	Pliny the Elder.....	1
Horace.....	16	Pliny the Younger.....	3
Julius Caesar.....	1	Quintilian.....	17
Juvenal.....	2	(Pseudo-)Quintilian.....	4
Lucan.....	2	Sallust.....	3
Macrobius.....	2	Secundus Philosophus.....	4

¹ Classical Authors in Mediaeval "Florilegia," *Classical Philology*, xxiii–xxvii (1928–1932), particularly xxvii (1932), 40–41.

² A striking example will be found in Cap. xv, ll. 42–49, where a passage from Isidore and one from Jerome linked together are assigned to the latter on the basis of Gratian's text.

Seneca, Annaeus.....	5	Tibullus.....	5
Seneca, L. Annaeus.....	57	Valerius Maximus.....	9
Sextus Pythagoricus.....	1	(Pseudo-)Varro.....	17
Sidonius, Apollinaris.....	3	Vegetius.....	2
Statius.....	2	Virgil.....	2
Suetonius.....	2	(Pseudo-)Virgil (<i>Poet. Lat. Min.</i>)..	1
Terence.....	7		—
Theophrastus.....	4		335

II. Christian-Latin Poets

Arator.....	1	Sedulius.....	2
Prosper.....	5		—
Prudentius.....	1		9

III. Patristic Literature

a. Latin Fathers

Ambrose.....	43
Augustine.....	75
Bede.....	4
Caesarius of Arles.....	2
Cassianus.....	2
Cassiodorus.....	1
Cyprian.....	18
Ennodius.....	5
Gregory the Great.....	15
Hilary of Poitiers.....	4
Isidore of Seville.....	5
Jerome.....	148
(Pseudo-)Jerome.....	8
Julianus Pomerius.....	6
Lactantius.....	5
Symmachus.....	6

b. Greek Fathers

Basil.....	1
Chrysostom.....	4
(Pseudo-)Chrysostom.....	3
(Pseudo-)Clement of Rome.....	10
Dionysius Areopagita.....	1
Gregory Nazianzen.....	2
Origen.....	2
(Pseudo-)Origen.....	1

24

—

347

IV. Arabic Authors

Alfarabi.....	3
Avicenna.....	2
Rhasis.....	1

—

6

V. Scholastic Literature

Anselm of Canterbury.....	3	(Pseudo-)Hugo.....	1
Bernard of Clairvaux.....	45	Hugo of Folieto.....	1
Fulgentius of Ruspe.....	1	Petrus Cantor.....	2
Gratian.....	6	Richard of St Victor.....	2
Hugo of St Victor ¹	46		—
			107

VI. Miscellaneous Mediaeval Literature

(Pseudo-)Alanus	1	(Pseudo-)Plutarch	1
(Pseudo-)Boethius	23	Proverbia Sapientum	5
Geoffrey of Vinsauf	2	Proverbs and Sentences	6
Hildebert of Lavardin	1	(Pseudo-)Seneca	12
John of Salisbury	1	Walahfrid Strabo	1
Matthew of Vendôme	1	Walter of Châtillon	4
Petrus Alfonsi	1		—
Philosophus	4		63

Since the number of citations alone has been considered here, these tables disregard repetitions, which are listed in the Index.

An instructive parallel may be drawn between Vincent's pedagogical sources in *De Eruditione* and his psychological authorities, tabulated by Lieser,² in five books of the *Speculum Naturale*. We note that, whereas in Lieser's tables the ratio between patristic and classical citations is nearly two to one, in our tables the balance is almost even, although the latter are slightly outnumbered by the former, particularly if the Greek Fathers, too, are included. This apparent balance would be upset even more if length and importance of the citations were taken into consideration. With the exception of Seneca, and a few anecdotes taken from Valerius Maximus, the citations from the ancients are rather brief, while those excerpted from Jerome, Augustine, Origen, Cyprian, Bernard of Clairvaux, and Hugo of St Victor are quite extensive.

As to individual authors, the Aristotelian citations are, with one exception, curt, and often irrelevant; once, an Aristotelian passage is linked with a spurious Plato citation (Cap. xxiv, ll. 11-14). The few genuine Boethian passages are far outnumbered by those taken from the pseudo-Boethian *Disciplina Scholarium*. Cicero's prominence among the classical prose writers fully tallies with his vogue in the twelfth century;³ he is second only to Seneca, whom he rivals especially as a moralist; his ora-

¹ Including Gerard Ithier's *De Institutione Novitiorum*.

² *Op. cit.*, pp. 6 ff.

³ C. H. Haskins, *The Renaissance of the Twelfth Century* (Cambridge: Harvard University Press, 1927), p. 111.

tions appear only twice, while his letters are not quoted at all.¹ The frequent recurrence of the *Disticha Catonis* is well in keeping with their prevalence in the elementary text-books of the period.² Apuleius is not named in the two Asclepian citations. Julius Caesar is disguised under the name of Julius Celsus. Ovid is, as is well known, Vincent's favorite poet, whom he cites with untiring enthusiasm worthy of the 'aetas Ovidiana.'³ Among the prose writers, Seneca vies with Ovid,⁴ with the odds against the poet, since Vincent does not discriminate between Seneca the Elder and Seneca the Younger. If citations from the various pseudo-Senecan writings be allowed to swell the number of the genuine Senecan passages, we cannot help concluding that Seneca's popularity easily matches that of the best loved and most revered Fathers of the Church.⁵ No distinction is made between the two Plinies either, while all three citations marked 'Plautus' are taken from the pseudo-Plautine *Querolus*.

Quintilian deserves special attention. Only four citations are drawn from the pseudo-Quintilianian *Declamationes*, whereas the *Institutio Oratoria* (Books I, II, V, VIII, and XII) is quoted seventeen times. Thus, even though D. Bassi's statement⁶ is exaggerated, Quintilian was actually no negligible quantity in the genesis of *De Eruditione*. Evidently, the rediscovery of Quintilian, revolutionizing Humanist education,⁷ did not mean a complete break with the traditions of the Middle Ages.⁸ Moreover, in order to gauge the influence of Quintilian, it must be borne in mind that his trend of thought is apparent even when he is not named; as was pointed out, the first two chapters of *De Eruditione* manifestly bear the earmarks of the great Roman educator, and to this should be added an indirect influence which makes itself felt through the pedagogical letters of St Jerome.

The citations from Virgil, Persius, and Tibullus⁹ are insignificant compared with the Horatian passages; while Horace is less neglected by Vin-

¹ J. E. Sandys, *op. cit.*, I, 649.

² E. K. Rand, 'The Classics in the Thirteenth Century,' *Speculum*, IV (1929), 261.

³ L. Traube, *Vorlesungen und Abhandlungen*, II, *Einleitung in die lateinische Philologie des Mittelalters*, ed. P. Lehmann (Munich, 1911), p. 115.

⁴ This phase of the Senecan tradition is unknown to R. M. Gummere, 'Seneca the Philosopher,' *Our Debt to Greece and Rome*, 16 (Boston, 1922).

⁵ Vincent's love for Seneca concurs with the latter's vogue in vernacular literature, in which Senecan influences are not traceable until the thirteenth century. Cf. A.M.M. Smit, *Contribution à l'Etude de la connaissance de l'antiquité au moyen âge* (Leiden: Sijthoff, 1934), p. 3.

⁶ 'Il Primo Libro della "Vita Civile" di M. Palmieri a l' "Instit. Orat." di Quintiliano,' *Giornale Storico della Letteratura Italiana*, XXIII, 182.

⁷ W. H. Woodward, *Studies in Education during the Age of the Renaissance 1400-1600* (Cambridge: University Press, 1906), pp. 8 ff.

⁸ W. H. S. Jones, 'Quintilian, Plutarch, and the Early Humanists,' *Classical Review*, 1907, 43.

⁹ O. Richter, *De Vincentii Bellovacensis Excerptis Tibullianis* (Bonn, 1865).

cent than one might believe from E. Stemplinger's report on the thirteenth century,¹ Virgil is ignored so much that one passage ascribed to him is really found in the *Poetae Latini Minores*. The rest of the classical citations, excepting one passage from Maximian and several from Valerius Maximus, are brief, and may well have been taken from *florilegia*, or borrowed at second hand. Sextus Pythagoricus and Theophrastus, as stated by Vincent himself, are naturally cited from St Jerome's *Commentaria in Ezechielem* and *Adversus Jovinianum*.

As already mentioned, Vincent's citations from Christian Latin poets are amazingly few and far between despite his fervent admonitions as to the value of pious and wholesome readings. Besides those enumerated in the table, Martianus Capella, whom Vincent quotes indirectly, through Hugo's *Didascalicon*, is included in the Index.

According to the table of patristic literature, the mainstays of Vincent's system were Ambrose, Jerome, and Augustine; 22 works of Ambrose, 19 works and 32 letters of Jerome, and 45 works of Augustine, most frequently the *Confessions*, *De Doctrina Christiana*, and the *Civitas Dei*, are named. Over one sixth of all citations are drawn from Jerome, on whose ideas the education of girls is entirely based. The first place among the Greek Fathers is occupied by Chrysostom, whose genuine works are quoted along with the pseudo-Chrysostomian collection of homilies on Matthew's Gospel, although their genuineness is doubted in the *Historiale*. Second to Chrysostom are the pseudo-Clementine *Recognitiones* — *Itinerarium Petri* — quoted from the translation of Rufinus of Aquileia. With the exception of a lengthy citation from Origen and a prose paraphrase from Gregory Nazianzen, the rest of the passages from the Greek Fathers are unimportant.

Scholastic literature is numerically much weaker in the treatise than patristic literature, the numerical preponderance of which is, however, somewhat offset by Vincent's well-known, extensive borrowings from Hugo's *Didascalicon*, and from Gerard Ithier's *De Institutione Novitiorum*, quoted also under Hugo's name.² G. Bientinesi's mention of Richard of St Victor as one of Vincent's chief inspirations appears to be exaggerated, but the influence of Bernard of Clairvaux is less known. Copious passages are extracted from both the genuine and the supposititious works of the latter, and the concurrence of Bernard the Mystic with Hugo the orthodox scholar is a significant characteristic of *De Eruditione*. Vincent's conception of moral training is permeated with the ecstatic tran-

¹ 'Horaz im Urteil der Jahrhunderte,' *Das Erbe der Alten*, II, R.5 (Leipzig: Dieterich, 1921), 51.

² B. Hauréau, *op. cit.*, p. 113; *idem*, *Hugues de Saint-Victor, nouvel examen de l'édition de ses œuvres* (Paris, 1859), pp. 55 ff.

scendentalism of the Saint of Clairvaux, an influence which left its deep marks also on the secular letters of the period.¹

Arabic writers receive very scanty consideration in the treatise, in striking contrast to their share in the psychological chapters of the *Naturale*. The Arabic citations are inconsequential, with the exception of the Alfarabi passages.

As to miscellaneous mediaeval literature, the pseudo-Boethian *De Disciplina Scholarium* is quoted no less than 25 times. It is amazing that a recent forgery² was so wholeheartedly endorsed by Vincent unless his liking for this pamphlet on conditions at the University of Paris³ be explained by the strife between University and Friars, which, after long smouldering, came to an open breach in 1250.⁴ The long excerpts bear witness to the fact that Vincent considered the work pedagogically valuable; its popularity among the Dominicans is attested by the commentary wrongly attributed to St Thomas Aquinas.⁵ Since there has recently been a renewed interest in this curious work, it may not be amiss to remark that Vincent's text proves the necessity of a new edition of *De Disciplina Scholarium* (cf. p. 30, ll. 77-79), because of the *lacunae* in Migne.⁶

Liber de Articulis Fidei, ascribed by Vincent to Boethius, which Lieser was unable to identify,⁷ has turned out to be the pseudo-Alanian *De Trinitate* (p. 56). The pseudo-Plutarchian *Institutio Traiani*⁸ was taken over from Helinandus's *De Bono Regimine Principis* (Migne, *PL*, 212, 735 ff.). The well known pseudo-Senecan sets of maxims (cf. Index) are well represented. While one of the Plato citations is evidently spurious and probably mediaeval, but could not be located, the other was found among the sentences of Caecilius Balbus.⁹ The *Proverbia Sapientum* was found to be one of the numerous mediaeval collections of aphorisms from Seneca, Publius Syrus, etc.¹⁰ The 'Philosophus' passages, one of

¹ M. Lot-Borodine, 'Sur les origines et les fins du Service d'Amour,' *Mélanges Offerts à M. Alfred Jeanroy* (Paris: Droz, 1928), pp. 223 ff.

² J. Porcher, 'Le *De Disciplina Scholarium*, traité du XIIIe siècle faussement attribué à Boèce,' *Positions des Thèses de l'Ecole Nationale des Chartes* (Paris: Picard, 1921), p. 2.

³ P. Lehmann, 'Pseudo-Antike Literatur des Mittelalters,' *Studien der Bibliothek Warburg*, XIII (Leipzig: Teubner, 1927), 27.

⁴ H. Rashdall, *The Universities of Europe in the Middle Ages* (3rd ed., Oxford: Clarendon, 1936), I, 375 ff.

⁵ M. Grabmann, 'Die echten Schriften des Hl. Thomas von Aquin,' *Beiträge zur Geschichte der Philosophie des Mittelalters*, XXII, 1-2 (2nd ed., Münster i.W.: Aschendorff, 1931), 356.

⁶ For refutation of P. Lehmann's hypothesis as to the authorship of *De Disciplina* cf. A. Steiner, 'The Authorship of *De Disciplina Scholarium*,' *Speculum*, XII (1937), 81-84.

⁷ *Op. cit.*, p. 25.

⁸ R. Hirzel, 'Plutarch,' *Das Erbe der Alten*, IV (Leipzig: Dieterich, 1912), 96 f.

⁹ P. Lehmann, *op. cit.*, p. 25.

¹⁰ M. Manitius, *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters*, *Handbuch der Altertumswissen-*

which could not be identified, are related to the *Proverbia Sapientum*: they draw chiefly on Publius Syrus and the *Proverbia Senecae*, while one is borrowed from Petrus Cantor's *Verbum Abbreviatum*, where it appears under the same label, and one from Petrus Alfonsi's *Disciplina Clericalis*. Notable are the few citations from two nearly contemporary poets, Geoffrey of Vinsauf and Walter of Châtillon.

Thus, the lack of contemporary authorities, used abundantly in the *Naturale*, is conspicuous in *De Eruditione*. Similarly striking is Vincent's indiscriminate marking with 'Philosophus' passages which are not taken either from Aristotle or any scholastic author. Indeed, in this respect, he goes so far as to mark by this label a common proverbial phrase, *rara avis*, which is taken in this case from Jerome's *Adversus Jovinianum* (p. 147, ll. 18–19). Unlike the *Speculum Maius*, *De Eruditione* does not mark a single passage with 'auctor.' Apparently, in the treatise, Vincent strove to be more accurate than in the maze of his larger work. Several times, he names the author of a passage in *De Eruditione* whereas the same passage appears under 'auctor' in the *Doctrinale* or *Naturale*: *Doctrinale*, v, 171, is ascribed in *De Eruditione* to Ambrose, as is *Doctrinale*, vi, 100 (the same in *Naturale*, xxxii, 84); *Naturale*, xxxi, 65, 'auctor,' is assigned in *De Eruditione* to Boethius.

The majority of the citations seem to reproduce the sources literally. Words, sentences, or even long passages are, of course, frequently omitted. Such omissions are often indicated by the insertion of 'vero' or 'quidem.' At times, the changes endeavor to simplify the text; familiar terms are occasionally substituted for rare ones.

4. VINCENT OF BEAUVAIS AND AEGIDIUS ROMANUS

As has been said, Vincent's treatise must have had considerable influence upon the educational thought of his day. Besides William Perrault's *De Eruditione Principum*, even though to a lesser extent, this influence is tangible in Aegidius Romanus's important treatise *De Regimine Principum*.¹

Aegidius Colonna (1243 or 1247–1316),² the 'Doctor Fundatissimus,' wrote his work at the request of Philip the Fair, grandson of Louis IX.

schaft, ix, 2 (Munich: Beck, 1931), iii, 714 ff., mentions only poetical collections, but cf. e.g., *Sentenze morali di filosofi greci*, ed. M. Moschini (Milan: 1827), or *Fiori e vita di filosofi ed altri santi ed imperadori*, ed. Hermann Varnhagen (Erlangen: Junge, 1893); for a discussion of theological florilegia cf. G. Paré, A. Brunet, P. Tremblay, 'La Renaissance du xiie siècle. Les Ecoles et l'Enseignement,' *Publications de l'Institut d'Etudes Médiévales d'Ottawa*, iii (Paris-Ottawa: 1933), 240 ff.

¹ R. Limmer, *op. cit.*, p. 16, without adducing any proofs, expresses his suspicion that 'Aegidius was to some extent dependent on Vincent and Perrault.'

² For biographical data cf. U. Mariani, 'Scrittori politici agostiniani del secolo xiv,' *Biblioteca Agostiniana*, 2 (Florence: Libreria Editrice Fiorentina, n.d. [1928]), pp. 10 ff.

De Reginime Principum, eulogized as the finest and most erudite book ever composed by an Italian,¹ well known to Dante,² and translated into seven languages, was one of the most widely read political tracts in the Middle Ages.³ It was written scarcely a generation after Vincent's *De Eruditione*,⁴ and there can be no doubt that Aegidius, who, as a pupil of Aquinas, had spent his youth in Paris, was conversant with Vincent's work.

Aegidius's *De Reginime* is, as is well known, an Aristotelian elaboration of the political doctrines of St Thomas Aquinas, 'a subtle merging of the principles of Aristotle with those of Christianity'.⁵ Minutely analyzing the duties of a prince, the treatise devotes twenty chapters in the second half of its second book to the education of royal children. Aegidius's tone is laconic; he is much less prolix than Vincent, partly because his chief authority is Aristotle, whom he untiringly quotes as 'the Philosopher' without adducing parallel *flosculi*, and partly because he expounds some of the contents of *De Eruditione* in other books of *De Reginime*. In addition, he, like Perrault, entirely omits Vincent's chapters dealing with the technical points of learning.

Still, Aegidius was no plagiarist. Although his attitude concerning religious duties was just as orthodox as Vincent's, his views were much less ascetic than Vincent's. Whereas the paramount ideal of *De Eruditione* was virginity, Aegidius, despite his misogynist stand, declared that matrimony was the natural condition of man. Vincent totally disregarded the importance of physical education, whereas Aegidius, as an early precursor of the Humanist educators, realized its value, although he did not deem it proper for princes. Otherwise, however, even if the discussion is bolstered by Aristotelian references, in *De Reginime* we are confronted with the same line of reasoning as in *De Eruditione*. 'The soul is nobler than the body'; the early training of children is necessary because of the turbulence of youth; children of princes must learn grammar, dialectic, music, arithmetic, geometry, and astronomy; theology is the highest branch of learning, but royal children must study ethics, economics, and especially politics, etc. Literal agreements appear in Aegidius's chapter on the qualities of the teacher (Cap. ix):

Quaerendus est magister, qui possit iuuenes . . . ad optima inducere. Optimum autem & bonum . . . est duplex: scientia scilicet et mores. Ad bonos autem

¹ G. Ferrari, *Corso sugli scrittori politici italiani* (Milan, 1862), p. 105.

² A. H. Gilbert, 'Had Dante Read the *Politics* of Aristotle?' *PMLA*, xlii (1928), 603.

³ M. Kaufmann, 'Aegidius Romanus de Colonna . . . Pädagogische Schriften,' *Bibliothek der katholischen Pädagogik*, xv (Freiburg i. Br.: Herder, 1904), 21.

⁴ According to Mariani, *op. cit.*, p. 112, prior to 1281.

⁵ A. Franck, *Réformateurs et publicistes de l'Europe, moyen âge-renaissance* (Paris: Lévy, 1864), p. 74; less favorable is P. Janet's verdict on Aegidius, cf. *Histoire de la science politique dans ses rapports avec la morale* (3rd ed., Paris: Alcan, 1887), I, 403.

mores inducitur dupliciter quis, exemplo per bonitatem vitae, & verbo per monitiones debitas . . . Magister . . . debet esse sciens in speculabilibus. Prudens in agibilibus. Et bonus in vita. Adhoc autem quod sit sciens in speculabilibus, requiruntur tria. Quod sit inuentiuus ex se . . . quia qui nullo modo scit aliqua inuenire, sed solum nouit aliorum dicta referre, magis est recitator quam doctor . . . Debet esse memor, recolendo praeterita. Secundo decet ipsum esse prouidum futurorum . . . Verum quia ad bonum quis inducitur non solum monitionibus vel correctionibus, sed etiam operibus & exemplis; requiritur quod huiusmodi doctor sit in vita bonus et honestus. Nam quia aetas iuuenilis valde est prona ad intemperantiam & lasciviam; quantumcunque puerorum doctor eis verba proponeret, si tamen opere contraria faceret, iuuenes illi exemplo inducti de facili ad illicita declinarent. Patet igitur talem quaerendum esse doctorem, qui quantum ad scientiam speculabilium sit inuentiuus ex se, intellectiuus aliorum, & iudicatiuus tam inuentorum quam intellectorum.¹

But to do justice to Aegidius it must be pointed out that even in this chapter, manifestly inspired by Cap. II of *De Eruditione*, he adds an important feature to Vincent's pedagogic ideal: Aegidius's teacher must be experienced enough to observe individual differences in his pupils. Like Vincent, Aegidius discusses the importance of discipline as to tongue, eyes, and ears (Cap. x), table manners (Cap. xi), drinking and matrimony (Cap. xii), play, gestures, and clothing (Cap. xiii), and friendship and companionship (Cap. xiv). After devoting three chapters to the three distinct periods in the education of boys, which he defines under the influence of Aristotle much more clearly than Vincent, he takes up in one chapter physical training without going much beyond Vincent, since he does not judge it important in the education of princes. Finally, the last three chapters discuss the upbringing of girls, who must remain, as in *De Eruditione*, confined to the privacy of the home, and must be prevented from gadding about as well as from idling. Taciturnity is extolled as the chief virtue of womanhood — surely a bathos from Vincent's final paean on virginity.

To sum up, the 'first philosophical pedagogy,' as the educational portions of Aegidius's treatise have been styled, is manifestly dependent upon Vincent's *De Eruditione*. Although Aegidius is able to add everywhere a new, and occasionally, an original touch, he reproduces not only the fundamental ideas but frequently also the words of his predecessor.

5. MANUSCRIPTS AND EDITIONS

Daunou enumerates seven manuscripts of *De Eruditione* in the *Histoire Littéraire*,² one of which,³ when examined by the present editor,

¹ *D. Aegidii Romani . . . De Reginme Principum Libri III* (Rome: Antonius Bladus, 1556), pp. 188b ff. ² *Op. cit.*, xviii, 466. ³ Cf. p. xi.

turned out to be William Perrault's *De Eruditione Principum*. Three of these manuscripts, the existence of which seemed doubtful to Daunou, have been preserved in England. Dating from the fourteenth and fifteenth centuries, they would not have contributed any material improvement on the text, and so they have not been considered by the editor. The present edition is based on three manuscripts and the edition of 1481.

Two of these manuscripts are found in the Bibliothèque Nationale in Paris, the third in the Staatsbibliothek in Munich. The basic manuscript is B.N. Lat. 16390, the oldest, and evidently the most correct manuscript; it is marked *P* in the apparatus. The initials of the chapters are missing; from Cap. viii, the chapter titles are either completely omitted, or inserted at the bottom of the folio by a different hand. The manuscript was in many instances corrected by a later hand; such corrections were not always taken over by the other manuscripts or the incunabulum. *P* dates from the thirteenth century, and its content was described by the 'Inventaire des manuscrits latins de la Sorbonne conservés à la Bibliothèque Impériale,' *Bibliothèque de l'École des Chartes*, xxxi (1870), 141. Much younger is B.N. Lat. 16606, assigned by the same catalogue to the fifteenth century. This manuscript, marked *R* in the apparatus, and most beautifully and legibly written is strangely incorrect. Due to gross ignorance, the copyist committed numerous errors, carelessly omitting words, nay whole paragraphs, and misspelling names and titles, but *R* is not to be rejected altogether, because it occasionally offers better readings than *P*.

The third manuscript used is Cod. Monac. Lat. 469. This manuscript seems to have remained unknown, and thus a fuller description of it follows:

Binding: leather on wooden covers; size: 20,7 × 13,2 cm.; front center stamped with 10 rows, each containing 5 stamps, the Lamb of God alternating with the double-headed eagle. Inside the cover, coat-of-arms of the Ducal Library of Bavaria, 10 blank sheets, 174 numbered pages followed by 3 blank pages. The initial on fol. 1^r is miniated. A document dated 1 September 1443 is found on the inside of the back cover.¹ In the two Parisian manuscripts the table of contents follows the dedicatory epistle, but in the Munich manuscript it follows the last chapter, which the copyist evidently finished with a sigh of relief, saying 'Deo Gracias.' The last folio, after the table of contents, has the following note: 'Liber fratri Jacobi Blaa Ordinis fratrum predicatorum, prouincie

¹ I am indebted for the description of this manuscript to Dr E. D. Goldschmidt, formerly of the Preussische Staatsbibliothek in Berlin.

Dacie, conuentus holbaccensis, quem emit Colonie anno domini 1443. Anima eius per misericordiam dei requiescat in pace.' Thus, the one-time owner of the codex, Friar Blaa, was a member of the Dominican convent at Holbaek, Denmark, founded in 1270 in the Scandinavian province of the order.¹ The manuscript seems to have been copied in the fourteenth century. It is marked *M* in the apparatus.

The filiation of the manuscripts is clear. *M* is a copy of *P*, all corrections of which, however, it has not taken over; it is in no relation with *R*. *M* is nearly as correct as *P*, though towards the end the copyist seems to have lost patience and shortened a few citations. *R* was copied from an uncorrected version of *P*.

The treatise is commonly known as *De Eruditione Puerorum Regalium*; it was printed with this title among the *Opuscula* of Vincent in 1481 by Johannes von Amerbach in Basel. The title *De Eruditione Filiorum Nobilium* has been adopted for the present edition as more appropriate, since it appears not only in *R* but also in Gilles Mallet's catalogue in the description of the fourteenth-century French translation by Jean Daudin.² The edition of 1481 is described by Brunet,³ who lists one more printed edition of the treatise, that of Rostock, 1477.⁴ Readings of the 1481 edition, which has about two hundred confusing misprints and errors, have been marked *I* in the apparatus. *I* agrees in general with *P*, but occasionally reproduces errors of *M*. The copy used by the editor belongs to the Boston Public Library.⁵

The three manuscripts preserved in England are as follows:

1. Corpus Christi College, Cambridge, MS. 325, 1; cf. M. R. James, *A Descriptive Catalogue of Manuscripts in the Library of Corpus Christi College, Cambridge* (Cambridge: 1912), II, 142.
2. Merton College MS. ex; cf. 'Catalogus Codicum Manuscriptorum Collegii Mertonensis,' *Catalogus Codicum MSS. Qui in Collegiis Anglicis Oxoniensibus Hodie Adservantur* (Oxford: 1852), I, 52.
3. Trinity College MS. 374, 8; cf. M. R. James, *The Western MSS. in the Library of Trinity College* (Cambridge: 1900), I, 473–475.

De Eruditione is entitled in the first two codices *De Puerorum Nobilium Eruditione*; it appears in the Trinity College manuscript as the second book of *De Instructione Puerorum Nobilium*, the first book of which is Vincent's *De Institutione Morali Principis*.

¹ F. Nielsen, *Kirkeleksikon for Norden* (Aarhus, 1900), I, 662.

² L. Delisle, *Recherches sur la librairie de Charles V* (Paris: Champion, 1907), I, 93.

³ Manuel du libraire (5th ed., Paris: Firmin Didot, 1864), V, 1256–57.

⁴ Described by D. Reichling, *Appendices ad Hainii-Copingeri Repertorium Bibliographicum* (Munich: Rosenthal, 1905), I, 79 f.

⁵ Described by Z. Haraszti, *More Books, Bulletin of the Boston Public Library*, VII (1932), 265 f.

6. TRANSLATIONS

Stephan Hofer¹ mentions two inedited fourteenth-century French translations of *De Eruditione*, one by Jean Daudin (1380), canon at the Sainte-Chapelle, and another by the Carmelite Jean Golein (1320–1403). The first edition of Gröber's *Grundriss* mentions only Golein's translation,² which is not mentioned either by V. Le Clerc,³ or by L. Delisle.⁴ At any rate, only one copy of the French translation is in existence, in a fifteenth-century manuscript, B.N. français 9683, which Delisle, without further evidence, declared to be the one made by Jean Daudin.⁵

The French version was followed more than four centuries later by a German translation from the pen of one of the founders of modern historiography in the nineteenth century, Friedrich Christian Schlosser (1776–1861).⁶ Schlosser's translation⁷ is important not on account of the fame of the professor at Heidelberg, but because, as we saw, it has been used as a substitute for the inaccessible original. And yet, the reputation of Schlosser's work was not deserved at all, although the introduction still contains interesting material. Young Schlosser's easy irony⁸ appears in the condescension with which he treats Vincent, 'den guten Alten,' and his contempt for philological learning⁹ results in numerous inaccuracies that mar his work. He freely shortens and omits citations, makes no attempt whatsoever at their identification, and leaves out even the references given by Vincent. Occasionally, he frankly admits that he is not interested in a citation, and obligingly advises the reader to look up the text, e.g., in St Jerome, if he cares to do so. The outcome of this cavalier treatment is disastrous, not only because of the mistranslations, but because the unwary reader is absolutely unable to judge from Schlosser's translation what is original and what is borrowed material.

The same shortcomings, although to a somewhat smaller extent, lessen the value of the other German translation, by A. Millauer,¹⁰ which has

¹ G. Gröber, *Geschichte der mittelfranzösischen Literatur*, 1, 2nd ed. by Stephan Hofer, *Grundriss der romanischen Philologie*, Neue Folge (Berlin-Leipzig: De Gruyter, 1933), pp. 144 ff.

² *Grundriss der romanischen Philologie* (Strasburg: Trübner, 1902), II, 1, 1072 f.

³ *Histoire littéraire de la France au quatorzième siècle* (2nd ed., Paris: Lévy, 1865), I, *passim*.

⁴ *Op. cit.*, pp. 94 ff. ⁵ *Op. cit.*, p. 94.

⁶ Cf. E. Fueter, *Geschichte der neueren Historiographie* (Munich-Berlin: Oldenbourg, 1911), pp. 411 ff.

⁷ *Vinzenz von Beauvais, Hand- und Lehrbuch für königliche Prinzen und ihre Lehrer* (Frankfurt a.M., 1819).

⁸ J. Schmidt, *Geschichte der deutschen Literatur seit Lessings Tod* (4th ed., Leipzig, 1858), III, 460.

⁹ A. Bossert, *Histoire de la littérature allemande* (4th ed., Paris: Hachette, 1913), p. 859.

¹⁰ *Vinzenz von Beauvais über die Erziehung, aus dem Lateinischen übersetzt und mit biographischem Anhang versehen von August Millauer* (Ellwangen, 1887).

apparently remained unknown to practically all writers on the treatise.¹ The translation was printed posthumously, and it bears all the earmarks of an unfinished work. Millauer, as is evidenced by his introduction as well as by his notes on the authors cited in Vincent's text, lacked the proper scholarly equipment. He makes faint attempts to identify a few citations here and there; on the other hand, he marks most of the scriptural quotations. His work is marred by mistranslations just as much as Schlosser's. Underestimating the extent of Vincent's citations, he freely omits and misplaces quotations marks and references, a practice which closely resembles that followed by Schlosser.

Thus, the conclusion is justified that the text and the spirit of *De Eruditione* are hopelessly lost in the available translations. And yet, as has been pointed out, one of these defective versions has served as intermediary between Vincent's pedagogical thought and historians of education. It is manifest that Vincent's pedagogy must be reconsidered in the light of a new and accurate text, and to facilitate this task is one aim of the present edition.

7. TEXT AND APPARATUS OF THE PRESENT EDITION

The present edition reproduces the text of B.N. Lat. 16390 (*P*). A few obvious errors of *P* have been corrected when all three of the other versions agree, but in such cases the reading of *P* appears in the apparatus. The text follows the spelling, capitalization, etc., of *P*, including, so far as possible, inconsistencies in the use of *u* and *v* and *t* and *c*, but the punctuation has been brought into conformity with modern usage. (In the citations, the punctuation is that of the various modern editions utilized.) Short omissions in the citations are completed in the apparatus; longer omissions are indicated in the text by dots.

The apparatus consists of three sections, as follows:

i. *Testimonia*: titles of the works cited, with exact location of the citations. Bibliographical details relating to this section will be found in the Index. For practical reasons, the text of Migne has been preferred (with a few exceptions), even if a work in question has already been published in the Viennese *Corpus*. In general, early editions have not been used, except when the editor was unable to locate a citation in a modern edition. At times, however, recourse to early editions proved necessary, even when a given citation could be located in a modern edition. In this connection, an instructive example is furnished by a citation from Caesarius of Arles, quoted in the text as taken from Caesarius's

¹ Mentioned by M. Kappes in Wetzer und Welte's *Kirchenlexikon* (2nd ed., Freiburg i. Br.: Herder, 1901), XII, 978.

first homily. In Migne, it is found among the innumerable pseudo-Augustinian sermons, but it actually appears in the *Omelia Prima* in the 1508 Venice edition of Caesarius's homilies.

The editor has made no attempt to verify the scriptural citations or those marked 'glossa'; the latter are apparently borrowed from Walahfrid Strabo's *Glossa Ordinaria*. Checking these citations would have been an undertaking too remote from the editor's field.

2. Alterations made by Vincent in his citations, with the exception of changes in word order, a listing of which has not been attempted.

3. Variants of *R*, *M*, and *I*, with the occasional rejected readings of *P*. The spelling reproduced in this section of the apparatus is always that of the manuscript named first.

VINCENT OF BEAUV AIS

DE ERUDITIONE FILIORUM NOBILIUM

Sigla

P B.N. Lat. 16390

R B.N. Lat. 16606

M Cod. Monac. Lat. 469

I Vincentius Bellovacensis, *Opuscula*, Basel: Johannes de Amerbach, 1481, pp. 248a–304a (*Liber de eruditione filiorum regalium*)

Abbreviations

M in apparatus on sources = Migne, *Patrologia Latina*

MG in apparatus on sources = Migne, *Patrologia Graeca*

CSEL = *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum*

corr. = corrected

paraphr. = paraphrased

Other abbreviations are conventional or self-explanatory. For complete bibliographical information on editions used in checking source material cf. Index, pp. 221–236.

DE ERUDITIONE FILIORUM NOBILIUM

INCIPIT PROLOGUS SEQUENTIS OPUSCULI.

Serenissime ac reuerentissime domine sue, francorum dei gracia regine Margarete, frater vincencius de ordine predicatorum, qualiscumque lector in monasterio suo de regali monte, perpetuam in domino salutem et paratam in omnibus ad eius obsequia voluntatem. Nuper si bene recolitis, vestra sublimitas meam parvitatem rogare dignata est, ut de scripturis diuinis flosculos competentes excerptem, ex quibus conpendium aliquid ad liberorum erudicionem salutarem conficerem, quo uidelicet eorum tenera infancia salubriter imbui posset et quasi vas nouum recenter infusum odorem sapientie suauissimum eorum memoria perpetuo retineret. Nam quod noua testa capit, inueterata sapit.

Cum igitur in illo articulo temporis ob amorem et honorem illusterrissimi domini nostri regis opus quodam universale de statu principis ac tocius regalis curie siue familie, necnon et de rei publice amministracione ac tocius regni gubernacione non solum ex diuinis scripturis verum etiam ex doctorum catholicorum sententiis, insuper etiam philosophicis et poeticis confidere iam cepisse, ut uestre petitioni, que apud nos merito precepti uigorem optinet, cicius satisfacerem, ordine pretermisso partem illam prefati operis, que ad puerorum regalium instrucionem pertinet, componere festinaui eamque dignacioni uestre per manum symonis clerici uidelicet eruditoris philippi bone indolis filii uestri, qui eciam in hoc ipso ualde sollicitus fuit apud me, ut opusculum istud explarem cicius, destinavi. in quo scil. opusculo diligenter ex sanctorum ac prudencium uirorum sententiis variis compilato licet idem pueri propter noua infancie rudimenta nondum apti sint ad legendum et intelligendum, interim tamen ipsorum tamen didascali siue magistri poterunt ex diuersis eius capitulis, prout eorum discrezioni visum fuerit, eisdem accipere et dare materiam

PROLOGUS. 11 quod — sapit] cf. J. Werner, *Lateinische Sprichwörter und Sinnsprüche des Mittelalters*, in *Sammlung mittellateinischer Texte* (Heidelberg: Winter, 1912), III, 82, No. 204

PROLOGUS. 1 Incipit — opusculi] Fr. Vincentii de Puerorum Nobilium eruditione. *Above picture representing corpse in the grave: Semel Mori; below: Facile contempnit omnia qui se cogitat moriturum/Ubi te inuenero ibi te iudicabo/Memorare nouissima tua et in eternum non peccabis R sequentis opusculi] in tractatum de eruditione filiorum regalium venerabilis patris Vincentij beluacensis I 2 Decretissime[?] M Gloriosa Maria inserted in the initial I reuerentissime] reuerendissime R francorum dei gracia] dei gratia francorum R 3 vincencius] beluacensis add. I 12 igitur ergo M 13 domini nostri regis] regis domini nostri R quodam] quoddam MI quod R universale] dicitur add. R. 14 amministracione] administracione R am . . . damaged M 17 nos] me M 18 precepti uigorem optinet] optinet vigorem precepti R 19 instrucionem] erudicionem R 20 dignacioni uestre] uestre dignacioni R 21 bone] boni I 23 scil.] om. R prudencium] prudentum R 24 variis] om. I pueri] om. R 26 didascali] didiscali R didascoli M eius] eorum M*

litterarum ac versuum. Ipsi quoque pueri, cum aliquantulum in doctrina per semetipsos inde poterunt addiscendi ac bene vivendi multiplex accipere documentum. Est autem hoc opusculum per capitula subiecta distinctum:

Primum capitulum. De puerorum nobilium eruditione.

II. De magistri electione.

III. De modo docendi.

35 IV. De impedimentis addiscendi.

V. De tribus necessariis addiscenti.

VI. De quinque adminiculus ad discendum.

VII. De subieccione discipuli erga magistrum.

VIII. De attencione ipsius ad audiendum.

40 IX. De docilitate ipsius ad intelligendum.

X. De beniuolencia ipsius ad retinendum.

XI. De ordine scolastice discipline.

XII. De studiosa discentis affecione.

XIII. De ipsius fine uel intencione.

45 XIV. De proficiencium leccione.

XV. Quod omnium discencium studium debet ad theologiam i.e. diuinam tendere scienciam.

XVI. Qualiter christiano conuenit omnia librorum genera legere.

XVII. De studio uel meditacione.

50 XVIII. De scribendi excercicio circa aliena.

XIX. De excercicio circa propria scripta.

XX. De excercicio in disputacione uel inquisitione.

XXI. De contencione uitanda in disputacione.

XXII. De opponendi et respondendi cautela et moderacione.

55 XXIII. De morali puerorum instruccione.

XXIV. Qualiter omnia consonant huic etati erudiende.

XXV. De puerorum cohercione.

XXVI. De cohercionis moderacione.

XXVII. De causis discipline libenter suscipiendo.

60 XXVIII. Quod instruendi sunt pueri de obediencia filiali.

XXIX. Quibus obediencia exhiberi debeat.

XXX. De septem gradibus in modo obediendi.

XXXI. De morali compositione.

28 versuum] et add. I 28–29 aliquantulum in doctrina] in doctrina aliquantulum R 29 inde] om. R multiplex] materie I 30 hoc] idem add. R 30–31 Est autem hoc — distinctum] om. M Table of contents follows Cap. II in M 36 addiscenti] addiscendi I 37 discendum] addiscendum R 40 ipsius] eiusdem I 41 beniuolencia] beginiuolencia R 44 uel] om. I inten-
cionem] illuminatione I 46 omnium] omne R i.e.] ad add. I 47 diuinam tendere scienciam] diuin-
nam scienciam tendere R 48 conuenit] conueniat R 50 circa] dicta add. R 51 propria scrip-
ta] scripta propria R 58 cohercionis] cohercione scil. R 61 exhiberi debeat] exhiberi R

- XXXII. De uita sociali et eligenda societate.
 XXXIII. De concordia sociorum et stabilitate. 65
 XXXIII. Qualiter pueri ad omnes homines debeant se habere.
 XXXV. De regimine uel disciplina adolescencie.
 XXXVI. De bonis moribus formandis in adolescente.
 XXXVII. De institucione coniugalis uite.
 XXXVIII. De illo qui voluerit continere. 70
 XXXIX. De puerilibus euacuandis puerili estate.
 XL. Quod uir preterita debet recolere et presencia attendere.
 XLI. Qualiter etiam futura debet prouidere.
 XLII. De puellarum custodia et absconsione.
 XLIII. De literali et morali earum instruccione et primo de castitate. 75
 XLIV. De uitanda ornatus superfluitate.
 XLV. De pudice societatis et famulatus eleccione.
 XLVI. De humilitate puellari et taciturnitate atque maturitate.
 XLVII. De puella nuptui tradenda. 80
 XLVIII. Qualiter de coniugali statu sit instruenda.
 XLIX. Qualiter admonenda sit de uita irreprehensibili.
 L. De statu uiduali.
 LI. De excellencia uirginali.

DE PUERORUM NOBILIUM ERUDICIONE. CAPITULUM I.

'Filii tibi sunt? erudi illos et curua illos a puericia eorum. Filie tibi sunt? serua corpus earum et non ostendas hyllarem faciem tuam ad illas.' Ita legitur in *ecclesiastico* VII. Et dicitur hoc ad quemlibet fidelem, precipueque ad principem, cuius liberi quanto ad maioris honoris culmen in populo debent erigi, tanto maiori diligencia opus est illos a puericia erudiri. Est autem erudire extra ruditatem ponere. anima siquidem infantis carni recenter infusa ex eius corrupcione contrahit et caliginem ignorancie quantum ad intellectum et putredinem concupiscentie quantum ad affectum, ideoque rudis efficitur et ad intelligendum 5 10

68 bonis moribus] moribus bonis R 70 illo] adolescent R 71 puerilibus] pluribus M puerili] virili MI virilitate R 72 uir] et add. R presencia] diligenter add. R 73 etiam] et R prouidere] previdere R 75 primo de] uirginitate uel add. R 77 superfluitate] suauitate dotted under add. P 79 humilitate puellari] puellari humilitate R atque maturitate] om. R 84 uirginali] Incipit Tractatus de eruditione filiorum regalium editus a venerabili patre Vincentio beluacensi, ob rogatum regine francie add. I

I. 1 De puerorum — I] Explicit prologus incipit liber de eruditione filiorum nobilium M Capitulum I] om. R 2 Filii Si filii R sunt] sint R illos] twice M eorum] illorum R Filie] Si filie R 3 sunt] sint R hyllarem] hilare RM tuam] om. R 5 precipueque] precipue RM 6 erigil] eligi R diligencia — est] opus est diligencia M 10 ideoque] Ideo M

et ad bene agendum. Unde Augustinus in libro *de trinitate* xiii*: ‘Anima,’ inquit, ‘etiam infantis paruuli se quidem nosse credenda est, sed intenta nimis in eas res, quas per corporis sensus tanto maiore quanto nouiore cepit delectatione sentire, nequaquam se cogitare potest . . . Sic

15 enim in omnes corporis sensus quantum illa sinit etas, se quasi coartat, ut quicquid per carnem allicit uel offendit, hoc solum uehementer appetat uel abhorreat. sua ergo interiora non cogitat nec admoneri potest, ut hoc faciat, quia nondum admonentis nouit signa, ubi precipuum locum tenent uerba.’ Hec augustinus. Itaque propter hanc duplarem

20 ruditatem oportet huiusmodi animam suspicere duplarem eruditionem, uidelicet doctrine ad illuminandum intellectum et discipline ad regendum affectum. Est enim doctrina scientia doctoris uel monitoris discipulo impertita. ‘Disciplina’ uero ‘est,’ ut dicit beatus cyprianus, ‘ordinata morum correccio.’ Itaque pueri non solum erudiendi sunt uerbis, sed

25 eciam, si opus est, flagellis. Unde dominus ad animam rudem sic loquitur sub figura ierusalem, *Jeremia* vi: ‘Erudire,’ inquit, ‘iherusalem, ne forte recedat a te, anima mea, et ponam te desertam terram inhabitabilem.’ Ubi eciam iuxta LXX interpres dicitur apercius: ‘Per omnem dolorem et flagellum erudieris, iherusalem.’ hinc eciam de predicta duplaci rudi-

30 tate ac duplaci eruditione dicit Augustinus in libro *de civitate dei* xxii: ‘Quis ignorat, cum quanta veritatis ignorancia, que iam in infantibus est manifesta, cum quanta vane cupiditatis habundancia, que incipit apparere in pueris, homo in vitam ueniat, ita ut si viuere dimittatur, ut uelit et facere, quicquid uelit, in omnia uel in multa facinorum et flagicio-

35 rum genera . . . perueniatur. Nam luxuria, inuidia, rapina, insana gaudia, homicidia, periuria et huiusmodi omnia ab illa radice erroris ac peruersi amoris oriuntur, cum qua omnis filius adam nascitur. Sed diuina gubernacione non omni modo dampnatos deserente, nec in ira sua misericordias suas continente, in ipsis humani generis sensibus prohibicio et erudicio contra istas, cum quibus nascimur, tenebras uigilant

40

I. 11-19 *De Trinitate* xiv, v, 7; M 42, 1041 23-24 *De Duodecim Abusivis Saeculi* 11; CSEL^t, p. 170, 13 30-51 *De Civitate Dei* xxii, 22

I. 14 nequaquam] non 15 omnes] aliquos | coartat] coarctant 16 uel] aut
16-17 appetat — abhorreat] appetant aut abhorreant 17 ergo] vero | cogitat] cogitant
17-18 potest] possint 18 faciat] faciant | nouit] noverunt 19 tenent] obtinent
35-37 Nam luxuria — oriuntur] *text abridged*

11 agendum] vivendum crossed out and corrected M xiiiij] xxiiij M 12 paruuli] infancie add.
R nosse] noscere R 14 delectatione] delectatione RMI 15 sinit etas] etas sinit R quasi] con-
trahi R 20 suspicere duplarem] duplarem suspicere M 22 doctoris — monitoris] doctorum
monitorum R 26 ierusalem, *Jeremia* vi] om. R vi] vii I Erudire] Erudite R 27 desertam] et add. M terram] et add. R 28 Ubi] et M eciam] om. M 30 ac duplaci eruditione] om. M
31 in] cum M 32 manifesta] et add. R et dotted under add. P 34 in multa] multa R
et] om. R 35 perueniatur] perueniat I insana] infama R 37 adam] ade M Sed] Si I
40 nascimur] nascuntur I

et contra hos opponuntur impetus, plene tamen et ipse laboribus et doloribus. Quid enim sibi uolunt multimode formidines, que cohibendis paruorum adhibentur vanitatibus. Quid pedagogi, quid ferule . . . quid uirge . . . Quid enim huiusmodi penis agitur, nisi ut impericia debelletur et praua cupiditas infirmetur, cum quibus malis in hoc seculo uiuitur. Quid enim est . . . quod cum labore discimus, sine labore nescimus, cum labore strenui, sine labore inheres sumus. Nonne hinc appareat, in quid humana natura uelut pondere suo procluus . . . existat et quanta ope, ut inde liberetur, indigeat. Desidia, segnacia, pigricia, negligencia, quibus labor fugitur, sunt utique uicia, cum labor ipse, qui utilis est, sit pena.' hec augustinus. Quoniam ergo puerilis etas rudis et contumax est ad discendum et pigra ad bene agendum, prona uero ad malum, ideo recte, postquam dictum est *erudi illos*, statim subiungitur: *Et curua illos a puericia ipsorum.* Curua, inquam, illos, i.e. subice iugo domini per obedienciam et eciam magistri per disciplinam. De primo dicitur in *trenis Jeremie III*: 'Bonum est uiro, cum portauerit iugum domini ab adolescencia sua.' De secundo dicitur in *ecclesiastico VI*: 'Subice humerum tuum et porta illam,' scil. sapiencie doctrinam, 'et ne accideris vinculis eius,' i.e. ne fastidias uel grauiter feras eius instructionem atque cohortionem. Hec sunt enim vincula eius, de quibus ibidem postea dicitur: 'Vincula eius alligatura salutaris.' Curua, inquit, eos a puericia, quoniam etas illa tenella flexibilis est, sicut cera mollis uel arbuscula nouella. secundum hoc ergo tam erudicio quam curuacio refertur ad utramque, scil. doctrinam uerborum et disciplinam morum. Vel specialiter, erudicio refertur ad doctrinam, curuacio ad disciplinam. Unde et dicitur in *ecclesiastico XXX*: 'Curua ceruicem eius in iuuentute,' quia scil. arbor uel planta, dum adhuc est tenera, melius ad libitum curuatur; cum autem induruerit, facilius frangitur quam curuatur. Unde statim subiungitur: 'Et tunde latera eius, dum infans est, ne forte induret et non credat,' i.e. consenciat tibi, cum eum iam adlustum et induratum uolueris corrigi. Erit extunc tibi dolor anime, quando sc. iam non ualebis eum corriger. Hinc et quintilianus in libro primo *de oratoria institutione*. 'Etas,' inquit, ' . . . hominis tunc maxime formanda est, cum simulandi

72-75 *Institutio Oratoria I, 3, 12*

45-46 seculo uiuitur] saeculum venimus 48 existat] sit 49 inde] hinc 73 tunc] tum
 41-42 opponuntur — formidines] om. R 42 cohibendis] cohibentur add. M 43 adhibentur]
 om. M 44 impericia] huiusmodi add. R 46 enim est] est enim R discimus] et add. M 48
 in quid] inquit R 49 indigeat] et add. R segnacia] seuicia R segnices I 52 discendum] addi-
 cendum R 54 ipsorum] eorum RI 55 eciam] om. R magistri] magistro I 56 in] om. I
 trenis] trenorum MI Jeremie] om. MI 57 in] om. I 59 eius] om. M 60-61 ibidem — dici-
 tur] postea dicitur ibidem M 61 eius] illius M 66 in] om. I quia] om. R 68 induruerit]
 durnerit I curuatur] curuetur RI 69 tunde] tonde R 70 i.e.] non add. RM 71 corrigil]
 corriger I tibi] om. R non — cum] eum non valebis M 72 et] om. R primo] om. M 73 for-
 manda] informanda R

75 nescia est ac precipientibus facilime cedit. frangas enim cicius quam
 corrugas, que in pravum duruerunt.' hec ille. quodque non solum in
 moribus sed eciam in sciencia sint erudiendi a puericia, dicitur in *ecclesiastico vi*: 'Fili, a iuuentute tua excipe doctrinam et ad canos inuenies sapien-
 tiam.' Econtra uero dicit seneca lucilio: 'Turpis et ridiculosa res est
 80 elementarius senex. iuueni siquidem est parandum, seni utendum.' hoc
 eciam improbat apostolus quibusdam iudeis, dicens *hebreos v*: 'Cum
 deberetis esse magistri, secundum tempus rursum indigetis, ut doceamini,
 que sunt elementa sermonum dei.' De utraque autem eruditione a
 puericia filii impendenda exempla reperiuntur in sacra scriptura, verbi
 85 gracia de instructione morum in *thobia*. De hoc enim legitur in libro suo,
 quod filium suum, cui nomen suum imposuit, ab infancia docuit timere
 deum et abstinere ab omni peccato. porro de instruccione uerborum in
 proverbiis *III*^o loquente salomone de seipso. 'Ego,' inquit, 'fui filius
 patris mei tenellus et unigenitus coram matre mea et docebat me atque
 dicebat *suscipiat verba mea cor tuum etc.*' Utraque autem erudicio scil.
 90 doctrine et discipline siue documentorum et morum opus habet eciam
 plerumque flagellis, de quibus iam alias dictum est, sc. in capitulo de
 tractatu correpcionis.

DE MAGISTRI ELECCIONE. II.

Pueris ergo nobilibus eligendus est magister in ambobus, in sciencia ac
 moribus. Nec facile possunt acquirere siue multiplicare scienciam nisi
 per litterarum doctrinam. Ideoque necessarium est maxime talibus,
 5 quibus opus est multa sciencia, ut litteris imbuantur a puericia. Unde,
 sicut iam alias diximus, in litteris, quas quondam rex romanorum misisse
 legitur ad regem francorum hortans eum, ut liberos suos institui faceret
 liberalibus disciplinis, inter ceteras quoque adiecit: 'Rex illiteratus est
 quasi asinus coronatus,' et quod maxime talibus necessaria sit multiplex

78-79 *Epistole iv, 7 (36), 4*

74 ac] et 75 duruerunt] induruerunt 79 siquidem] om.

74 frangas] franges R Frangis I 75 duruerunt] duruerit R 76 sint] sunt R in] om. I 79
 parandum] parendum R utendum] vituperandum R 80 improbat] improperat RI dicens] ad
 add. R 81 esse magistri] magistri esse I 83 impendenda] imponenda R 85 suum
 imposuit] imposuit suum R 86 in] om. I 88 atque] et R 89 autem] doctrina add. M
 90 eciam] om. R et I 91 plerumque] plurimum R 92 tractatu] tactu R

II. 6-9 Pauli, *Mon. Germ. Hist. xxvii*, 45; cf. John of Salisbury, *Policraticus iv*, 6, ed. Webb,
 1, 254

II. 1 magistri eleccione] eleccione magistri M 2 ambobus] amborum I scil. add. R in
 sciencia] scil. add. MI ac] et R 3 siue] seu R 5 puericia] bene add. I 6 iam] om. R
 7 institui] instrui RM 9 maxime — sit] talibus maxime sit necessaria R maxime necessaria
 sit talibus M

sciencia, dicit palladius in libro 1° *de agricultura*. ‘Neminem,’ inquit, 10
 ‘magis decet quam principem meliora uel plura nosse,’ cuius doctrina
 potest prodesse omnibus subiectis. Preterea, quia magnates non solent,
 ut ceteri homines, corporaliter laborare, ideo utilis est eis honesta litterarum
 occupacio, quam tempore vacacionis intendant percipiende
 sapiencie, iuxta illud *ecclesiastici* xxxviii: ‘sapienciam scribe in tempore
 uacuitatis, quia qui minoratur actu, inueniet siue percipiet illam.’ 15
 Ceterum, ut dicitur in eodem xxxiii: ‘Multam maliciam docuit ociositas.’ hinc et seneca ad lucilium. ‘Ocium,’ inquit, ‘sine litteris mors est.’ Denique sicut dicit hugo in libro *didascalicon* 1°: ‘Primum in vita
 solacium est sapiencie studium.’ De hac quoque materia iam alias dic- 20
 tum est supra, ubi actum est de excellencia principis in sapiencia. In
 doctore autem quinque sunt requirenda, scil. mens ingeniosa, vita
 honesta, humilis sciencia, simplex eloquencia, docendi pericia. Mens
 inquam ingeniosa, ut ex multis, que doceri possunt, meliora eligere sciat,
 nec totum ex aliorum dictis accipiat, iuxta illud Varronis philosophi. 25
 ‘Illum,’ inquit, ‘eruditorem elige, quem magis mireris in suis quam
 in alienis . . . Nil magnificentum decebit, qui a se nil didicit . . . falsoque
 magistri nuncupantur auditorum narratores ac sic audiendi sunt, ut qui
 recensent rumores.’ Hec Varro. Secundum, quod requiritur in eo, est
 honesta uita siue conuersacio, quia ‘turpe est doctori, cum culpa redar- 30
 guit ipsum.’ Unde ieronimus *ad nepocianum*: ‘Non confundant,’
 inquit, ‘opera sermonem tuum.’ Hinc et seneca ad lucilium: ‘Hoc,’
 inquit, ‘turpissimum est, quod nobis obici solet verba nos philosophie
 non opera tractare.’ Item ambrosius *super lucam*: ‘folia,’ inquit, ‘sine
 fructu suspecta sunt michi. tales enim uestes habent exules paradisi.’ hoc
 est, de quo conqueritur augustinus in libro *Confessionum* 1° statum pueri- 35
 cie sue confitens et de magistris suis pariter loquens. ‘In scolam,’ inquit,
 ‘datus sum ut litteras discerem, in quibus quid utilitatis esset, miser
 ignorabam . . . Sed ludere delectabat et in nos vindicabatur ab eis, qui
 talia utique agebant. Sed maiorum nuge negocia vocantur, puerorum 40

10-11 Vegetius, *De Re Militari* 1, Praef. 18-19 *Epist.* 82, 3 19-20 *Didascalicon* 1, 2; M
 176, 742D 25-29 (Pseudo-)Varro, *Sententiae* 53, 67, 68 30-31 turpe est — ipsum] *Catonis*
Disticha 1, 30 31-32 *Epist.* LII, 7 (262) 32-34 *Epist.* III, 3 (24), 15 34-35 *Expositio in Lucam*
 x, 45 (1513); M 15, 1814D 36-43 *Confessiones* I, viii, 14, 15; xii, 19

II. 10 Neminem] neque quemquam 11 meliora] uel meliora scire | nosse] om. 19 pri-
 mun] summum 20 solacium] solamen 28 ac] om. 29 recensent] recensere satis ducunt
 32 opera] tua add. 35 michi] om.

10 palladius] Vegetius *renatus* I in] om. I *agricultura*] re militari I 12 prodesse omnibus] omni-
 bus prodesse R 13 corporaliter laborare] laborare corporaliter M 14 quam tempore] contra tempus R 16 uacuitatis] natuitatis I minoratur] immoratur R siue] seu R 17 xxxiii]
 xxxii I maliciam docuit] docuit maliciam M 19 dicit] om. R 20-21 De hac — sapiencia]
 om. M 20 alias] om. R 22 requirenda] inquirenda R 25 nec] ne M 26 mireris]
 admireris I 27 didicit] didiscit R 28 magistri] magistrorum nomine R auditorum] aliorum R
 29 recensent] recenserent I 36 in] om. R

autem cum sint, a maioribus puniuntur . . . Nec faciebam ego bene . . . sed michi, deus meus, bene fiebat abs te. Nec illi qui me urgebant, bene faciebant, quia non ad te finem id referebant.' hec augustinus. Ideo dicit boecius in libro *de scolastica disciplina*: 'Quisquis officium magistri prosequi desiderat, uniuersa morum honestate oportet, ut polleat . . . sit constans in uultu, pius in affectu, uirtutibus insignis, bonitate laudabilis.' Et reuera uite honestas et maturitas in doctore auctoritatem adquirit et multum in auditoribus proficit. Unde seneca ad lucilium *epistola vi*: 'Plus,' inquit, 'uiua uox et conuictus tibi quam oratio proderit. Unde ut in rem presentem venias, congruit, primum, quia homines amplius oculis quam auribus credunt, deinde quia longum est iter per precepta, breve et efficax per exempla.' Idem in *epistola lxi*: 'Illum,' inquit, 'elige adiutorem, quem magis admireris, cum videris, quam cum audieris.' ut enim dicit augustinus in libro *de doctrina christiana*: 'Habet, ut obedienter audiatur, quantacumque granditate diccionis maius pondus vita ducentis.' Econtra vero dicit beatus bernardus ad eugenium libro *ii*: 'Mons-truosa res est . . . sedes prima et vita yma, lingua magniloqua et manus ociosa, sermo multus et fructus nullus.' Hinc et galterus in *alexandreide* libro *viii*:

60 minus est preciosus et absque
pondere sermo grauis, quem non grauis edidit auctor.
Rumoresque facit leuitas auctoris inanes.

Talis recte dicere potest illud ouidii in libro *tristium ii*:

Crede michi, mores distant a carmine nostri.

65 Et revera sicut exempla bona doctoris melius discipulos instruunt, sic et mala corrumpunt. Unde ieronymus in *epistola ad aletham*: 'Pro-cluus est,' inquit, 'malorum emulacio. Unde greca historia narrat alexandrum orbis dominatorem leonidis pedagogi sui non potuisse viciis carere in incessu et moribus, quibus adhuc paruulus fuerat infectus.'

70 Tercium, quod in eo requiritur, est humilis scientia. sciencia quidem, quoniam ut dicit ouidius in libro *tristium*:

Quod minime nouit, nemo docere potest.

44-47 (Pseudo-)Boethius, *De Disciplina Scholarium vi*; M 64, 1235B 48-52 *Epist. 1, 6* (6), 5
52-53 *Epist. v, 11* (52), 8 54-55 *De Doctrina Christiana iv, xxvii*, 59; M 34, 118 56-58 *De
Consideratione ii, vii, 15*; M 182, 750C 58-62 Walter of Châtillon, *Alexandreis* viii; M 209,
545D 63-64 *Tristia ii, 353* 66-69 *Epist. cvii, 4* (682) 71-72 *Trist. ii, 348*
46 affectu] affatu | insignis] insignitus 49 Unde ut] om. 50 congruit] oportet 52 illum] eum 57 est] om. 64 nostru] nostro 68 dominatorem] domitorem

42 abs] a R absque I 43 dicit] et M 44 in] om. R disciplina] dicit add. M 47 adquirit]
acquirit RI requirit M 48 ad lucilium *epistola vi*] *epistola vi* ad lucilium M 52 *lxi*]
xlv I 53 admireris] mireris M videris] scil. vitam add. R audieris] uerba add. R ut] udt M 54
libro] om. M 58 fructus nullus] nullus fructus I 63 in] om. I 66 aletham] athletam R
69 carere] caruisse R

Ideo dicit ieronymus *ad rusticum*: 'Multo tempore disce, quod doceas.' Hinc etiam idem dicit super *ecclesiastem*, quod pythagoricorum 'disciplina' fuit 'tacere per quinquennium et postea eruditos loqui,' secundum illud, quod ibidem scriptum est scil. *ecclesiaste III*: 'Tempus tacendi et tempus loquendi'; hoc est quod dicitur *ecclesiastico XVIII*: 'Antequam loquaris, disce.' Hec autem sciencia debet humilis esse, non inflatiua. alioquin non est vera sapiencia secundum illud salomonis *prouerbiis XII*: 'Ubi humilitas ibi et sapiencia.' Econtra vero de sciencia superba dicit apostolus *I ad corinthios VIII*: 'Sciencia inflat, caritas edificat.' si quis autem existimat se aliquid scire, nondum cognovit, quemadmodum oporteat eum scire. talis est sciencia demonum, a qua etiam nominantur, quia demon sciens interpretatur. Unde *iacobus III*: 'Non est,' inquit, 'ista sapiencia de sursum descendens, sed terrena, animalis, dyabolica.' Quartum est simplex eloquencia, quia, sicut ait tullius in prologo *rhetororum*, 'Sapiencia sine eloquencia parum prodest.' Hinc etiam dicitur in *ecclesiastico XX*: 'Sapiencia absconsus et thesaurus inuisus, que utilitas in utrisque?' Et reuera multum valet ad doctrinam facundia. Ut enim ait therrencius in *phormione*:

Nichil est . . .

Quin male narrando possit deprauari.

Econtra uero dicit tullius in libro *de paradoxis*: 'Nichil esse tam horridum et incultum, quod non splendescat oracione.' Debet autem esse simplex eloquencia, quia, sicut dicit Juuenalis libro *III*:

Torrens dicendi copia multis
et sua mortifera est facundia.

Ad hoc autem, ut sit homo facundus, oportet, ut adiuuent eum quinque, videlicet natura, conscientia, exercicium vel usus, gestus et cordis leticia. Natura quidem, quia, sicut dicit quintilianus: 'philosophia simulari potest, sed eloquencia non potest.' Conscientia uero, quia, sicut dicitur *ecclesiastico VI*: 'lingua eucharis,' i.e. graciosa, 'in bono homine habundabit.' Et ut dicit claudianus in maiori:

73 *Epist. cxxv, 18 (945)* 74-75 *Commentaria in Ecclesiasten (410); M 23, 1037B* 86-87 *De Inventione I, 1, 1* 90-92 *Phormio IV, 4, 15-16 (697-698)* 93-94 *Paradoxa, Proem. 3* 95-97 *Satirae X, 9-10* 100-101 *Instit. Orat. XII, 3, 12*

72 Quod minime] quodque parum 91 Nichill] nil 92 deprauari] deprauarier 94 et] tam add. 101 sed] om.

74 etiam] et *M* idem] om. *R* dicit] ipse add. *R* pythagoricorum] pitagororum *R* 75 postea] post *R* 76 et] om. *M* 77 dicitur] in add. *M* ecclesiastico] ecclesiastici *R* 79 sapiencia] sciencia *R* XII] XI *RMI* 81 Ist] epistola add. *R* ad] om. *I* 82 oporteat] oportet [?] *M* 84 *iacobus*] *Iacobi I* 88 in] om. *R* ecclesiastico] ecclesiastici *R* et thesaurus] est thesaurus *R* 93 Econtra] *Contra I* 98 sit homo] homo sit *R* 100 quintilianus] tulius crossed out and corr. *M* 101 uero] om. *M* sicut] ut *I* dicitur] in add. *M*

75

80

85

90

95

100

Carmen amat quisquis carmine digna gerit.

105 Econtra uero dicit cato:

Turpe est doctori etc.

Ideo dicit seneca in libro *de moribus*: 'Oratorem te puta, si tibi ipsi ante omnes, quod oportet, persuaseris.' Hinc et quintilianus libro viii*, 'Melius,' inquit, 'aliis certe suadefit, qui prius ipsi persuaserit. prodit enim se quamlibet custodita simulacio, nec unquam est tanta loquendi facultas, que non titubet et hereat, quociens ab animo verba dissenciunt.' hec ille. Exercitium autem, quia, sicut dicit tullius in *rethorica* ii*: 'Exercitacio est usus assiduus et consuetudo dicendi.' Et ut dicit quintilianus libro i: 'Consuetudo est certissima magistra loquendi.' hinc ut seneca ait ad lucilium: 'Mutuo ista fiunt et homines, dum docent, discunt.' Gestu quoque adiuuatur homo in docendo, quia sicut dicit Valerius libro viii: 'Eloquentie ornamenta in pronunciacione apta et conueniente corporis motu consistunt, quibus cum se instruxerit, tribus modis homines aggreditur scil. aures eorum penetrando, oculos demulcendo, animos inuadendo.' hec valerius. Cui eciam videtur consonare supradictum illud verbum senece: 'Illum,' inquit, 'adiutorem elige, quem magis mireris, cum uideris, quam cum audieris.' Adiuuatur etiam eloquentia mentis leticia iuxta illud ennodi: 'Exultacio,' inquit, 'eloquentiam dat, quam ingenium negat.' hec autem leticia maxime prouenit ex securitate conscientie, secundum illud apostoli II° ad corinth. i. 'Gloria,' inquit, 'nostra, hoc est testimonium conscientie nostre.' aliquando tamen ex bonorum dictorum inuencione, iuxta illud proverb. xv: 'Letatur homo in sentencia oris sui.' aliquando eciam ex auditorum dignitate vel etiam multitudine secundum illud quintiliani libro i*: 'Optimus quisque preceptor frequencia gaudet et majori theatro se dignum putat.' Nec mirum, quia Boecius in libro *ypoteticorum*: 'Nullum est bonum, quod non pulcrius elucescat, si plurimorum noticia conprobetur.'

103-104 De Consulatu Stilichonis iii (xxiii), Praef. 6 105-106 cf. p. 9, ll. 30-31 107-108
 (Pseudo-)Seneca, *De Moribus* 14 108-111 *Instit. Orat.* xi, 1, 29 112-113 *Ad C. Herennium De Rhetorica* 1, 2, 3 114 *Instit. Orat.* i, 6, 3 115 *Epist.* 1, 7 (7), 8 116-120 Valerius Maximus, viii, x, Prol. 121-122 cf. p. 10, ll. 52-53 123-124 Ennodius, ii, 7 129-130 *Instit. Orat.* i, 2, 9 130-132 *De Syllogismo Hypothetico* 1; M 64, 831B

109 ipsi] sibi 113 et] om. 118 instruxerit] instruxit 119 demulcendo] permulcere
 119-120 animos inuadendo] paraphr. 121 Illum] cum | mireris] admireris 130 et] ac |
 maior] maiore

106 etc.] cum culpa redarguit ipsum I 107 te puta] deputa M 108 omnes] omnis R
 109 suadefit] persuadefit I ipsi] sibi RI sibi ipsi M 110 quamlibet] quemlibet RM quantum-
 libet I unquam] inquam R 111 que] qui I hereat] ebeat M ab — verba] verba ab animo R
 120 supradictum] om. R 124 maxime] om. R securitate] libertate crossed out and corr. M
 125 secundum] iuxta M ad] om. I 126 hoc] h' P hoc RI hec M 128 eciam] et R 129
 secundum] Juxta I 130 theatro se] se theatro M 131 in] om. R

DE MODO DOCENDI. III.

Preter hec in doctore requiritur docendi pericia vel industria, sc. ut habeat modum in doctrina. In ipso quoque loquacionis modo quinque sunt necessaria, uidel. dictorum apercio siue claritas, breuitas, utilitas, suauitas, maturitas. Claritas quidem, ut aperte proferantur, ita ut ab omnibus intelligentur. ut enim ait prosper in libro II° *De uita contemplativa*: ‘Tam . . . apertus . . . debet esse sermo docentis, ut ab intelligentia sua nulos, quamvis imperitos, excludat; sed in omnium audiencium pectus cum quadam delectacione descendat.’ Aperte inquam, id est, distincte et alte et plane. De primo legitur in libro *neemie* VIII, quod ‘legerunt in libro legis distincte et apposite ad intelligendum, et intellexerunt, cum legeretur.’ De secundo dicit boecius in libro *de scolastica disciplina*: ‘Cum . . . scolas legendi causa magister intrauerit extrinsecus rigore assumpto . . . incipiat ore rotundo mediocriter ascendendo.’ Hinc ysidorus in libro *de origine officiorum* III: ‘vox,’ inquit, ‘lectoris simplex sit et clara et ad omne pronunciacionis genus accomodata . . . non humilis, nec adeo sublimis . . . agrestem ac subrusticum sonum fugiens, nichil femineum sonans, neque cum motu corporis sed . . . cum specie grauitatis.’ De tertio quintilianus libro I^o: ‘utendum est,’ inquit, ‘plane sermone ut nummo, cui publica est forma . . . Usitatis enim tutius utimur, noua verba non sine periculo singimus.’ huic etiam consonat apostolus *I ad thimotheum* VI dicens: ‘prophanas uocum nouitates deuita.’ Hinc patet, quod pueri docendi sunt loquendi genere sibi noto et usitato, quibus multum valet exemplorum manifestorum adjunctio iuxta illud uarronis: ‘lucidissimum,’ inquit, ‘edocendi genus est exemplorum subdicio.’ hinc et Aristotiles in libro *metaphysicorum* I: ‘Illud,’ inquit, ‘ad quod assueti sumus, est animo magis applicabile . . . quod autem extra illud est, in-

III. 6–9 Julianus Pomerius, *De Vita Contemplativa* I, 23; M 59, 439A 12–14 (Pseudo-) Boethius, *De Disc. Schol.* vi; M 64, 1235D 15–19 *De Ecclesiasticis Officiis* II, 11, 5; M 83, 792A
19–21 *Instit. Orat.* I, 6, 3; I, 5, 7I 24–25 (Pseudo-)Varro, *Sentent.* 46 26–28 *Metaphysica A*
8, 3, 995a, 2–3

III. 7 docentis] pontificis 8 sua] sui 13 magister] bonae inquisitionis tiro 16 sit]
erit 17 ac] et [fugiens] effugiens | nichil] nihilque 19 est] om. 21 sine] quodam add.
25 lucidissimum] eluentissimum

III. 1 De] Sequitur de R 2 hec] h' P hec RM hoc I in — requiritur] requiritur in doctore R
4 dictorum] doctorum RI apercio] apercio M 5 proferantur] proferatur R 6 intelligantur] intelligatur R enim] om. R in] om. I II° primo on margin P om. M 8 quamvis]
quanti I 10 in libro neemie] Jeremie R 11 apposite adj] aperte R aperte ad MI
13 magister intrauerit] intrauerit magister R 14 Hinc] et add. R 15 illi] II RM 17 ac]
et M 19 tercio] dicit add. M utendum — inquit] utendum inquit est R plane] plano MI
20 nummo] numero R publica] publicata R 21 singimus] fugimus I 22 ad] om. I
23 usitato] visitato I 26 Aristotiles R metaphysicorum] metaphysice R 27 ma-
gis] om. M 27–28 inconuenientis est] om. R

conuenientis est, immo inopinabile.' Denique instruendi sunt singuli secundum capacitatem suam iuxta illud euangelicum: 'unicuique secundum propriam uitutem,' in *matheo* xxv. Unde de hiis, qui etiam simplicibus ingerunt subtilia, dicitur *ysaie* xix: 'Confundentur, qui operabantur linum pectentes et texentes subtilia.' Dicit etiam beatus bernardus *ad cartusienses*, quod 'difficilium meditacio scripturarum fatigat, non reficit teneriorem animum, frangit intencionem, hebetat sensum.' Ideo dicit palladius in libro *de agricultura* 1°: 'pars est prima prudencie ipsam, cui precepturus es, personam estimare.' hiis autem, qui etiam leuia verbis phaleratis aut coloribus rhetoricas ornare nituntur, dicit ambrosius *super lucam* libro viii: 'Aufer lenocinia fucumque uerborum, que solent eneruare sentencias.' De hoc etiam arguitur heliu a domino in *job* xxxviii: 'Quis est,' inquit, 'iste inuoluens sentencias sermonibus imperitis?' Econtra uero dicit apostolus *I^o ad corinth.* ii: 'loquimur non in doctis humane sapientie uerbis sed in ostensione spiritus et uitutis.' Breuitas autem moderata requiritur in docendo, quia, sicut dicit Yeronimus *super Jeremiam* libro ii: 'Nimia prolixitas onerat sensus legencium, et immoderata breuitas prescindit studiosorum desiderium.' Est autem breuitas, ut dicit tullius in *rethorica* 1°, 'cum nullum nisi necessarium assumitur verbum.' hanc breuitatem multum impedit, cum homo certam loquendi uiam non precogitat uel assumit. Ut enim ait varro: 'Nusquam deueniet, qui, quot uidet, sequitur calles.' unde ouidius in libro *de fastis* v:

50 Sepe stat incertus et nescit, qua sit eundum,
Cum uidet ex omni parte uiator iter.

huic etiam consonat, quod idem in libro *metamorphoseos* dicit:

Inopem me copia fecit.

⁵⁵ Sicut ergo dicit hugo in libro *didascalicon* IIIº: 'Cum de qualibet arte agimus, maxime in docendo, ubi omnia ad compendium restringenda sunt et ad facilem intelligenciam reuocanda, non omnia dicenda sunt, que

32-34 (*Guigonis*) *Epistola ad Fratres de Monte Dei* 1, 14, 42; M 184, 335D 35-36 *De Agricultura*
 1, 1 37-39 *Expos. in Luc.* VIII, 70 (1488); M 15, 1786D 43-45 *Comment. in Jeremiam* II
 (877-878); M 24, 717B 46-47 *De Inv.* I, 22, 32 48-49 (*Pseudo-*)*Varro, Sentent.* 92
 49-51 *Fasti* v, 3-4 52-53 *Metamorphoses* III, 466 54-57 *Didasc.* III, 6; M 176, 770B

³³ meditacio] lectio ³⁸ Aufer] mihi add. ⁴⁵ prescidit] praepedit ⁵⁰ sepe stat] ut stat
 et | et nescit, qua sit enundum] qua sit sibi nescit

30 propriam] propria *M* in matheo] Mathei *I* 30-31 simplicibus — subtilia ingerunt
 simplicibus *R* 31 Confundentur] confundantur *M* 32 pectentes] plectentes *R* etiam] enim
 corr. on margin *P* 35 1°] om. *R* 37 phaleratis] phalericis *R* 38 libro] om. *M* fucum-
 que] succumque *I* 39 in] om. *I* 40 inquit iste] iste inquit *M* inuoluens] uolens *R* sermoni-
 bus] om. *R* 41 ad] om. *I* 42 uirtutis] veritatis *M* 45 autem] om. *R* etiam *I* 47
 multum] om. *M* 48 ait varro] varro ait *R* 49 quot] quas *R* quos *I* 52 huic] hoc
R idem] om. *I* 55 ubi] non *I* compendium] componendum *R* 56 reuocanda] prenotanda *R*

dicere possumus; ne minus utiliter . . . dicantur ea, que dicere debemus.' unde horacius in *poetria*:

Offendunt, poterat duci quia cena sine istis.

Siquidem et utilitas requiritur in docentis sermonibus, quoniam, ut dicit seneca ad lucilium: 'Non multis opus est sed efficacibus.' De hoc autem plenius dicetur inferius. Preterea in omni doctrina utilis est loquacionis suauitas, ut delectacione quadam auditores demulceat et sic attenciores reddat. Ut enim legitur in *ecclesiastico* XL: 'Tybie et psalterium suauem faciunt melodiam et super utraque lingua suavis.' Et hanc suauitatem aliquando facit ipsa dictorum bonitas vel utilitas uel eciam iocunditas iuxta illud horacii in *poetria*:

Aut prodesse volunt aut delectare poete
Aut simul et iocunda et ydonea dicere uite.

unde de bonitate uel utilitate dicitur in *prouerbiis* XIII: 'Doctrina bona dabit graciā,' scil. ipsi doctori, quia placebit auditori, eique iocunda fit, iuxta illud horacii ubi supra:

Hec placuit semel, hec decies repetita placebit.

Aliquando eciam hoc facit dictorum uarietas, sicut dicit tullius in *rhetorica* prima: 'oracionem,' inquit, 'magnopere uariare oportet, quoniam in omnibus rebus similitudo sacietatis mater est.' hoc est quod dicitur in II° *machabeorum* ultimo: 'Sicut uinum semper bibere aut semper aquam contrarium est, alterius autem uti delectabile,' ita legentibus, si semper exactus sit, sermo non erit gratus. Hinc et quintilianus: 'In grandibus,' inquit, 'cenis hoc sepe nobis accidit, ut, cum optimis saciati sumus, uarietas tamen nobis ex uilioribus grata sit.' Ut enim ait uarro: 'gaudet natura varietate.' Obseruanda est eciam in docendo maturitas, i.e. inter velocitatem et tarditatem mediocritas. ut enim, seneca dicit ad lucilium: 'inopia verborum et exilitas minus intentum auditorem facit, interrupte tedio tarditatis facilius tamen insidet, quod expectatur, quam quod preteruolat.' hec seneca. Itaque cauenda est et nimia inculcacio et eciam nimia interrupcio. Denique sicut dicit augustinus in libro *de doctrina christiana* IIII: 'Quid prodest integritas loquacionis, quam non

58-59 *De Arte Poetica* 376 61 *Epiſt. IV, 9* (38), 1 67-69 *De Arte Poet.* 333-334 72-73 *ibid.*
 365 74-76 *De Inv.* I, 41, 76 79-81 *Instit. Orat.* x, 1, 58 81-82 *Sentent.* 68 83-86 *Epiſt.*
 IV, 11 (40), 3 87-97 *De Doctr. Christ.* IV, x, 24; xi, 26; xxviii, 61; xxvi, 56; M 34, 99, 100, 119, 117
 73 decies] deciens 75 oportet] oportebit [quoniam] nam 80 hoc] om. | nobis] om. | accidit] facimus 84 verborum] om. | facit] habet 85 insidet] insidit

57 possumus] possemus R 64 in] om. I 65 hanc] istam R 66 iocunditas] suauitas M
 69 Aut] ut R 70 in] om. I 73 Hec placuit] Quod placuit I hec] hoc I repetita] repetitum I
 75 oracionem] oratorem R 76 sacietatis] sentieratis I in] libro add. M om. RI 11° om. R 78
 alterius] twice M 79 erit] erigit R 80 sepe nobis] nobis sepe I sumus] simus I 81 gaudet
 natural] natura gaudet R 82 est] om. R 83 seneca dicit] ait seneca M 84 interrupio] interrupto I 86 et nimia] nimia RM

sequitur intellectus audientis, cum loquendi omnino nulla sit causa, si,
 90 quod loquimur, non intelligunt, propter quos loquimur, ut intelligent . . .
 Quid enim prodest clavis aurea, si aperire, quod uolumus, non potest.
 Aut quid obest lignea, si hoc potest, quando nichil querimus nisi patere,
 quod clausum est. Bonorum ingeniorum insignis est indeoles verum in
 uerbis amare, non uerba . . . Itaque non existimet quis dici melius, nisi
 95 quod dicitur uerius, nec doctor uerbis seruiat, sed uerba doctori . . .
 Cumque uir bonus et eloquens bona dicit, quantum debet, agit, ut intelli-
 genter, ut libenter, ut obedienter audiatur.' hec augustinus. Hinc et
 plinius in epistola ad ursum: 'Sicut,' inquit, 'faces ignem assidua concus-
 sione custodiunt, demissum egerrime reparant, sic et dicentis calor et
 100 audientis intencio continuacione seruatur, intercapidine autem et quasi
 remissione languescit.' Oportet autem magistrum habere docendi mo-
 dum non solum in uerbis sed eciam in factis. ut enim ait boecius unde
 supra: 'Oportet ut sit eruditus, mansuetus ac rigidus . . . non negligens,
 nec arrogans. Eruditus, inquam, quia prius oportet, ut discat, quam
 105 doceat . . . Mansuetus autem, ut, cum necesse est, discipulorum elacio-
 nem pati sciat . . . rigidus eciam, ut . . . uindictam erroris imponat, . . .
 oblatrantes remordeat, obliquantes reprimat, proteruentes corripiat . . .
 Nec sit negligens, sed in officio magisterii sedulus et diligens. Sicut enim
 in unoquoque opere mater inuenitur constancia, sic uniuerse doctrine ac
 110 discipline est nouerca negligencia . . . Neque uero sit arrogans, quia
 nunquam arrogantes fideliter instruunt, sed in fastigio simplices de-
 spiciunt et quod sciunt, humiliter docere contempnunt, nec in datorem
 sciencie causam referunt, sed in se propriam excellenciam respiciunt.'
 hec boecius. Et recte dicit *in datorem sciencie*, quoniam a solo deo datur
 115 sciencia, non solum docenti, sed eciam addiscendi. unde solus deus pro-
 prie magister dicitur, et non homo, sicut ab ipso domino dicitur in *matheo*
 xxiiiº: 'Nolite,' inquit, 'uocari rabi; unus est enim magister uester.'

98-101 Epist. iv, 9, 11 102-113 (Pseudo-)Boethius, *De Disc. Schol.* vi; M 64,
1235BCD

94 Itaque non] nec | quis] om. 98 Sicut] ut 99 demissum] dimissum 100 autem] om.
 105 necesse] opportunum 106 erroris] errantibus 107 obliquantes] obloquentes | corripiat]
 castigat 108 sed in officio — diligens] om. 109 sic] ita 110-111 paraphr.

90 loquimur] loquitur I 91 si — quod] si id quod aperire R 95 dicitur] om. M
 98 concussione] exustione I 100 intercapidine] intercapidine M 101 magistrum
 habere] habere magistrum R 102 in uerbis] verbis R 103 ut] quod R negligens]
 intelligens R 104 ut] quod M 107 obliquantes] obloquentes M obliqueentes I reprimat]
 deprimat I corripiat] corrigit R 108 magisterii] sit add. R 109 ac] et R 110 est
 nouerca] nouerca est M negligencia] om. I 111 fastigio] fastidia R fastidio I 115 do-
 centi] docendi I addiscendi] addiscendi I 116 dicitur — matheo] in matheo dicitur M dicitur
 Mathei I 117 rabi] rabbi M unus — enim] unus inquit solus est R

Hinc et augustinus in libro *de magistro*: 'Omnes,' inquit, 'disciplinas, quas se magistri docere profitentur, . . . cum uerbis explicant; . . . discipluli, . . . utrum uera dicta sint, apud semetipsos considerant, interiore scil. ueritatem pro uiribus intuentes . . . falluntur autem, ut eos, qui non sunt, magistros vocent, quia plerumque inter tempus loquacionis et tempus cogitationis nulla mora interponitur. et quoniam post admonitionem sermocinantis cito intus discunt, foris se ab eo, qui admonuit, didicisse arbitrantur. Nos autem intelligamus, quam vere scriptum sit auctoritate diuina, ne nobis quemquam magistrum dicamus in terris, et quod unus omnium magister sit in celis. Quid autem sit in celis docebit ipse, a quo et per homines foris signis admonemur, ut ad eum intro conuersi erudiamur, quem diligere ac nosse uita beata est.' hec augustinus. Idem quoque dicit in libro *retractacionum* 1º: 'Credibile est idcirco uera respondere de quibusdam disciplinis eciam imperitos earum, quia presens est illis, quantum id capere possunt, lumen eterne rationis, ubi hec immutabilia vera conspiciunt; non quod ea, sicut platonii . . . visum est, aliquando nouerint et obliiti fuerint; hoc et ego quondam in libro *soliloquiorum*, quod nunc improbo, dixi, quod uidelicet liberalibus disciplinis erudit . . . illas in obliuione obrutas erunt et quodam modo refodiunt.' hec augustinus.

[IV.] DE IMPEDIMENTIS ADDISCENDI.

Dicto de magistro, de puerorum disciplina primitus consideranda sunt duo, scil. quid eam impedit et quid eam promoueat. Impedimenta quedam sunt ex parte uite, quedam ex parte studii vel doctrine. Ex parte uite impediunt VII uicia. et primo superbia, que dum animam inflat, exccat. unde augustinus in libro *confessionum* de statu suo pristino loquens, ita dicit: 'Tumor meus refugiebat scripture modum et facies mea nimis non sinebat me videre malum.' Secundum est inuidia, de quo dicit sapiens in libro *sapiencie* VIº: 'Non,' inquit, 'cum inuidia tabes-

118-129 *De Magistro* XIV, 45-46; M 32, 1219-1220 130-137 *Retractationes* I, iv, 4; M 32, 590

119 magistris] om. | profitentur] sing. | explicant] explicaverint 121 scil.] illam add. | autem] homines add. 122 quia] qui 123 cogitationis] cognitionis 125 Nos — intelligamus] paraphr. 126 et] om. 128 et] etiam | homines] et add. 130 Credibile — idcirco] credibilis — enim propterea 132 illis] cis 133 quod] quia 134 nouerint — fuerint] noverant — sunt 134-135 hoc — dixi] paraphr. 136 erunt] eruunt discendo

119 magistris] omnes add. R. 123 admonitionem] ammonitionem M 124 admonuit] ammonuit M 127 autem] aut I 128 admonemur] ammonemur RM intro] intus R 130 retractacionum] retractionum RM 132 est] in add. R illis] vel I 134 est] et M quondam] om. R 136 erunt] eruunt R

IV. 6-8 *Confess.* III, v, 9

IV. 7 facies] acies 8 sinebat — malum] penetrabat interiora eius

IV. 1 impedimentis] impedimento I 3 Impedimenta] vero add. R 7 Tumor] Timor R
8 malum] verum RI 9 quo] qua RI in libro] om. I

120

125

130

135

5

10 cente iter habebo, quoniam talis homo non erit particeps sapiencie.' Tercium est iracundia, de qua eciam dicit poeta:

Ira impedit animum, ne possit cernere uerum.

Quartum est accidia siue pigricia, de quo dicit ambrosius *super genesim*, quod nullus piger inuenitur in domo sapientis. ut enim legitur in libro *sapiencie* 1º: 'Spiritus sanctus discipline,' i.e. dator discipline, 'effugiet fictum,' i.e. pigrum. unde recte dicitur pigro in *prouerbiis* vi: 'vade ad formicam, o piger, et disce sapienciam.' Quintum est auaricia, de qua dicit Jeronimus *contra uigilancium*: 'Non est eiusdem hominis aureos nummos et scripturas probare.' Sextum est luxuria, de qua dicit boecius 20 in libro *de scolastica disciplina*: 'luxurie feruore studeat discipulus alienari, quam triplici membro diuidunt satyrici, scil. unam consistere dicentes in ornatu, alteram in choitu, terciam uero gulositatis assistricem.' Septimum est gula de qua dicit Jeronimus *contra iouinianum* libro IIº: 'Galienus . . . etiam illos, quorum uita et ars est sagina, dicit . . . nec uiuere 25 diu posse, nec sanos esse, animasque ipsorum ita nimio sanguine et adipite quasi luto inuolutas nichil tenue, nichil celeste, sed semper de carnibus et ructu et ventris ingluwie cogitare.' Idem eciam Jeronimus alibi dicit, quod 'uenter pinguis sensum tenuem non gignit.' Dicit et boecius, ubi supra, quod 'uinum quidem modice sumptum intellectui videtur acumen 30 inferre, non modice uero potatum rationem perturbat, intellectum hebetat, memoriam eneruat.' Hec sunt ergo impedimenta uite, quibus scil. impeditur percepcio sciencie uel sapiencie, quorum v sunt spiritualia, scil. superbia, Inuidia, ira, accidia et auaricia, duo uero carnalia, scil. gula et luxuria. unde in libro *sapiencie* 1º dicitur, quod 'in maliuolam animam 35 non introibit sapiencia'; propter uicia spiritualia nec habitabit in corpore subdito peccatis, id est in gulosis et luxuriosis. Ex parte uero studii uel doctrine dicit hugo in libro *didascalicon* vº Tria impedimenta esse, videlicet negligenciam et imprudenciam et fortunam. Negligenciam, inquam, addiscendi, imprudenciam ordinis et modi, fortunam paupertatis uel infirmitatis, aut defectus librorum aut magistri. Itaque de primo discipulus

11 *Catonis Disticha* II, 4 15-16 'ambrosius super genesim'? 18-19 *Epist. LXI*, 3 (349) 19-22
De Disc. Schol. II; M 64, 1227C 23-27 *Adversus Iovinianum* II, 11 (340); M 23, 300B 27-28
Epist. LII, 11 (266) 28-31 *De Disc. Schol.* II; M 64, 1228A 37 ff. *Didasc. V*, 5; M 176, 794A

12 Ira impedit] impedit ira [possit] possis 20 luxurie] a add. 21 membro] partitione [diuidit]
 diviserunt 23 Galenus] Galen 25 adipite] adipibus 30 potatum] sumptum 37 ff. *paraphr.*

11 eciam dicit] dicit eciam R 12 Ira impedit] Impedit ira R 13 quo] qua RM 14 in libro]
 om. I 15 i.e.] idem R om. I discipline] om. I 16 in] om. I 18 dicit] om. M 21 dicentes]
 om. M 26 tenue] terrene R 26-27 et ructu] victu R 28 non] om. R et] om. R 29 qui-
 dem] om. RM 31 ergo] om. R igitur I 34 in libro] om. I 1º dicitur] dicitur 1º M 35 in-
 troibit] intrabit R in corpore] om. I 36 id est] om. R uel] aut I 38 negligenciam — fortunam]
 negligencia, imprudencia et fortuna R 39 uel] et R. om. M 40 aut] ac I aut] uel RM

est admonendus, de secundo instruendus, de tercio, si opus sit, adiuuandus. De primo dicit boecius, ubi supra, quod 'uniuerse discipline nouerca est negligencia, meliusque,' inquit, 'esse mechanice deseruire quam scolasticum onerari iugo negligencie.' hec boecius. Hinc et ennodius: 'Ar-
cium,' inquit, 'mater . . . est instancia; nouerca erudicionis est negligencia.' Item petrus in *epistola clementis III°*: 'Ignorancia,' inquit, 'est mater omnium malorum, que incuria quidem et ignauia gignitur, negligencia uero alitur et augetur.' Sed quia substanciam non habet facile ab
hiis, qui studiosi sunt, effugatur. ut autem dicit apuleius in libro *de deo socratis*: 'In quibusdam mirandum est, quod ea, que minime uideri nescire uolunt, discere tamen negligunt et eiusdem artis disciplinam simul et ignoranciam detrectant.' Contra quod in canone dicit clemens papa distinccione xxxviii^o: 'Nullus eciam,' inquit, 'episcopus propter obprobrium senectutis uel nobilitatem generis a paruulis etiam uel minimis eruditis inquirere negligat, siquid forte utilitatis est atque salutis.' Et recte. ut enim dicit seneca ad lucilium: 'Quid stultius est, quam quia non didiceris, ideo non discere.' At ut dicit Jeronymus *ad euangelum*: 'illud verissimum comprobatur, quod apud grecos canitur: "Impericia confidenciam, erudicio creat timorem."' De secundo impedimento addiscendi, quod est imprudencia ordinis et modi, dicit apostolus *I^o ad chorinth. VIII*: 'Siquis existimat se aliquid scire, nondum cognouit, quemadmodum opporteat eum scire.' Paucissimi namque rectum addiscendi modum obseruant, ut scil. ordinem et affectum et intencionem debitam in huiusmodi teneant, sicut plenius dicetur inferius. unde hugo in libro *didascalicon III°*: 'Scolares,' inquit, 'nostri aut nesciunt aut nolunt modum congruum in discendo; et idcirco multos quidem inuenimus studentes, paucos uero sapientes.' De tercio, scil. impedimento fortune, adiuuandus est secundum hugonem, si opus est, discipulus, ut ei prouideatur in ex-

42-44 *De Disc. Schol.* vi; M 64, 1235C 44-46 *Dictio XI*; cxxiv, 3 46-48 (Pseudo-)Clement, *Opera Dubia, Epistolae III*; MG 1, 494B 49-52 *De Deo Socratis* xxxii, 170 52-55 Gratian, *Decretum I*, Dist. xxxviii, xvi; M 187, 212BC 56-57 *Epist. 76*, 1 57-59 *Epist. LXXXIII*, 10 (446) 64-67 *Didasc. III*, 3; M 176, 768C 68-69 *ibid. v*, 5; M 176, 794B

43 meliusque] opportunius | esse] esset | deseruire] arti add. | scolasticum] om. 45 est⁴] in-
venitur 54 etiam] om. 55 atque] aut 56 Quid] autem add. | quam] diu add. 57 ideo] om. 58 comprobatur] comprobabarit 65 Scolares] scholastici 66 discendo] servare add. | quidem] om.

47 admonendus] ammonendus RM 43 esse] esset R 45 instancia] constancia I erudicionis est] est eruditoris R 50 quod] qui I 51 simul] om. M 52 detrectant] detractant RM quod] quos RM 53 xxxviii^o] xxxvii I 54 paruulis] paruissimis I uel] om. M 55 est atque] atque est R est uel M Et] om. R 56 Quid] enim add. R 57 didiceris] didiceris R euangelum] Vigilantium I 58 verissimum] verissime R 60 imprudencia] impudencia I ad] om. I 62 cum] om. M 62-63 addiscendi modum] modum addiscendi RM 63 et affectum] affectum R 64 in libro] om. I 66 multos quidem] quidem multos I 67 fortune] discipulus add. R 68 discipulus] om. R

45
50

55

60

65

pensis et libris atque doctore. Possumus eciam addere quartum impedimentum, scil. inquietudinem corporis et curiositatem oculorum, qui, ut dicit aristoteles in *methaphysica* libro primo: 'Maxime ad doctrinam necessarii sunt, quia multas nobis differencias ostendunt.' unde boecius ubi supra: 'Non sit,' ait, 'scolaris discolus, id est a scola diuisus . . . per vicos et plateas tabernasque discurrens ac meretricum cellulas, per publica quoque spectacula, per pompas et choreas, per commessaciones et publicas cenas, oculis vagis et effreni lingua, . . . luxurie quoque fervore alienari studeat . . . nec illas solummodo species eius, que in gulositate choituque consistunt . . . et tanquam causatum et causa permutatim adnexe sunt, caueat . . . sed illam nichilominus, que ornatibus inhiat . . . gaudet uestium frequenti variacione earumque membratim sigillacione, pectinis beneficio cesariem polire et calamistri tortuositate florumque diuersitate seriatim lasciuire, gulam fuco perfundere frequenti, nouacule castigacioni inhyare, sinus aromatibus implere, gemmatis colla monilibus parthorumque cingulis uentrem plebi ostendere, rostratis calceis et tabulatis . . . incedere, collo elato, gutture inflato, supercilio mutilato, oculo impudico incessuque fastuoso semicircularis procedere . . . appositis quoque cibariis omnia fastidire . . . et ultimo raroque scolis interesse.' hec boecius. Qui eciam ibidem postea tangit breuiter et alia quedam impedimenta, dicens: 'Cauendum est, ne deliciosus mentem appetitus excecat, ne lucrum eneruet . . . raroque fidelis adulacio defraudet, ne familiaris sinistra uisu uel auditu ebibat, quod scribentis uel discentis dexteram emolliat.' hec boecius. Ceterum duo sunt impedimenta discendi generalia. unum ex parte discendorum, sc. obscuritas uel difficultas, secundum illud *ecclesiastici* I: 'Cuncte res difficiles.' Aliud ex parte discentium, scil. ingenii tarditas uel intellectus infirmitas, iuxta illud aristotelis libro *methaphysicorum* II:

71-72 *Metaphys.* A 1, 980a, 26-27 72-87 *De Disc. Schol.* II; M 64, 1227A-1228C 87-91
ibid. IV; M 64, 1232CD 95-97 *Metaphys.* A D. 1, 993b, 8-10

73-74 a scola — plateas] *paraphr.* 74 ac] et | quoque] *om.* 75 et publicas] et per publi-
cas 76 cenas] et hoc *add.* | effreni] effrena | quoque] a | alienari] se — alienare 78-79 et
tanquam — caueat] *paraphr.* 83 sinus] sinum | implere] adimplere 84 uentrem]
castigatum *add.* 86 semicircularis] semicirculariter | procedere] incedere | appositis quoquel
appositiisque 89 excecat] excitet 90 ne] *om.* 91 quod] quidquid | uel discentis] *om.* |
dexteram] dextra | emolliat] permolitur

69 et] in *M* eciam] et *M* 71 libro primo] *om.* *M* 72 nobis differencias] differencias nobis *R*
75 pompas et] pompas quoque ac *R* per commessaciones] et commessaciones *I* 77 choituque]
coitu *R* 78 adnexa] annexa *M* 82 seriatim] sertatim *I* fuco] succo *I* 83 gemmatis]
om. *R* colla monilibus] *om.* *R* 86 fastuoso] fastidioso *I* procedere] incedere *M* quoque]
que *M* 87 omnia fastidire] fastidire omnia *I* 88 quedam] *om.* *M* 89 excecat] exerceat
M 90 familiaris] familiaris *I* 91 discentis] addiscentis *R* 93 uel] siue *R* ecclesiastici]
Ecclesiastes *I*] *om.* *M* 95 aristotelis] in *add.* *M* I methaphysicorum] metaphisice *R*

'Sicut,' inquit, 'noctuarum uisus ad lucem diei se habet, sic et intellectus noster ad omnia nature manifesta.' Ideo dicit tullius in *dyalogo ad hortensium*: 'Omnis cognitio multis est difficultatibus obstructa. est enim et in rebus ipsis obscuritas et in iudiciis nostris infirmitas.' Item Jérôme super *ysaiam* libro xiii^o: 'Illud,' inquit, 'rhetoris uictorini breuiter admoneo, ut obscuritatem uoluminum ex tribus rebus fieri scias, uel rei magnitudine uel doctoris impericia vel audientis duricia.'

[V.] DE TRIBUS NECESSARIIS ADDISCENTI.

Tria uero, sicut dicit hugo in libro *didascalicon* iii^o sunt 'ad discendum necessaria, sc. natura, exercitium, disciplina. In natura consideratur, ut audita facile percipiat et percepta firmiter custodiet. In exercitio, ut labore et sedulitate naturalem sensum excolat. In disciplina, ut laudabiliter uiuens mores cum sciencia componat . . . Ad naturam itaque pertinent ingenium et memoria, que duo ita sibi in omni studio coherent, ut unum non prosit, si alterum desit. sicut nulla prosunt lucra, ubi deest custodia; et incassum receptacula munit, qui, quod recondat, non habuit. Ingenium quippe sapienciam inuenit; memoria custodit. Est autem memoria uis retentiva eorum, que sensibus supposita fuerint uel etiam ymaginibus. Ingenium est vis quedam naturaliter animo insita, per se valens. Ingenium a natura proficiscitur, usu iuuatur, immoderato labore retunditur et exercitio temperato acuitur . . . Ingenium exercent duo, lectio scil. et meditacio,' de quibus scil. plenius dicetur inferius. Hec autem dicit hugo de natura, ad quam, ut dicit, 'pertinent ingenium et memoria. Exercitatio autem est uirtus animi, qua quis molliciem siue rubiginem ocii fastidiens aut detestans assidue bonis honestisque studiis uel actibus se occupat, ut nullum tempus uacuum pretereat,' iuxta illud *ecclesiastici* xiii^o: 'Non defrauderis a die bono et particula diei boni non te pretereat.' Hic autem accipimus illam partem exercitii, que est in occupacione studii, de qua dicit tullius in *tusculanario* libro 1°: 'Grecorum prouerbium est

97-99 *Academica Priorum* II, 3, 7

99-102 *Comment. in Ezechielem* XIII (507); M 25, 406B

96 et] om. R

97 ad *hortensium*] ad*hortentium* I

98 multis est] multis R enim] om. R

99 et in] in M

101 admoneo] ammoneo M

M 176, 770C

22-23 *Tusculanae Disputationes* I, 18, 41

16-19 *ibid.* III, 7;

V. 2-6 *Didasc.* III, 7; M 176, 770C

6-15 *ibid.* III, 8; M 176, 771BC

16-19 *ibid.* III, 7;

M 176, 770C

22-23 *Tusculanae Disputationes* I, 18, 41

V. 6 Ad — pertinent] om.

8 prosunt] prodesse possunt

9 habuit] habuerit

10 quippe] om.

10-11 Est autem — fuerint] om.

15 scil.] om.

V. 1 addiscenti] addiscendi I

2 sicut] ut R *didascalicon*] *diascalicon* I ad discendum] ad-

discenti R

3 exercitium] et add. RM

5 excolat] extollat R

6 componat] exponat M

9 recordat] recordat M

habuit] habuerit R

10 quippe] proprie M

fuerint supposita M

fuerunt R

11 supposita fuerint]

fuerint supposita M

fuerunt R

12 naturaliter animo] animo naturaliter R

13 iuuatur]

vivatur R

13 retunditur] reconditur R

14 lectio scil.] scil. lectio R

20 xiii] XIII M Non] Nec R pretereat] pretereat I

"Quam quisque nouit artem, in hac se exerceat." ¹ Hinc et gaufridus in poetria:

25

Ars certos usus promptos, imitacio reddit
artifices aptos, tria concurrencia summos.

30

usum uocat exercicium, in quo scil. exercicio, sicut dictum est iuxta hugo-nem, attenditur, ut labore ac sedulitate naturalis sensus excolatur. Est autem duplex hominis sensus, uterque laboriose ad doctrinam excerci-tandus, exterior, scil. auditus et uisus, et interior, scil. ingenium et intel-lectus. Exerceat ergo discipulus auditum in audiendo, uisum in legendō, ingenium inuestigando, Intellectum in meditando. nam de laborioso ingenii excercicio dicit salomon *ecclesiaste* x: 'si retusum fuerit ferrum et hoc non, ut prius, sed exhebetatum fuerit, multo labore exacuetur, et post industriam sequitur sapiencia.' Ubi ferrum uocatur humanum in-genium siue mens propter perspicacitatis accumen. Et sicut ociositas ferrum obtundit ac denigrat, rubiginat et consumit, Econtra uero usus illud exacuit, dealbat, elimat et a corrupcione rubiginis conseruat, Sic humanam mentem ocium uel desidia obtundit ac cetera predicta in ea facit. Unde super predicto verbo dicit Jeronymus: 'Ocio ingenium hebe-tatur, et desidia est quasi quedam rubigo sapiencie.' Hinc et ouidius in libro *tristium* IIIIº:

35

Ingenium longa rubigine lesum
Torpet et est multo quam fuit ante, minus
fertilis, assiduo si non renouetur aratro.
Nil nisi cum spinis gramen habebit ager.

45

Itaque contra predicta mala, que facit ociositas menti humane, excerci-tacio studii uel discipline illam exacuit, perspicacitate dealbat, candore puritatis et innocentie elimat, i.e. a rubigine viciorum detergit et ab omni peccati corrosione illesam custodit. Hec ergo quatuor desidie mala et quatuor exercicii bona ibi salomon insinuare nititur, ut ocium fugiatur et exercicium discipline requiratur. de quo eciam exercicio, quo ingenium acuitur in discendo, dicit idem in *proverbiis* xxvii: 'Ferrum ferro acuitur

23-26 Geoffrey of Vinsauf, *Poetria Nova* 1707-1708
1096A 41-46 *Trist. v*, 12, 21-24

40-41 *Comment. in Eccl.* (473); M 23,

23 nouit] norit 40 Ocio — hebetatur] paraphr. 45 renouetur] renovatur

23 gaufridus] Gamfridus I 25 certos] cunetos M 28 excolatur] extollatur R 29 uterque]
utrique R excercitandus] excitandus R 30 exterior] om. M ingenium] in add. R 33 fuerit]
fuit R 34 ut] et M exhebetatum] ebetatum R hebetatum I fuerit] fuit R 35 sequitur]
sequetur I ferrum] serum I 36 perspicacitatis] conspicacitatis M Et] ut R sicut] quia ipsum I
37 et] ac R 38 exacuit] acuit M Sic] sicut I 39 ac] sic I 43 rubigine] rubiginis I
45 renouetur] remouetur M 46 gramen] graciam M 47 Itaque] Ita I 48 perspic-a-
citatem prospicuitate M 49 i.e.] et R 50 illesam custodit] custodit R custodit illesam M
51 nititur] innuitur I 52 de quo] de hoc M 53 idem] ibidem R in] om. I

et homo exacuit faciem proximi sui.' sicut enim ferrum acuitur ferro per collisionem, sic et discipuli mens uel ingenium acuitur per doctrine a magistro recepcionem. Sed multum refert, in quibus doctrinis uel in qua doctrine materia erudiantur. At quid enim usque hodie parvulorum sensus et lingue poeticis fabulis ac luxuriosis figmentis imbuuntur? Nam et si doctrina poetica sit utilis quantum ad regulas metricas, inutilis tamen est, immo perniciosa quantum ad fabulas predictas. unde valerius maximus libro vi^o refert, quod 'lacedemonii libros achilochi e ciuitate sua fecerant exportari, eo quod parum uerecundam ac pudicam illorum arbitrabantur lectionem. Noluerunt enim liberorum suorum animos imbui, ne plus eorum moribus obasset, quam ingenii prodesset.' hec valerius. Hinc eciam dicit ysidorus in libro *sentenciarum*: 'Ideo prohibitur christianus poetarum figmenta legere, quia per oblectamenta fabularum nimium mentem excitant ad incentiu[m] libidinum. Non enim solum immolatur demonibus thura offerendo, sed eciam eorum dicta libencius capiendo.' Sunt autem et alii libri metrici eciam antiquissimi, in quibus eque utiliter, immo multo utilius in arte metrica possent edoceri, verbi gracia libri iuuenci presbiteri de historia quatuor euangeliorum, liber aratoris de actibus apostolorum, liber eciam epygrammatum prosperi, religiosissimi uiri, de dictis beati Augustini. Sed et liber de conflictu viciorum atque virtutum prudencii, carmen quoque paschale sedulii; preter hos eciam extat liber mathei de sancto thobia, biblia quoque a petro riga uersificata et alia plurima. In quibus utique possent instrui salubriter et in arte grammatica quantum ad litteram et eciam in fide ac moribus quantum ad ipsam librorum materiam. Unde de hoc conqueritur augustinus in libro *confessionum* 1° peccata puericie sue confitens et inter alia sic loquens: 'Tenere,' inquit, 'tunc cogebat ene[n] nescio cuius errores, oblitus errorum meorum, et plorare didonem mortuam, quia se occidit ob amorem, cum interea me ipsum in hiis a te morientem, quia te non

60-64 Valerius Maximus, vi, 3, Ext. 1 65-69 Sentent. III, 13, 1; M 83, 685A 79-91
Confess. I, xiii, 20-21; xvi, 25

61 achilochij archilochi 62 fecerant] iusserunt | eo] om. | illorum] eorum 63 enim] ea add.
 64 eorum] om. 66 oblectamenta] inaniū add. 67 nimium] om. 82 ob amorem] ab amore 82-83 quia — amantem] om.

54 exacuit] acuit M acuitur ferro] ferro acuitur I 55 discipuli] discipulorum R 58 ac] et R
 61 vi^o] VII I achilochij archilochi poete R Archilochie I e] om. I 62 fecerant] fecerunt R parum uerecundiam] verecundiam parum R 63 arbitrabantur] arbitrantur R enim] ea add. R 65
 eciam] et M dicit] om. M 66 christianus] christianis M christianis I 67 excitant] excitent R
 incitant M 68 eorum] illorum I 69 eciam] om. R 70 multo] multum R metrica] pueri
 add. I 71 libri] liber M 72 aratoris] oratoris R liber] libri R 73 beat] tn?
 I 74 atque] et M 76 utique] om. M possent] possunt I 77 ac] et R 80 tunc]
 om. R 82 morientem] moriente I

amantem siccis oculis miserrimus ferrem. Quid enim miserius misero non miserante seipsum . . . ve tibi, flumen moris humani . . . quamdiu non siccaberis. Quousque volues eue filios in mare magnum et formidolosum, quod uix transeunt, qui lignum concenderunt. Nonne ego intelligo iouem et tonantem et adulterantem. Et utique non posset hec duo, sed actum est, ut haberet auctoritatem ad imitandum adulterum, uerum lenocinante tonitru falso. Fingebat hec homerus . . . diuina tribuendo flagiosis hominibus, ne flagicia flagicia putarentur, sed quisquis ea fecisset, . . . deos imitatus esse videretur . . . Itaque non per predictas turpitudines commodius uerba discuntur, sed per talia uerba turpitudines ille confidencius perpetrantur. Nec accuso uerba, quasi uasa electa et preciosa, sed uinum erroris, quod nobis propinabatur in eis a doctoribus ebriis . . . hiis tamen delectabar miser et ob hoc appellabar bone spei puer . . . Itane aliud non inueniebatur, quo ingenium et lingua mea excereretur? nunc autem laudes tue, domine, laudes tue per scripturas sanctas suspenderunt palmitem cordis mei ad te, ut non raperetur per inania nugarum, turpis preda uolatilibus. Non enim unico modo sacrificatur angelis transgressoribus.' hec augustinus de exercicio. Denique ad disciplinam, ut dictum est, spectat, ut discipulus siue scolaris laudabiliter uiuens mores cum scientia componat. unde boecius ubi supra: 'Sit scolari facultas munda, porcio contenta, uiriliter incursus perseverens, ad summa semper hanelans et omnibus obediens, . . . famulatui prompta, ad obloquendum tarda, fidelis obsequio, dulcis . . . integraque colloquio, cordis tumorositate carens.' De hac quoque materia, scil. de morum disciplina, que necessaria est addiscientibus, iam in precedenti capitulo dictum est et adhuc inferius dicetur, ubi agendum est de instructione puerorum in moribus.

[VI.] DE QUINQUE ADMINICULIS AD DISCENDUM.

Sicut autem dicit hugo in libro superius nominato: 'Sapiens quidam,

91-100 *ibid.* 1, xvi, 26; xvii, 27

102-106 *De Disc. Schol.* IV; M 64, 1233C

86 concenderunt] concenderint 87 intelligo] in te legi 88 adulterum] adulterium 90
sed] et ut 91 Itaque] om. 93 ille] iste 103 scolari] om.] porcio] parvoque 104 et] om.
105 obloquendum] loquendum | fidelis] in add.

83 miserrimus] miserius R 84 seipsum] seipsam I moris] maris I 85 eue] enec R 86 con-
scenderunt] concendent M 87 intelligo] in te legi I et tonantem] tonantem R 88 adulte-
rum] adulterium RI 89 Fingebat] figebat R tribuendo] tribuenda M 90 flagicia] om. RM
91 imitatus] imitatos I 93 accuso] acuso R 97 excereretur] extereretur R laudes tue per
per R 98 suspenderunt] suspendunt M 99 nugarum] nuga M turpis] twice P modo] me M
100 sacrificatur] sacrificetur R 102 laudabiliter] bene M 103 scolari] scolaris R uiriliter] virilis
M 104 omnibus obediens] obediens omnibus R 105 obloquendum tarda] alloquendum corde
R loquendum tarda M 108 adhuc] ad hoc R

VI. 2-8 *Didasc.* III, 13; M 176, 773BC 2 Sapiens] Bernard of Chartres; cf. *Policr.*, ed. cit. I, 145

VI. 1 adminiculis] amminiculis M ad discendum] addiscendi MI

cum interrogaretur de modo et forma discendi, respondit:

Mens humilis, studium querendi, vita quieta,
Scrutinium tacitum, paupertas, terra aliena,
hec reserare solent multis obscura legendi.

Audierat, puto, dictum: "Mores ornant scienciam." . . . Illaudabilis quippe est sciencia, quam uita maculat impudica.' Ideo preceptis legendi precepta quoque uite adiunxit: 'Principium ergo discipline est humilitas, cuius . . . tria precipue ad leccionem pertinent documenta, scil. ut nullam scienciam uel scripturam uilem habeat, ut a nemine discere erubescat, ut, cum scienciam adeptus fuerit, ceteros non contempnat. Multos hoc decipit, quod ante tempus sapientes uideri uolunt . . . unde et simulant, quod non sunt, et quod sunt, erubescunt, eoque longius a sapiencia uera recedunt, quo non esse se sapientes, sed putari cupiunt. Eiusmodi multos noui, qui cum primis adhuc elementis indigeant, non nisi summis interesse dignantur et ex hoc solum se magnos fieri putant, si magnorum et sapientum uel scripta legerint uel audierint uerba uel ab eis cogniti fuerint. utinam me nemo cognoscat et ego cuncta nouerim. . . . "Audisti platonem, audias et crisippum." In proverbio quippe dicitur: "Quod tu non nosti, fortassis nouit ossellus." Nemini omnia scire datum est . . . prudens igitur lector omnes libenter audit, omnia legit . . . indifferenter ab omnibus, quod sibi deesse videt, querit; nec quantum sciat, sed quantum ignoret, considerat. Hinc et illud platonicum aiunt: "Malo aliena uerecunde discere, quam mea imprudenter ingerere." Cur enim discere erubescis et nescire uerecundaris; pudor iste maior est illo . . . Sapiencior omnibus eris, si ab omnibus discere uolueris. Qui ab omnibus accipiunt, omnibus diciores fiunt. . . . Expedit etiam tibi, ut, cum aliquid sapere ceperis, ceteros non contempnas. . . . Bonus enim lector humilis debet esse et mansuetus . . . diligens et sedulus, ut ab omnibus libenter discat, nunquam de sciencia sua presumat, peruersi dogmatis auctores quasi

8-35 op. cit. iii, 14; M 176, 773-775

VI. 6 multis] nonnulla 7 dictum] quod dictum est | quippe] om. 9 ergo] autem
10 lectionem] lectorem 11 habeat] teneat 14 uera] om. 15 quo] quod | se] om. | cu-
piunt] volunt | Eiusmodi] Cujusmodi 17 solum] solummodo | sapientum] sapientium 18
ab eis cogniti fuerint] paraphr. 19 Audisti] audistis 20 audias] audietis | quippe] om.
21 ossellus] assellus 25 enim] om. 26 nescire] non add. 28 fiunt] sunt

3 interrogatur] interrogabatur R 6 reserare] om. R legendij] cum quibus esse solent dilectio
plena magistri add. R 7-8 quippe est] est quippe R 10 lectionem] lectorem R 11 uel
scripturam uilem] villem uel scripturam R habeat] habeant M 14 eoque] eo quod MI sapiencia
uera] vera sapiencia R 16 elementis] documentis R 17 solum] putant add. R se] om. I
putant] om. R sapientum] sapiencium M 18 verbal] om. M 20 audias] audi M cri-
sippum] grisippum R 21 ossellus] osellus RI Plato add. on margin R 22 igitur] ergo RM
25 enim] debere add. I 27 eris] om. M 29 contempnas] contempnes M 31 auctores]
autores R

venena fugiat, diu rem pertractet, antequam iudicet. Dicta sapientum intellecta diligit . . . et si qua forte obscuriora repererit, non statim in uituperium prorumpat, ut nichil bonum esse credat, nisi quod ipse intelligere potuerit. hec est humilitas discipline.' In studio querendi excercebantur antiqui philosophi adeo, ut 'propter amorem sapiencie . . . alii honores calcarent, alii uero diuicias proicerent. Alii quoque acceptis iniuriis gaudebant, alii deserta petebant, ut contemplacioni liberius uacarent. . . . utinam hec in nostris scolasticis esset diligencia, ut nunquam in eis senesceret sapiencia. . . . Siquidem omnes pene uirtutes decrescunt in senibus sola crescente sapiencia . . . unde sapiens ille uir grecie themistocles, cum expletis cvII annis se mori cerneret, dixisse fertur se dolere, quod egredetur e uita, quando sapere cepisset. . . . vitam quoque discentis oportet esse quietam et interius, ut mens per illicita desideria non discurrat, et exterius, ut ocium et opportunitas honestis et utilibus studiis suppetat. utrumque siquidem pertinet ad disciplinam. . . . Porro scrutinium tacitum pertinet ad exercitium sicut et querendi studium. . . . Sed studium querendi significat instanciam operis, scrutinium uero diligenciam meditacionis. Opus, labor et amor peragunt, scrutinium, cura et uigilia pariunt. In labore est, ut agas, in amore, ut perficias, in cura, ut prouideas, in uigilia, ut attendas. Hii sunt quatuor portantes lecticam philosogie, i.e. sedem sapiencie. hiis enim suppositis gestari dicitur, quia in hiis se excercendo promouetur. Iuuenes propter robur a fronte lecticam tenere dicuntur, scil. philos et tropos, i.e. amor et labor, quia foris opus peragunt; a posteriori puelle, scil. philemia et agerinnia, quod interpretatur uigilia et cura, quia intus in secreto consilium pariunt. . . . Iterum paupertatem sequi, hoc est superflua non sectari, maxime spectat ad disciplinam: "pinguis enim uenter non gignit sensum tenuem." . . . Postremo terra aliena posita est, que et ipsa melius hominem excercet.

37-43 *ibid.* III, 15; M 176, 775B-776A 43-46 *ibid.* III, 17; *loc. cit.* 46-56 *ibid.* III, 18; *loc. cit.*
 51-56 cf. Martianus Capella, *De Nuptiis Philologiae et Mercurii* II 57-58 *Didasc.* III, 19; M
 176, 777AB 58 pinguis—tenuem] cf. p. 18, ll. 27-28 58-68 *ibid.* III, 20; M 176, 778AB

32 sapientum] sapientium 35 potuerit] potuit 40 decrescunt] mutantur 42 expletis
 repletis [se] sese 46 utrumque] utraque [siquidem] om. 47 tacitum pertinet] spectat
 51 Hii] isti 52 philosogiae] philologiae [quia] quoniam 54 tropos] τόπος 55 phi-
 lemia et agerinnia] ἐρυθραια et ἀγριννια [quod interpretatur] quae interpretantur 57 pauper-
 tam] parcitatem 58 tenuem] acutum 59 melius] om.

32 venena] venenum R 33 repererit] reperierit R reperit M ceperit I 35 querendi] sciendi M
 38 iniuriis] inuitis I contemplacioni] contemplauit I 39 nostris scolasticis] nostris P scolasticis
 nostris R esset] scolasticis esset add. P diligencia] hec disciplina R 40 decrescunt] crescunt R
 41 themistocles] themistodes M 44 et] maxime R 48 Sed] om. I 52 philosogie]
 philosophie RMI 53 promouetur] promouentur R lecticam] leticiam M 54 tropos]
 trophos M 55 puelle] puella R et] om. M agerinnia] ag'rima M agrinima I 56 uigilia et
 cura] cura et vigilia R] vigilia materia? M 57 Iterum] Item I hoc est] i.e. R 58 non]
 om. R non — tenuem] sensum non gignit tenuem M

Omnis quippe mundus exilium est philosophantibus. Quia tamen, ut 60
ait quidam:

nescio qua natale solum dulcedine cunctos
tangit et immemores non sinit esse sui,

Magne uirtutis principium est, ut discat paulatim excercitatus animus 65
hec uisibilia commutare, ut postea possit eciam derelinquere. Delicatus
adhuc ille est, cui patria dulcis est; fortis autem est, cui iam omne solum
patria est; perfectus est, cui mundus totus exilium est. Ille mundo
amorem fixit, iste sparsit, hic extinxit.' hec hugo. Et reuera paupertas
et peregrinacio discentis excercicio multum proficiunt, dum eum a multis 70
doctrine impedimentis expedient. Diuicias namque multa sequuntur
incommoda, que discipline sunt inimica, verbi gracia superbia, cupiditas
et crapula ceteraque uicia supradicta. Ipsa quoque diuiciarum occupacio
multum obest discentis excercicio. unde paucos uidemus nobiles aut 75
diuites in scripturis sapientes, et hoc ideo quia uix aut nunquam esse
possunt assidui et boni scolares. Similiter peregrinacio a patria multum
proficit, quia mentem a carnali affectione parentum et cura rerum fa-
miliarium auertit. unde uidemus parisius scolares a remotis partibus ueni-
entes magis continuo studio insistere et ideo magis proficere. hinc et 80
ipse hugo post predicta subiungens: 'ego,' inquit, 'a puero exulaui et
scio, quo merore animus arctum aliquando pauperis tugurii fundum de-
serat et qua libertate postea marmoreos lares ac tecta laqueata despiciat.'
hec hugo.

VII. DE SUBIECCIONE DISCIPULI ERGA MAGISTRUM.

Remotis ergo predictis omnibus impedimentis et adminiculis assequitis 5
secure potest quis ad disciplinam scolasticam accedere et in ea, si persone
sue congruit, quasi per quatuor gradus, sicut dicit boecius, ad perfec-
cionem ascendere. Ad incipientes enim pertinet audire, ad proficientes
studere, ad prouectos se excercere, ad perfectos autem docere. Incipienti
ergo conuenit primo magistrum querere et sibi competentem eligere, se-

62-63 Ovid, *Epistole ex Ponto* I, 3, 35-36 78-82 *Didasc.* III, 20; *loc. cit.*

63 tangit] Dicit 64 Magne] Magnum 65 postea] postmodum 66 cui iam] qui
iam 67 perfectus] vero add. 81 et] om. [ac] et

63 sinit] sint R 65 hec I commutare] visitare R derelinquere] delinquere R 66 adhuc —
est] adhuc est ille R ille adhuc est I 67 perfectus] autem add. R vero add. MI cui mundus
totus] totus mundus R 68 extinxit] extinguit RI 69 discentis] addiscentis R 73 aut] ac M
74 hoc] est add. R 74-75 esse possunt] possunt esse R 77 parisius scolares] scolares parisius R
a] de R 78 continuo] continue I proficere] profiscere R 80 arctum] artum RI aliquando
pauperis] pauperis aliquando I tugurii] tigurii M fundum] in fundum R 81 postea] per add. M

VII. 4 ff. Boethius?

VII. 2 omnibus] om. R adminiculis] amminiculis MI 4 dicit] om. R

que, si fieri potest, ei coniungere, se quoque eidem subicere. De primo,
 scil. quod debeat magistrum habere, Jeronimus *ad paulinum* hortatur,
 10 ut intelligat se in scripturis absque preuio et monstrante semitam ingredi
 non posse. Hinc et idem ieronimus in libro *de illustribus uiris*: 'Qui
 nullum,' inquit, 'sequitur preuum, pessimum semetipsum facit magis-
 trum.' Idem *ad marcellam*: 'Malo,' inquit, 'alienam sequi periciam quam
 stultam habere nesciendum scienciam.' Hinc etiam seneca ad lucilium:
 15 'Ceci,' ait, 'ducem querunt. Nos autem sine duce erramus. . . . Ideoque
 difficulter ad sanitatem peruenimus, quia nos egrotare nescimus.' Idcirco
 presumptuosos increpat Jeronimus in epistola *ad paulinum*, qui sine doc-
 tore preuio scripturas legunt et ad sensum suum exponunt. 'Ingenium,'
 20 inquit, 'docile etiam sine doctore est laudabile. . . . Nam cera mollis et
 ad formandum facilis, etiam si artificis e plaste cessent manus, tamen
 uirtute totum est, quicquid esse potest. Paulus tamen apostolus ad
 pedes gamalielis legem et prophetas se didicisse gloriatur. . . . Et ut ad
 25 minores artes veniam, que non tam lingua quam manu administrantur,
 agricole, cementarii, fabri metallorum lignorumque cesores, lanarii quo-
 que et fullones et ceteri, qui variam supellectilem et uilia fabricant, absque
 doctore esse non possunt, quod cupiunt. Quod medicorum est,
 promittunt medici. Tractant fabrilia fabri.

Sola scripturarum et ars est, quam sibi passim omnes uendicant.

Scribimus indocti doctique poemata passim.

30 Hanc garrula anus, hanc delirus senex, hanc sophista uerbosus, hanc
 uniuersi presumunt, lacerant, docent, antequam discant' . . . et post,
 'puerilia,' inquit, 'sunt hec, et circulatorum ludo similia, docere, quod
 ignores, immo ut etiam cum stomaco loquar, nec hoc quidem scire, quod
 35 nescias.' Idem in eadem epistola, 'Habet,' inquit, 'nescio quid latentis
 energie,' id est interioris operacionis, 'uiue uocis actus et . . . de actoris

9-11 *Epist. lxxii, 6* (275) 11-13 *De Viris Illustribus*, Prol. (822); M 23, 603B 13-14 *Epist.*
xxviii, 7 (139) 14-16 *Epist. v, 9* (50), 3-4 16-34 *Epist. lxxii, 3* (272); 6 (275-276)
27 Horace, Epist. II, 1, 116 29 *ibid. 117* 34-36 *Epist. lxxii, 2* (272)

VII. 12 sequitur—facit] *paraphr.* 13 Malo] maluimus 15 autem] *om.* | Ideoque]
 et ideo 19 Nam] *om.* 20 e] et | tamen] *om.* 22 Et ut] *om.* 23 lingua] λόγῳ
 24 lignorumque] lignorumve 25 fabricant] fabricantur 28 et] *om.* 33 etiam] *om.*
 35 uiue uocis actus] viva vox

7 primo] et R 7-8 seque—coniungere] *om.* M 9 ad] *om.* R 12 nullum inquit]
 inquit nullum R 13 alienam sequi] sequi alienam R 14 etiam] et M 15 ait]
 autem R 16 difficulter ad sanitatem] ad sanitatem difficulter R 17 presumptuosos]
 sumptuosos R 18 preuio—legunt] scripturas legunt preuio M 20 e] et RMI 21
 uirtute] virtutis *on margin.* M tamen] *om.* M 23 non] uero M administrantur] amminis-
 trantur M 24 lanarij] lauarij M 28 et ars] doctrina R ars MI 30 garrula]
 garruli R garusa M 31 lacerant] laceranti R 33 ut] *om.* R scire] scis R

ore transfusa forcius sonant.' Hoc Jeronimus. Et recte uocat uiuam uocem de doctoris uel actoris presentis ore prodeuntem, nam econtra vox in pelle scripta est quasi vox mortua. unde idem Ieronimus dicit *super epistolam ad galathas* libro IIº: "vellem," inquit apostolus, "apud vos esse modo et mutare uocem meam, ut qui uos per epistolam docui, presens instruerem." Magnam siquidem habet vim uox uiua, uox de sui actoris ore sonora, que illa pronunciacione profertur atque distinguitur, qua in hominis sui corde generatur.' hec Ieronimus. Cui consonat in *epistolari* suo symacus dicens apcius esse negociis intymandis indicium uiue uocis. hiis ergo rationibus oportet primum, ut doctorem habeat scolasticus. Secundo, ut sibi competens eligatur, sicut iam habitum est superius, quoniam, ut dicit ieronimus ubi supra, 'raro contingit, ut sibi conseniant magister ac discipulus ut scil. iste doceat, quantum ille possit haurire uel tantum suscipere doctus, quantum doctor ingerere.' Ideo frequenter oriuntur contra doctores auditorum querimonie de nimia prolixitate uel de nimia subtilitate uel ruditate, de lingue velocitate vel tarditate. Hinc et negligunt lectiones et antequam fuerint discipuli, faciunt se doctores et doctorum iudices. unde idem ibidem ait: 'nunc omnes iudices sumus ... et loquendi facultate audacter interpretamur, quod nequaquam intelligimus.' Hec Ieronimus. ut ergo dicit quintilianus libro IIº: 'sic frustra sparguntur semina, nisi ea premollitus fuerit sulcus, ita sciencia coalescere nequit, nisi sociata tradentis accidentisque concordia.' 'Illum,' inquit uarro, 'elige eruditorem, quem magis mireris in suis quam in alienis. . . . Non tam laudabile est meminisse quam inuenisse. Hoc enim alienum est, illud proprii muneris est.' hinc et ieronimus, ubi supra, libro IIIº: 'Oracio,' inquit, 'licet de bone indolis ingenio profecta sit et distincta inuencionibus ac flore uerborum ornata, non est tamen nitida, nisi actoris sui manu limata fuerit et polita; nec habet cum decore mixtam grauitatem, sed in modum diuinitum rusticorum opibus suis magis arguitur, quam ornatur.' Ceterum, ut ait quintilianus, ubi supra: 'nec id quidem

38-43 *Comment. in Epist. ad Galatas* II (467); M 26, 386BC 43-44 *Epist. III*, 30 47-48
Comment. in Epist. ad Gal. II (466); M 26, 385D-386A 53-55 *ibid.* 55-57 *Instit. Orat.* II, 9, 3
 57-60 *Sentent.* 53, 44 60-65 *op. cit. III* (485-486); M 26, 400BC 65-67 *Instit. Orat.* II, 1, 7

40 docui] docuerat 41 instruerem] instruat auditores 42 sonora] resonans | illa] ea 43
 generatur] generata est 48 iste] tantum add. 50 prolixitate uel] brevitate add. 56 sparguntur] sparseris | ea] illa | sciencia] eloquentia 59 Hoc] illud 60 illud] hoc 65 ornatur] exornatur
 36 ore] voce M uocat] vocant R 37 actoris] auctoris R 38 vox] om. M idem] om. R 41 Mag-
 nam] Magna P habet vim] vim habet R uox uiua] uiua uox M 42 atque] et R 48 ac] et R
 iste] tantum add. R 49 ingerere] hec Ieronimus add. RI Ideo] Unde RI 50 oriuntur] om. R de
 nimia prolixitate uel] om. M breuitate add. RI 51 de lingue — tarditate] om margin P 53
 idem] iheronimus add. M nunc] inquit add. R 54 nequaquam] et add. I 55 quintilianus]
 in add. R 56 fuerit] fuerit RM 57 coalescere] calescere R nequit] nescit M Illum]
 autem add. R 61 profecta] perfecta R

estimandum est, cuius etatis ad discendum uel docendum quisque sit, sed quantum in studiis iam effecerit.' Iterum, ut dicit seneca in libro *de quatuor virtutibus*: 'non te moueat dicentis auctoritas, nec quis, sed quid dicat, attendas.' ut enim dicit idem in libro *de moribus*: 'uerba non personis
 70 estimanda sunt, sed rebus.' At, ut dicit augustinus *de doctrina christiana* libro IIII: 'qui affluit insipienti eloquencia, tanto magis cauendus est, quanto magis in hiis, que audire inutile est, delectatur auditor.' Sed hodie, ut in pluribus uidetur impletum esse, quod predixit apostolus II^a
 75 *ad thymoth.* IIII: 'Erit tempus, cum sanam doctrinam non sustinebunt, sed ad sua desideria coaceruabunt sibi magistros prurientes auribus. Et a ueritate quidem auditum auertent; ad fabulas autem conuertentur.' Hec apostolus. Contra quod in libro supra dicto dicit boecius: 'Malo
 80 balbucientis magistri licet tedioso fructu deliniri, quam seducentis cecitatis dulcore gloriari.' Tercium uero, quod de magistro ad discipulum spectat, est, ut, si fieri potest, ei se coniungat, iuxta illud *ecclesiastici* VII:
 'Si uideris sensatum, euigila ad illum, et gradus ostiorum illius exterat pes tuus.' unde et boecius, ubi supra, 'Scolasticus,' inquit, 'doctorem suum metuendo diligat et eius mansio, si fieri potest, cohabitando se inferat, ut, cum locus fuerit, ad eum requirendo recurrat.' Hinc et seneca
 85 ad lucilium epistola VI^a: 'Plus tibi uiua uox et conuictus quam oracio proderit. unde, in rem presentem uenias, oportet.' Quartum est, ut eidem humiliter se subiciat. unde boecius, ubi supra, 'Scolaris,' ait, 'magistrum diligat, eique subici gaudeat, quia qui non nouit subici, non nouit magistrari.'

DE ATTENCIONE IPSIUS AD AUDIENDUM. VIII.

Hec autem discipuli subiectio, sicut ibidem dicit boecius, consistere debet in tribus, videlicet, ut sit attentus ad audiendum, docilis ad intelligendum, beniuolus ad retinendum. De primo dicit dominus in *matheo* XIII: 'qui habet aures audiendi, audiat,' i.e. diligenter attendat, ut intelligat.
 5

67-69 (Pseudo-)Seneca, *De Formula Honestae Vitae* II, 11 69-70 (Pseudo-)Seneca, *De Moribus* 13 69-70 (Pseudo-)Seneca, *De Mortibus* 13 70-72 *De Doctr. Christ.* IV, v, 7; M 34, 91 77-79 *De Disc. Schol.* IV; sentence missing in Migne but appears in *Duplex Commentatio . . . de consolatione philosophica et de disciplina scholastica* (Lyon, 1514) 82-84 *ibid.* IV; M 64, 1230C 84-87 *Epist.* I, 6 (6), 5
 87-89 *op. cit.* II; M 64, 1226D

69 attendas] intendito 78 magistri] om. 84 inferat] inserat 86 unde] om. 88 nouit] noscat
 69 attendas] attendat M dicit idem] idem dicit M 70 estimanda] extimanda M 71 qui] que R Q' M 72 in hiis] om. R audire] delectatur add. M 73 predixit] dicit RM 75 ad] om. I
 76 auertent] aduertent et R autem] om. R 78 cecitatis] om. I 80 vii] VI I 81 illius] illi R
 exterat] exerceat R 82 Scolasticus] om. R 83 potest] se coniungat M 84 requirendo] om. R
 85 lucilium] in add. R 86 est] om. R 87 humiliter se] se humiliter R 88 nouit] nouerit R

VIII. 2-4 *De Disc. Schol.* II; M 64, 1227A

VIII. 1 inserted by different hand P 2 ibidem] om. R 4 in] om. I *matheo*] Mathei I

ut enim dicit petrus apostolus in *epistola clementis III*: 'mater omnium malorum est ignorancia.... Nec aliud est ignorancia, nisi non agnouisse, quod expedit . . . et hec omnibus eciam bonis fraudari nos facit. Dum enim ignorant homines, quantum habeat sciencia boni, malum ignorancie de se non paciuntur excludi.' Hec ille. Ideo dicit ambrosius in libro de *incarnacione christi*: 'Quid aures tanquam cera et plumbo clauditis et . . . fastidientes auditis?' ut enim ait uarro *ad atheniensem auditorem*: 'renuit philosophia stomachum fastidientem et ad simplicem cenam hy-
larem inuitat conuiuam.' De hac quoque materia plenius dictum est superius, ubi actum est de regimine auditus. Sciendum quoque, quod in
audientis attencione tria requiruntur, sc. taciturnitas et humilitas et
discrecio. primo quidem taciturnitas, iuxta illud *ecclesiastici* xxxii:
'Audi tacens et pro reuerencia accidet tibi bona gracia.' In epistola
quoque *iacobi* legitur: 'Sit omnis homo uelox ad audiendum, tardus autem
ad loquendum.' Nam et si forte sciolus sibi uideatur in hiis, que audit,
tutius tamen est audire quam loqui, quoniam 'audiens sapiens sapiencior
erit,' ut legitur in *proverbiis* 1. Hinc et in *ecclesiastico* xxxii legitur:
'In multis esto quasi inscius, et audi tacens simul et querens.' Propter
hoc etiam, ut dicit augustinus de uerbis domini *martha de maria conque-
rente*, quod eam relinqueret solam ministrare: 'maria sedens et audiens
doctrinam domini tanquam discipula noluit respondendo laborare, sed
causam suam maluit domino committere. Si enim,' inquit, 'pararet re-
sponseonem, remitteret audiendi attencionem.' hec augustinus. Iero-
nimus quoque *super ecclesiasten* dicit, quod pythagoricorum disciplina est
tacere per quinquennium et postea eruditos loqui. In taciturnitate uero
requiritur humilitas contra illud, quod dicit helyu de se ipso, scil. in *job*
xxxii: 'Exspectaui,' ait, 'sermones uestros, audiui prudenciam uestram,
donec disceptaretis sermonibus, et donec putabam uos aliquid dicere,
considerabam etc.' Quod sic exponit gregorius in *moralibus* libro xxiii:
'Ecce,' inquit, 'loquens helyu ostendit, quam superbe tacuerit. Cum
enim dicit: "exspectaui sermones uestros et putabam vos aliquid dicere,"'

6-10 (Pseudo-)Clement, *Opera Dubia, Epist. m*; MG 1, 494BC, 495BC 10-12 *De Incarnatione*
11, 14 (706); M 16, 822A 12-14 *Sentent. 87* 24-28 *Sermones ciii, 2-3*; M 38, 614
28-30 cf. p. 11, ll. 74-75 34-38 *Moralia xxiii, 7, 14*; M 76, 259D

VIII. 7 agnouisse] cognovisse 8 et — bonis] His autem omnibus carere et | facit] sola
facit ignorantia 35 Ecce] om. | ostendit] indicat

7 agnouisse] nouisse M 8 hec] hoc I fraudari nos] nos defraudari M 11 Quid] Qui R
14 inuitat] inuitauit R dictum est] est dictum R 15 Scendum] est add. R quoque] autem M
16 et humilitas] humilitas RI 18 accidet] accedet MI tibi] om. R bona gracia] gracia bona M
21 tamen est] est tamen M 22 in] om. I in] om. RI legitur] dicitur R om. M 25 relinqueret]
relinquerit M 27 maluit] voluit M pararet] preparat R pareret I 28 attencionem]
intencionem M 29 pythagoricorum] pictagoricorum RM 31 in] om. I 36 puta-
bam] putaui R

aperte declarat se ad uerba senum iudicantis pocius studio quam discentis
voto tacuisse.' In humilitate quoque requiritur discrecio, scil. ut non
statim auditor singularibus opinionibus magistri sui pertinaciter adhereat,
40 sed discernat et conferat. Hinc et boecius, ubi supra: 'stultum est,' in-
quit, 'omnino magistri sui confidere sentenciis. Sed primo quidem cre-
dendum est, donec uideatur, quid senciatur. Deinde uero fingendum est
ipsum errasse docendo, si forte inueniatur, quod illius sentencie obuiat.
... Itaque nec magistro suo, nec quaternis omnino credit siue perti-
45 naciter adhereat, sicut nigrio, qui montani, magistri sui, sentenciis in
tantum confisus est, quod omne uerbum ab ipsius ore progressum quater-
nis exorabat et tanquam sacrum existimans, nichil aliud . . . in scolis
predicabat. unde multociens pudore confusus, abibat conclusus.' Hec
boecius. Hoc est, quod dicitur in *proverbiis* xiii: 'Innocens,' id est
50 simplex uel fatuus, 'credit omni uerbo.' Nec obstat, quod dicit aristotiles
in *elenchis*: 'oportet credere illum, qui dicit.' Illud enim accipitur de
simplici credulitate, scil. absque pertinacia uel obstinacione, ita, quod
paratus sit ab illa sentencia resilire, si quando reperiat forciorem auto-
ritatem uel rationem contraire. hoc est enim quod dicit boecius: 'primo
55 quidem credendum esse, donec uideatur. Deinde fingendum illum er-
rasse docendo, si forte inueniatur, quod illi sentencie obuiat.' Siquidem
et augustinus dicit *contra faustum* disputacione xi: 'In opusculis meis ac
mei similium, licet eadem, que et in scriptura diuina, inueniatur ueritas,
longe tamen impar est auctoritas . . . unde nisi uel racione certa uel ex
60 auctoritate illa canonica, quod ibi disputatum uel narratum est, demons-
tretur, si quis credere noluerit, non reprehenditur. Ac illa sacri canonis
ueteris et noui testamenti excellens auctoritas apostolorum est firmata
temporibus, cui subiectus seruiat omnis fidelis et pius intellectus.' Ecce
hic innuit augustinus, quod nullius doctrine tenemur omnino et irre-

40-48 *De Disc. Schol.* v; M 64, 1234A 50-51 *De Sophisticis Elenchis* 2, 165b, 3 54-56 cf.
ll. 41-43 57-63 *Contra Faustum* xi, 5; M 42, 248-249

41 magistri — sentenciis] *paraphr.* 42 Deinde] postea | uero] *om.* 43 ipsum] eundem |
errasse] in add. | inueniatur — obuiat] reperire queat, quid commissae sedulitati objiciat 45 nig-
rio] Jugo | sentenciis] monitis 47 exorabat] exarabat | existimans] existimabat 48 multo-
ciens] multoties 57-63 *paraphr.*

37 iudicantis] indicantis M 39 auditor] adjutor M 41 magistri — sentenciis] sentenciis
magistri sui fidere M 43 quod illius] quodus R 45 nigrio] nigro R 45-46 in tan-
tum — est] confisus est tantum R 47 exorabat] blurred P exarabat R extabat M existimans]
existimans R 48 confusus] conclusus M conclusus] *om.* M 49 in] *om.* I 50 aristotiles]
aristoteles R 51 dicit] discit RMI 52 uel] et R 53 reperiat forciorem] for-
ciorem reperiat R 54-55 primo quidem] primum siquidem R 55 esse] est R fingendum]
frangendum R fingendo M 56 obuiat] obuiet M 57 xi] xxii R 58 et] *om.* I 59 uel
ratione] uel ex racione R 61 Ac] At MI illa] substancia add. R 62 ueteris — testamenti]
noui ac ueteris testamenti M apostolorum est] est apostolorum R firmata] est add. R

65

fragabiliter credere, nisi tantum diuine scripture, sed in qualibet alia nobis relinquitur libertas iudicandi de ueritate uel falsitate. unde recte dicitur *I^o iohannis* iii^o: ‘Nolite omni spiritui credere, sed probate spiritus, si ex deo sunt.’ Hinc et cyprianus martir *contra iudeos*: ‘Aurium,’ inquit, ‘officium est quelibet indifferenter . . . percipere, fidei uero non nisi, que probauerit credere.’ Propter hoc etiam dicitur *I^o ad thessalonicenses* v: ‘Omnia probate, quod bonum est, tenete.’

70

DE DOCILITATE IPSIUS AD INTELLIGENDUM. IX.

De secundo, id est, docilitate, dicit quintilianus II° libro: ‘Sicut officium est preceptorum docere, sic discipulorum se dociles prebere. sciencia namque coalescere nequit, nisi tradentis et accipientis concordia sociata fuerit.’ Hec quintilianus. Item, cesarius arelatensis omelia 1°: ‘Sicut nobis expedit collectis scripturarum floribus spiritualem cibum conficere, ita nos oportet eum cum grandi auiditate requirere.’ hec cesarius. Est autem docilitas recta discendi habilitas, de qua dicit apostolus *II° ad thymoth.* ii: ‘Seruum domini oportet mansuetum esse ad omnes, docibilem etc.’ Exemplum refert ualerius maximus libro VIII de socrate, ‘qui dum semper ad discendum se pauperem credidit, ad docendum se locupletissimum fecit . . . sed et solon atheniensis,’ — uidel. unus de sapientibus grecie, — ‘quanta industria flagrauerit; eciam uersibus complexus est, quibus se cotidie aliquid addiscendentem senescere significauit.’ Hec ualerius. Hinc et cato dicit in libro *de moribus*:

5

Instrue preceptis animum; ne discere cesses.
Nam sine doctrina uita est quasi mortis ymagno.
Commoda multa feres, sin autem spreueris illud.
Non me scriptorem, sed te neglexeris ipsum.
Ne pudeat, que nescieris, te uelle doceri.
Scire aliquid laus est, culpa est nil discere uelle.

10

15

20

Item sedulius in carmine paschali libro 1°:

68–70 *Adversus Judacos* 1; CSEL 3°, p. 133, 5–7

69 uero] autem

67 1°] in M 68 martir] om. M 69 est] om. R 70 dicitur] om. R

IX. 2–5 *Instit. Orat.* II, 9, 3 5–7 (Pseudo-)Augustine, *Sermones* 299, 4; M 39, 2318; see above, p. xxxi f. 10–14 Valerius Maximus, VIII, 7, Ext. 14 and 8 15–21 *Disticha* III, 1; III, Prol. 3–4; IV, 29 22–24 *Carmen Paschale*, Praef. 7, 9

IX. 11 credit] credit | docendum se] docendum 14 significauit] significat 16 cesses]
cessa 18 feres] feret | spreueris] spreuerit 19 scriptorem] doctorem | tel] se | neglexeris]
fastidet | ipsum] ipse 20 Ne] non

IX. 1 inserted by different hand P 2 1° libro] libro 1° M 3 docere] om. M dociles]
dociles M 4 coalescere] calescere R 5 Item] unde M 1°] dicit add. M Sicut] om. M
7 nos] uos? P vos M nos RI 9 docibilem] docilem RI 11 discendum] addiscendum R
docendum I 14 significauit] signauit RM 15 et] om. R 16 ne] nec M 19 scriptorem]
doctorem R ipsum] ipse R 21 culpa] pudor R

Tu, si magnarum caperis dulcedine rerum,
 nobilium nitidis doctorum uescere cenis.

25 Hec de docilitate sunt dicta, quam utique iuuat ipsa natura. ut enim
 ait aristotiles in principio *methaphisicorum*: 'omnes homines natura scire
 desiderant.' Item seneca ad lucilium: 'dociles,' inquit, 'natura nos edidit
 et rationem dedit imperfectam, sed que perfici posset.' Magni uero
 resert, quali in corpore animi locati sint. Nam multa e corpore ex-
 30 istunt, que mentem acuant, multa, que obtundant. unde aristotiles
 ait 'omnes ingeniosos melancolicos esse, ut ego me tardiorem esse non
 feram moleste.' Hec ille. Hinc et augustinus in libro x *de trinitate*: 'ad
 doctrinas,' inquit, 'cognoscendas plerumque nos laudancium et predican-
 cium accendit auctoritas. Et tamen, nisi breuiter impressam cuiusque
 35 doctrine nocionem in animo haberemus, nullo ad illam discendam studio
 flagraremus.' Item hugo in libro *de anima et spiritu*: 'Anima,' inquit, 'a
 creatore suo habet principia, ex quo est in genere suo perfecta. unde ex
 quo est, sciret omnia, que ab homine sciri possunt, nisi grauitas carnis
 esset. Quod per primum hominem, qui ante corrupcionem humanitatis
 40 perfecte scienciam habuit humanam, probari potest. Sed modo corrupta
 humanitate, ex quo coniungitur, corrumpitur; nec proprietates suas po-
 test exercere, donec usu et experientia et alicuius doctrina excitata in-
 cipit discernere. ueluti si quis cum subtili acie oculorum in tenebrosa
 detrudatur, videre tamen non potest ibi, nisi prius assuescat tenebris et
 45 lumen accendatur.' Porro in docilitate discipuli requiruntur eciam tria.
 Primum scil., ut mansuete ac sine contradictione audiat, iuxta illud *iacobi*
 1°: 'In mansuetudine suscipite insitum uerbum.' Et illud *ecclesiastici* vi:
 'Esto mansuetus ad insitum audiendum uerbum.' Econtra uero dicit
 clemens in *itinerario*: 'Dolores michi esse fateor de nonnullis hominibus,
 50 qui, cum ad nos ita ueniant, ut aliquid discant, ubi docere illos ceperimus,
 ipsi rursus se magistros esse profitentur et interrogant quidem ut igno-

26-27 *Metaphys.* A 1, 980a, 22 27-28 *Epist. v*, 8 (49), 11 30-32 *Problematum* xxx, 953a,
 10-12; cf. Cicero, *Tusc. Disp.* 1, 33 32-36 *De Trin.* x, i, 1; M 42, 971 36-45 (Pseudo-)Hugo,
De Spiritu et Anima XLVIII; M 40, 815 49-52 (Pseudo-)Clement, *Recognitiones* III, 33; MG
 1, 1297C

23 Tu] aut 33 et] atque 35 [illam] eam 41 coniungitur] corruptioni add. 42 excitata]
 incitata 49 Dolores] dolori 50 illos] eos

26 ait] dicit R aristotiles] aristoteles RI in principio *methaphisicorum*] in libro *methaphisice* in
 principio R in principio *methaphisice* I 26 natural] naturaliter MI 27 dociles inquit natura
 nos] Natura inquit nos dociles R 28 que] qui M 29 sint] sunt M 30 acuant] acuant et
 R aristotiles] aristoteles RI 31 melancolicos] melencolicos R 32 x] 1° R 35 nocionem]
 nacionem R 40 perfecte] perfectione P habuit] on margin P 42 excitata] exercitata
 RI 45 eciam] om. RI 47 suscipite] accipite R insitum] om. RMI 49 michi esse]
 esse michi M 50 discant] addiscant M docere illos] illos docere R 51 rursus] rursum R
 profitentur] confitentur M quidem] quidam I

rantes, contradicunt autem ut scientes.' hec ille. Secundum est, ut sensui loquentis magis quam superficie uerborum adhæreat. In qua solent auditores calumpniari tria, videlicet obscuritatem uel ambiguitatem, super qua dicit hylarius in libro *de trinitate* 1°: 'obtimus lector est, qui dictorum intelligenciam exspectat ex dictis pocius, quam imponit, et refert magis, quam affert. Nec id uideri dictis contineri cogit, quod ante lectionem intelligendum presumpserit.' Item dyonisius in libro *de diuinis nominibus*: 'Irracionale,' inquit, 'ac stultum est non intencionis uirtuti sed dicti onibus attendere, nec est proprium diuina volencium intelligere.' Hinc et augustinus in libro *de cathezizandis rudibus*: 'Ita,' inquit, 'preponende sunt sentencie uerbis, sicut animus preponitur corpori.' Item rusticam simplicitatem, de qua dicit Jeronimus in libro *de optimo genere interpretandi*: 'Semper michi fuit ueneracioni non uerbosa rusticitas sed sancta simplicitas.' Idem *ad marcellam*: 'Non,' inquit, 'tam uerba sunt necessaria quam sensus, quia, si eloquiam querimus, demostenes eligendus est aut tullius.' Item in congruitatem, de qua dicit augustinus libro *confessionum* 1°: 'vide, domine, et pacienter ut uides, uide, quam diligenter a prioribus accepta locutoribus pacta litterarum . . . homines obseruent, et a te accepta perpetue salutis pacta negligant, ut qui . . . contra gramaticam disciplinam sine aspiracione prioris sillabe hominem dixerit, quam magis displiceat hominibus, quam si contra precepta tua hominem oderit, cum ipse homo sit . . . Et certe non est interior sciencia litterarum quam scripta conscientia id se nolle facere alij quod nolit pati.' Tercium uero, quod in audiendis docilitate requiritur, est, ut ea, que minus intelligit, a magistro requirat. Cuius rei nobis exemplum in se saluator ostendit, licet hominis doctrina non eguerit. unde Jeronimus *ad paulinum* dicit: 'Saluator XII annos impleuerat et in templo sedens . . . magis docet, dum prudenter interrogat.' Ideo dicitur in *ecclesiastico* xxxii: 'Audi tacens simul et querens.' Hinc eciam ieronimus in prologo *super epistolam ad galathas* in sancta marcella commendat ardorem

55-58 *De Trin.* 1, 18; M 10, 38B 58-60 *De Divinis Nominibus* 1V, 11; MG 3, 707C 61-62
De Catechizandis Rudibus 1X, 13; M 40, 320 63-65 *Epist. LVII*, 12 (317) 65-67 *Epist. xxix*,
 1 (140) 67-75 *Confess.* 1, xviii, 29 77-79 *Epist. LIII*, 3 (273) 80-83 *Comment. in Epist.*
ad Gal., Prol. (367-368); M 26, 307B

56 exspectat] exspectet | imponit] imponat | refert] retulerit 57 affert] attulerit | Nec] neque |
 cogit] cogat 66 quia] Quod | eligendus] legendus 68 quam] quomodo 71 prioris] primae
 72 quam magis] magis | precepta tua] tua precepta 73 ipse] om. 74 nolle — alij] alteri
 facere 78 sedens] senes de quaestionibus legis interrogans 79 magis] magister

52 autem] aut R 54-55 super qua] supra quam R 57 affert] ausert M lectionem] lectorem R
 59 ac] et RM 60 volencium] violentium / Hinc] hec R 63 in libro] on margin P 67 con-
 gruitatem] congruitate R libro] in libro RMI 71 hominem] om. R 72 precepta tua] tua
 precepta R 73-74 sciencia litterarum] scil. litterarum sciencia R 74 id se nolle] i.e. se velle R
 75 audiendis] audientis RM 76 minus] non R nobis exemplum] exemplum nobis R 77 doc-
 trina] docti M 79. magis] magister R in] om. I 80 eciam] et add. M

descendi, dicens: 'Certe,' inquit, 'cum rome essem, nunquam me tam festina uidit, ut non de scripturis interrogaret aliquid.' verum eciam et in interrogando cauenda sunt duo vicia, sc. iactancia et fraudulencia.

- 85 De iactancia est illud clementis positum supra, sc. quod quidam 'interrogant ut ignorantes et contradicunt ut scientes.' De fraudulencia uero habetur exemplum in *matheo* xxii, ubi legitur accessisse doctor legis ad dominum iesum temptans eum. In cuius omelia dicit iohannes crisostomus: 'Simplicissimus interrogator et malignissimus insidiator de
90 magno mandato interrogat, qui nec minimum obseruat.' Similiter in *ezechiele* xiii, ubi leguntur venisse seniores israel ad interrogandum dominum. De quibus eciam dicit dominus ad prophetam: 'num quid interrogatus respondebo eis?' Quod exponens ieronimus dicit: 'non meretur audire veritatem, qui fraudulenter interrogat,' id est non animo
95 discendi sed temptandi. Est namque studiosi docilitas, ut dictum est supra iuxta boecium, ad intelligendum, sicut attencio ad audiendum. ut enim ait cato:

Legere et non intelligere est negligere.

- 100 Parumque uel nichil prodest audire uel legere, et eciam retinere, nisi assit et intelligere. Multi tamen ipsa doctrine uerba memoriter retinent, sed intelligencia uerborum carent, nec saltem intelligere student. unde augustinus in libro *de doctrina christiana* iii^o: 'Sapienciam tanto magis uel minus homo dicit, quanto magis in scripturis proficit, non dico in eis multum legendis memorie mandandis, sed bene intelligendis, et diligenter eorum sensibus indagandis. Sunt enim qui eas legunt et tamen negligunt. legunt enim ut teneant, et negligunt, ut intelligent. Quibus longe sine dubio preferendi sunt, qui uerba earum minus tenent et cor earum sui cordis oculis uident. Sed utrisque melior ille, qui et cum uult, eas dicit, et sicut oportet, intelligit.'

[X.] DE BENIUOLENCIA EIUSDEM AD RETINENDUM.

De tercio, i.e. de beniuolencia, que est ad retinendum, est illud hugonis in libro *dydascalicon* iii^o: 'Ne,' inquit, 'o lector, nimium leteris, si multa

85-86 cf. p. 34 f., ll. 51-52 88-90 *Dominicae XVIII post Pentecostes, ex Variis in Matthaeum Locis*, xxvi; ed. of Venice, 1548, II, 261B 93-94 *Comment. in Ezech. IV (134); M 25, 118B*
95-96 cf. p. 30, ll. 2-3 97-98 *Disticha, Prol.* 102-109 *De Doctr. Christ. IV, v, 7; M 34, 92*
102 Sapienciam] sapienter 103 scripturis] sacris add. 105 tamen] om. 106 enim]
om. | et] om. 108 uult] uolet

83 festina] festiuia I 84 in] om. R 86 uero] autem I 87 in matheo] Mathei I doctor] doc-
torem M 89 et] om. M 94 id est] scil. R 95 namque] itaque R 98 est negligere] neg-
ligere est M 99 retinere] intelligere R 103 dicit] discit M 104 mandandis] in audiendis R
105 eorum] earum R indagandis] indigandis M interrogandis I 107 cor] om. R

X. 2-4 *Didasc. III, 12; M 176, 773B*

X. 1 *Inserted by different hand P eiusdem] ipsius M* 2 i.e. de] i.e. R 3 *dydascalicon]*
didascalon R inquit] in quid P

legeris, sed si multa intellexeris, . . . immo si retinere potueris.' ut enim legitur in *proverbiis* XXI secundum aliam translacionem: 'thesaurus desiderabilis,' sc. sapientie uel veritatis, 'requiescit in ore sapientis,' sc. ad studiose ruminandum et memoriter retinendum. Nam animalia, que non ruminant, secundum legem immunda reputantur. Et de tali dicitur *ecclesiastico* XXI: 'Cor fatui quasi uas confractum, omnem sapientiam non tenebit.' Dicit eciam uarro, quod 'canale fissum est auris, que accepta memorie non commendat.' In auditoris eciam beniuolencia similiter requiruntur tria. Primum sc., ut libenter audiat et diligenter, hoc est amabiliter, secundum illud *ecclesiastici* III: 'Auris bona audiet cum omni concupiscencia sapientiam.' hinc et in *proverbiis* XXII dicit salomon: 'fili, inclina aurem tuam et audi uerba sapientum. Appone cor ad doctrinam meam, que pulcra erit tibi, cum seruaueris eam in uentre tuo,' i.e. in affectu uel in memoria, 'et redundabit in labiis tuis postea.' De hoc etiam audiendi affectu dicit cesarius arlatensis in *omelia* II^a: 'Sicut a nobis dominus sucepti officij necessitate loquendi requirit officium, ita et a nobis, carissimi, audiendi requirit affectum.' Sed quidam ideo uerba docentis respouunt, quia doctorem ipsum contemptibilem reputant. Contra quos dicit prosper in libro *de uita contemplativa* II^b: 'Sunt qui non rationem dictorum, sed dignitatem dicentum prava examinacione discuciunt, et magis quis dicat, quam quid dicat, attendunt, et quod facere aut fieri nolunt, dici quoque sibi fastidiunt; paraciores aliquid doctrine, cum illud scire cupiunt, ignorare, quam a persona inferiore cognoscere: cum veritas undecumque claruerit, non humano ingenio sed deo deputanda sit.' Hinc est illud seneca superius positum: 'Non te moveat dicentis auctoritas, nec quis, sed quid dicat, attendas.' Secundum est, ut audita breuiter in memoria colligat. Ideo inquam breuiter, quia non de facili omnia uerba, que dicuntur, in leccione possent recollegi, ne dum uerba tocius libri. Ideoque summam intencionis et materie discenti conuenit memoriter retinere. unde hugo, ubi supra: 'Oportet,' inquit, 'ut que diuisa didicimus, commendanda memorie colligamus.

10-11 *Sentent. 91* 18-19 *Homiliae vi*; M 67, 1056D 22-28 Julianus Pomerius, *De Vita Contempl. ii, Praef.*; M 59, 441C 28-29 cf. p. 30, ll. 67-69 33-40 *Didasc. iii, 12*; M 176, 772D

X. 19 dominus] pro add. | requirit] depositi 20 nobis] vobis 23 dicentum] dicentium

5 in] om. I 8 dicitur] in add. M 9 ecclesiastico] ecclesiastici R 10 eciam] om. R
 11 similiter] om. M 14 in] om. I 15 cor] tuum add. R 16 erit] erunt I 17 uelin] uel M
 19 dominus] pro add. R necessitate] auctoritate M 20 carissimi] Izmi? M 23 dicentum]
 dicentum RMI 24 quid dicat] quid dicatur I 25 nolunt] volunt R 26 cum illud] erased
 and corr. Petiam quod R 27 claruerit] claruit M 28 est] eciam R 29 nec — attendas]
 om. I dicat] dicas R 30 breuiter in memoria] in memoria breuiter M 31 possent] possunt
 R 32 ne] nec M summam] sententiam I 34 que] qui M diuisa] diuersa R didicimus]
 dicimus I

- 35 Habet siquidem omnis tractacio principium aliquod, cui tota rei ueritas et sentencie uis innitatur et ad ipsum alia omnia referuntur. Hec querere ac considerare est colligere. unus quippe fons est, ex quo riuuli multi: nec oportet anfractus fluuii sequi. Si fontem tenes, totum habes. Hoc idcirco dixerim, quia memoria hominis hebes est ac breuitate gaudet,
 40 et siquidem in multa diuiditur, in singulis minor efficitur.' Hec hugo. Propter hoc eciam in multis tractatibus et libris frequenter post diffusas sentenciarum exposiciones fieri solent epylogi, id est, breues dictorum recapitulaciones, quibus summatim possint omnia memorie commendari. Plus etiam frequenter discipulus proficit lectionem repetendo quam ipsam
 45 audiendo. Multum enim ad memoriam proficit excercitacio, que fit ea, que audita sunt, sibimet recolendo ac ruminando uel aliis recitando. unde dicit boecius, ubi supra, quod 'expedit scolastico, ut aliquos habeat secreto, quos doceat eisque libros legat . . . ut sic et intellecta sciat et scita exprimere noscat.' Tercium est, ut lectiones cotidianas non dimit-
 50 tat uel eciam interrumpat, sed continue audiat, iuxta illud *prouerbiis* VIII: 'Audite disciplinam et estote sapientes et nolite abicere illam.' ut enim legitur in libro *sapiencie* III: 'sapienciam et disciplinam qui abicit, infelix est; et uacua est spes illorum et labores sine fructu.' ideo dicit boecius, ubi supra: 'Non sit scolaris discolus,' id est, 'a scola diuisus . . .
 55 Nec per vicos et plateas et spectacula publica, per pompas et choreas et publicas cenas oculis uagis effrenique lingua . . . discurrere . . . sed continuitatis constanciam, prout facultas suppetit, menti studeat imprimere. Quid enim . . . constancia lucidius, quid inconstancia nequicius; prima parit, secunda destruit, prima procedit, secunda retrocedit.
 60 Prima colligit, secunda uero collecta dissoluit.' Hec boecius. ideo dici-
 tur in *ecclesiastico* xxvii: 'Homo sapiens in sapiencia manet ut sol, nam stultus ut luna mutatur.' Hinc et ieronimus *super epistolam ad galathas*: 'In bonis,' inquit, 'studiis non tam inicia sunt laudanda quam finis,' id est, perseverancia finalis. Sed huiusmodi perseverancia difficilis est
 65 stultis, secundum illud *ecclesiastici* vi: 'Quam aspera nimium sapiencia

47-49 *De Disc. Schol.* v; M 64, 1234B 54-60 *ibid.* II, III; M 64, 1227A-1228D 62-63 *Com-*
ment. in Epist. ad Gal. 11 (461); M 26, 381C

34 diuisa] discendo | didicimus] divisimus | commendanda] commendando 48 secreto] secreta
 [!] | eisque] om. 49 noscat] discat 56 effrenique] effrena 57 studeat] dinoscatur
 59 destruit] dispergit 60 uero] om.

35 aliquod] aliud M ubi add. I 36 innitatur] invitatur I alia omnia] omnia alia RM Hec] hoc R
 37 fons est] est fons R 38 anfractus] aufractus R fluuii] fluuum R 39 Hoc] hec M 40 siqui-
 dem] siquid M 41 et] ac M 44 frequenter discipulus] discipulus frequenter M 47-48
 habeat secreto] secrete habeat R 48 quos doceat] om. I 50 audiat] studeat R 52 in
 libro] om. I 55 spectacula publica] publica spectacula R 60 Hec boecius] om. M
 61 in] om. I 64 perseverancia] perseverentia I 65 aspera] est add. R sapiencia] om. R

indoctis hominibus, et non permanebit in illa excors,' id est, homo sine corde, sc. fatuus; ut enim iam dictum est supra: 'cor fatui quasi uas confractum etc.' Nec mirum, si talibus aspera est sapiencia, quia stulticie illorum contraria. unde ibidem subiungitur: 'Quasi lapidis uirtus probacio erit in illis et non demorabuntur proicere illam.' Ac si dicatur: sicut rustici, fatui sc., lapidem preciosum inuenient, non reputant, quia uirtutem eius ac preciositatem ignorant, et ob hoc illum quasi vile quid proiciunt, sic homines indocti et excordes uerba doctrine uel sapiencie parum approbant uel etiam omnino uilipendunt, quoniam utilitatem eius et saporem non cognoscunt. Ideo dicitur in *prouerbiis* xxiii: 'In auribus insipiencium ne loquaris, quia despiciens doctrinam eloquij tui.' Hoc est enim sanctum dare canibus et margaritas ante porcos spargere. vel aliter predictum uerbum exponi potest sub hoc sensu: Sicut uirtus hominis probatur in subleuacione ac portacione lapidis ponderosi, sic probantur homines in studio et labore sapienciam acquirendi. Nam sicut imbecilles et ignavi cito proiciunt lapidem, sic excordes ac stulti sapienciam, nec possunt in ea proficere, quia grauis est eorum stulticie. Difficile est eciam pueris propter imbecillitatem et lasciuiam illius etatis. unde augustinus *de ciuitate dei* libro xxi: 'Non parua,' inquit, 'pena est insipiencia uel impericia, que adeo fugienda merito iudicatur, ut per penas doloribus plenas pueri cogantur discere litteras uel quelibet artifacia. Ipsumque discere, ad quod penis adiunguntur, tam est illis penale, ut non nunquam ipsas penas, per quas compelluntur discere, ferre malint quam discere.' verum ut dicit basilius in *exameron* libro iii: 'que labore quesita sunt, et iocunde percipiuntur et diligentissime conseruantur. Nam quorum facilis habetur adepicio, eorum sine dubio fastidiosa est possessio.' Hec basilius. Hec de subiectione triplici, uel pocius quintuplici, quam debet discipulus exhibere doctori. unde boecius, ubi supra: 'Sit ergo,' inquit, 'discipuli summa subiectio magistratui, sit attencio excercitii, docilitas ingenii, beniuolencia animi, luxurie quoque specierum uitacis et felicis constancie debita professio.'

84-89 *De Civ. Dei* xxi, 14
III; M 64, 1230A

89-92 *Hexameron* III, 2; MG 30, 895C

93-96 *De Disc. Schol.*

86 quelibet] quaeque

67 confractum] fractum R 69 illorum] eorum R lapidis uirtus] virtus lapidis R 71 sc.]
om. R inuenient add. M inuenient] om. M quia] om. R 72 eius] om. R preciositatem] eius
add. R illum] om. R 75 in] om. I 77 dare — margaritas] canibus dare et mar-
garetas R 81 ignavi] ignari R ac] et R 82 nec] non I possunt in ea] in ea possunt R
stulticie] stulticia R 83 Difficile] difficilis R 85 merito iudicatur] iudicatur merito R
87 Ipsumque] ipsum R penis] per eius R 88-96 discere — professio] om. R 88 malint]
mallunt I 90 quesita] consita M 91 Hec de] de R 95 quoque] que M

[XI.] DE ORDINE SCOLASTICE DISCIPLINE.

Ceterum in addiscendi modo necessaria sunt tria, scil. ordo et affectio et intencio. unde dicit apostolus *I^e ad corinthios* viii: 'Si quis existimat se aliquid scire, nondum nouit, quemadmodum oporteat eum scire.'

5 Quod de disciplina theologica sic exponit beatus bernardus *super cantica omelia xxxvi^a*: 'Quid est,' inquit, 'modus sciendi, nisi ut scias, quo ordine, quo studio, quo fine, queque oporteat nosse.' Et hec tria prosequitur de disciplina uel studio theologie hoc modo: 'Quo,' inquit, 'ordine, ut scil. illud prius, quod ad salutem maturius. Quo studio, ut id ardensius, quod ad amorem uehemencius. Quo fine, ut non ad inanem gloriam uel curiositatem uel aliquid simile sed tantum ad tuam uel proximi edificationem.' Hec ille de studio diuine scripture. verumptamen eciam illum modum debent imitari pro posse studiosi quarumlibet arcium, videlicet ut sit rectus discendi ordo, studiosa discentis affectio et pura intentio. De ordine discendorum dicit alpharabius in libro *de ortu scientiarum*: 'Principium omnium scientiarum est sciencia de lingua, id est, de impositione nominum rebus, scil. substancie et accidenti. Secunda est gramatica, que est sciencia ordinandi ipsa nomina rebus imposita et conponendi oraciones . . . Tercia logica, que est sciencia ordinandi 20 proposiciones enunciatiuas secundum figuras logicas ad eliciendas conclusiones, quibus peruenitur ad cognitionem dictorum et ad iudicandum de illis, utrum uera an falsa sint. Quarta uero poetica, que est sciencia ordinandi metra . . . secundum propositionem dictionum et tempora secundum numerum pedum eorum.' Deinde uero cetera, sicut alias sunt 25 ordinate. Ideoque dicit in libro *de divisione scientiarum*, quod prima est sciencia de lingua, secunda logice, tercia sciencia doctrinalis, quarta

XI. 5-12 *Sermones in Cantica xxxvi*, 3; M 183, 968CD 16-24 *De Ortu Scientiarum* II,
11, ll. 5-21; ed. Baeumker 25-27 *De Scientiis* I, trans. Dominicus Gundisalvi or Juan Hispano-
lense; ed. A. González Palencia, II, 87

XI. 9 scil.] om. illud] id 11 uel] aut | uel aliquid] aut aliquid 18 grammatica] scientia
grammaticae | ipsa] om. 19 Tercia] est add. | logica] scientia logicae 21 dictorum] in-
cognitorum 22 utrum] an | an] vel | poetica] scientia poeticae 23 metra] dictiones |
propositionem] proportiones 24 secundum numerum] om. | eorum] om. 25-27
paraphr.

XI. 1 inserted by different hand P 2 et] om. R 3 ad] om. I 4 nouit] cognovit M
5 beatus] om. M 7 noscere R 9 ut scil.] scil. ut M id] on margin P illud
I 13 eciam illum] illum eciam R debent] etiam add. R quarumlibet] blurred P quantumlibet I
14 rectus — ordo] ordo rectus discendi R 15 alpharabius] alphorabius, alpharabius on margin P
alphorabius I 19 Tercia] est add. RM logica] loica M 20 enunciatiuas] enunciations
dotted under enunciatiuas P enunciations R eliciendas] eligendas M 22 an] vel R poetica] poesia I
23 propositionem] proporcionem R 24 secundum — pedum] pedum ac numero-
rum R in numerum pedum I eorum] twice P 26 logica] logica R

uero naturalis, quinta diuina, sexta ciuilis. Hic quoque sciencia lingue comprehendit gramaticam et sub eadem uel sub logica rethoricam. Aliter uero dicit richardus de sancto uictore in libro *excerpcionum* talem uidel. in artibus ordinem esse obseruandum: 'Prima,' inquit, 'omnium comparanda est eloquencia et ob hoc expetenda est logica. Deinde purificandus est oculus mentis per ethicam et sic transeundum est ad theoreticam.' ubi nomine logice comprehendit trinam sermocinalem scienciam, scil. gramaticam et rethoricam et dyaleticam. logos enim grece dicitur sermo latine. Itaque scienciarum omnium grammatica est fundamentum, quam hodie multi tanquam uilem negligunt, et ideo parum in aliis proficere possunt. unde quintilianus in libro 1 *de oratoria institutione*: 'Non sunt,' inquit, 'ferendi, qui artem grammaticam ut tenuem atque ieunam cauillantur. que nisi . . . fundamenta fideliter iecerit, quidquid superstruxeris, corruet: necessaria pueris, iocunda senibus, dulcis secretorum comes, et que uel sola omni studiorum genere plus habeat operis, minus ostentacionis. Plurimi autem ambicosa festinacione a posterioribus incipiunt, dum ostentare discipulos circa speciosa malunt.' Hec quintilianus. Ceterum, ut dicit aristotiles in libro 1° *metaphysicorum*: 'Impossibile est, ut addiscatur res aliqua, nisi sciantur eius principia, que sunt propositiones uniuersales.' Hinc etiam alpharabius in libro *de diuisione scienciarum*: 'In omni arte,' inquit, 'siue sit actiua, siue speculatiua, siue liberalis, siue fabrilis, regule sunt generaliter comprehendentes omnia uel forte plura, de quibus ars illa pertractat, que ad hoc quidem inuente sunt, ut per eas cognoscatur omne id, quod est illius artis, ne forte recipiatur in ea, quod non est eius, et ut per eas caueamus, ne forte in aliquo erremus . . . Nam in mechampnicis instrumentum, quo comprehenditur, si forte in aliquo erratur, ut in arte fabrili perpendiculum, regula uocatur.' hec alphorabius. Ad ordinem quoque pertinet, ut

29–33 *Excerptiones* 1, i, 23; M 177, 202A 37–43 *Instit. Orat.* 1, 4, 5 44–46 *Metaphys. A*
1, 981a, 16 46–54 *De Scientiis* 1; ed. cit. II, 89

31 ob hoc] ideo | est logica] logica 32 est oculus] oculus 33 theoreticam] rhetorica
39 iecerit] iecit 41 studiorum] in add. 42 minus] quam 48 fabrilis] fabricalis | regule]
responsa] comprehendentes] comprehendentia 50 inuente] inventa | eas] illa | id] illud 51 ca-
ueamus] experiamur | ne] si 52 erremus] erramus | quo] per quod 53 si — erratur] paraphr.

27 quoque] ergo sub R 28 comprehendit] twice M logica] loyca M 29 richardus] Ricardus R
excerpcionum] excepcionum MI 30 uidel.] scil. R esse obseruandum] obseruandum esse R
33 theoreticam] rhetorica M logice] loyce M comprehendit] om. M trinam sermocinalem] sermocinalem
trinam R comprehendit add. M 34 et] om. M dyaleticam] dialecticam R 37 i] om. R institu-
cionem] instruccione R 38 Non sunt] non tibi etiam R ferendi] sunt add. R 40 quidquid] quic-
quid R 41 gener] om. M 43 ostentare] obstentare R circa] scuta M 44 aristotiles in]
aristoteles RM 1°] om. I *metaphysicorum*] metaphysice R 46 etiam] et M alpharabius] aphara-
bius M 47 diuisione] diffinitione I 49 forte] inserted by different hand P om. R 50 per
eas] per ipsas R om. I omne] om. R 51 per] eius add. M 52 mechampnicis] mechanicis
RM 54 alphorabius] alpharabius RM

30

35

40

45

50

55 illud discatur prius uel studiosius, quod ad propositum est utilius. unde hugo, ubi supra: 'Si omnia,' inquit, 'non potes legere, ea, que sunt utiliora, lege. Si autem omnia potes, non tamen idem labor omnibus impendendus est, sed quedam ita legenda sunt, ne sint incognita, quedam uero ne sint inaudita, quoniam aliquando pluris esse credimus, quod non 60 audiuius.' hec hugo. Quedam etiam legimus uel addiscimus, non quia multum utile sit ea scire, sed quia turpe est ignorare. Quedam uero, quia ipsum ignorare est periculorum, quoniam, ut dicit boecius, 'nullum malum euitari potest nisi cognitum.' unde ambrosius *super lucam*: 'legimus aliqua, ne ignoremus; legimus, non ut teneamus, sed ut re- 65 pudiemus.' Hinc etiam in consilio cartaginensi IIII° permittitur episcopis hereticorum libros legere pro necessitate uel tempore, pueris autem uel ydiotis ac neophytis prohibentur, ne in laqueum erroris precipitentur. unde beda *super parabolas* libro 1: 'Soli conceditur hereticorum libros legere, qui adeo solidatus est in fide catholica, ut nequeat superari li- 70 brorum dulcedine uel astucia.' Econtra uero libri gentilium in predicto consilio episcopis prohibentur, qui tamen pueris et adolescentulis con- ceduntur, ut in eis propter doctrine necessitatem erudiantur. unde ieronimus *ad damasum papam de filio prodigo*: 'Sacerdotes,' inquit, 'dei uidemus omissis euangeliis et prophetis comedias legere, amatoria 75 bucolicorum virgilij uersuum uerba cantare, et id, quod in pueris est causa necessitatis, crimen in se facere uoluptatis.' Idem quoque Jeroni- mus de semetipso refert *ad eustochium*: 'Olim,' inquit, 'cum relicto domo atque parentibus pro christo militaturus pergerem ierosolimam, bi- 80 bliotheca, quam michi rome summo confeceram studio, carere . . . non poteram. Itaque . . . post crebras uigilias et lacrimas, quas . . . pre- teritorum recordacione peccatorum . . . fundebam, platonem uel tullium in manibus sumebam. Et si quando prophetam legere cepissem, in memetipsum reuersus horrebat sermo incultus, quod, quia lumen non

56–60 *Didasc.* III, 14; M 176, 774C 62–63 Boethius? 63–64 *Expos. in Luc.* I, 2 (1265); M 15, 1533B 65–67 Gratian, *Decretum* I, Dist. xxxvii; M 187, 201 68–70 *Super Parabolis Salo- monis* I, 6; M 91, 962A 73–76 *Epist.* xxi, 13 (76) 76–106 *Epist.* xxii, 30 (115–116)

57 Si autem] etiam si | potes] legere potueris 59 quoniam] quia 69 superari] segregari | li- brorum] verborum 80 et] post 82 prophetam] prophetas

55 illud] id M discatur] dicatur R studiosius] studiosus R 56 ea] omnia R 59 pluris] plus M 60 audiuius] audimus R uel addiscimus] om. R 64 legimus — ignoremus] om. R repudiemus] repudiamus R 65 consilio] concilio R episcopis] on margin P om. R 66 hereti- corum] hereticorum episcopo R libros] om. R tempore] pro tempore R 66–67 uel ydiotis] et ydiotis R uel ydeotis M 68 parabolas] parabolis M hereticorum libros] libros hereticorum R 69 superari] separari corr. P separari M 71 consilio] concilio R adolescentulis] adolescentibus M 76 Jeronimus] om. M 77 semetipso] se ipso R inquit] om. M 78 bibliotheca] bibliotecam RM rome] om. M summo] summe R 82 prophetam] propheciam M

uidebam, cecis oculis non oculorum uicum putabam esse sed solis. Denique . . . in media ferme quadragesima febris medullis infusa . . . sic infelicia membra depasta est, ut ossibus uix hererem. Interim parabantur exequie et uitalis . . . calor palpitarbat in solo pectusculo iam repente. Tunc subito raptus in spiritu ad iudicis tribunal pertractus sum, ubi tantum luminis . . . erat, . . . ut in terram projectus non auderem aspicere sursum. Interrogatus condicionem respondi me esse christianum. At ille, qui presidebat, "mentiris," ait, "ciceronianus es, non christianus. ubi enim est thesaurus tuus, ibi et cor tuum." Ilico obmutui et inter uerbera, quibus me iusserat cedi, dum conscientie magis igne torquerer, illum mecum uersiculum reputauit: "In inferno autem quis confitebitur tibi?" Clamabam inter uerbera . . . : "miserere mei" . . . Tandem, qui astabant, ad presidentis genua prouoluti precabantur, ut adolescencie ueniam et errori locum penitencie conmodaret, exacturus deinde cruciatum, si libros aliquando legerem gentilium litterarum. Ego itaque, qui in tanto constitutus articulo uellem eciam maiora promittere deierare cepi ac dicere: "Domine, si codices unquam seculares habuero, si legero, te negauit." Inter hec . . . uerba dimissus rediij cunctisque mirantibus oculos multo lacrimarum imbre perfusos aperui. Nec hoc utique uani fuit illusio sompnij. Testis michi est tribunal, ante quod steti, iudiciumque, quod timuij, me post sompnium plagas sensisse ac liuentes scapulas habuisse, tantoque de hinc studio quanto moralia ante non legeram, diuina legisse.' Hec ieronimus. Ad ordinem itaque discipline pertinet, ut unusquisque legat uel addiscat, quod etati sue, uel statui congruit ac decet. Nam et religiosis personis physicam uel mundanas leges audire ius canonicum prohibet, que tamen ceteris audire licet.

94-95 In inferno — tibi] *Psa. vi. 6*

84 uicum] culpm 86 parabantur] parantur 87 iam] tantum 88 Tunc] cum | pertractus sum] pertrahor 89 condicionem] de conditione 93 quibus] nam | dum] om. | torquerer] torquebam 94 reputauit] reputans 98 legerem] legisse 99 constitutus] constrictus 101 Inter] in add. 102 aperui] aperio 102-103 Nec — sompnij] paraphr. 105 moralia] mortalia 105-106 diuina legisse] paraphr.

85 media] medio *M* quadragesima] quadragesime *R* 86 est] sunt *PI* 87 pectusculo] petuscule *R* tempeste] repente *M* repetente *I* 89 aspicere] prospicere corr. *M* 92 ibi] est add. *I* 93 uerbera] verba *R* magis igne] igne magis *R* 95 miserere] misere *I* 96 genua] half erased *P* cornua *I* 97 conmodaret] half erased *P* commendaret *R* 98 legerem] legerim *M* 99 in] om. *M* 99-100 deierare — dicere] dicere cepi *R* 100 unquam] nunquam *R* 101 Inter] que dotted under add. *P* mirantibus] admirantibus *R* 103 michi est] est michi *R* iudiciumque] iudicium *R* 104 sompnium] sompnium *M* 105 moralia] mortalia *R* legeram] legerem *R* 107 legat] om. *M* uel statui] uel quod statui *R* congruit] conuenit *R* 108 mundanas leges] leges mundanas *R*

85

90

95

100

105

DE STUDIOSA DISCENTIS AFFECTIONE. XII.

Porro de studio uel affectione studiosa dicit tullius in *rethorica* 1º: 'studium est assidua et uehemens animi ad rem aliquam applicata cum magna uoluntate occupacio.' De hoc etiam dicit augustinus in libro 5 *de trinitate* xº: 'Quia prorsus ignotam rem nullus amare potest, cuiusmodi sit amor studencium, considerandum est. Hoc est nondum scientium, sed adhuc scire quamlibet cupiencium . . . Si quidem ad doctrinas plerasque cognoscendas plerumque nos laudantium et predicanter accedit auctoritas, et tamen, nisi breuiter impressam in animo cuiusque 10 doctrine nocionem haberemus, nullo ad illam descendam studio flagraremus . . . Alioquin eciā ipsarum doctrinarum fines auditos miramur et ex hoc inardescimus facultatem comparare discendi, quo ad eos peruenire possimus.' Hec augustinus. Sunt autem quatuor precipua ad disciplinam uel studium sapiencie incitatiua, uidelicet eius honestas, suauitas, 15 diuturnitas et utilitas. De honestate dicit sapiens de ipsa sapiencia loquens in libro *sapiencie* VIII: 'In ipsa,' inquit, 'est honestas sine defectione et preclaritas in communicatione sermonum illius. Habebo propter hanc claritatem ad turbas et honorem apud seniores. Tacentem me sustinebunt et loquentem me respicient et sermocinante me plura manus ori suo 20 imponent etc.' Hec ille. Hinc eciā seniores in lege iubemur honorare propter sapienciam magis quam propter etatem. ut enim legitur in *job* XII: 'In antiquis est sapiencia et in multo tempore prudencia.' Et in libro *sapiencie* IIII dicitur, quod 'senectus uenerabilis est non diurna, neque annorum numero computata, sed cani sunt sensus hominis etc.' 25 Hinc et poeta:

Sensus amicitias confert, dat sensus honores.

Denique nulla est homini rationali honestior occupatio quam in sapiencie studio. Porro de suauitate dicit idem sapiens, ubi supra: 'Hanc amauimus

XII. 2-4 *De Inv.* I, 25, 36 4-13 *De Trin.* x, i, 1; M 42, 971 25-26 *Ovid, Fasti* I, 217-218

XII. 3 uehemens] vehementer 4 uoluntate] voluptate 5 rem] omnino add. 6 considerandum] diligenter intuendum | Hoc—nondum] id — non iam 7 quamlibet] quamque] qui dem] om. 8 plerasque] autem 10 illam] eam 11 Alioquin] Aliquando | auditos] expertosve add. 12 quo] qua 26 Sensus] census | confert] om.

XII. 1 inserted by different hand P 3 applicata] om. R 5 trinitate] ciuitate dei R 7 scire quamlibet] quamlibet scire R 8 et predicanter] om. R 9-10 cuiusque doctrine] doctrine cuiusque M citiusque doctrine I 11 Alioquin] Aliquando RMI 12 eos] eam R 13 possimus] possumus MI 13-14 disciplinam uel studium] studium uel disciplinam R 14 incitatiua] incitancia M 16 in libro] om. I 17 communicatione] commutacione R 19 sermocinante] sermocinantem R 21 sapienciam] scienciam R 21-22 in job] job I 22-23 in libro] om. I 23 senectus — est] venerabilis est senectus R 24 neque] nec R 26 Sen-sus] Census RM sensus] census R

et exquisiu a iuuentute mea; et quesui eam michi sponsam assumere et amator factus sum forme illius, quoniam in amicicia eius est delectacio bona.' Huic consonat, quod legitur de sancto gregorio in *apologitici* sui prohemio, quod ipse a puericia signaculum castitatis integrum custodiens, cum philosophie studiis adhuc iunior apud athenas floreret, uidit per soporem sedenti sibi et legenti duas satis decoras dextra leuaque feminas consedisse, quas ille castitatis instinctu oculo toruiore respiciens, quenam essent et quid sibi uellent, percunctabatur. At ille familiarius eum complectentes aiunt: 'Ne moleste accipias, iuuenis; note tibi satis et familiares sumus; altera enim ex nobis sapiencia, altera castitas dicitur, et misse sumus tecum habitare, quia iocundum satis et mundum in corde nobis habitaculum preparasti.' De hoc etiam dicitur in *ecclesiastico* vi: 30
 'Sapiencia doctrine secundum nomen eius est, et non multis est manifesta.' Ac si diceretur, sapiencia est docibilis, talis est, qualis per nomen suum designatur, sc. sapida, sciencia dicitur enim a sapore et sciencia, paucique senciunt eius saporem et estimant eius ualorem. unde legitur in *job* xxviii, quod 'nescit homo precium eius, nec inuenitur in terra suauiter uiuencium.' Et post, 'abscondita est ab oculis omnium uiuencium.' De diuturnitate legitur in *ecclesiastico* vi: 'Fili, a iuuentute tua excipe doctrinam et usque ad canos inuenies sapienciam.' Ideo dicitur in libro *sapiencie* v, quod 'melior est sapiencia quam vires, et vir prudens magis quam fortis.' Nam in senectute fortitudo debilitatur, sapiencia uero pocius augmentatur et ideo diuturnior est quam fortitudo. Recte etiam dicitur melior quam diuicie, quia diuicie possunt inuitu auferri etiam ab homine, sapiencia uero nequaquam uita comite. unde dicitur in *proverbiis* viii: 'accipite disciplinam et non pecuniam; doctrinam magis quam thesaurum elige. Melior est enim sapiencia cunctis opibus preciosissimis et omne desiderabile non potest ei comparari. Hinc et in libro *sapiencie* viii dicitur: 'Si diuicie appetantur in uita, quid locupletius sapiencia?' Denique sciencia uel sapiencia non solum manet nobis in hac uita, sed etiam manebit in eterna. licet enim secundum illud apostoli I^a ad *corinthios* xiii 'sciencia destruetur,' destruenda sit quantum ad modum et imperfectionem, non tamen quantum ad substanciam.

31-40 *De Anima Suae Calamitatibus Carmen Lugubre* 229 ff.; MG 37, 1369-137131-40 *paraphr.*

31 <i>apologitici</i> R <i>apologetici</i> M	32 <i>puericia</i> sua add. R	33 <i>floreret</i> floret R	34
<i>dextra</i> I	36-37 <i>familiarius</i> eum] eum <i>familiarius</i> R	40 in] om. I	41 multis est]
<i>multis</i> M	42 <i>docibilis</i>] est <i>doctibilis</i> R	44 <i>senciunt eius</i>] eius <i>senciunt</i> R et <i>estimant</i>] ut <i>ex-</i>	<i>timant</i> R in] om. I
49 v] vi ^a R	51 et ideo — <i>fortitudo</i>] om. R etiam] quoque R	52-53 <i>etiam ab homine</i>] ab	58 <i>sciencia uel</i>
53 in] om. I	55 est enim] enim est R	56 in libro] om. I	59 <i>sciencia uel</i>
<i>sapiencia</i>] <i>sapiencia uel sciencia</i> M	59 in eterna] in <i>uita eterna</i> R	60 ad] om. I	

unde in *ecclesiastico* vi, postquam dictum est de sapiencia, quod 'non multis est manifesta,' statim subiungitur: 'Quibus autem agnita est,' sc. per experienciam, 'permanet usque ad conspectum dei,' id est, perseuerabit in eis usque ad manifestam dei uisionem. unde ieronimus *ad paulinum*: 'Discamus,' inquit, 'in terris, quorum sciencia nobis perseveret in celis.' Denique de utilitate dicitur ibidem, scil. in *ecclesiastico* vi: 'Quasi is, qui arat et qui seminat, accede ad illam,' sc. acquirendam, id est, cum labore studij et cum spe fructus eius percipiendi. ut enim dicit apostolus
 65 *I^a ad corinthios* ix: 'debet in spe qui arat, arare, et qui triturat in spe fructus percipiendi.' unde ibidem in *ecclesiastico* subiungitur: 'Et sustine bonos fructus illius,' de quibus scil. dicitur in *proverbiis* iii: 'primi et purissimi fructus eius.' Et recte dicit 'sustine,' id est, pacienter exspecta contra illos, qui cum seminauerint, statim uolunt fructum seminis comedere. Nam doctrine semen, antequam erumpat et aperte proficiat, asperitate laboris ac discipline cogitur, sicut semen materiale iactum asperitate gelu constringitur. Hinc pueros cotidie uidemus ad discendum angi uerberibus et increpacionibus, qui postea doctrine fructum agnoscentes spontanei se quasi excerebrant studendo parisius. Est enim sapiencie doctrina quasi nux habens corticem amarum exterius, et post intra duram testam nucleus habet dulcem atque suauem. Iterum, sicut qui arat et seminat, primo quidem ab agro suo spinas et tribulos extirpat et sic euersa terra seminat, sic, qui sapiencie doctrinam uult excipere, primo debet cordis sui terram inquisitione diligenti euertere ac
 75 germen uiciorum extirpare, et tunc demum poterit semen dictum recipere. Alioquin, ut dictum est supra, in maliuolam animam non introibit sapiencia. unde dicitur in *ieremia* IIII: 'Nouate uobis nouale et nolite serere super spinas. Sic tandem semine proficiente et ad perfectionem tendente poterit fructus illius metere.' unde post predicta uerba in
 80 *ecclesiastico* subditur: 'In opere illius exiguum laborabis et cito edes de generacionibus illius,' ac si dicatur, labor erit modicus, sed multiplex fructus ac tempestiuus. unde et in eodem dicitur XXIII in persona sapiencie: 'transite,' inquit, 'ad me omnes, qui concupiscitis me et a
 85 65-67 *Epist. liii, 9 (281)*

67 celis] coelo

62 in] om. I 66 perseuerat] perseuererat R 67 in] om. MI *ecclesiastico*] ecclesiastici M 70
 adj. om. I triturat] triturat I 71 in] sc. I 72 sustine] blurred and corr. P substine R sume MI
 illius] eius R scil. dicitur] dicitur sc. R dicitur I 73 sustine] substine R 74 fructum seminis]
 fructus seminis R semen fructus M 77-78 cotidie — discendum] ad discendum videmus cotidie
 R videmus cotidie ad discendum M 79 se quasi] quasi se R excerebrant] exercabant R excere-
 brando M excerebrant I studendo] student M 80 sapiencie] sapiencia M 82 quidem] siquidem M 83 excipere] accipere R 84 euertere] exercere R 85 extirpare] et tunc demum
 poterit semen vitiorum extirpare add. I demum] deinde I 87 in] om. I 88 serere] seminarie
 M Sic] Si R 89 poterit] poteritis R in] om. I

generacionibus meis implemini.' Primus itaque sciencie siue sapiencie fructus est viciorum carnalium extirpacio uel exclusio, iuxta quod scribit ieronimus *rustico monacho*: 'Ama,' inquit, 'scienciam scripturarum et carnis uicia non amabis.' Secundus est mentis serenatio siue letificatio, secundum illud *sapiencie vi^o*: 'Clara est, et que numquam marcescat, sapiencia preoccupat eos, qui se concupiscunt, et in uiis suis ostendit se illis hilariter.' Tercius est in tribulacione consolacio uel in labore recreatio, secundum illud hugonis superius positum: 'Nullum maius in uita solacium, quam sapiencie studium.' unde ieronimus dicit in prologo *super epistolam ad ephesios*: 'Si quicquam est, quod in hac uita sapientem uirum teneat et inter pressuras ac turbines mundi equo animo manere persuadeat, id esse uel primum reor meditacionem et scientiam scripturarum.' Hinc et in libro *sapiencie VIII* dicit sapiens: 'Proposui hanc adducere michi ad conuiuendum, sciens, quia mecum comunicabit de bonis, et erit alloquutio cogitationis et tedij mei.' Hinc etiam dicit tullius in *tusculanis* libro v: 'Quid dulcius ocio litterato?' Econtra uero dicit seneca lucilio: 'Ocium sine litteris mors est et hominis uiui sepultura.' Quartus est animi tranquillitas siue quietudo, secundum illud *ecclesiastici* ultimo: 'videte,' inquit, 'quia modicum laboraui,' sc. circa sapiencie inquisitionem, 'et inueni michi multam requiem.' Hinc et in libro *sapiencie VIII*: 'Intrans,' inquit, 'in domum meam, conquiescam cum illa. Non enim habet amaritudinem conuersatio illius, nec tedium conuictus illius, sed leticiam et gaudium.' Nec ideo hoc dico, quia quelibet sciencia sit sapiencia proprie loquendo, sed omnes doctrine tendere debent ad percepcionem sapiencie tanquam eius pedisseque, sicut inferius ostenderetur.

[XIII.] DE IPSIUS FINE VEL INTENCIONE.

Denique de fine, quem habet addiscens in intencione, dicit beatus bernardus *super cantica in omelia xxxvi^o*: 'Sunt qui scire uolunt eo fine

⁹⁶⁻⁹⁷ Epist. cxxv, 11 (939) 101-102 cf. p. 9, ll. 19-20 102-105 Comment. in Epist. ad Ephesios, Prol. (537-538); M 26, 439A 109 Tusc. Disp. v, 36, 105 110 Epist. 82, 3; cf. p. 9, ll. 18-19

104 ac] et 109 Quid] est add.

94 sapiencie] discipline R 96 monacho] manacho P 98 et] om. R 106 in libro] om. I dicit sapiens] dicitur I Proposui] posui M 107 conuiuendum] conuiandum I 108 alloquutio] colloccutio R 109 in tusculanis] tusquilianis R v] vi^o R dulcius] utilius R 110 hominis uiui] uiui hominis RM 111 quietudo] quietitudo P 113 et] om. M in libro] om. I 114 conquiescam] quiescam M 116 leticiam et gaudium] gaudium et letitiam R hoc] hec R 117 sed omnes] erased and corr. P cetere enim R

XIII. 3-9 Serm. in Cant. xxxvi, 3; M 183, 968D

XIII. 1 written at bottom of folio by different hand P vel] in M 2 quem] quam M beatus] om. M 3 super] ubi crossed out supra M

95

100

105

110

115

tantum, ut sciant, et est turpis curiositas. Alii uero, ut ipsi sciantur, . . .
5 quos irridet satyricus, dicens:

Scire tuum nichil est, nisi scire hoc sciatur alter,

et est turpis uanitas. Alii quoque, ut scienciam uendant pecunia uel honoribus, et est turpis questus. Alii uero discunt, ut edificant, et caritas est. Alij . . . , ut edificantur, et prudencia est.' Hec bernardus.

10 Harum quinque intencionum sole due ultime bone sunt et salubres, tres autem prime uane ac uituperabiles, aut etiam detestabiles. ut enim dicit hugo, ubi supra, libro 1: 'malum quidem est bonum negligenter agere, peius est in uacuum multos labores expendere.' De prima, sc. curiositatis, sciendum, quod ipsa est secundum augustinum concupiscencia oculorum, de qua loquitur iohannes *I^a canonica* II°. unde idem augustinus in libro *confessionum* x: 'Est,' inquit, 'cupiditas quedam experiendi uana et curiosa nomine cognicionis atque sciencie palliata. Que quia in appetitu noscendi est, oculi uero sunt ad cognoscendum in sensibus principes, ideo concupiscencia oculorum eloquio diuino appellatur.'

15 20 Hec augustinus. Et huiusmodi curiositas duplex est, una sc. ad multa, alia uero ad ignota. Nam de illa, que est ad sciendum uel experiendum, multa dicitur in *ecclesiaste* 1°: 'Non satiatur oculus uisu, nec auris impletur auditu.' unde dicit hugo, ubi supra, libro v: 'Quidam sunt, qui omnia legere uel scire uolunt . . . sed infinitus est librorum numerus. Tu ergo,'

25 inquit, 'noli infinita sequi, ubi enim finis non est, ibi nec requies, et ideo nec pax est. ubi uero pax nulla est, deus habitare non potest quia *in pace factus est locus eius.*' hec hugo. Dicit etiam beatus bernardus, quod 'multitudo rerum et temporis breuitas non paciuntur omnia comprehendendi.' Item oracius in libro carminum:

30 nec scire fas est omnia.

Tales etiam circa plurima curiosi semetipsos confundunt et ideo parum in sapientia proficiunt, immo nichil ad perfectum scire possunt. Nam ‘pluribus intentus minor est ad singula sensus.’ unde uarro *ad atheniensem*

6 Persius, *Satira* 1, 27 12-13 *Didasc.* III, 3; M 176, 768C 14-15 *Confess.* x, xxxv, 54
 15-21 *ibid.* 23-27 *Didasc.* v, 7; M 176, 796A 26-27 in pace — eius] *Psa.* LXXV, 3 27-28 Bernard?
 29-30 *Carmina* IV, 4, 22 33 pluribus — sensus] cf. J. Werner, *lateinische Sprichwörter und*
 Sinsprüche, p. 70, 57 33-34 cf. p. 14, ll. 48-49

XIII. 4 Alii] et | uero] sunt qui scire volunt 7 uendant] pro add. 8 Alii — discunt] Sed sunt quoque, qui scire volunt 13 vacuum] vanum 17 quia] quoniam 18 uero] autem | cognoscendum] noscendum 19 appellatur] adpellata est 24 uel scire] om. 25 nolii] nolis | enim] om. 26 uero] om.

5 dicens] Scire tuum nichil est nisi scire tuum sciat alter, vel sic add. R 8-9 caritas est] est cari-
tas R 9 prudencia est] est prudencia et R 10 sole] solum R 11 ac] et R aut] ac M 14
curiositatis] curiositate MI sciencia add. R sciendum] est add. R ipsa] om. M 22 in] om. I eccl-
esiaste] ecclesiastico R 23 supra] om. M 24 legere — scire] scire uel legere R librorum] libero-
rum M 26 pax est] pax M 27 factus est] est factus R 31 circa] om. M plurima] plurimum M

auditorem: 'Nusquam,' inquit, 'deueniet, qui, quot uidet, sequitur calles.' Hinc et seneca ad lucilium: 'Te trahit,' inquit, 'multitudo librorum, et cum legere non possis, quantum habueris, satis est habere, quantum legere possis . . . Fastidientis stomachi est multa degustare . . . Non refert, quam multos habeas libros, sed quam bonos. lectio certa prodest, uaria delectat.' Hec seneca. Tales igitur, ut dictum, curiosi sunt inanes ueri, iuxta illud apostoli *II° ad thimotheum* IIII, 'semper discentes et nunquam ad scienciam ueritatis peruenientes.' De illa uero curiositate, que est ad sciendum uel experientum ignota, dicit augustinus in libro *de trinitate* X: 'Siquis tam curiosus est, ut non propter aliquam notam causam, sed solo amore rapiatur incognita sciendi, discernendus est quidem huiusmodi curiosus a nomine studiosi. sed nec ipse amat incognita . . . quin pocius odit incognita, que nulla uult esse, dum omnia sibi uult esse cognita.' Huiusmodi curiositas frequenter solet hereses generare in hiis, qui secreta fidei nitebantur ultra modum inuestigare. unde in *proverbiis* IX mulier stulta et clamosa, que significat heresim, transeuntes uocat et uezcordibus loquens sic clamat: 'aque furtive dulciores sunt et panis absconditus suauior.' Hinc et seneca in libro *de clamationum* IIII: 'Acrior est cupiditas ignota cognoscendi quam nota repetendi.' Idem ad lucilium epistola LXXXVIII: 'multi aperta transeunt, condita et abstrusa rimantur, furem signata sollicitant. vile uidetur, quicquid patet, aperta effractarius preterit . . . Hos mores habet . . . imperitissimus quisque quod in secreta cupit irrumpere.' Cauendum est itaque maxime simplicibus et ydiotis uel eciam impuris a secretis celestibus rimandis, quoniam, ut legitur in *exodo* XIX: 'Bestia, que tetigerit montem, lapidabitur.' unde dicitur in *ecclesiastico* III: 'Altiora ne quiesceris et fortiora te ne scrutatus fueris, sed que precepit tibi deus, illa cogita semper. et in pluribus eius operibus ne fueris curiosus. Non enim est tibi necessarium ea, que abscondita sunt, uidere oculis tuis.' ut enim legitur in *proverbiis* XXV: 'sicut qui mel comedit multum, non est ei bonum, sic qui perscrutator est maiestatis, opprimetur a gloria.' Ideo dicitur ab apostolo *ad Romanos* XII: 'Dico omnibus, qui sunt inter uos,

35-39 *Epist. I, 2 (2), 3-4; v, 4 (45), 1* 42-47 *De Trin. x, i, 3; M 42, 974* 51-53 *Controversiae* IV, 1, Praef. 53-56 *Epist. VII, 6 (68), 4*

35 Te trahit] distingit | et] itaque 37 legere possis] legas 43 Siquis] Aut si | aliquam] aliam
45 huiusmodi] iste 47 sibi — esse] vult 56 quod] om.

34 quot] quos *R*] calles] om. *R* 35 Te trahit] erased and corr. *P* Distrahit *R* 39 igitur] ergo
RM 40 ueri] viri *R* II°] I^o *M* adj] om. *I* III°] II° *R* 43 x] Iv^o *R* 43-44 notam causam] causam notam *R* 44 rapiatur] ad add. *R* 44-45 est quidem] quidem est *RM* 45 studiosi] studiosus *I* 46 esse] om. *R* 47 vult esse] esse vult *R* 48 nitebantur] nituntur *M* 49 in] om. *I* 50 transeuntes uocat] uocat transeuntes *M* 52 Acrior] artior *I* 54 et] om. *I* abstrusa] obstrusa *R* 55 quicquid] quicquid *M* 56 quisque] quisquis *M* 57 uel] et *M* impuris] pueris *M* in pueris *I* secretis] secretioribus *I* 58 in] om. *I* 60 ne scrutatus] scrutatus ne *R* tibi] om. *R* cogita] cognita *P* 63 in] om. *I* 64 Ideo] Idem *R*

non plus sapere quam oportet sapere, sed sapere ad sobrietatem et unicuique, sicut diuisit deus mensuram fidei.' Hinc etiam dicit cato in libro *de moribus*:

Mitte archana dei celumque inquirere quid sit,
Cum sis mortalis, que sunt mortalia, cura.

70 De secunda discentis intencione, que est uanitatis vel inanis glorie, dicit tullius in *tusculanario* libro 1º: 'Honos alit artes omnesque incenduntur ad studia gloria.' Huiusmodi sciencia, sicut dicit augustinus, non facit hominem interius lamentantem, sed foris se iactantem. Hinc est illud
75 persij satyrici superius ex parte insertum dictis beati bernardi: 'Ne te,' inquit,

quesiuersis extra, . . .

Scire tuum nichil est, nisi te scire hoc sciat alter, . . .
O curue in terris anime et celestium inanes.

80 Hinc eciam tullius, ubi supra, libro v: 'leuiculus,' inquit, 'noster demostenes, qui illo susurrio delectari se dicebat confitentis muliercule, ut mos est in grecia . . . hic est ille demostenes. Quid hoc leuius? Sed orator ille tantus apud alias,' uidel. loqui, 'didicerat non multum ipse secum.' hec tullius. De hac etiam uanitate dicit boecius in libro *de consolacione*:
85 'O doxa, doxa,' id est, inanis gloria, 'quid aliud es quam quedam aurum inflatio uana.' ut enim dicit horacius in libro *sermonum*:

Gaudent pre nomine molles
auricule.

unde valerius maximus libro IX narrat, quod 'sophocles iam senex tragediam quandam in certamine miserat. Cumque suspensus ancipitis certaminis expectaret sentenciam, audivit se una sentencia uicisse et pre gaudio expirauit.' Talis etiam in sapiencia uera non proficit, quia ipse tumor inanis eius mentem excecat, nec uidere clare permittit. unde talis iuxta uerbum apostoli I^a ad thymoth. vi: 'est superbus nichil sciens sed languens circa questiones et pugnas uerborum, ex quibus oriuntur

68-70 *Disticha* II, 2 72-73 *Tusc. Disp.* I, 2, 4 73-74 *De Doctr. Christ.* II, vii, 10;
M 34, 39 75-79 *Sat.* I, 7, 27; II, 61 80-83 *Tusc. Disp.* V, 36, 103 84-86 *De Consolacione* III, Prosa VI 86-88 *Sermones* II, 5, 32-33 89-92 Valerius Maximus, IX, Ext. 5

69 Mitte — sit] An di sint caelumque regant, ne quaere doceri 81 susurrio] susurro | confitentis]
aquam ferentis 90 certamine] certamen 91-92 pre gaudio expirauit] paraphr.

69 celumque] celum R 71 uanitatis] vanitas R glorie] gloria R 72 in tusculanario] tusculanis R libro 1º om. M Honos] Bonos I 73 gloria] glorie I 74 est] et R 75 insertum] incertum P 77 quesiuersis] quesieris R 79 in — anime] anime in terris R inanes] inanis R 80 eciam] om. I tullius] om margin P leuiculus] Lemusculus M 81 se] in se R 82 hic est] hec et R hoc leuius] hic lenius M 83 tantus] tantos M 84 dicit] et R 91 audiuit — sentencia] audiens I 93 tumor] timor R 94 ad] om. I

inuidie, contenciones etc.' De tercia intencione, que est cupiditatis, dicit hugo in libro *de archa noe* III°: 'Indignus est sapiencia, qui per ipsam aliud quam ipsam obtainere intendit, qui . . . non ut ipsam, qua nichil melius est, possideat, sed ut uenalem prostituat, illam querit.' Hoc tamen hodie faciunt scolastici fere omnes aut plures, videl. lucratiuas sciencias addiscentes uel ad eas quam cicius possunt festinantes. unde conqueritur dominus per *ieremiam* II°: 'Me,' inquit, 'derelinquerunt fontem aque uiue,' id est, salutaris sapiencie, quia sc. sacram scripturam nolunt audire, 'que a me tanquam uena procedit a fonte.' Hec est enim aqua salire faciens in vitam eternam, ut dicit in *iohanne* III°: 'Et foderunt,' inquit, 'sibi cysternas dissipatas,' id est, cum studio et labore magno sibi acquirunt sciencias lucratiuas, 'in quibus non est aqua limpida,' i.e. vera sapiencia, sed falsa et vana et eciam turbida, quia terrena. unde postea dicitur: 'Quid tibi uis in via egypti, ut bibas aquam turbidam?' Quod quasi exponens *baruch* dicit III°: 'Filij agar,' id est ancille non libere, 'exquisierunt prudenciam, que de terra est.' Deinde quasi exponendo, quos uocet 'filios agar,' subiungit: 'Negociatores terre et theman et fabulatores et exquisitores prudencie et intelligencie. uiam autem sapientie nescierunt, neque meminerunt semitarum eius.' Negociatores terre phisici sunt, qui terram, id est corpus sub precio curant. Negotiatores theman, quod interpretatur affricus, illi sunt aduocati, qui assidue causas ventilant et litigant, iuxta illud *ysaie* XXI: 'Sicut turbines ab affrico ueniunt.' Et hii quoque negotiatores sunt, quoniam allegaciones suas carissime, quasi ad pondus uendunt. unde dicitur in *ysaia* XXXIII, 'ubi uerba legis ponderans?'; fabulatores gramatici sunt, qui fabulis poetarum intendunt. Exquisitores autem prudencie et intelligencie sunt dyaletici et sectatores mundane philosophie. Omnis huiusmodi sciencia inflat et uentre conscientie tortiones generat. unde beatus bernardus *super cantica* omelia XXXVI: 'Cibus,' inquit, 'indigestus . . . malos humores gignit et corpus corrumpit, non nutrit. Sic et multa sciencia stomacho anime indigesta, que est memoria, si decocta igne caritatis non fuerit et sic transfusa per quosdam artus anime, sc. mores et actus . . . reputabitur huiusmodi sciencia in peccatum tanquam cibus in prauos . . .

97-99 *De Archa Noe* III, 6; M 176, 653A123-130 *Serm. in Cant. xxxvi*, 4; M 183, 969AB125 gignit] generat | corrumpit] et add. | Sic] ita
et actus] atque actus nonne

126 indigesta] ingesta (?)

127

128 huiusmodi] illa

96 contenciones] ire add. I cupiditatis] cupiditas M 98 ut] om. R 100 hodie faciunt] faciunt
hodie M fere] om. M lucratiuas] ad add. R 102 derelinquerunt] dereliquerunt MI 104 me] sc. add. R 105 dicit] dicitur M in] om. I 110 dicit] om. I 111 que] om. R 112 et] in R 114 neque] nec R 115 qui — curant] on margin P 116 affricus] affrice M illi] mihi R 117 litigant] iudicant R 119 carissime] legitime M 120 fabulatores] uero add. dotted nuder P vero add. R qui] om. M 121 autem] om. R 122 dyaletici] dialectici RI 123 tortiones] tensiones R tortiones M beatus] om. R 126 que] qui R 127 actus] nonne add. R

humores conuersus. An . . . non inflaciones et torciones in conscientia
 130 sustinebit, . . . huiusmodi sciens . . . et non faciens?

[XIV.] DE PROFICIENCIMUM LECTIOINE.

Sicut autem ad incipientes, ut dictum est, pertinet a magistris audire, sic ad proficientes atque prouectos se per semetipsos interdum excercere, licet eciam talibus expedit et audire, quoniam audiens sapiens sapiencior 5 erit. unde aristotiles in libro *ethicorum* 1: 'Obtimus est,' inquit, 'qui a se ipso omnia intelligit, bonus autem et rursus ille, qui bene dicenti hec audit. Qui autem nec ipse intelligit, nec alium audiens in mente iacit, hic inutilis uidetur.' Hec aristotiles. hinc est illud eciam ieronimi superius positum: 'Ingenium docile et sine doctore est laudabile.' Debet 10 itaque prouectus, id est circa scripturarum intelligenciam aliquatenus exercitatus semetipsum paulatim excercere, sc. legendo, meditando, scribendo, disputando, id est interrogando uel respondendo. Siquidem, ut dicit hugo, unde supra, libro III: 'ingenium excent precipue duo, sc. lectio et meditacio. lectionis genus triplex est, sc. docentis, discentis, 15 per se insipientis. dicimus enim lego librum illi et lego librum ab illo et lego librum. In lectione consideranda sunt maxime ordo et modus . . . Ordo attenditur in disciplinis secundum naturam, ut grammatica antiquior est dyaletica. In libris secundum . . . materiam, in narracione secundum dispositionem, . . . in exposicione . . . secundum inquisitionem . . .' 20 Modus legendi constat in diuidendo, ut . . . cum ab uniuersalibus ad particularia descenditur . . . sic paulatim . . . eorum, que continentur, natura inuestigetur . . . De hinc oportet, ut que discenda diuisimus, commendanda memorie colligamus.' hec hugo. Modus eciam legendi est, ut, quoniam infinita sunt scripta, elegantur ad legendum ex eis pauciora et breuiora et utiliora. Pauciora quidem, quia, sicut dicit hugo, 25 'memoria hominis, cum in multa diuiditur, in singulis minor efficitur.'

XIV. 5-8 *Moralia Nicomachea* 1, 2, 1095b, 10 8-9 *Epist. lxxi, 3* (272) 13-23 *Didasc.*
 III, 8, 9, 10, 12; M 176, 771CD, 772ABD 25-26 *ibid. iii, 12*; M 176, 773A

XIV. 13 sc.] om. 14 triplex] trimodum [sc.] om. [discentis] vel add. 17-18 ut — dyaletica] paraphr. 22 discenda] discendo 23 commendanda] commendando 26 efficitur] fit

XIV. 1 written at bottom of folio by different hand P proficiencium] proficiencium R 3 atque] et R prouectos] perfectos I 4 licet — audiens] on margin P eciam] interdum et R expedit et] expediatur R 5 aristotiles] aristoteles R 5-6 se ipso] semetipso I 6 et rursus] rursus et R bene dicenti] dicenti bene R 6-7 hec audit] obaudit I 8 illud eciam] etiam illud R illud M 9 et] eciam M 10 prouectus] profectus I aliquatenus] aliquatinus I 13 unde] à M excent precipue] precipue exercent R 14 est] om. M discentis] et add. M 15 insipientis] erased and written over P incipientis I illo] eo M 16 librum] libro R 17 naturam] materiam I ut] om. R 17-18 antiquior est] est antiquior R 18 dyaletical] dyaletica RF 20 ut] om. R 23 eciam] autem M 24 ex eis pauciora] pauciora ex eis R 25 et breuiora] breuiora R quidem] om. M

Et 'pluribus intentus minor est ad singula sensus.' In hoc eciam modum
opportet obseruare, quia sicut dicit uarro: 'omnia quidem nosse est
impossibile, pauca uero non laudabile.' Breuiora uero, quia, sicut dicit
ibidem hugo: 'memoria hominis hebes est ac breuitate gaudet.' unde
cyprianus martir ad quirinum: 'legentibus,' inquit, 'breuitas plurimum
prodest, dum non intellectum eorum uel sensum liber longior spargit, sed
subtiliori compendio id, quod legitur, tenax memoria custodit.' utiliora
quoque, quia, sicut dicit uarro, 'quedam ab animo quoque scientis era-
denda essent eo, quod inserendi ueri locum occupant.' hinc et hugo, ubi
supra, 'Si omnia,' inquit, 'non potes legere, ea que sunt utiliora, lege . . .
videtur quippe non minus curandum esse lectori, ne in studiis inutilibus
operam suam impendat, quam ne in bono et utili proposito tepidus re-
maneat . . . Duo sunt,' inquit, 'genera scripturarum. unum sc. arti-
tium . . . que philosophie supponuntur . . . ut est gramatica, dyaletica,
etc. aliud eorum, que appendicia sunt artium . . . et in aliqua extra
philosophiam materia versantur . . . ut sunt carmina poetarum, comedie,
tragedie . . . fabule quoque et hystorie . . . Quisquis igitur ad scienciam
pertingere cupit, si relicta veritate artium reliquis se implicare uoluerit,
materiam laboris . . . plurimam uel infinitam inueniet et fructum ex-
guum . . . Quapropter michi videtur primum operam esse dandam arti-
bus maxime VII liberalibus, que sunt fundamentum omnis doctrine;
deinde, si uacat, cetera legantur, quia seriis admixta ludicra plus solent
aliquando delectare . . . Quidam uero, licet ex hiis, que legenda sunt,
nichil pretermittant, nulli tamen arti, quod suum est, tribuere norunt,
sed in singulis omnes confundunt.' hec hugo. Ceterum, ut ait seneca
in epistola ad lucilium LXXXVIII: 'potest . . . eciam sine liberalibus
studiis ad sapienciam ueniri . . . quamcumque,' inquit, 'partem rerum
humanarum diuinarumque comprehenderis, ingenti copia querendorum
ac discendorum fatigaberis. hec tam multa, tam magna ut habere
55

27 cf. p. 48, l. 33 28-29 *Sentent.* 56 29-30 *Didasc.*, loc. cit. 31-33 *Testimonia*, Prol.; CSEL
3¹, p. 36, 4-6 34-35 *Sentent.* 57 35-51 *Didasc.* III, 14, 3, 4, 6; M 176, 774C, 768CD-769C,
769D 52-63 *Epist.* 88, 32, 35, 36-37

28 quidem] om. 29 uero] om. 32 eorum uel] legentis et 33 subtiliori] subtiliore 35 eo,
quod] quia 37 curandum] providendum 38 impendat] expendat 39 unum] primum 41
appendicia] appendicia 45 uel] sed et | inueniet] sustinebit 46 operam] opera | dandam]
danda 47 que — doctrine] *paraphr.* 51 confundunt] legunt 54 comprehendenteris] comprehendenteris

27 intentus] attenus *M* hoc] tamen add. *R* 28 opportet obseruare] obseruare oportet *M* 30
ibidem] idem *I* hebes] hebes *RM* 33 subtiliori] subtilior *R* 35 essent] sunt *R* 37 inutili-
bus] on margin *P* 40 dyaletica] dyalectica *RM* 41 appendicia] appendicia *R* 42 sunt] om.
R comedie] et add. *PM* 43 tragedie] om. *I* igitur] ergo *R* 44 si] sed *I* 45 plurimam] on
margin *P* 46 primum operam] operam primum *R* 48 ludicra] ludica *R* 49 legenda] eli-
genda *R* 51-52 in — LXXXVIII] ad lucilium LXXXVIII in epistola *R* 53 quamcumque]
quarumcumque *R* 54 comprehendenteris] comprehendens *I* 55 fatigaberis] fatiberis *M*

possint liberum hospicium, superuacua ex animo tollenda sunt . . . laxum spaciū res magna desiderat . . . et plus scire uelle, quam satis est, intemperancie genus est. Quid? quod ista liberalium artium consecratio molestos, uerbosos, intempestiuos, sibi placentes facit, et ideo non
 60 discentes necessaria, quia didicerunt superuacua. Didimus gramaticus quatuor milia librorum scripsit, qui utique miser esset, si tam multa superuacua eciam legisset. In hiis enim libris de patria homeri queritur, de uera enee matre . . . et alia, que pocius dediscenda essent, si scirentur.' hec seneca contra illos, qui superuacuis intendunt. Contra illos autem,
 65 qui totum uite tempus in logica consumunt, dicit idem in epistola XLVIII*: 'Nisi uaferrimas interrogaciones struxero et falsa conclusione nascens a uero mendacium astruxero, non a fugiendis petenda secernere potero. Pudet me, quod in re tam seria senes ludimus. "Mus est sillaba, mus autem caseum rodit, sillaba ergo caseum rodit." Puta me nunc
 70 istud soluere non posse. Quid michi ex ista sciencia periculum imminet, quod incommodum est? . . . O pueriles inepcias . . . quid michi lusoria ista conponis? Non est iocandi locus . . . aperta decent et simplicia bonitatem. eciam si multum superesset etatis, parce dispensandum erat, ut sufficeret necessariis. Nunc uero, que demencia est superuacua discere in tanta temporis egestate.' Idem in XLIX*: 'Quod enim non perdidisti, habes. cornua non perdidisti, ergo cornua habes . . . Non uaco ad istas inepcias, ingens negocium in manibus est. quid agam? Mors me sequitur, uita fugit. Aduersus hec me doce aliquid.' hec
 75 seneca. Sunt autem et alij, qui et si necessariis et utilibus intendunt,
 80 multa tamen et varia raptim transcurrendo legunt, ita, quod parum aut nichil in uentre memorie recondunt aut digerunt. Contra quos dicit idem seneca in epistola II*: 'primum argumentum composite mentis existimo posse consistere et secum morari. Illud autem uide, ne lectio multorum actorum et diuersi generis voluminum aliquid habeat uagum et instabile. Certis ingenii immorari et innutrir oportet, si vis aliquid
 85

65-75 *Epist. v, 7* (48), 5-6-7-8, 12 75-78 *Epist. v, 8* (49), 8-9 82-90 *Epist. 1, 2* (2), 1-2-3-4

58 est] sit 61 qui — esset] miserer 62 eciam] om. 63 pocius] om. | essent] erant |
 scirentur] scires 67 astruxero] adstrinxero 68 quod] om. 70 istud] istuc | Quid] quod |
 sciencia] inscienia 71 est] om. 74 uero] om. 76 enim] om. 84 actorum] auctorum |
 diuersi] omnis 85 vis] velis

56 superuacua] superuacancia *M* 57 satis] sciendum *I* 58 consecratio] conspectacio *R* 59
 intempestiuos] tempestiuos *R* placentes] pletes *R* 62 enim] om. *R* homeri] hominis *R* 64 super-
 uacuis] supervacuum *I* 65 uite tempus] tempus uite *R* 67 mendacium] mendacijs *M*
 68 seria] sevia *R* 70 Quid] quod *R* 72 lusoria ista] ista lusoria *R* aperta] aperte *I* decent] *I*
 deceret *M* 73 superesset] superest *M* 74 que] qua *I* 75 Idem] ideo *R* 76 enim] *om.* *M* 77 uaco] uoco *I* 78 hec me] hoc me *I* 80 et] ac *M* 82 in] om. *R* composite] *I*
 conpositum *R* 83 et secum] at *M* 84 actorum] auctorum *R* aliquid habeat] habeat
 aliquid *R* 85 oportet] om. *R*

trahere, quod in animo fideliter sedeat. Nusquam est, qui ubique est . . . Non prodest cibus, qui statim sumptus emittitur, nichilque tam utile est, quod in transitu proposit. Nichil eciam sanitatem eque impedit, ut remediorum crebra mutatio. Itaque distrahit librorum multitudo . . . fastidientis quoque stomachi est multa degustare.' hec seneca. Hinc et uarro *ad atheniensem auditorem*: 'Multi,' ait, 'libros degustant ut conuiue delicias . . . sed cito transcura cicias dilabuntur.'

[XV.] QUOD OMNE DISCENTIUM STUDIUM DEBET AD THEOLOGIAM,
IDEST DIUINAM TENDERE SCIENTIAM.

Porro ad edificationem sui uel proximi iuxta predicta uerba beati bernardi debet studiosus quilibet tendere, in quacumque studeat facultate. Nam omnis ars uel doctrina diuine sciencie, que ad edificationem fidei et morum est, debet famulari et ad illam tanquam ad finem suum referri uel ordinari. Sicut enim deus est finis omnium rerum, sic et theologica sciencia, que est de diuinis, est finis omnium arcium. Ipsa est sola philosophia, solaque ueri nominis sapiencia. Cui eciam consonat mercurius trimegistus philosophus dicens ad asclepium: 'philosophia est in cognoscenda diuinitate frequens obtutus et sancta religio . . . Simplici enim mente diuinitatem colere eiusque facta uenerari, agere eciam dei uoluntati gracias, que est sola bonitas plenissima, hec est nullius animi importuna curiositate violata philosophia.' hec ille. Et recte dicit 'nullius animi curiositate violata,' quia per curiositatem violentur et adulterantur non solum alie sciencie sed eciam ipsa theologia. Et tunc eo ipso cadit a ratione philosophie, quia philosophia est amor sapiencie. Hec est secundum quosdam, quam uocat aristotiles methaphysicam. unde idem aristotiles excellenciam eius ostendens in libro *methaphysicorum* primo sic loquitur, dicens: 'Ipsa est prima philosophia, maximeque scibilis, quia maxime scibilia sunt principia et cause. propter hoc enim et ex hiis alia cognoscuntur, non econuerso. Tunc autem scire dicimus unumquodque, cum primam causam opinamur cognoscere . . . Hec

91-92 *Sentent.* 86, 85

86 quod] ut 89 Itaque] om. | distrahit] distingit 90 quoque] om. 92 sed] om. | dilabuntur] labuntur

87 sumptus] assumptus *R* 88 sanitatem eque] eque sanitatem *R* 89 mutatio] immutatio *I*
90 multa] inusta *I* 91 ait] autem *R*

XV. 10-14 (Pseudo-)Apuleius, *Asclepius* xii, 83; xiv, 85 19-28 *Metaphys.* A 2, 982a,
28-983a, 11

XV. 1-2 written at bottom of folio by different hand *P* Qualis debet esse finis omnis studij on margin *P* ad theogiam — scientiam] ad catholicam scienciam tendere *R* ad theogiam transferri *M* 1 theogiam] theogia *I* 3 predicta] supradicta *R* 4 quilibet] quisque *M* 5 que] est add. *R* 7 et] om. *M* 8 theologica] theogia *I* 10 trimegistus] trismegistus *R* termegestrus *M* termegestus *I* asclepium] eclepium *R* est] sola add. *R* 13 hec] hoc *M* nullius] nullius *R* 18 aristotiles] aristoteles *R* 19 excellenciam eius] eius excellenciam *R* 22 cognoscuntur] et add. *M*

itaque sola scienciarum liberalis est, quia sola sui ipsius gracia est . . .
 25 unde iuste non humana existimatur illius possessio sed diuina . . . Multipliciter enim humana natura ancilla est, deus autem et causarum omnium principium quoddam est, et hanc scienciam aut solus aut maxime habet . . . Hac igitur pocior nulla est.' Idem quoque dicit in libro III°: 'Hanc uocare scienciarum sapienciam congruit, secundum quod princeps
 30 et potentissima est, cui alias sciencias ut famulas non contradicere iustum est. huius namque gracia sunt alie.' hec aristotiles. de hac eciam dicit auicenna in *methaphysica* sua: 'Diuina sciencia est de rebus separatis a materia et termino et diffinicie sic dicta a parte digniore, que finis est eius: hoc est dei cognoscione. Dicitur et prima philosophia, quia ceteris
 35 philosophie partibus alcior est. Dicitur etiam methaphysica, quia supra phisicam, id est naturalem scienciam.' hec auicenna. Recete igitur ad illam ordinantur alie, alioquin falso nomine appellantur sciencie, quia nec saltem ad sapienciam tendunt. Econtra uero recte ad illam ordinate possunt eciam comprehendi sub nomine sapiencie. unde boecius in
 40 libro *de articulis fidei*: 'Sciencia,' inquit, 'est vis comprehensiva causarum, per quas et propter quas aliquid esse habet, que si bonis usibus naturaliter accommoda est, sapiencia dici solet.' Hinc et ieronimus *super epistolam ad tytum*: 'Gramaticorum,' inquit, 'eciam potest ad uitam proficere doctrina, dum in meliores usus fuerit assumpta. Itaque, si quis gramaticam
 45 uel dyaleticam nouerit, ut habeat recte loquendi rationem et uera falsaque diiudicare possit, non improbamus. Geometria uero et arismethica in sua quidem habent sciencia ueritatem, sed illa non est sciencia pietatis, que tendat ad pietatem. Sciencia uero pietatis est diuinis legere scripturas et intelligere prophecias etcetera.' Ceterum, ut dicit seneca ad
 50 lucilium, 'potest . . . eciam sine liberalibus studiis ad sapienciam ueniri.' Denique, sicut dicit hugo in libro *didascalicon* IIII°, 'philosophorum scripture quasi lucens paries dealbatus eloquii nitore foris pollent, que si

28-31 *Metaphys.* B 2, 996b, 10 32-36 cf. *Liber Auicenne de Philosophia siue Scientia Diuina* (Venice, 1495), 1, i, Tract. 1, Prooem. 39-42 (Pseudo-)Alanus, *Liber de Trinitate*, Init.; cf. A. Pelzer, *Codices Vaticanani Latini* 11, Pars 1 (1931), p. 549 (MS. 1041) 42-49 entire passage taken from Gratian, *Decretum* 1, Dist. xxxvii; M 187, 205A 43-44 Gramaticorum — assumpta] Isidore, *Sentent. III*, 13, 11; M 183, 688A 44-49 *Comment. in Epist. ad Titum* (690); M 26, 558C 49-50 *Epist. 88*, 32 51-56 *Didasc. IV*, 1; M 176, 777C

XV. 45 et] inter add. 46 diiudicare possit] dijudicet | non improbamus] om. but cf. Gratian, *op. cit.*, loc. cit. | uero] quoque | arismethica] et musica add. 48-49 diuinis — scripturas] nosse legem 49 prophecias] prophetas 52 lucens] lutens

28 igitur] ergo R 30 cui] cuius M 31 est] om. P huius — alie] om. M namque] om. R 32, 36 auicenna] auicenna P 33 digniore] digniori M 35 philosophie partibus] partibus philosophie R supra] super M 36 id est] et R igitur] ergo R 38 recte ad illam] ad illam recte R ordinate] ad illam add. R ordinare I 39 eciam] et I 40 vis] vix R 45 dyaleticam] dyalecticam RI
 46 possit] om. I 47 sciencia¹] sciencie R pietatis] i.e. add. R 48 tendat] tendit R
 49 prophecias] prophetas R 51 in libro] om. R 52 eloquii] eloquis P pollent] pollens R

quando ueritatis speciem pretendunt, falsa quoque miscendo quasi quodam colore superducto luctum erroris operiunt. Econtra uero diuina eloquia fauo aptissime comparantur, que et arida propter simplicitatem sermonis apparent et intus dulcedine plena sunt.' hec hugo. In hoc eciam, ut dicit richardus in libro *excepcionum*, 'valde excellencior est diuina scriptura sciencia seculari, quod in ea non solum uoces sed et res significatiue sunt. Sicut igitur in eo sensu, qui est inter uoces et res, necessaria est cognitio uocum, sic in eo sensu, qui inter res et facta uel facienda mystica uersatur, necessaria est cognitio rerum. Cognitio uocum in duobus consistit: in pronunciacione, ad quam solam pertinet gramatica, et significacione, ad quam solam dyaletica. ad pronunciacionem simul et significacionem pertinet rhetorica. Cognitio rerum consistit in forma et natura; forma est in exteriorum disposicione, natura in interiorum qualitate. Omnis autem disposicio siue in numero est, ad quam pertinet arismetica, uel in proporcione, ad quam musica, uel in situ, ad quem geometria, uel in motu, ad quem astronomia. Ad interiorem uero qualitatem spectat phisica . . . Omnes igitur artes subseruiunt diuine sapiencie et inferior sciencia recte ordinata ad superiorem conducit. Sub eo igitur sensu, qui inter uoces et res uersatur, continetur hystoria et ei subseruiunt tres sciencie, scil. grammatica, dyaletica, rhetorica. Et sub eo sensu, qui inter res et facta mystica uersatur, continetur allegoria. Et sub illo sensu, qui est inter res et facienda mystica, continetur tropologia, et hiis duabus subseruiunt arismetica, musica, geometria, astronomia et phisica.' hec richardus. Porro de sacrorum auctoritate librorum excellenti respectu omnium aliorum dicit augustinus in xi^a disputacione *contra faustum*: 'Sunt quidam libri, qui non preci- piendi auctoritate sed proficiencie excercitacione conscribuntur a nobis. Inter hos enim sumus, quibus dicit apostolus: *Et si quid aliud sapitis, id quoque deus uobis reuelauit.* Quod genus litterarum non cum credendi necessitate, sed cum iudicandi libertate legendum est. Cui tamen ne

57-76 Excerpt. I, ii, 3, 4; M 177, 205ABC

77-100 *Contra Faustum* xi, 5; M 42, 248-249

53 quoque] om. | miscendo] admiscendo 54 luctum] lutum | Econtra] Contra | uero] om. 58
 seculari] seculi 61 mystica] mystice 62-63 ad quam — dyaletical] paraphr. 64 consistit] est
 65 exteriorum] exteriori 66-67 ad quam] pertinet add. 68 ad quem] ad quam (?) pertinet
 69 igitur] itaque 79 proficiencie] proficiendi | conscribuntur] scribuntur 80 aliud] alter
 53 pretendunt] pretendant I 54 luctum] lutum I 55 que et] quia R 57 richardus] Ricardus R 59 igitur] ergo R 60 eo] eodem R 62 uocum] vocis M solam] solum R sola M 63
 solam dyaletica] dyalectica sola R sola dialetica M pronunciacionem] autem add. R 65 disposi-
 cione] natura in interiori disposicione add. M 66 siue] vel R 67 proporcione] proporcione M ad quam] pertinet add. M 68 ad quem] ad quam pertinet RM ad quem astronomia] ad quam
 astronomia I 69 igitur] ergo RM 70 diuine] sciencie et add. R sciencia recte ordinata] recte
 ordinata sciencia R superiorem] om. R 71 igitur] ergo R 72 dyaletica] et add. M 73 res] est
 add. R uersatur] om. R 74 res et facienda] facta et scienda R 76 richardus] Ricardus R 78
 Sunt] Sicut I quidam] quidem R 79 proficiencie] proficiens RMI 81 quoque] quod R cum]
 tamen I

intercluderetur locus et adimeretur posteris ad questiones difficillimas tractandas atque uersandas lingue et stili saluberrimus labor distincta est a posteriorum libris excellencia canonice auctoritatis ueteris testamenti et noui, que apostolorum firmata temporibus per successiones temporum et propagaciones ecclesiarum tanquam in sede quadam sublimiter constituta est, cui seruiat omnis fidelis et pius intellectus. Ibi si quid uelut absurdum nouerit, dicere non licet: "auctor huius libri ueritatem non tenuit," sed aut codex madosus est, aut interpres errauit, aut tu non intelligis. In opusculis autem posteriorum . . . licet eadem inueniatur veritas, longe tamen est impar auctoritas . . . unde nisi uel certa ratione uel ex illa canonica auctoritate . . . demonstretur, quod disputatum est uel narratum, si quis noluerit, non reprehenditur. In ista uero canonica eminencia sacrarum litterarum, eciam si unus propheta uel apostolus uel euangelista obscurum aliquid in litteris suis posuisse inuenitur, ipsa canonis confirmatione declaratur, non licet dubitare quin uerum sit. Alioquin nulla erit pagina, qua humane impericie regatur infirmitas, si librorum saluberrima auctoritas aut contempta penitus aboletur aut interminata confunditur.' hec augustinus.

[XVI.] QUALITER CHRISTIANO CONUENIT OMNIA LIBRORUM
GENERA LEGERE.

Porro de modo legendi libros gentilium dicit ieronimus in libro *de frugi et luxurioso*: 'Hoc,' inquit, 'facere solemus, quando philosophos legimus, quando libri sapientie secularis ad nostras ueniunt manus. Siquid in eis utile reperimus, ad nostrum dogma conuertimus. Si quid uero superfluum de ydolis, de amore, de cura secularium rerum, hec radimus, hiis caluicium inducimus et in unguium morem ferro acutissimo desecamus.' Hec ieronimus. In *deuteronomio* quippe, sicut idem dicit *ad magnum oratorem*, precipitur a domino 'mulieris captiue radendum caput et supercilia, omnesque pilos et ungues corporis amputandos et sic eam habendam coniugio. Quid ergo,' inquit, 'mirum, si et ego sapienciam secularem propter eloquii uenustatem et membrorum pulchritudinem de

83 difficillimas] difficiles 86 firmata] confirmata 89 moverit] movent 94 ista] illa 95 uel — uel] seu apostolus aut 96 obscurum] om. | inuenitur] om. 97 quin] quod

83 intercluderetur] includeretur *M* 85 libris] librorum *M* 87 quadam] quedam *M*
89 moverit] corr. *P* auctor] autor *M* 94 quis] credere add. *R* noluerit] soluerit *M*
95 sacrarum] scripturarum seu add. *R* 96 inuenitur] videtur *R* 97 confirmatione] declaracione *M* declaratur] confirmatur crossed out *M* 99 librorum] a' add. *M*

XVI. 3-8 Epist. xxi, 13 (76) 9-16 Epist. lxx, 2 (427)

XVI. 5 adj in 8 et] haec 10 et] om. 11 omnesque] omnes

XVI. 1-2 inserted by different hand *P* omnia librorum general] omnes libros *M* 4 Hoc]
hec *R* 6 reperimus] inuenimus *M* 10 et] om. *M* 12 coniugio] esse add. *R*

ancilla atque captiuia israelitem facere cupio et si quid in ea mortuum est ydolatrie uel uoluptatis et erroris libidinum uel precido uel rado uel mixtus purissimo corpori uernaculos domino sabaoth ex ea genero.' Hec ieronimus. Cui consonat illud apostoli *I^a ad thessalonicenses v^o*: 'Omnia probate; quod bonum est, tenete.' hinc et idem ieronimus *ad pammachium et oceanum*: 'utinam,' inquit, 'omnium uolumina tractorum haberem, ut ingenij tarditatem erudicionis diligencia compensarem. Sed originis errores ideo non sequor, quoniam omnia que dixit, perperam scio.' Itaque, sicut dicit gracianus, 'quidam seculares litteras legunt ad uoluptatem, quia poetarum fragmentis et ornatu uerborum delectantur; quidam uero ad erudicionem eas addiscunt, ut errores gentilium legendu[m] detestentur et utilia, que in eis inuenient, ad usum erudicionis sacre . . . inuentunt et ideo laudabiliter eas addiscunt. unde beatus gregorius quemdam episcopum reprehendit, non quia illas didicerat, sed quia contra officium episcopale pro euangelica lectione populo gramaticam exponebat.' Hinc et beda *super librum regum*: 'Turbat,' inquit, 'acumen legencium ac deficere cogit, qui eos a legendis secularibus libris omni modo existimat prohibendos. In quibus, simul si qua inueniuntur utilia, quasi sua sumere licet. Alioquin moyses et daniel sapiencia et litteris egypciorum et caldeorum non paterentur erudiri, quorum tamen supersticiones et delicias horrebant, nec ipse magister gencium aliquos uersus poetarum suis uel scriptis indidisset uel dictis.' Hec beda. De hoc eciam dicit Jeronimus *super epistolam ad tytum*: 'Pueri, qui de mensa et vino regis babylonis comedere nolunt, ne polluantur, utique si sapienciam atque doctrinam babyloniorum scirent esse peccatum, nunquam acquiescerent discere, quod non licebat. Discunt autem, non ut sequantur, sed ut iudicent atque conuincant. quoniam, si quisquam aduersum mathematicos uelit scribere inperitus matheseos, risui patebit et similiter

18-21 *Epist. lxxxiv, 3* (524-525) 22-29 *Decretum I, Dist. xxxvii; M 187, 204B* 26-28
Epist. xi, 54; M 77, 1171 29-35 *In Samuelem II, 9; M 91, 589D-590A* 36-44 *Comment.*
in Danielem (625); *M 25, 497AB*

14 si quid] quidquid 15 ydolatrie] idololatrie | uel] om. | et] om. | precido] praecidio 15-16 uel mixtus] et mixtus 20 erudicionis] lectionis | Sed] et 21 originis] om. | quoniam omnia] quia universa | dixit] scripsit | perperam] om. 23 quia] om. | delectantur] delectati 26 inuentunt] convertant | et ideo] Tales | eas] om. 27 illas] eas 30 ac] et | libris] literis 31 In] om. | si qua] ubilibet | inueniuntur] inventa 32 Alioquin] nec | et] ac 33 et caldeorum] chaldaeorumque 36 Pueri] om. 37 nolunt] non vult | polluantur] polluatur 38 scirent] sciret | acquiescerent] acquiesceret 39 discere] dicere 40 quoniam] quomodo | quisquam aduersum] quispiam adversus 41 matheseos] μαθήματος | patebit] pateat

14 israelitem] israelitidem *I* 15 rado] cado *I* uel] et *R* 17 ad] om. *I* 19 omnium] omnia *R* 21 originis] orrigenis *R* origenes *M* Origenis *I* non] om. *R* dixit] dicit *R* 22 seculares] scholares *I* 25 inuenient] inuenirunt *R* 26 eas] om. *R* 29 librum] libro *R* libros *M* 31 quibus] si add. *R* 34 horrebant] inhorebant *R* 36 eciam dicit] et *M* 38 atquel] et *R* 39 discere] dicere *M* 41 mathematicos uelit] methaphisicos vel *R*

aduersus philosophos disputans, si ignorat dogmata philosophorum. Discat ergo ea mente doctrinam caldeicam, qua moyses omnem sapientiam egipciorum didicerat.' Hec ieronimus. Accedit etiam alia causa

- 45 libros gentilium legendi, quia sc. multa scripserunt, que conueniunt et consonant christiano dogmati. Et ut dicit augustinus: 'nullum est forcius testimonium, quam ab inimico prolatum.' unde ieronimus, ubi supra: 'Si quando,' inquit, 'cogimur secularium litterarum recordari et aliqua ex hiis discere, que olim omisimus, non est nostre uoluntatis, sed ut
- 50 ita dicam, grauissime necessitatis, ut probemus ea, que a sanctis prophetis ante secula multa predicta sunt, tam grecorum quam latinorum aliarum et gencium litteris contineri.' Hec ieronimus. nec hoc ideo dicit, quod eorum dictis debeat inniti fides nostra, sed quia tanto magis a fide fuerunt alieni, tanto magis eorum dicta de articulis fidei sunt admiranda,
- 55 licet magis credantur ea dixisse per spiritum malignum quam per spiritum bonum. Spiritus enim maligni multociens uerba dixerunt uel predixerunt aliqua necessitate compulsi. unde dicit augustinus *contra manicheos*: 'Si quid ueri de deo sibilla uel orpheus aliue gencium vates aut philosophi predixisse perhibentur, ualet quidem aliquid ad pagano-
- 60 rum vanitatem reuincendam, non tamen ad istorum auctoritatem complendam. Quantum enim distat de christi aduentu inter predicacionem angelorum et confessionem demonum, tantum inter curiositatem sacrilegarum scripturarum et auctoritatem prophetarum.' hec augustinus. Qualiter eciam uti debeamus illorum librorum testimoniis, dicit petrus in
- 65 *epistola clementis*. 'Cum,' inquit, 'e diuinis scripturis integrum quisquam et firmam regulam veritatis suscepit, absurdum non erit, si aliquid eciam ex eruditione communi ac liberalibus studiis, que forte in puericia attigit, ad assertio[n]em ueri dogmatis conferat, ita tamen, ut ubi uera didicerit, falsa et simulata declinet.' Hiis eciam de causis est licitum legere libros
- 70 hereticorum, hiis dumtaxat, ut supra dictum est, qui iam in sensu diuinarum scripturarum optime sunt exercitati et in fide articulorum siue in

46-47 Augustine ? 47-52 *Comment. in Daniel.*, Prol. (621-622); M 25, 49aB 57-63 *Contra Faustum* XIII, 15; M 42, 290, 291 64-69 (*Pseudo-)*Clement, *Opera Dubia*, Epist. v; MG 1, 508B

42 aduersus] aduersus [ignorat] ignoret 43 Discat] discunt [caldeicam] chaldaeorum 49 dis-
cere] dicere 49-50 ut ita] om. 58-59 Si — philosophij paraphr. 60 complendam] amplectendam 62 demonum] daemonium 62-63 sacrilegarum scripturarum] sacrilegorum
65 ej] ex [quisquam] quis 68 didicerit] didicit

43 caldeicam] caldaicam RMI 44 didicerat] didiscerat R 45 gentilium legendij] legendi gentilium M 46 et consonant] ut consonant R 49 omisimus] dimisimus R sed] et add. R 51 secula multa] multa secula M grecorum — latinorum] latinorum quam grecorum R 51-52 aliarum et] et aliarum R aliarumque M 53 fides nostra] nostra fides R 53-54 a fide fuerunt] fuerunt a fide M 59 aut] alij R 60 complendam] complectendam R 63 auctoritatem] scripturarum add. M 66 firmam] infirmam R suscepit] suscepit R 68 assertio[n]em] asserendum M ita] Itaque R ut] om. M ubi] ibi R didicerit] didicerat M 70 qui] dum I

articulis fidei constantissime roborati. unde hugo, ubi supra, libro iii*: 'Noli multiplicare diuerticula, quoadusque semitas didiceris, securus autem discurre, cum errare non timueris.' Sic eciam et in talibus apocripha possunt legi cum libertate iudicandi siue legendi. unde ieronimus in prologo *hystorie ioachim et anne*: 'Ea,' inquit, 'que de nativitate beate uirginis in libello leuncij legi, sicut dubia esse pronuncio, ita liquido falsa esse non affirmo. Illud autem libere dico, quod neminem fidelium negaturum puto, sanctam sc. sancte marie nativitatem multa miracula precessisse, maximeque consequuta fuisse. Itaque si sint illa, que ibi scripta sunt, uera siue ab aliquo conficta, salua fide ab hiis, qui ista deum facere potuisse credunt, sine periculo anime sue credi et legi possunt.' hec ieronimus. Et hec omnia nullam habent auctoritatem in ecclesia, sed sunt ubique generalem auctoritatem habencia, videlicet libri sacri prophetarum et apostolorum et euangelistarum, epistole decretales summorum pontificum et canones conciliorum et scripta quoque doctorum catholiconrum. libri sacri primam et summam auctoritatem habent secundum augustinum, sicut alias superius est ostensum. Decretales autem epistole, sicut dicit gratianus, iure pari exequantur conciliorum canonibus. Scripta uero sacrorum doctorum in quibusdam eis preferuntur et in quibusdam postponuntur. ut enim dicit gracianus in prima parte canonum distinctione xx*: 'aliud est causis terminum imponere, aliud sacras scripturas diligenter exponere. Negociis quippe diffiniendis non solum sciencia sed etiam potestas est necessaria. unde dominus, antequam diceret petro: *quodcumque ligaueris super terram* etc., dedit ei claves regni celorum: in altera dans ei scienciam discernendi . . . in altera . . . potestatem eiciendi . . . uel recipiendi. cum ergo quelibet negotia finem accipient uel in absolucione innocentium uel in condempnacione delinquencium, hec autem duo non scienciam tantum sed etiam potestatem . . . comitantur uel exigunt presidencium, apparet, quod diuinorum scripturarum tractatores, etsi sciencia pontificibus premineant, tamen,

72-74 *Didasc.* iii, 6; M 176, 770B
75-82 *Dist. xx, i; M 187, 111B*

75-82 (Pseudo-) *Jerome, Epist. 1; M 30, 298AB*
91-104 *ibid.; M 187, 111BC-112B*

89 *De-*

73-74 autem discurre] discurses 76-77 Ea — legij] *parphr.* 77 sicut] ut haec | esse] om.
79 sanctam sc.] sacrosancta | multa] magna 80-81 Itaque — fide] *parphr.* 82 potuisse] posse
93 Negotiis] In negotiis | quippe] om. 94 dominus] Christus 94-95 antequam diceret] dicturus
95 etc.] prius | ei] sibi 99 hec — duo] *parphr.* 100 comitantur uel exigunt] desideret

72 unde] dicit add. R 74 in] corr. P a R apocripha] ypocripha P 77 liquido] liquide M
78 negaturum] negociaturum corr. P 80 si] siue R 81 sunt] sint R fide] que add. R
81-82 facere potuisse] potuisse facere M 83 habent] habuisse R sed] ut R 84 sunt] quedam
add. R ubique] utique I 86 et canones] om. R doctorum] om. R 87 auctoritatem habent]
habent auctoritatem R 88 est ostensum] ostensum est M 90 quibusdam] eis add. R
93 quippe] om. M 95 super terram] om. R ei] om. R 98 condempnacione] condampnacione R

75

80

85

90

95

100

quia dignitatis eorum apicem non sunt adepti, in sacrarum scripturarum expositionibus eis preponuntur, in causis uero diffiniendis secundum locum post eos merentur.' Hec gracianus.

[XVII.] DE STUDIO VEL MEDITACIONE.

Meditacio autem, ut dicit hugo, 'est frequens cogitacio cum consilio, que causam et originem ac modum et utilitatem cuiusque rei prudenter inuestigat. Hec principium sumit a lectione, nullis tamen restringitur regulis ut preceptis lectionis. . . . Principium ergo doctrine est in lectione, consummacio in meditatione, quam cum quis familiarius amare didicerit, iocundam ualde reddit uitam et maximam in tribulacione prestat consolacionem.' Hec hugo. Hinc est et illud ieronimi *super epistolam ad ephesios*: 'Si quicquam est,' inquit, 'quod in hac uita sapientem uirum teneat et inter pressuras ac turbines mundi equo animo manere persuadeat, id esse uel primum reor meditacionem et scienciam scripturarum.' Itaque, sicut dicit ambrosius *super beati immaculati*, 'non perfunctorie transeamus, que legimus . . . sed eciam, cum abest codex manibus, ea, que legimus, in memoriam reuocemus et tanquam animalia . . . munda . . . de nostre memorie thesauro ruminandum nobis pabulum spirituale promamus.' Item beatus bernardus in epistola *ad cartusienses*: 'De cotidiana,' inquit, 'lectione dimittendum est aliquid in ventrem memorie, . . . quod proposito conueniat et intencioni proficiat, quodque animum detineat, ut aliena cogitare non libeat.' Hec bernardus. Igitur in meditacione potest homo sapiens eciam sine libris et aliquando melius proficere. ut enim dicit uarro *ad atheniensem auditorem*: 'multum interest, utrum rem ipsam aut libros inspicias . . . nempe non nisi paupercula sunt scienciarum monimenta, que inquirendorum principia continent, ut ab hiis sumat animus negotiandi principia. . . . Et ideo tantum studia intermittentur, ne obmittantur . . .

103 diffiniendis] definendis

102 sunt] om. R

XVII. 2-8 *Didasc.* III, 11; M 176, 772BC
Psalmum CXVIII, Sermo VII, 25; M 15, 1289C
 327D-328A 21-26 *Sentent.* 60, 61, 62, 68

8-12 cf. p. 47, ll. 102-105 12-16 *In*
 16-19 (*Guigonis*) *Epist.* I, 10, 31; M 184,

XVII. 3 ac] om. [cuiusque] uniuscujusque 4 Hec] Meditatio 6 cum quis] si quis
 14 reuocemus] paraphr. [animalia] animantia 17 dimittendum] demittendum 18 et] quod
 19 quodque] quod 23 nempe] om. [monimenta] monumenta [que] om. 25 Et ideo] eo |
 obmittantur] omittantur

XVII. 1 written at bottom of folio by different hand P sequitur add. R 2 consilio] concilio
 R 3 ac] et M cuiusque] cuiuscumque I 4 Hec] hoc I 6 cum quis] quisquis
 R 7 didicerit] didiceris M maximam in tribulacione] in tribulacione maximam R 8 est et]
 etiam R 10 ac] et R 13 abest] adest R 16 promamus] propinamus R 17 in-
 quit] autem R 17-18 in ventrem] in mente R 19 quodque] quod M 20 libris]
 litteris M 22 multum] enim add. R 23 nempe] namque R monimenta] monumenta R
 25 Et ideo] Eo vero R intermittentur] intermutantur I obmittantur] omittantur R

Gaudet quippe natura varietate.' Hec uarro. Cui consonat, quod aristotiles, ut legitur, alexandro sciscitante, quo docente scientem se proficeretur, 'rebus,' inquit, 'ipsis, que non nouerunt mentiri.' unde et ysaac egressus est ad meditandum in agro, sicut legitur in *genesi* xxviii. Hinc et beatus bernardus in epistola *ad henricum*: 'Experto,' inquit, 'crede. Aliiquid amplius inuenies in siluis quam in libris. ligna lapidesque decebunt te, que non posses a magistris audire.' hec beatus bernardus. Idem in epistola *ad cartusienses*: 'Iturus igitur ad sompnum semper aliquid memoria uel cogitatione defer, in qua placide obdormias, quod non nunquam etiam sompniare iuuet, quod eciam euigilantem te excipiens in statum hesterne intencionis restituat. Sic enim tibi nox sicut dies illuminabitur et nox illuminacio tua in deliciis tuis computabitur.' Quia uero studiosa meditacio uehementer animum applicat circa inuestiganda, iuxta illud tullij: 'studium est assidua et uehemens animi ad rem aliquam applicata . . . occupacio etc.,' moderanda est precipue in pueris ac iuuenibus, ne nimia uexacione corpori noceat, vel etiam cellulam cerebri memorialem destruat, uel sompni nutrimentum auferat, iuxta illud *ecclesiastici* xxxxi: 'uigilia honestatis tabefaciet carnes et cogitatus illius auferet sompnum.' Sic itaque spacia studij et sompni moderentur, ut nec tempore studio deputato sompno indulgeatur, nec tempore sompno debito lectioni uel studio insistatur. unde petrus apostolus in *itinerario*: 'Curandum est,' inquit, 'magnopere, ne quis presumens ex hiis spaciis, que ad studendum habere solet, sompno addat et vigilandi tempus immiuat. Illud quoque est obseruandum, ne forte si nondum decoctis cibis interrumpantur sompni, mentem agrauet corpus indigestum et crudos exhalans spiritus sensum interiorem confusum reddat et turbidum. Rectum ergo est, ut spacio competenti pars ista soueat, quo menti corpus in reliquis possit iustum exhibere ministerium expletis sufficienter hiis, que sibi debentur.' hec ille. Item cassianus in libro

30-32 *Epist. civi*, 2 (110); M 182, 242B
37 et nox — computabitur] *Psa. cxxxvii*, 12
Clement, Recogn. vi, 1; MG¹, 1347C
143AB-144A

33-37 (*Guigonis*) *Epist. I, II, 34*; M 184, 329D
39-40 cf. p. 44, ll. 2-4 46-54 (*Pseudo-*)
54-61 *De Institutis Coenobiorum* III, 8; M 49,
143AB-144A

31 lapidesque] et lapides 32 que non posses] quod non possis 33 igitur] ergo 34 aliquid] in
add. | qua] quo 37 computabitur] erit 47 Curandum est] debet . . . curare | quis] om.
49 quoque] namque et 50 interrumpantur sompni] sing. 51 crudos] adhuc add. | et] ac
52 spacio] quiete | competenti] etiam add.

27 aristotiles] aristoteles *RJ* 28 non] om. *R* 29 in *genesi*] *genesi I* 30 et] om. *R* *Experto*
experte *M* 32 posses] possis *M* beatus] om. *M* 33 igitur] ergo *R* 34 aliquid] in
add. *M* 35 etiam — quod] om. *I* sompniare] insomniare *R* euigilantem te] vigilantem *M*
35-36 in — hesterne] om. *I* 37 et nox — computabitur] hec bernardus *R* 38 animum]
om. *R* 39 assidua et uehemens] uehemens et assidua applicacio *R* uehemens *M* 40 mode-
randa] moderata *I* 41 cerebri] crebri *I* 42 memorialem] memorie *I* 44 sompnum]
sompnum *R* 49 nondum] modum *I* 50 sompni mentem] sompniuentem *R* 52 quo]
que *R* 54 Item] Idem *R*

30

35

40

45

50

- 55 *de institutis monachorum* iiiº: 'Omni obseruatione conuenit custodire . . . ne sompnum, quem nocti subtraximus, resumere per diem uigiliarum lassitudine et inanitate compulsi non tam requiem corpori subtraxisse, quam quietis tempus ac refectionem nocturnam uideamus commutasse . . . Totum enim huic carni procul dubio cogetur reddere, quisquis
- 60 ei non racionabiliter partem subtrahere, sed totum temptauerit dene-
gare et . . . non superflua, sed necessaria uoluerit amputare.' hec
cassianus. Non est autem mirandum, si meditacio uel studium sapiencie
propter amorem ac uehementem animi applicacionem minuit uel aufert
sompnum et eciam cibum, quia, sicut dicit lactancius in libro *de falsa*
- 65 *religione*: 'nullus est suauior anime cibus quam cognicio veritatis . . . ignorancia uero sui causa est prauitatis.' Denique non solum cauenda
est iunioribus nimia uigiliarum in lectione uel meditacione protractio, sed
etiam ipsa rerum difficultum meditacio, iuxta illud beati bernardi superius
positum. 'Difficilium,' inquit, 'meditacio scripturarum fatigat, non re-
- 70 ficit teneriorem animum, frangit intencionem, hebetat sensum.' Itaque,
sicut dicit hugo in tractatu *de triplici meditacione*, 'lectio quidem ma-
teriam ad veritatem cognoscendam ministrat, meditacio uero coaptat.'
hec de lectione et meditacione sufficient.

[XVIII.] DE SCRIBENDI EXERCICIO CONTRA ALIENA.

Hii eciam interdum conuenit tertium intermiscere, videlicet scribere.
ut enim dicit cassiodorus in libro *de orthographia*: 'gloriosum est stu-
dium . . . quod loqui debeas competenter scribere, et que scripta sunt, sine

5 aliqua erroris ambiguitate proferre. vox enim articulata nos sequestrat
a brutis, scribendi ratio ab imperitis . . . Ita perfectum hominem duo
sibi ista uendicant ac defendunt.' Ideo inquam intermiscere, quoniam
et si plerumque studiosum delectat eiusque fastidium releuat, tamen, si
continue fiat, ingenium hebetat. unde per quasdam vicissitudines opor-
10 tet de uno ad aliud transire, iuxta illud senece ad lucilium: 'lectio,' inquit,

64-66 *Divinae Institutiones* 1, 1; M 6, 118A, 119A
Meditando; M 176, 993C

68-70 cf. p. 14, ll. 32-34

71-72 *De*

59 cogetur reddere] reddet 65 anime] animo 66 ignorancia] ignoratio 72 uero] om.
58 videamus commutasse] commutasse videamus M 59 huic] hoc I 60 ei] ea R 62 autem
mirandum] admirandum R 63 ac] om. R 65 suauior anime] anime suauior R 66 sui]
sub R 67 iunioribus] in minoribus RI sed] si P 70 hebetat] ebetat RM 71-72
materiam — cognoscendam] ad cognoscendam veritatem materiam R

XVIII. 3-7 *De Orthographia*, Praef. 7; M 70, 1241C 10-15 *Epist. 84*, 1-2

XVIII. 6 brutis] pecoribus 7 uendicant] vindicant

XVIII. 1 written at bottom of folio by different hand *P contra* circa RM aliena] dicta add. R
2 interdum conuenit] conuenit interdum M 3 enim dicit] dicit eciam R 7 sibi ista] ista
sibi M 8 plerumque] plerum M releuat] releuat M si] tamen add. R 9 hebetat] ebetat RM
quasdam] quosdam R

'ingenium alit et studio fatigatum, non tamen sine studio, reficit. Itaque nec tantum scribere, nec tantum debemus legere. Altera res, de stilo dico, uires contrastabit et exhaustiet, altera soluet ac diluet. inuicem hoc et illo conmeandum et alterum altero temperandum, ut quicquid lectione collectum est, stilus redigat in corpus.' Hec seneca. Item Cassianus, ubi supra, 'Semper,' inquit, 'equanimius fatigacio quelibet sustinetur . . . si ei uicissitudo quedam uel operis immutatio qualiscunque interponitur.' Itaque studioso scribere conuenit uel dicta propria uel aliena. Et primo quidem oportet circa aliena intendere quam propria presumere. Circa aliena laborandum est multipliciter, videl. ea, que uiciosa sunt, corrigendo; que bona sunt, transcribendo; que meliora sunt, excerptendo; peregrine lingue scripturas interpretando uel eciam exponendo. De corrigendo libro dicit augustinus *de doctrina christiana* libro II°: 'Codicibus emendandis primum debet inuigilare sollertia eorum, qui scripturas nosse desiderant.' Hec augustinus. Sed nonnulli adeo librorum suorum pulcritudinem amant, quod eos deturpare corrigendo formidant. unde Jeronimus in prologo *super Job*: 'Habeant,' inquit, 'qui uolunt . . . libros uel in membranis purpureis auro argentoque descriptos uel uncialibus, ut uulgo aiunt, litteris onera magis exarata quam codices, dum modo michi meisque permittant pauperes habere cedulas et non tam pulchros codices quam emendatos.' De transcribendo nota, quod ad id duo sunt necessaria, scil. veritas exemplaris et pericia sribentis. De utroque dicit ieronimus *ad dominionem et rogacianum*: 'viciositas librorum plerumque ascribenda est culpe scriptorum dum in emendatis inemendata scriptitant et sepe tria uocabula subtractis e medio sillabis in unum vocabulum cogunt uel e regione . . . propter latitudinem in duo uel tria uocabula diuidunt.' Item de sribentis impericia dicit idem ieronimus *ad lucinum*: 'Sunt quidam imperiti notarii, qui sribunt, non quod inueniunt, sed quod intelligunt, et dum alienos errores emendare nituntur, suos

16-18 *De Instit. Coenob.* III, 11; M 49, 150A 23-25 *De Doctr. Christ.* II, XIV, 21; M 34, 46 27-31
Praefatio in Librum Job; M 28, 1083A-1084A 33-37 *Praef. in Librum Paralipomenon*; M 29,
402A 37-40 *Epist. LXXI*, 5 (434)

11 Itaque] om. 14 conmeandum] est add. 17 si] interjecta add. 18 interponitur]
succedat 24 primum] primitus 25 scripturas] divinas add. 30 cedulas] schedulas
34 in emendatis] de inemendatis 35 uocabula] nomina 38 lucinum] lucinium

11 fatigatum] fastigatum M 13 ac] et R 14 hoc] hec M conmeandum] commendandum
R ut] et M 15 Item] om: R 16 equanimius] equanimus R equanimis M fatigacio] fasti-
gacio R 17 immutatio] imitacio R inuitacio M 22 excerptendo] et colligendo; que viliora
sunt, extirpando et corrigendo add. R scripturas] om. R 23 libro] om. R augustinus] libro add. R
24 Codicibus] enim add. I 27 inquit] om. M 29 uncialibus] initialibus M onera] honera P
30 meisque] similibus add. M pauperes habere] pauperes R 32 sunt] om. M scil.] videl.
R 33 dominionem] drommonem R dommonem I rogacianum] rogacionum RI 34 emendatis]
emendatijs M 36 cogunt] e medio sillabis add. M 37 sribentis] scribendis dotted under
and corr. P scribendis R 38 lucinum] lucillum R

40 ostendunt.' De falsitate exemplaris dicit origenes *super matheum* libro xv: 'Multam differenciam inter exemplaria inuenimus, siue per scribentium negligenciam . . . siue propter eos . . . qui, quod eis uidetur, in emendacionibus uel adiciunt uel subducunt.' De excerptendo dicit ieronimus *contra uigilancium*: 'Operis ac studij mei est multos legere, ut ex plurimis diuersos flores carpam; non tam omnia probaturus, quam que bona sunt electurus.' Idem *super psalmum LXXVII*: 'venimus in pratum scripturatum, quod habet herbas florentes. Hinc rosa rubet, hinc lilia carent . . . et anima nostra huc illucque trahitur, ut flores pulcros carpat. Si rosas colligimus, lilia relinquimus, si lilia tulerimus, viole nobis supersunt.' hec ieronimus. De hoc etiam dicit seneca ad lucilium: 'Quicquid lectione collectum est, stilus redigat in corpus. Apes enim imitari debemus, que uagantur et flores ad mel faciendum ydoneos carpunt, deinde quicquid attulerint, disponunt ac per fauos digerunt . . . Sic et nos debemus . . . quecunque ex diuersa lectione congesimus, separare . . . deinde adhibita ingenij nostri . . . facultate in unum saporem illa varia libamenta confundere . . . talem animum nostrum esse uolo, ut multe in illo artes, multa precepta, multarum etatum exempla sint in unum conspirata.' hec seneca. Hinc et petrus cantor parisiensis in *uerbo abbreviato*, 'quia tempus,' inquit, 'breue est, expedit ex multis 60 meliora colligere breuitatique seruire.' Interpretando autem debent seruari tria, sc. translacionis veritas, apercio siue claritas et cordis humilitas. De translacionis veritate dicit ieronimus in *prohemio galeato*: 'Michi omnino conscient non sum in sacerorum librorum interpretatione mutasse me quippiam de hebraica veritate. Tu autem, o lector, si incredulus es, lege grecos et latinos codices et cum hiis opusculis meis confer.' De sermonis apercione dicit idem ieronimus *ad palmachium*: 'Ecclesiastica interpretacio, eciam si habet eloquij uenustatem, dissimulare eam debet et fugere, ut non ociosis philosophorum scolis paucisque

40-43 *Super Matthaeum (Vetus Interpretatio)* xv, 14; MG 13, 1294 44-46 *Epist. LXI, 1* (347)
 46-50 *Breviarium in Psalmos LXXVII*; M 26, 1044C 50-58 *Epist. 84, 3, 5, 10* 58-60 *Verbum Abbreviatum I*; M 205, 24B-25A 62-65 *Praef. in Libros Samuel et Malachim*; M 28, 557B-558A
 66-69 *Epist. XLIX, 4* (236)

42 eis] ipsis 47 scripturarum] om. | quod — florent] ubi herbae florent | hinc] inde 48 ut]
 unde 49 rosas, lilia] sing. 52 enim] ut aiunt 53 attulerint] attulere 54 Sic et nos] nos
 quoque 57 ut] om. 58 sint] sed add. 60 breuitatique seruire] paraphr. 63 in sacerorum —
 interpretacione] om. 64 Tu — lector] certe 65 meis] om. 66 palmachium] Pammachium

42 propter] per M 43 subducunt] abducunt M 44 multos] om. R ut] et R 48
 nostra] mea R illucque] et illuc R 49 carpatis] erased and corr. P capiat R 53 fauos]
 fauos M 57 multarum] om. M 59 uerbo] libro R 60 meliora] breuiora
 M 61 apercio] apercio M 64 me] om. R quippiam] quispiam R 66 apercione]
 apercione M palmachium] pammachium R 67 habet] habeat M

discipulis sed uniuerso loquatur humano generi.' De interpretis humilitate exemplum habetur in eodem ieronimo *super ysaiam* libro v, ubi dicit: 'Erit, ait propheta, *terra iuda egypto . . . in pauorem*, quod ego transtuli "in festiuitatem." Sed melius reor proprium errorem reprehendere, quam erubescendo impericiam confiteri, in errore persistere.' Hec ieronimus. De modo exponendi et commentariolos faciendi breuiter loquitur ieronimus in *exposicione epistole ad galathas*, dicens: 'Officii mei est obscura disserere, manifesta perstringere, in dubiis immorari.' Hinc et symachus patricius in *epistolari* suo, 'In re,' inquit, 'aperta, piget esse prolixum, . . . in arduis autem immorandum.' Ac, ut dicit hugo, unde supra: 'quidam ita lectionem uel exposicionem confundunt, quod in titulo pene totum librum, quod irrisione dignum est, legunt et incipit tercia lectione expeditunt. Tales,' inquit, 'non alias docent, sed scienciam suam ostentant, et utinam quales michi tales omnibus apparerent.' Hec hugo. hinc et in secundo *mathei* ii dicitur: 'Stultum est ante hystoriā effluere, in ipsa uero hystoria succingi.' Quidam uero sensum actoris non secuntur in exponendo, sed actoris uerba nituntur aptare sensui suo. Et tales, etiam si uera senciunt, 'tamen,' ut dicit augustinus in libro i^o de *doctrina christiana*, 'corrigendi sunt . . . nam asserendo temere, quod non sentit auctor ille, quem legunt uel exponunt, in alia plerumque incurunt, que illi sentencie contexere nequeunt.' Et ut dicit ieronimus ad *paulinum*: 'viciosissimum dicendi genus est deprauare sentencias et ad uoluntatem suam trahere repugnantem scripturam.' Cui consonat illud *hylarii* superius positum. 'Optimus,' inquit, 'lector est, qui dictorum intelligenciam expectat ex dictis pocius quam imponit et refert magis, quam affert, nec id uideri dictis contineri cogit, quod ante lectionem intelligendum presumpserit.' Hec de scribendi exercicio circa dicta uel scripta aliena etc.

70

75

80

85

90

95

70-73 *Comment. in Isaiam* v (206); M 24, 184C 75-76 *Comment. in Epist. ad Gal.* iii (485-486);
M 26, 400C 76-78 *Epist. iv*, 59 78-82 *Didasc.* iii, 6; M 176, 769D 86-89 *De Doctr.
Christ.* 1, xxxvi-xxxvii, 41; M 34, 34-35 89-91 *Epist. liii*, 7 (275) 91-94 cf. p. 35, ll. 55-58

69 humano] hominum 71-72 transtuli — festiuitatem] paraphr. 73 erubescendo] dum
erubesco 78 arduis] eiusmodi 87 corrigendi sunt] corrigendum est | nam] enim | sentit
auctor] sensit 88 legunt] legit | uel exponunt] om. | incurunt] incurrit 89 nequeunt]
nequeat 90 dicendi] docendi

70 exemplum habetur] habetur exemplum R libro v] v^o libro M 71 terra] om. R 73 Hec
ieronimus] om. M 75 in] om. R 76 symachus] symacus R 77 patricius] patrius M
aperta] apta I 78 unde] ubi M 79 lectionem uel exposicionem] expositionem uel lectionem
M uel] aut R quod] om. M 81 non alias] alias non R 82 in] om. I 83 secundo] om. M
mathei] machabei M ante] autem R 84 actoris] autoris R auctoris I 85 actoris uerbal] verba
autoris R auctoris verba I 86 senciunt] sensiunt M 87 sentit] sensit R 88 ple-
rumque] plurimumque I 90 dicendi] om. I uoluntatem] voluntatem R 90-91 trahere
— scripturam] scripturam trahere repugnantem R 93 id iuderij] uideri id Mid videns I 95
dicta uel] om. R

[XIX.] DE EXERCICIO CONTRA PROPRIA SCRIPTA.

Porro circa scripta propria distinguendum est, utrum sint priuata uel publica. Nam priuata sunt, que ad usum proprium fiunt, ut sunt cotidianarum lectionum, collationum, questionum et similiū memorialia, que generaliter ab omnibus scolaribus maioribus sc. ac minoribus fieri conuenit reminiscencie causa. publica uero sunt, que in usus communes veniunt uel uentura sunt, ut sunt libri, tractatus, commentaria, summe et huiusmodi, que solis prouectoribus et sapiencioribus conuenit facere, et in hiis maiorem uerborum ac sensuum diligenciam obseruare. unde symachus in *epistoli* suo: 'Sicut,' ait, 'in uestitu hominum ceteroque uite cultu, loco ac tempori apta sumuntur, ita ingeniorum varietas in familiaribus scriptis negligenciam quandam debet imitari, in forensibus autem acuere arma facundie.' hec symachus. In huiusmodi autem scriptis, id est publicis faciendis seruanda sunt vii, videlicet maturitas, veritas, breuitas, humilitas, temporis et loci opportunitas, libertas, mediocritas, discrecio. Maturitas quidem, ut nemo ante tempus suum talia facere presumat. unde ieronimus *ad rusticum monachum*: 'Ne,' inquit, 'ad scribendum cito prosilia et leui ducaris insania.' Item gaufridus in *poetria noua*:

Non manus ad calatum sit preceps.

veritas autem, quoniam dicit seneca ad lucilium: 'Turpe est aliquid loqui, aliud sentire. Quanto turpius,' inquit, 'aliud scribere, aliud sentire.' breuitas quoque, quoniam, ut dicit plinius ad cornelium tacitum, 'est gravior multis actio breuis.' Item tullius in libro *de amicicia*, 'Omnia,' inquit, 'breuia tollerabilia esse debent, etiam si magna sint.' Item seneca ad lucilium, 'Magni,' inquit, 'artificis est clausisse totum in exiguo.' Propter hoc dicit ieronimus *ad exhomatiū*: 'Epistole breuitas tacere cogit, uestri desiderium loqui.' Siquidem et iuxta cyprianum, ut supra dictum est, 'legentibus quoque breuitas plurimum prodest, dum non intellectum eorum et sensum liber longior spargit, sed subtiliori con-

XIX. 10-13 *Epist. vii*, 9 17-18 *Epist. cxxv*, 18 (945) 18-20 *Poetria Nova* 50
 21-22 *Epist. iii*, 3 (24), 19 23-24 *Epist. i*, 20, 23 24-25 *De Amicitia* 27, 104 25-26
Epist. vi, 1 (53), 11 27-28 *Epist. vii*, 6 (20) 28-31 cf. p. 53, ll. 31-33

XIX. 12 autem] vero 13 acuere] quatere 21 aliquid] aliud 25 sint] sunt
 26 clausisse] clausisse 27 exhomatiū] chromatium 28 cogit] compellit

XIX. 1 written at bottom of folio by different hand P contra] circa RM propria scripta] scripta propria dicendum est R 5 ab] om. R 7 libri] liber I tractatus] et add. I commentaria] commentariola M 9 diligenciam] diligentium I 10 symachus] symacus R 12 autem] om. M 13 symachus] symacus R 13-14 scriptis id est] scripturis ac R 14 seruanda] obseruanda M videlicet] sc. R 19 noua] sua R 21 aliquid] aliud RI loqui] et add. R 25 Item] Eciam R 26 est — totum] clausisse totum est M 27 exhomatiū] chromatium R chromacium M Exhomaniū I

pendio id, quod legitur, tenax memoria custodit.' Denique, sicut dicit petrus cantor parisiensis in libro supra dicto: 'Maxime mouere nos debet ad breuitatem sectandam prolixitatemque vitandam sumptus nimius in uolumina prolixiora transcribendo iactura temporis et tedium, labore corporis in corrigendo, minorque profectus in legendō, dampnum utiliora postponendo uel differendo et ponderositas in deferendo.' Humilitas autem scribentis in quatuor attenditur, videlicet de scriptis propriis non se extollat, ut eis auctoritatem non presumat, ut hec ab aliis corrigi pacienter, immo amabiliter sustineat et ut alienis non inuidet. De primo dicit ambrosius *ad sabynum*: 'Nescio, quomodo preter imprudencie caliginem que me circumfundit, unumquemque fallunt scripta sua, et ut filij etiam deformes delectant, sic eciam scriptorem indecori sermones sui palpant.' Hinc eciam dicit hugo de sancto uictore: 'Fabula dicit omnes bestias fetus suos ioui probandos presentasse, inter quas et symia deformem natum trahens risu omnium castigari non potuit, quin suum ceteris anteferret. Ingenitum est enim omni animanti amare, quod genuit. De corde sensus nascitur et amant corda fetus suos adeo, ut sepe animus peruersus in conspectu summe veritatis tortuosum et prauum et risu omni dignum sensum suum commendare non erubescat.' hec hugo. De secundo dicit plinius in prohemio libri sui *de historia naturali*: 'Res ardua est uetustis nouitatem, nouis dare auctoritatem, obsolitis nitorem, obscuris lucem, fastiditis graciam, dubiis fidem.' De tertio dicit idem plinius ad notonium romanum: 'libro quem misi tibi . . . annota, que putaueris, corrigenda! Ita enim magis credam tibi cetera placere, si quedam cognouero displicuisse.' De quarto symachus, ubi supra, 'Mediocribus,' inquit, 'scriptis amicorum benignitas scit fauere, aliorum autem inuidia nescit ignoscere.' Hec de humilitate. De libertate dicit ieronimus *ad matrem et filiam*: 'Obsecro, ut si mordacius aliquid scripsero, non tam mee credatis austeritatis esse quam morbi uestri. Putride carnes ferro curantur et cauterio.' Alibi quoque dicitur, quod veritas neminem palpat, cui consonat et illud ouidii in libro *tristium* primo:

32-36 *Verb. Abbr.* II; M 205, 27D 40-43 *Epist.* XLVIII, 2 (990); M 16, 1152A 43-49 *Mis-*
cellanea I, Tit. III; M 177, 481BC 50-52 *Historia Naturalis*, Praef. 15 53-55 *Epist.*
 III, 13, 1, 5 55-57 *Epist.* V, 85 58-60 *Epist.* CXVII, 2 (783) 61-62 *Trist.* I, 1, 43
 32 debet] deberet 33 sectandam] assequendam [prolixitatemque vitandam] om. 41 et] atque
 42 indecori] indecores 44 et] om. 51 est] om. [obsolitis] obsoletis 53 libro] librum
 57 autem] om. 58 aliquid] quippiam 59 credatis] putetis [uestri] om.
 31 sicut] qz add. I 32 parisiensis] pariensis P mouere — debet] mouere debet nos R nos mouere
 debet M 36 differendo] et add. R deferendo] differendo R deserendo M 37 scriptis] scripturis R
 38 auctoritatem] necessitatem M 41 circumfundit] circonfodit R 42 eciam] et add. R scrip-
 torem] scriptori M 44 symia] symea RMI 45 castigari] castigare R 46 anteferret] auferret
 R 51 auctoritatem] et add. R obsolitis] aboletis I 53 notonium] vocem R libro] librum M
 misi tibi] misit R quel quem R 54 tibi cetera] cetera tibi R 55 quarto] dicit add. R 61 et] om. M

Debet carminibus omnis abesse metus.

De temporis oportunitate dicitur *ecclesiastico* xxxviii: 'Sapienciam scribe etiam in tempore vacuitatis.' De loco dicit ouidius, ubi supra:

65

Carmina secessum scribentis et ocia querunt.

De mediocritate dicit ennodius: 'Superflua scribere res est iactancie, necessaria reticere contemptus.' Hinc et seneca ad lucilium: 'Quatuor milia librorum dydimus gramaticus scripsit, qui utique miser esset, si tam multa superuacula etiam legisset. In hiis libris de patria homeri

70

queritur, de uera enee matre, et alia, que dediscenda erant, eciam si scires.'

Hec seneca. De discrecioне dicit symachus, ubi supra: 'In re aperta piget esse prolixum, in arduis autem rebus multum ualet longior diligencia.' hec symachus. Magis autem decet, si scribat aliquis ab alio

75

rogatus quam motu proprie uoluntatis ductus. Illud enim ascribendum humilitati uel obediencie, hoc autem plerumque presumpcioni ascribitur uel superbie. Ceterum, ut ait ouidius in libro *de ponto*:

scribentem iuuat ipse fauor minuitque laborem

Cumque suo crescens pectore feruet opus.

Idem in libro de tristibus 1º:

80

Carmina proueniunt animo deducta sereno.

[XX.] DE EXERCICIO IN DISPUTACIONE UEL INQUISICIONE.

Hec de modo legendi, meditandi, scribendi dicta sunt, quibus studentes excentur et per eorum laborem ac sedulitatem naturalis sensus excolitur. Quibus etiam additur quartum, scil. inquisicionis siue disputacionis exercitium, quo veritas inquirendo discutitur ac melius elucidatur.

5

In hoc exercicio tria sunt necessaria, sc. recta disputancium intencio et ordo et modus siue moderacio. Intencio quidem dirigenda est, ut non fiat ad inanem gloriam uel ad obuiacionem sed ad veritatis inquisitionem uel ad exercitacionem uel eciam quod ad theologos pertinet, ad fidei confirmationem uel ad morum edificationem. De primo dicit augustinus in libro *soliloquiorum* 11º, quod 'ueritas melius queri non potest quam

64-65 *ibid.* 1, 1, 41

p. 67, ll. 76-78

66-67 Ennodius, 1, 2

76-78 *Pont.* III, 9, 21-22

67-70 cf. p. 54, ll. 60-63

79-80 *Trist.* 1, 1, 39

71-73 cf.

78 Cumque suo] cum quasso

63 dicitur] in add. M ecclesiastico] ecclesiastici R 64 etiam] om. R et I vacuitatis] natitatis
(?) P natitatis I 66 res] om. I 69 superuacula etiam] et superuacula R homeri] legitur
add. R 74 ascribendum] est add. RI

XX. 10-12 *Soliloquia* II, 7, 14; M 32, 891

XX. 1 inserted by different hand P uel] in add. M 3 et — sedulitatem] eorumque labore ac
sedulitate R excolitur] extollitur R 6 tria sunt necessaria] necessaria sunt tria R 9 quod]
quo R fidei] fidei R

interrogando uel respondendo.' De secundo dicit prosper *de uita contemplativa* in prologo: 'Tractacio questionum, etsi non instruit inuenientis, quod querit, animum, exercet tamen querentis ingenium.' De tercia dicitur in *prima canonica* petri III: 'Dominum,' inquit, 'sanctificate in cordibus uestris, parati semper ad satisfaccionem omni poscenti uos rationem de ea, que in vobis est fide et spe.' Similiter et in *epistola pauli II ad corinthios* x: 'Arma,' inquit, 'nostre milicie non carnalia, sed potencia deo ad destructionem munitionum, consilia destruentes et omnem altitudinem extollentem se aduersus scienciam dei et in captitatem redigentes omnem intellectum in obsequium christi.' Iterum *ad tytum* primo precipit apostolus episcopum talem esse, qui potens sit exhortari in doctrina sana et contradicentes reuincere. ut enim dicit ieronimus *ad paulinum*, 'sancta rusticitas solum sibi prodest et quantum edificat ex uite merito ecclesiam christi, tantum nocet, si destruentibus non resistat.' De hoc eciam dicit hylarius in libro *de trinitate* primo: 'Parum est in rebus ad salutem maxime necessariis ea sola, que propria sunt, ad fidei satisfaccionem afferre. Nam plerumque blandientes sensum fallunt dictorum nostrorum inexplorate asserciones, nisi eciam propositionum aduersarum demonstrate inanitates fidem nostram in eo ipso, quod ridicule esse arguantur, affirment. . . . Itaque lis hereticorum fides nostra est.' Hec hylarius. De quarto dicit prosper, unde supra: 'Hoc specialiter doctor ecclesiasticus elaboret, quo fiant, qui eum audiunt, sanis disputacionibus meliores, non vana assentacione fautores.' Secundum, quod in disputacione requiritur, est ordo rectus, videlicet artis principia quilibet intelligat uel credat et firmiter supponat, prius quam de illa disputare incipiat. Nam ut dictum est supra, nemo secundum aristotilem potest in aliqua arte proficere sine principiorum eius noticia et in qualibet facultate discentem primitus oportet credere. At quidam garruli etiam de artibus, quarum nec nouerunt principia, non solum conantur disputare, sed eciam presumunt determinare. Contra quos di-

12-14 Julianus Pomerius, *De Vita Contempl.*, Prol. 2; M 59, 416B 24-26 Epist. LIII, 3 (272)
 26-32 *De Trin.* I, 29, 26; M 10, 42D-43A, 41B 32-34 Julianus Pomerius, *De Vita Contempl.*
 I, 23; M 59, 439A 38-39 cf. p. 41, ll. 44-46, and p. 32, ll. 50-51

XX. 14 tamen] saltem 28 Nam] quia 29 fallunt] fallant 31 quod] ipsae
 add.

12 uel] ac R 13 non] om. R 14 querentis] conquerentis R 17 rationem]
 ratione P 19 consilia] concilia R 21 Iterum] Item M 22 episcopum — esse] talem
 esse episcopum R potens sit] possit R 24 solum] om. R 26 trinitate] ciuitate dei R
 27 ad — maxime] sc. maxime ad salutem R 29 nostrorum] modorum R inexplorate] affec-
 tiones add. M 31 ridicule] ridicule M affirment] affirmant R 32 unde] ubi R
 38 aristotilem] aristotelem RI 39 primitus oportet] oportet prius R quidam] quidem R
 40 garruli] garrulitate M nouerunt] nouerint R

cit orator fabius, in epistola *ad pannachium* ut recitat ieronimus, 'felices,' inquit, 'essent artes, si de illis soli iudicarent artifices.' Maxime uero in theologia necessarius est ordo, unde dicit ieronimus *contra luciferianum*: 'Ridicula est penitus assercio ante de fide disputare quam credere.' Hinc et augustinus in libro *de trinitate* xxº: 'Querentem,' inquit, 'de diuinis nemo iuste reprehendit, si tamen in fide firmissimus querat, quod aut nosse aut eloqui difficillimum est. Affirmantem uero cito iuste reprehendit, quisquis melius uidet uel docet. . . . Tutissima ergo querendi intencio est . . . que a fide proficiscitur. Certa namque fides utcumque inchoat cognitionem. cognitio uero certa non perficietur nisi post hanc vitam . . . Sic ergo queramus quasi inuenturi, sic inueniamus quasi quesituri. *Cum enim consummauerit homo, tunc incipit.*' Hec augustinus. Tercium, quod in disputacione queritur, est modus siue moderacio, sc. ut fiat cum modestia et grauitate, secundum illud clementis in *itinerario* libro IIº: 'Cum quiete,' inquit, 'et ordine veritas requiratur. Non nulli siquidem in disputacionum certamine, ubi errorem suum senserint confutari, causa perfugii mox conturbare incipiunt et mouere lites, ne palam fiat omnibus, quod superantur. Et propter hoc ego frequenter exoro, ut cum omni pacientia et quiete indago disputacionis habeatur, ut, si forte aliquid minus recte dictum uidetur, id repetere et apercius liceat explanare. Solet enim interdum aliter dici quid, et aliter audiri, dum aut minus lucide profertur, aut minus vigilanter aduertitur. Et ob hoc cupio pacienter audiri sermonem, ut nec alter alteri subripiat, nec sermonem dicentis intempestiuus sermo contradicentis irrumpat. Neque ergo reprehendendi studium geramus, sed liceat, ut dixi, minus plane dicta repetere, ut examinacione iustissima clarescat ueritatis agnicio. Scire namque debemus, quia, si quis a ueritate uincatur, non ipse uincitur, sed ignorancia, que in eo est, demon pessimus, quam, qui effugare potuerit, palmam salutis accipit.' hec beatus petrus. Hinc et ambrosius *super epistolam IIº ad thymoth.* IIº: 'Inter seruos dei debet esse collacio, non altercacio.'

42–43 *Epist. LXVI*, 9 (400); cf. *Instit. Orat.* XII, 10, 50 44–45 *Contra Luciferianos* 12 (184); M
23, 167A 46–53 *De Trin.* IX, 1, 1; M 42, 959, 961 53 Cum — incipit] *Ecli.* xviii, 6
55–70 (Pseudo-)Clement, *Recogn.* II, 24, 25; MG I, 1261BC 70–72 *Comment. in Epist. II ad Timotheum* II (308); M 17, 490C

42 pannachium] pammachium 48 iuste] iusteque 49 querendi] quaerentis 50 namque] enim
52 quasi] tamquam 58 mox] continuo 59 propter hoc] propterea 60 ut] et add. 64 audiri]
haberi | nec] neque 65 irrumpat] interrupat [ergo] om. 68 namque] enim 69 eo est] ipso
est, quae est

42 pannachium] pammachium RM ut] inserted above line by different hand P om. R 43 soli] solis R
45 est penitus] penitus est R 46 xxº] ixº R x M 47 tamen] tantum R 48 eloqui] loqui R
50 utcumque] utramque M 51 uero] vera I 53 consummauerit homo] homo consummaverit R
consummauerit hoc M 61 uidetur] videatur M 62 aliter dici] dici R aut] autem R
63 lucide] nitide I hoc] om. M 64 subripiat] surripiat M 66 studium] spacium R geramus]
queramus R dixi, minus] diximus I 69 eo] ipso R 72 altercacio] altricacio M

[XXI.] DE CONTENCIONE VITANDA IN DISPUTACIONE.

Disputacio ergo contenciosa uiris maturis ac modestia reprobabilis est et odiosa. et tamen uix hodie inuenitur e multis milibus unus in disputacione modestus, sed omnes fere contendunt et dimicant et ideo pocius veritatem turbant quam elucidant. Quod maxime facit inanis glorie sectatio vel ignorancie dissimulacio. ut enim dicit hugo in libro *de institutione nouiciorum*: 'dum pre aliis superbe sapientes uolumus uideri, erubescimus uel ignoranciam nostram ab aliis argui uel aliorum sapienciam quasi ad nostram depressionem approbari. Sicque non nunquam contra conscientiam nostram uel nostrum errorem impudenter deffendimus uel alterius ueritatem maliciose impugnamus. Hec est *sapiencia carnalis et dyabolica*, que uersuta est atque maligna, illas solum astucie uias exquirens, quibus possit suum errorem tegere et alienam veritatem quamuis manifestam in opinione stultorum et insipientium hominum deprauare. Sed non talis sapiencia, que desursum uenit, que nescit semetipsam eciam contra veritatem diligere, semper parata uel bonum, quod habet, non habentibus humiliter impendere, uel bonum, quod non habet, ab habentibus libenter petere, uel malum, quod sustinet cum aliis, coram aliis ueraciter accusare.' Hec hugo. Hinc et beatus petrus in epistola *clementis III^a*, 'Proprium,' inquit, 'est ignorancie uicum, ut confutantem se ueritatis lucem habere non ferat de proximo. . . . Qui uero scienciam ueritatis accipiunt, quia bonitatis plena est, tanquam a bono deo datam, si fieri potest, cum omnibus eam communem habere cupiunt.' Hec ille. hinc et aristotiles in libro *topycorum VIII^a*, 'Qui litigatorie,' inquit, 'interrogat, praeue disputat, et qui eciam in respondendo non concedit, quod videtur.' Econtra ieronimus in *epytasio neopociani* specialiter commendat eum de modestia interrogandi ac respondendi, dicens: 'Sermo eius et omne conuiuum erat de scripturis aliquid proponere, libenter audire, uereconde respondere, recta suscipere, praua non acriter confutare, disputantem contra se magis docere quam vincere.' Hec ieronimus. Itaque in disputando uitanda est contencio, que sic describitur:

XXI. 6-19 *De Institutione Noviciorum vi*; M 176, 931D-932A 11-12 *sapiencia — maligna* Iac. III 19-23 (*Pseudo-*)Clement, *Opera Dubia, Epist. iv*; MG 1, 502D-503A 24-26 *Topica VIII*, 11, 161, 2-4 26-30 *Epist. ix*, 10 (338)

XXI. 12 atque] et | solum] solummodo 13 tegere] legere 15 talis] est add.
16-17 uel bonum — impendere] om. 21 uero] om. 28 et] per add.

XXI. 1 written at bottom of folio by different hand P vitanda] intenta I in] omni (?) M 2 ergo] om. I reprobabilis] vituperabilis M 3 uix hodie] hodie vix R 6 sectatio] affectatio I dissimulacio] similacio R 14 hominum] om. R 20 ut] et dotted under add. P et add. M 22 scienciam ueritatis] veritatis scienciam M bonitatis — est] plena est bonitatis R deo] dicto R 24 aristotiles] aristoteles RI litigatorie] litigatorem R inquit] om. M 25 in] om. M 26 neopociani] nepociani MI commendat] recommendat R 27 ac] et R

Contencio est improba et litigiosa uel proterua contra aliquem altercacio. In disputacione contenciosa inueniuntur vii mala. Primum est superbia, que est appetitus proprie excellencie. ut enim dicit augustinus in libro *de doctrina christiana* III°, ‘uerbis contendere est non curare quomodo error ueritate vincatur, sed quomodo tua dictio dictioni alterius preferatur.’ Secundum est inanis gloria, quia, ut dicit quintilianus libro II°, ‘non bona conscientia, sed uictoria litigantis est premium.’ Hinc et ambrosius in libro *de incarnatione christi*: ‘Hec est dyaleticorum gloria, si videantur expugnare uerbis et refellere veritatem. Econtra uero definicio fidei est, ut ueritas, non uerba pendantur. Denique uerba philosophorum excludit simplex ueritas piscatorum.’ Hec ambrosius. Tercium est stulticia, quoniam, ut ait clemens, ubi supra, ‘proprium est ignorancie uicum, ut confutantem se ueritatis lucem non ferat habere de proximo.’ Item ieronimus *contra luciferianum*: ‘Quidam,’ inquit, ‘loquaces pocius quam facundi, cum disputare nesciant, tamen litigare non desinunt.’ Hinc et sydonius in *epistolari* suo libro V^o: ‘ydiotarum . . . est sicut facile vinci, ita difficile conpesci.’ ut ergo dicit cato:

Contra uerbosos noli contendere uerbis.

50 Sermo datur cunctis, animi sapiencia paucis.

Et ut ait horacius in libro *epistolarum*:

Alter rixatur de lana sepe caprina.

Quartum est proteruia, que sic describitur: ‘proteruia est subitaneo motu et absque ratione in uerba obiecta prorumpere.’ Contra quod dicit philosophus: ‘ad summam tocius discipline tardiloquum, rariloquum, submissa uoce loquentem iubeo te esse. Caput enim mouere, brachia torquere, digitos extendere, pedes supplodere, totumque corpus conutere, quid aliud est nisi similitudo insanie teque pugili similem ostendere.’ hec ille. Quintum est conscientie turbacio. unde ambrosius super *epistolam primam ad tytum* II°: ‘Noli, inquit apostolus, uerbis contendere etc. . . . Necessae est enim, ut contencio aliquid extorqueat, immo multa, que dicantur contra conscientiam, ut intus in animo veritatem perdat, foris uictor abscedat. Nemo enim patitur se uinci, licet sciat

34-37 *De Doctr. Christ.* IV, xxviii, 61; M 34, 119 37-38 *Instit. Orat.* II, 15, 32 39-42 *De Incarn.* IX, 89 (723); M 16, 840C 43-45 cf. p. 73, II, 19-23 45-47 *Contra Luciferianos*
11 (183); M 23, 166A 47-48 *Epist. VII*, 14; M 58, 583D 48-50 *Disticha* I, 10 51-52
Epist. I, 18, 15 53-54 Ambrose? Cf. *Speculum Doctrinale* V, 171 55-59 Petrus Cantor,
Verb. Abbr. V; M 205, 35B 59-65 *Comment. in Epist. II ad Tim.* II (308); M 17, 490C

40 Econtra] Et contra 60 contendere] pugnare 62 dicantur] dicuntur | veritatem] om.
32 altercacio] altricatio M 35 III°] III° R 39 in] om. R dyaleticorum] dyalecticorum RI
41 definicio] diffinicio RMI pendantur] pandantur R 43 stulticia] stulcia M 45 loquaces]
sequaces I 46 nesciant] nesciunt R 51 horacius] oracius RI 56 iubeo te esse] te esse
iubeo M te iubeo esse I 59 hec ille] om. M 60 primam ad tytum] II ad Timoth. I
II°] III° M 63 perdat] et add. R

vera esse, que audit . . . Collacio ergo inter seruos dei debet esse, non altercacio.' Hec ambrosius. Sextum est ueritatis impugnacio, quia, iuxta ambrosium, 'contencio est impugnacio veritatis per confidenciam clamoris.' Hinc et lactancius in libro *de beata uita*, 'Qui contradicendi,' ait, 'studio insaniunt, dum sua eciam falsa defendunt et aliorum eciam uerba subuertunt.' Septimum est intelligentie obscuracio, quia, sicut in *prouerbiis* senece dicitur, 'nimium altercando ueritas amittitur.' Propter hec omnia mala, que frequenter incident in disputacione, uoluit augustinus in *soliloquii* secum quasi per dyalogum pocius quam cum alio disputare. unde dicit ibidem libro 11º: 'Cum veritas melius queri non possit quam interrogando et respondendo et vix inueniatur aliquis, quem non pudeat conuinci disputacione, eoque pene semper eueniat, ut rem bene inductam ad discuciendum inconditus peruicacie clamor explodat eciam cum laceracione animarum plerumque dissimulata interdum et aperta; pacatissime, ut opinor, et comodissime placuit a me ipso interrogatum michique respondentem uerum querere, ut nichil sit, quod verear, sicubi me temere illigauit redire atque resoluere.' hec augustinus.

65

70

75

80

[XXII.] DE OPPONENDI ET RESPONDENDI CAUTELA ET MODERACIONE.

Sciendum preterea, quod alie sunt cautele opponentis et alie respondentis. Cauere debet opponens primo quidem, ne proponat inutiles questiones. unde ieronimus *super epistolam ad tytum*: 'quid michi prodest scire, quot annis matusalem uixerit, quo etatis anno salomon coniugem duxerit. De huiusmodi rixe sunt inutiles et vane . . . que tamen speciem habent sciencie, sed nec dicentibus nec audientibus prosunt.' Hinc et hylarius *de trinitate* libro 1º: 'Capciosas et inutiles philosophie questiones fides constans respuit . . . nec secundum sensum communis intelligencie deum retinens, nec de christo secundum elementa mundi decernens.' Iterum cauere debet superfluas rerum apertarum probaciones. unde

66-67 Walahfrid Strabo, *Glossa Ordinaria, Epist. ad Romanos* 1; M 114, 474A 67-69 *Diz. Instit.*
vii, 7; M 6, 759A 70 Publilius Syrus, *Sentent. 416*; ed. Friedrich 73-80 *Solil. II, 7, 14;*
M 32, 891

64 esse que] quae 68 et] om. 74 aliquis] quisquam 75 disputacione] disputantem 77 animarum] animorum 79 ut] quare | sit, quod verear] est, quod vereare 80 me] te | illigauit] illigasti
64 ergo] igitur M 76 explodat] explorat I 77 dissimulata] dissimilat I 78 comodis-
sim] commodissime RMI me ipso] memetipso I 79 nichil] quod add. M 80 illigauit]
alligauit RI

XXII. 4-7 *Comment. in Epist. ad Tit. III* (736); M 26, 596B 8-10 *De Trin. I, 15*; M 10,
34B

XXII. 6 duxerit] sortitus sit 9 nec] non 10 nec] neque

XXII. 1 written at bottom of folio by different hand P et] ac I 4 michi prodest] prodest
michi M 5 quot annis] que R quid annis M quo] quo M 6 vane] vacue R 8 1º]
om. R 11 probaciones] conprobaciones I

quintilianus libro quinto *de oratoria institucione*: 'In rebus apertis tam stultum sit argumentari quam in clarissimum solem mortale lumen afferre.' Iterum obscuras proposiciones. unde idem ibidem: 'Quod rei alterius illustrande gracie assumitur, clarius esse debet eo, quod illuminat.' Item falsas et improbables assumptiones. ut enim ait idem in libro *causarum causa xvii*^a: 'necessere est contenciosius loquaris, quicquid probare non possis, et affirmationem sumit ex homine, quicquid non habet ex veritate.' Item sophisticas conclusiones, quia, qui sophistice loquitur, odibilis erit, ut legitur in *ecclesiastico xxvii*. Hinc et seneca ad lucilium, epistola *XLVIII*^a: 'Nisi uaferrimas interrogaciones struxero et conclusione falsa mendacium a uero nascens astruxero, non potero a fugiendis petenda secernere. Pudet me in re seria senes ludimus. "Mus sillaba est. Mus autem caseum rodit, ergo sillaba caseum rodit." Putas me nunc istud non posse soluere. Quid michi ex ista sciencia periculum imminet, quod inconmodum est? . . . O pueriles inepcias . . . quid michi lusoria ista conponis? . . . Non est iocandi locus . . . aperta decent et simplicia bonitatem.' Item in diuinis cauere oportet subtile philosophorum et fucatas oratorum raciones. unde ieronimus in libro *de tribus questionibus ad damasum*: 'De scripturis diuinis disputantem non decet aristotilis argumenta conquirere, nec ex flumine tulliane eloquence duendus est riuulus, nec aures quintiliani flosculis et scolari declamacione mulcende, sed sit loquacio pedestris et cotidiane similis, que sensum rei edisserat, . . . non . . . uerborum compositione frondescat. Sint alii diserti, laudentur, ut uolunt, et inflatis buccis spumancia uerba trutinent. Michi sufficit sic loqui, ut intelligar et ut de scripturis disputans, scripturarum imiter simplicitatem.' Hec de opposicione. In responsione autem, ut dicit aristotiles, duo necessario vitanda sunt, sc. ponere, quod non oportet, et positum non seruare, sicut oportet. Alibi quoque dicit,

12-14 *Instit. Orat.* v, 12, 8 14-15 *ibid.* viii, 3, 73 16-19 (Pseudo-)Quintilian, *Declamationes xviii*, 6 20-28 *Epist.* v, 7 (48), 5-6-7-8, 12 29-37 *Epist.* xxxvi, 14 (468)
 38-39 *Topica viii*, 4, 159a, 22-23 39-41 *De Soph. Elench.* 1, 165a, 24-26

14 afferre] inserre 15 gracie] gratia 17 quicquid] quod 22 astruxero] adstrinxero
 23 re] tam add. 24 Putas] puta 25 istud] istuc | Quid] quod | sciencia] inscientia 26 est] om.
 30 scripturis diuinis] Hebraicis litteris 31 tulliane] tulliano 35 inflatis] flatis
 36 et] om.

12 libro — institucione] de oratoria instruccione libro v^o R 13 argumentari] argumentum M
 augmentari I mortale lumen] lumen mortale M 14 Iterum — proposiciones] om. R 15
 gracie] gracia M 17 causa xvii^o] capitulo xvii R 20 in] om. I xxvii] xxxvii^o R 21
 uaferrimas] om. R interrogaciones] conclusiones M et] a R 23 re] tam add. R senes] senex R
 24 Putas] puta RMI me] soluere add. I 25 non] om. R 26 michi] autem R om. M 27
 lusoria ista] ista lusoria R est] michi add. R iocandi] iocundi M 29 fucatas] fugatas R 30
 damasum] damasium P 31 aristotilis] aristotelis J 32 declamacione] deflamacione R
 33 sensum] se'usum P se usum I 34 Sint] Sicut R 36 et] om. M disputans] disputatis M
 scripturarum] scriptorum R 38 aristotiles RI

quod opus scientis est non mentiri, de quibus nouit, et posse manifestare
 mencientem. Aliter autem respondenti agendum est contra curiosum
 inquisitorem, aliter contra insidiatorem uel temptatorem siue calump-
 niatorem, aliter contra veritatis inuestigatorem, aliter contra hereticum
 et deceptorem. Cum curioso siquidem agendum est eius curiositatem
 uel temeritatem prudenter eludendo. unde clemens in *epistola ad omnes*
fideles: 'Si quis,' ait, 'peccatis inuolutus et inquinatus . . . ingesserit se et
 prouocauerit nos dicere, que illum minus recte agentem non oporteat
 audire, prudenter eum debemus eludere.' Nam nichil omnino respondere
 auditorum cause utile non videtur, ne forte estiment nos responsonis
 penuria declinare certamen et fides eorum ledatur. Hinc et beda *super*
marcum libro III°: 'Duas ob causas maxime sciencia veritatis est occultanda
 querentibus, videlicet cum is, qui querit, aut minus capax est ad intelli-
 gendum, quod querit, aut contemptu uel odio ipsius veritatis indignus est,
 cui debeat aperiri, quod querit.' Cum insidiatore uel temptatore agen-
 dum est eius uersicias uel insidiarum uias obstruendo. unde cum iudei
 domino insidiantes dicerent: 'in qua potestate hec facis?' respondit:
 'uos et ego etc.,' ut legitur mathei xxi^o. quod sic exponit crisostomus in
 secundo libro *super matheum*: 'Sciens,' inquit, 'dominus inconuertibilem
 eorum maliciam, proposuit eis questionem undique catheratam, non ut
 audientes respondeant, sed ut impediti non interrogent.' Interrogantem
 enim oportet docere, temptantem autem quocumque modo retundere et
 obiectionis illius astuciam racionabili percussione confundere et non ei
 ueritatem mysterii publicare. Sic etiam, ut dicit ieronimus *super ma-*
theum III° libro, 'pharisei temptauerunt eum querentes, si liceret homini
 dimittere uxorem suam quacumque ex causa, . . . ut sc. quasi cornuto eum
 teneant sillogismo et quodcumque responderit, capioni pateat . . .
 Ipse autem responsonem sic temperat, ut decipulam transeat. . . . Alibi
 quoque sacerdotibus insidiosam ei questionem de potestate sua re-
 spondit: "Baptismus iohannis e celo erat an ex hominibus?" . . . Hoc
 est quod uulgo dicitur: "Male arboris nodo clavus aut cuneus infigendus

45-48 (Pseudo-)Clement, *Opera Dubia*, Epist. III; MG 1, 499D 50-54 In Marci Evangelium
Expositio III, 11; M 92, 249B 55-60 Incerti Auctoris *Opus Imperfectum in Matthaeum* XXXIX, 25;
 MG 56, 848 63-71 *Comment. in Evangelium Matthaei* III (144, 169); M 26, 133D, 134A, 154D-155A

46 Si quis] vero in his quae palam sunt | et] permanet 47 illum] eum 64 temptauerunt —
 querentes] paraphr. | liceret] licet 65 quacumque ex] qualibet | sc. om. 67 Ipse autem]
 Igitur Dominus 67-68 Alibi — respondit] paraphr. 70 Male] malo | nodo] malus add.

48 mentiri] metiri R 44 siquidem] om. R 47 que] quem M illum] illam R non] om. M 48
 eum debemus] debemus eum R 49 non] om. R estimant] existiment R 54 debeat] debet M debe-
 tur I uel] aut R temptatore] temptare I 56 hec] hoc I 57 et] om. M mathei] Matheo M 60 in-
 terrogant] interrogant I 61 enim] aut M autem] aut M quocumque modo] quocummodo M
 retundere] recondere M 63 mysterii] ministerij R dicit] ait R 64 III° libro] libro III RI 66
 teneant] tenerent I pateat] pateret I 67 decipulam] decipulam R 68 potestate sua] sua
 potestate M

est." Hec ieronimus. Hinc et *glosa super marchum xi*, 'cum,' inquit, 'cornuto sillogismo coartati respondissent, "nescimus," ait dominus, "neque ego dico uobis, in qua potestate hoc facio." Ibi dicit *glosa ieronimi*: 'Hic cum peruerso perueritur deus.' Hoc est: sicut illi peruerse querebant, sic et ipse econtra peruerse respondit, id est oblique, non tamen dolose, sed prudenter, iuxta illud salomonis in *proverbiis xxvi*: 'Responde stulto iuxta stulticiam suam, ne sibi sapiens esse videatur.' Cum veritatis inuestigatore agendum est in pace, cum eo tractando uel conferendo pocius quam altercando, iuxta illud ambrosii *super II epistolam ad tytum*: 'Collacio debet inter seruos dei esse, non altercacio . . . Nec enim congruit unius fidei uiros contendere, sed in tractatu se inuicem pati et bonis dictis consentire. Si quid autem improbabile uidetur, cum pace dissimuletur.' Hec ambrosius. Porro cum heretico uel deceptore agendum est viriliter ei resistendo. unde ibidem, 'Si uero,' inquit, 'catholicus contra hereticum disputat, semper de conscientia uerba emittat, nec impia uerba coram se depromi paciatur.' Ecce de modo disputandi et hec de litterali eruditione incipiencium et exercitacione proficiencium dicta sufficiant.

[XXIII.] DE MORALI PUERORUM INSTRUCCIONE.

At uero litterarum erudicioni morum eciam instructio copulanda est, quia sciencia sine uirtute uel moribus bonis non solum non prodest, sed eciam obest. Quod enim non proposit, lactancius in libro *de uero cultu* sic ostendit: 'Sicut in itinere,' inquit, 'celebrando nichil prodest uiam nosse, nisi conatus ac uires ambulandi suppetant, ita ueri sciencia nichil prodest, si uirtutes proprie deficiant.' Quod eciam obsit, dicit beatus bernardus, ubi supra: 'Sciencia, ut legitur, si caritatis igne decocta non fuerit, inflat, quantum et cibus indigestus malos humores generat corpusque non nutrit, sed pocius corrumpit.' Hec autem duo inuicem coniuncta, sc. uirtus et sciencia, se iuuant inuicem et hominem faciunt sapientem. unde lactancius in libro *de falsa sapientia*: 'Virtus,' inquit, 'cum sciencia

73-74 (Pseudo-)Jerome, *Comment. in Evang. secundum Marcum xi*; M 30, 623B 79-83 *Comment. in Epist. II ad Tim. ii* (308); M 17, 490C 84-86 *ibid.*

74 perueritur] subvertitur 81 contendere] habere contentionem 82 pati] patientur | consentire] consentiant 85 catholicus — disputat] parapr. 86 coram se] om.

73 hoc] hec RM 76 salomonis] om. I proverbiis] om. M 77 esse] om. M 80 debet] esse add. M esse] om. M 83 dissimuletur] dissimileetur R 86 impia] ipsa I coram se] om. M 87 incipiencium] insipiencium R 87-88 et exercitacione proficiencium] om. M

XXIII. 4-7 *Div. Instit. vi*, 5; M 6, 651A 7-10 *Serm. in Cant. xxxvi*, 4; M 183, 969A
12-17 *Div. Instit. III*, 8, 11; M 6, 369B, 376AB

XXIII. 6 ueri] vero 7 uirtutes — deficiant] sing.

XXIII. 1 written at bottom of folio by different hand P 2 At] Hac R Ut M 4 proposit] prodest M 6 ueri] viri I 7 beatus] om. M 8 caritatis] caritas R 11 sciencia] sapientia R se — inuicem] inuicem se iuuant R

coniuncta est sapiencia . . . Naturam etenim hominis deus hanc uoluit esse, ut duarum rerum cupidus et appetens esset, scil. religionis et sapientie. Sed homines ideo falluntur, quoniam aut religionem suscipiunt omissa sapiencia, aut sapientie soli student religione omissa, cum alterum sine altero uerum esse non possit.' Hec lactancius. Igitur in utroque studere debent a puericia et in utroque pueris est erudicio necessaria. Nam in utroque, sicut dictum est supra, tunc maxime hominis etas est informanda, dum adhuc mollis ac tenera existit et precipientibus uel eruditibus facilime cedit. Verum et in eruditore morum oportet, ut sit morum honestas et in erudiendis humilitas. Nam si eruditior in se bonis moribus careat, apostolum audiat *ad romanos* 11: 'Confidis,' ait, 'te ipsum esse ducem cecorum, eruditorem insipientium, magistrum infancium. Qui ergo alium doces, te ipsum non doces.' Ac si diceret: abusio nimia hec est. ut enim ait seneca ad lucilium: 'hoc exigit . . . philosophia, ut ad legem suam quisque uiuat, nec ab oracione vita dissenciat . . . maxime, quia hoc est officium et indicium sapientie, ut uerbis opera concordent et ipse homo sibi par idemque sit ubique . . . Ille promissum suum implet, qui et cum uideas et cum audias illum, idem est.' Hec seneca. Hinc et prosper, ubi supra:

Non prodest cuiquam solis bona dicere uerbis,
impia mens habeat, quod bene lingua sonat.

Nam fari recte miserum est, et uiuere prae,
dampnat nota malum regula iusticie.

De hoc autem plenius dictum est superius. Erudiendus quoque sine humilitate non potest erudicionem morum ab alio competenter suscipere. Nam, ut dicit hugo in libro *de institucione nouiciorum*, 'sicut cera, nisi prius emollita fuerit, formam non recipit, sic et homo quidem per manum actionis alienae ad formam virtutis non flectitur, nisi prius per humilitatem ab omni elationis et contradictionis rigore molliatur. Neque enim per exemplum alterius aliquando in melius reformari poterit, qui adhuc per elacionis uicum et aliena bona oppugnat et sua mala deffendit.' Hec hugo. Itaque formanda est etas pueri, iuxta illud ouidii *de arte* 1º:

26-30 *Epist. II, 8 (20), 2; 75, 4*
Novit. VII; M 176, 932D-933A

31-35 *Epigrammata* 6; M 51, 501A
44-45 *Ars Amatoria* 1, 10

38-43 *De Instit.*

14 scil.] *om.* 15 quoniam] *quod* 27 nec ab oracione] *ne orationi* 27-28 maxime
quia] maximum 28 est] *et add.* 28 et³] *ut* 29 homo] *om.* [implet] implevit
33 impia] ni pia

13 coniuncta] iuncta R 14 et — esset] *esset et appetens RM* 17 Igitur] Ideo M
18 est erudicio] erudicio est M 19 hominis etas] etas hominis M 20 dum] *tunc R ac]*
et R 21 eruditore] eruditione R 23 ad] *om. I Confidis*] ipse add. R ipsum] *om. R* 25
nimia] nimis R 26 hec] hic I 27 nec] *ne M* 30 uideas] eum add. M 35 nota]
vota I 37 ab] twice R alio] alijs R 38 institucione] eruditione M cera nisi] *om. R* 40
flettitur] flettitur R 42 aliquando] alium I

45 In puer est etas mollis et apta regi.

Itaque de studio circa mores bonos dicit salomon in *proverbiis* xx: 'Ex studiis suis intelligitur puer, si munda et recta sunt opera eius.' De morali quoque puerorum eruditione dicit apostolus, loquens eorum parentibus *ad ephesios* vi: 'Educate illos in disciplina et correpcione domini.' 50 precipit eciam lex, ut parentes doceant filios mandata et beneficia domini, verbi gratia in *deuteronomio* vi^o: 'Narrabis ea filiis tuis etc.' sic faciebat tobias filio suo, docens eum ab infancia deum et abstinere ab omni peccato, ut legitur in *thobia* v. hinc eciam dicitur in *proverbiis* xxix: 'Erudi filium tuum et refrigerabit te et dabit delicias anime tue.' Bene 55 dicit 'refrigerabit te,' id est letificabit, sc. quietem conferens a sollicitudine, vel refrigerabit te, sc. ab eterno incendio, quod mereris, si non eum erudieris. Quod si feceris, dabit delicias anime tue, sc. honoris siue leticie et utriusque presentis ac future. Nam de presenti honore uel gloria dicit auctoritas a sanctis patribus frequentata: 'Gloria patris 60 filius sapiens est.' De futura uero dicitur in *ecclesiastico* xxx: 'Qui docet filium suum, in illo laudabitur et in medio domesticorum,' id est angelorum et sanctorum, qui domestici dei sunt, 'in illo gloriabitur.' Hinc etiam dicitur in *proverbiis* xvii: 'Corona senum filii filiorum, et gloria filiorum patres eorum.' Porro de presenti leticia, quam acquirit homo 65 filium erudiendo dicitur in *proverbiis* x^o: 'filius sapiens letificat patrem suum; filius uero stultus mesticia est matri sue.' De presenti quoque et futura dicitur in *ecclesiastico* xxx: 'In uita sua uidit,' sc. pater filium eruditum, 'et letatus est in illo.' Ecce de presenti. 'Et in obitu suo non est contristatus, nec confusus est coram inimicis. Reliquit enim defensorem domus contra inimicos et amicis reddentem graciam.' Ecce de 70 futura. unde ibidem permittitur: 'Mortuus est pater illius et quasi non est mortuus, similem enim sibi reliquit post se.' Econtra uero de impio, qui filios nimis carnaliter diligit, nec illos in bonis moribus erudit, dicitur in *Job* xiii: 'Siue nobiles fuerint filij eius, siue ignobiles, non intelliget,' 75 sc. post mortem suam. Quod exponens gregorius dicit: 'Carnales homines, qui precipuum,' id est principalem uel maximum, 'amorem filii impendunt, post mortem nesciunt, quos hic vehementer amauerunt. ac uero de . . . sanctis hoc senciendum non est, quia qui omnipotentis

59-60 ? 75-80 *Moralia* xii, 21, 26; M 75, 999BC

45 In puer] Sed puer 76 homines, qui] quique quia

77 quos — amauerunt] *paraphr.*

78 ac uero] quod tamen [qui] queae

45 etas mollis] mollis etas R 46 dicit salomon in] dicitur I 47 sunt] sint R 49 et] om. P 50 eciam] enim M 51 in] om. I 53 in] om. I 56 non eum] eum non MI 57 honoris] honorum R 60 futura] futuro M in] om. I xxx] xiii R 63 in proverbiis] proverbiis I 63-64 et — filiorum] om. M 65 filium erudiendo] filium suum erudiendo R erudiendo filium M in] om. I 67 in] om. I 68 suo] om. R 69 enim] om. R 70 red- dentem] reddente I 72 sibi] om. R 74 in] om. MI Siue] Si vero M 76 amorem] honorem R 78 senciendum non] sciendum R

dei claritatem intus uident, nullo modo credendum est, quia sit foris aliquid, quod ignorent.' Hec gregorius, manifeste innuens se sentire, quod sancti post obitum nouerunt, in quo statu filij eorum sunt; mali uero nesciunt, utrum filij eorum nobiles sunt nobilitate uirtutum an ignobiles ignobilitate uiciorum. Nam ut ait quidam:

nobilitas sola est animum que moribus ornat.

Hinc et iuuenal is:

Nobilitas animi sola est atque unica uirtus.

Ideo autem nesciunt, quia non solum pro peccatis propriis, sed eciam pro peccatis filiorum, quos erudire uel corrigere neglexerunt, in tenebras exteriores projecti sunt. ut enim legitur in libro *sapiencie* III°, 'ex iniquis omnes filij, qui nascuntur, testes sunt nequicie aduersus parentes in interrogacione sua.' Hinc et in *ecclesiastico* XL°: 'De patre impio queruntur filij, quoniam propter illum sunt in obprobrium.' Exemplum habetur in hely I^o *Regum* 1, qui filios molliter educauit ac negligenter iam adulbos corripuit et ideo diuinam upcionem ipse et domus eius incurrit. unde ieronimus *ad aletham*: 'hely,' ait, 'sacerdos offendit dominum ob uicia liberorum. Episcopus quoque, secundum apostolum, non potest fieri, qui filios luxuriosos et non subditos habuerit. Si ergo parentibus etas filiorum infecta et sui iuris imputatur, quantum magis lactens et fragilis, que . . . ignorat . . . boni et mali distanciam, imputabitur. . . . Qui itaque paruulus est et sapit ut paruulus, donec ad annos sapiencie ueniat, . . . tam mala eius quam bona parentibus imputantur.' Hec ieronimus. propter hec omnia dicitur in *ecclesiastico* XVI°: 'Ne iocunderis in filiis impiis, si multiplicentur, nec oblecteris super eos. Melior est enim unus timens deum quam mille filii impii. Et utile est mori sine filiis quam relinquere filios impios.' Itaque sicut boni parentes pro diligencia circa filiorum eruditionem acquirunt sibi honorem ac leticiam presentem et futuram, sic econtrario mali pro negligencia confusione atque tristiciam. unde dicitur in *ecclesiastico* XXII°: 'Confusio patri de filio indisciplinato,' et in *proverbiis* XXIX°: 'Puer, qui dimittitur uoluntati sue, confundit matrem suam.' Ideo de remissa puerorum educatione dicit quintilianus in libro

84 Walter of Châtillon, *Alexandrei* 1; M 209, 466C 85-86 *Sat.* VIII, 20 95-101 *Epist.* evii, 7 (683, 684) 110-114 *Instit.* Orat. 1, 2, 6

86 animi] om. 95 dominum] Deum 96 quoque — apostolum] om. 98 filiorum] om. | infecta] perfecta | quantum] quanto

79 uident] videt M 80 Hec] Hoc I 81 eorum] sui R 82 filij eorum] eorum filij R
sunt] sint RI an] aut R ac M 84 animum quel que animum R 89 in libro] om. I
91 et in] om. I queruntur] conqueruntur R 92-102 Exemplum — dicitur] on lower mar-
gin P 93 *Regum*] om. M 1] II° RI hely M 97 habuerit] habuit M 98 infecta] per-
fecta RM quantum] quanto R quam M 102 in] om. I 105 parentes] certa add. M
106 eruditionem] educationem M ac] et R et] ac I 108 dicitur in] om. I xxii] XII° R patri] patris est I de] in R indisciplinato] est add. R in] om. I 109 xxix] xxx I 110 educatione] eruditione R quintilianus] quintilis M

de *oratoria institucione*: 'utinam liberorum nostrorum mores non ipsi perderemus! infanciam enim statim deliciis soluimus. Nam illa, quam indulgenciam uocamus, educacio mollis, neruos omnes frangit mentis et corporis.' Hec quintilianus. Econtra uero seneca in libro *de moribus*, 'Educacio,' inquit, 'et disciplina,' id est educacio disciplinata, 'mores facit et id sapit quisque, quod didicit.' Illud ergo prouerbium est detestabile, quod uulgariter solet dici, sc. de iuuene sancto dyabolum senem fieri. Nec tantummodo caret bonitate, sed etiam veritate, quia, quod in prouerbio dicitur, assidue aut frequenter oportet uerum esse.

115 120 Hoc autem, etsi aliquando fortasse uideatur accidere, uidelicet ut puer in bono proficiens postea deficiat a bonitate, non tam in plurimis solet contingere, et in quibus fortasse contingit, pocius videtur non fuisse bonitas vera, sed magis simulata. aliquando namque pueri simplicitatem et innocenciam exterius simulant uel ob parentum fauorem uel ob flagelli timorem. Ideo postea cessantibus hiis malicia latens erumpit et omnibus se ostendit. unde horacius in libro *epistolarum*:

Naturam expellas furca, tamen usque recurret.

idem in *poetria*:

Reddere qui uoces iam scit puer et pede certo,
signat humum, gestit paribus colludere et iram
colligit ac ponit temere et mutatur in horas.
inberbis iuuenis tandem custode remoto,
gaudet equis canibusque et aprici gramine campi,
Cereus in vicium flecti monitoribus asper,
utilium tardus prouisor prodigus eris.
135 Sublimis cupidus et amata relinquere pernix.

ut enim dicit tullius in libro *de officiis* II, 'omnia facta celeriter tanquam flosculi decidunt, nec quicquam simulatum potest esse diuturnum.' Et seneca in libro 1º *de clemencia*: 'Nemo,' inquit, 'personam ferre factam diu potest, cito nimirum in naturam suam recidunt, quibus veritas non subest. Que autem ex solido nascuntur, tempore in . . . melius proficiunt.' Hec

114-116 (Pseudo-)Seneca, *De Moribus* 2 116-118 'De jeune angelot vieux diable'; cf. A. Le Roux de Lincy, *Le Livre des proverbes françois*, 2nd ed. (Paris: Delahays, 1859), I, 11 126-127 *Epist. 1, 10, 24*
128-136 *De Arte Poet.* 158-165 137-138 *De Officiis* II, 12, 43 139-141 *De Clementia* I, 1, 6
112 enim] om. | Nam] om. 116 quisque] unusquisque 127 expellas] expelles 136
cupidus] cupidusque 139 factam] om. 140 cito nimirum] facta cito | non] om. 141
Que autem] quaeque | nascuntur] enascuntur | tempore] ipso add.

113 indulgenciam] diligenciam M 119 aut] ac M 120 uidelicet] sc. R 121 posteal] a
bono add. M 122 fortasse] fortassis R 123 namque] vero R 125 Ideo] Ideoque R
latens] iacens I 126 horacius] oracius RM 128 idem] Item idem R 129 puer] om. R
130 gestit] gestat R colludere] collidere R et] om. M 131 ponit] potuit R 132 inberbis]
In verbis R In herbis M iuuenis] iuuenes R 136 cupidus] cupidusque I 137 facta] facta
I 140 recidunt] reciduntur R

seneca. Ceterum pueri eciam habentes bona naturalia et bona conuersacionis inicia quandoque leduntur et a bono deficiunt uel societate mala uel educatione remissa uel seueritate nimia. ut enim dicit seneca lucilio, 'Imperfecta necesse est labi et modo quidem prodeant, modo . . . subcidant.' Hinc et ouidius in libro *de remediis* 11°: 145

Infirmis causa pusilla nocet.

Idem quoque in libro 2° *de arte*:

Dum nouus in viridi coalescit cortice ramus,
Concuciat tenerum quelibet aura cadit. 150
Mox eadem uentis spacio durata resistit.

De tali potest intelligi, quod dicit ouidius in libro *mathemorphoseos* xii:
Exitus in dubio est.

De illo autem, qui penitus a bono deficit, dicit boecius in libro *de consolacione* 1°: 'Qui cecidit, stabili non erat ille gradu.' Tali quoque dicit 155 ouidius in libro *epistolarum*:

Cepisti melius quam desinis, ultima primis
cedunt dissimiles hic vir et ille puer.

Et utique propter tales inuentum est illud prouerbium execrandum de 160 sancto iuuene fieri et senem dyabolum. At uero pueri boni non simulati, non penitus coacti, sed quibus ipsa bonitas quasi naturaliter est inolta et per doctrinam bonam atque conuictum est aliquantulum solidata, non facile deviant a uita consueta, quin pocius in eis recte dicitur indeoles, id est sine dolo, quedam future virtutis ymago, iuxta illud prouerbiis xx: 'Ex studiis suis intelligitur puer etc.'

165

[XXIV.] QUALITER OMNIA CONSONANT HUIC ETATI ERUDIENDE.

Etas certe puerilis ad suscipiendum bene uiuendi doctrinam non solum ceteris est aprior, sed eciam utilior et efficacior. Quod enim aprior sit, testantur tria, sc. natura et racio et philosophia. Natura quidem, quoniam equus verbi gracia siue canis uel auis iunior facile domatur et docetur, ceruus quoque iuuenis facilius domesticatur. In hominibus

5

144-146 *Epist. 71, 35* 146-147 *Remedia Amoris* 730 148-151 *Ars Amat.* II, 649-651
152-153 *Metam.* XII, 522 154-155 *De Consolatione* I, Metr. I, 22 156-158 *Epist. IX,* 23-24
159-160 cf. p. 82, II. 116-118

145 labi] labent | quidem] om. 146 subcidant] succidant 147 causa] culpa 150 cadit]
cadet 151 eadem] etiam | resistit] resistet

142 pueri eciam] etiam pueri R 144 uel — remissa] om. M 145 labi] labent R 152
libro] om. M 154 penitus] om. R 155 Tali quoque] De tali R 159 illud —
execrandum] execrandum illud prouerbium R 160 et] om. RM boni] et add. M 161 ino-
lita] molita M 164 illud] in add. M 165 intelligitur] intelligetur M

eciam iuniores ad instruendum et domandum sunt faciliores. Racio quoque siue raciones, quoniam ut cera mollis, facile recipit impressiones. Et qui bonum habet fundamentum, facilis ac securius edificat. terra
 10 quoque munda et pura facilis aratur, quam spinosa, lapidosa et huiusmodi. Sic est de etate puerili. philosophia uero, quia, sicut ait plato, 'memoria senis se habet ad modum lapidis, difficile impressionem recipit, memoria uero pueri ad modum aque, que ymagines omnes uel impresiones facile recipit,' unde 'pueri omnes homines uocant patres.' Teste
 15 quoque aristotle, 'non parum differt sic uel sic assuesci a iuuentute.' Quod autem eciam sit ad bonum inchoandum utilior, patet ex pluribus utilitatibus, que inde secuntur. Prima est, quod homo per hoc in bono firmius radicatur. ut enim dicit uarro *ad atheniensem auditorem*: 'Sapiunt uasa, quicquid primum acceperint. Sic est,' inquit, 'de infantibus.' Hinc et horacius in libro *epistolarum*:

Quo semel est imbuta recens seruabit odorem
testa diu.

hinc et de malo exordio dicit ouidius in libro *epistolarum*:

Ars fit, ut a teneris crimen condiscitur annis.

25 Secunda est, quia sic in bono diuicius conuersatur. Quanto enim cicius incipit, tanto diuicius bene uiuit. Et si uita bona simpliciter apud deum et homines est laudabilis, longior utique magis. Et reuera, sicut dicit augustinus, 'cum nichil bona uita sit melius, mira est hominum stulticia, qui quilibet eciam minima uolunt habere, ut bonum equum, bonum
 30 cibum, bonam uestem, caligas, cingulum, et tamen uix est, qui bonam uitam habere curet, que super omnia necessaria esset.' Tercia est, quia securius procedit, ut ad uitam eternam admittatur. ut enim ex sacra scriptura colligi potest, et breues dies hominis sunt et a magnis expectamur et ad magna uocamur et in infinitis periculis uersamur et longe distamus et paulatim ambulamus. Ideoque in mane puericie, que est inicium diei huius uite, oportet, ut iter nostrum ad paradysum aggrediamur, ne forte cum fatuis uirginibus excludamur. Nam quia tarde se parauerunt,

XXIV. 11-14 Plato? 14 pueri — patres] Aristotle, *Physica* 1, 1; 185b, 12-13 15 *Moral.*
Nicom. II, 1; 1102a; or x, 9; 1179b 18-19 *Sentent.* 58a 20-22 *Epist.* I, 2, 69-70 23-24
Epist. IV, 25 28-31 *Serm.* xx, 4; M 38, 141

XXIV. 19 acceperint] acceperunt | Sic — infantibus] om. 24 ut] ubi 28-31 cum
 nichil — esset] *paraphr.*

7 eciam] quoque M 8 siue raciones] om. M 10 spinosa] et add. RI 12 difficile] difficulte] R difficultem I 13 ymagines omnes] omnes ymagines R 13-14 memoria — recipit] om. M 15 aristotle] aristotele RI 16 eciam sit] sit etiam R 17 in] de I 18 firmius] firmus R 21 est imbuta] imbuta est I 22 testa] testari M 25 diuicius conuersatur] conuersatur diuicius R 26 incipit] incepit I 27 sicut] ut M 28 bona uita] uita bona R 28-29 hominum — qui] stulticia hominum cum R 29 eciam] est R bonum equum] om. R 31 esset] est R 33 sunt] om. R

ideo tarde ad nupcias uenerunt et exclude sunt, ut legitur in *matheo* xxv. Reuera cursor aut peregrinus ualde fatuus esset, qui tota die cum pueris in foro luderet et in uespere dietam suam inciperet. Sic faciunt stulti, dierum malorum inueterati. Multi eciam a puericia deo seruientes fructum centesimum assequuntur, qui uirginibus debetur, de quo in *matheo* xiii legitur. Et hec est quarta utilitas. Omnes eciam quanto diuicius deo seruiunt, tanto magis premium acquirunt. Ceterum erudita puerilis etas aprior est ad seruendum deo et ad ipsum laudandum et ad paradysum replendum. De seruicio dei patet, quod puer eruditus deo seruit liberius quam adultus, quia non est debitum peccatorum obligatus. De quibus dicitur in *psalmo* dauid: 'Mutuabitur peccator et non soluet.' Sed nec est obligatus alteri domino, sc. mundo uel dyabolo, de quibus dicitur in *ysaia* xxvi: 'Domine deus noster, domini possederunt nos absque te.' Ideo inquam potest deo talis seruire libere, quoniam econtra nemo potest duobus dominis seruire, sicut legitur in *matheo* vi. Preterea seruitur ei iocundius a puericia, quoniam usus et assiduitas seruendi deo facit omnia leuia, secundum illud *ecclesiastici* vi: 'In opere ipsius exiguum laborabis et cito edes de generacionibus,' id est de fructibus illius. unde et ouidius in libro *de arte*:

quod male fers, assuesce bene ferre.

Iterum in illa etate seruitur ei acceptabilius, sicut seruicium iuuenum magis placere solet eciam dominis carnalibus, quia sc. pulciores sunt et forciores et mundiores et agiliores. De pulchritudine habetur exemplum in *genesi* xxxix de ioseph, qui erat decora facie et uenustus aspectu eiusque ministerium placebat domino suo. Sic et ministerium iuniorum magis placet deo propter pulcritudinem animarum, que est innocencia. De fortitudine dicit dauid: 'ut pote manu fortis et nichilominus aspectu desiderabilis fortitudinem meam ad te custodiam,' id est, ad tibi seruendum. De mundicia dicit ipse dominus in *psalmo*: 'Ambulans in uia immaculata hic michi ministrabat.' De agilitate dicitur in *prouerbiis* xxii: 'vidisti hominem velocem in opere suo; coram regibus stabit,' id est coram angelis ad ministrandum domino cum eis, 'nec erit ante ignobiles,' id est demones. Denique non solum acceptabilius est deo iuniorum ministerium, sed eciam ipsorum oblacio siue sacrificium. Nam

56-57 *Ars Amat.* II, 647

57 bene ferre] feres bene

38 in] om. I 41 stulti] multi R 42 assequuntur] assequentur I 43 in] om. I 44 magis] maius R 45 erudita — etas] puerilis etas erudita R 48 dicitur] dicit RI in *psalmo* dauid] dauid in *psalmo* R 49 est] om. R 51 inquam] nunquam M deo talis seruire] talis seruire deo R 56 in] om. I 57 bene ferre] feres bene RI 58 Iterum] Item MI 59 eciam] et R dominis carnalibus] carnalibus dominis R 61 in] om. I decor] decorus R 64 pote] pute I aspectu] conspectu M 67 in] om. I

iuniores offerunt deo similam mundissimam propter innocencie pulcritudinem, id est, vite sue uilem extremitatem, seniores autem furfur. Iuvenes eciam offerunt de adipibus gregis sui, sicut abel, propter fortitudinem; senes autem cum caym offerunt spicas corrosas. Iuuenes hostiam viuentem et fortem propter agilitatem, sicut hortatur apostolus *ad Romanos* XII. ‘Obsecro,’ inquit, ‘uos per misericordiam dei, ut exhibeatis corpora vestra hostiam viuentem, sanctam, deo placentem.’ Senes autem offerunt debilem ac semi mortuam, et ideo timendum est eis, ne incurvant illam dei maledictionem, de quale legitur *malachia* 1º: ‘Maledictus dolosus, qui habet masculum in grege suo et offert debile domino.’ Iuuenes eciam offerunt per vite puritatem vinum clarissimum, senes autem feces et acetum, sicut iudei obtulerunt in cruce domino, ut legitur in euangelio: ‘Sed cum gustasset ipse, noluit bibere.’ De laude uero dei patet, quod ad illam aptiores sunt pueri. De ipsis eciam dicitur a domino in *matheo* XIX: ‘Sinite paruulos ad me uenire; talium enim est regnum celorum.’ Ibi assignantur a domino de conuentu angelorum, quia similes sunt eis in puritate et aptitudine laudandi dominum, secundum illico *psalmi*: ‘Ex ore infancium et lactancium perfecisti laudem.’ unde in ramis palmarum ceteris dominum blasphemantibus illi laudabant, ut legitur in *matheo* XXI. Nam et ipse manus eis imposuit, benedicens illis, ut legitur in eodem XXX. unde tanquam a domino benedicti ad benedicendum et laudandum sunt ydonei. Siquidem et auicule, que in nido sunt capte, melius garriunt. Hinc et alibi dicitur: ‘laudate pueri dominum.’ De implecione paradisi patet, quod propter duo precipue pre ceteris apti sunt regno dei, sc. propter puritatem et propter humilitatem. De primo dicit ieronimus contra iouinianum: ‘Nupcie replent mundum, virginitas paradysum.’ Nam et primi parentes ‘ante offensam uirgines in paradysu fuerunt, post peccatum extra paradysum operi nupciali protinus intenderunt.’ Hec ieronimus. De secundo dicit in *matheo* XVIII: ‘Quicumque humiliauerit se, sicut paruulus iste, hic maior est in regno celorum.’ Ob hoc dicitur in *luca* XVIIIº: ‘Quicumque non suscepit regnum dei ut puer, non intrabit in illud.’ Hinc eciam legitur in fine *ioannis*, quod dixit bis dominus petro: ‘Pasce agnos meos,’ postea uero

97-100 *Adv. Jov.* I, 16 (266, 265); M 23, 235C, 235A

99 operi nupciali] nuptiae 100 intenderunt] om.

72 deo] om. R	simulam RM	pulcritudinem] senes furfur add. R	73 seniores — furfur]
75 senes] om. R	caym] cayn R cayn M	76 ad] om. I	80 dei] om. M quale]
qua M malachia]	in malachie R malachie M	82 per] et R	84 ipse] om. M
om. I paruulos ad me] ad me paruulos M	88 dominum] deum RI	89 illoco] illud RMI	
lactancium] lactencium MI	90 dominum] deum R	91 in] om. I manus eis] eis	
manus R	92 illis] eis M xxx] xix RI x M	94 sunt capte] capte sunt R garriunt] om. M	
99 peccatum] autem et add. R	100 dicit] enim add. R dominus add. MI in] om. I	102 hoc]	
eciam add. R in luca] luce I	104 dixit bis] om. R petro] bis add. R Pasce] pasche M		

semel: 'pasce oves meas.' Ex quo videtur innui, quod plures sunt electi de grege domini pueri quam adulti. Cui etiam consonare uidetur illud ambrosii in libro *de unica penitencia*. 'Facilius,' inquit, 'inuenies, qui seruauerint innocenciam quam qui congruam egerint penitenciam. Innocentes quippe sunt pauci nisi infantes et pueri.' unde dicit augustinus *de ciuitate dei* libro xxii: 'Paucissimi tante felicitatis sunt, ut ab ipsa ineunte adolescencia nulla dampnabilia committant peccata uel in facinoribus uel in flagiciis uel in errore nepharie cuiusquam impietatis.' Denique supradictis omnibus consonant non solum scriptura diuina et humana sed etiam ars mechanica et natura et exempla et eleccio diuina. Ars mechanica, quoniam est tempus edificandi, plantandi, negociandi, nauigandi et huiusmodi. Omnibus hiis aprior est etas iuuentutis et corporaliter et spiritualiter excercendis. Natura uero per exempla superius posita, et etiam quia, cum oves tantum sint in grege domini, non lupi uel porci uel leones possunt de ouibus fieri, sed tantum agni, id est simplices et innocentes ac puri, quales sunt soli fere pueri. Nec truncus putridus uiresent, sed uirgulas tenellas sapiens ortolanus inserit. De plantis quippe nouellis, non de truncis putridis fit ortus ecclesie floridus, sed etiam paradysus. unde dicitur christo uel ecclesie in *psalmo*: 'filii tui sicut nouelle oliuarum in circuitu mense tue.' Exempla uero, ut in daniele iuniore puer, qui dicitur vir desideriorum in *daniele* ix, et in beato nycholao, qui ad mamilias cepit summa promereri gaudia, et similiter in multis aliis sanctis. Electio diuina, quia primi et meliores reges in populo dei electi sunt pueri, verbi gratia dauid iunior inter fratres suos electus est in regem a domino, sicut legitur I^o *Regum* xvi. Similiter iosias octennis inunctus est, ut legitur IIII° *regum* xxii. Pueri etiam electi sunt prophete, sicut ieremias et daniel, ut legitur in *ieremia* 1° et in *daniele* XIII°. pueri quoque usque ad mortem restiterunt ydolatrie, sc. daniel, sydrac, mysac et abdenago, ut legitur in *daniele* III°. Pueri etiam inter omnes martyres, de quibus ecclesia celebrat, primi fuerunt pueri, sc. VII machabei, ut legitur in II° *machabeorum* VII. Denique bello spirituali, quod christus facere uenit in mundum, pueri primum habuerunt triumphum, sc. innocentibus, ut legitur

107-109 *De Poenitentia* II, 10, 96 (436); M 16, 520B 109-112 *De Civ. Dei* xxii, 16; M 41, 730

107 inuenies] inveni 108 congruam] congrue

105 sunt] sint R 106 pueri] om. M uidetur] om. M 107 unica] sola R penitencia] videtur add. M 108 seruauerint] seruauerunt RM egerint] egerunt M 109 unde] ubi R 109-110 de — libro] in libro de ciuitate dei R de ciuitate dei M 110 Paucissimi] Paucissime R 111 committant] conmutant R 113 consonant non solum] non solum consonant M 115 plantandi] placandi R om. M 119 de ouibus] oves R 120 sed] om. R 121 ortolanus] ortulanus M hortulanus I quippe] quidem M 122 de] om. M mortus] hortus I sed] et R 124 circuitu] circuitu I iuniore] iuniori I 125 in daniele] Daniele I 126 cepit summa] summa cepit R 129 1° III° R XVI] xxii R 129-130 Similiter — xxii om. R 131 in] om. I 131-132 usque — ydolatrie] restiterunt ydolatrie usque ad mortem M 133 in] om. I 135 Denique] in add. R 134, 137 bis in] om. I

in *matheo* III. legitur eciam in *marcho* IX, quod accipiens iesus puerum complexus est eum, et in eodem X, quod intuitus adolescentem dilexit eum. iohannem eciam adolescentem de nupciis uocauit eumque pre ceteris
140 dilexit, ut legitur in *Johanne* II° et XIII°.

[XXV.] DE PUERORUM COHERCIONE.

In duobus autem consistit puerorum erudicio, sc. ut a malo coherciantur et ad bonum informentur, et utrumque pertinet ad disciplinam. Nam disciplina dicitur et ipsa cohercio, que fit ad correctionem, et ipsa
5 correctio, que sequitur cohercionem. Magnaque preceptor uel eruditori generatur confusio et infamia, si circa pueros, precipue nobilissimos, non proficit eius erudicio uel doctrina. ut plutarchus philosophus, imperatoris traiani dydascalus uel institutor, elegantem libellum scripsit eidem
10 traiano, cuius titulus est *institucio traiani*, et incipit hoc modo: 'plutarchus,' inquit, 'traiano salutem dicit. Modestiam tuam olim non appetere principatum noui, quem tamen semper morum elegancia merens induisti. Quo quidem tanto iudicaris esse dignior, quanto a crimine ambitionis esse uideris remotior. Itaque fortune mee tueque congratulor
15 uirtuti, si tamen recte gesseris, quod probe meruisti. Alioquin te et me periculis detrahencium linguis subiectum iri non dubito, cum ignauiam imperatorum roma non ferat et sermo publicus delicta discipulorum in
preceptores refundere soleat. Sic seneca neronis sui merito detrahencium linguis carpitur, adolescencium suorum temeritas in quintilianum refunditur et socrates in pupillum suum fuisse clemencior criminatur. Tu
20 uero te geres rectissime, si non recesseris a te. Si primo te composueris . . . ad uirtutem . . . recte uniuersa procedent. politice constitucionis maiores tibi uires exculpsi, cui si obtemperas plutarchum habes actorem
25 uiuendi. Alioquin presentem epistolam testem inuoco, quod in perniciem imperij non pergis auctore plutarcho.' Hec plutarchus. Instrumenta cohercionis sunt increpaciones, comminaciones, uirge, ferule, et huiusmodi, quibus, ut dictum est supra secundum augustinum, et impericia

137 marcho] matheo M 138 intuitus] est add. R 140 in] om. I XIII°] etc. add. M

XXV. 9-24 (Pseudo-)Plutarch, *Institutio Traiani* 1; *Plutarchi Moralia*, ed. G. N. Bernardakis (Leipzig: Teubner, 1896), VII, 183-184 26 cf. p. 7, ll. 44-46

XXV. 10 olim] om. 11-12 merens induisti] mereri studuisti 14 quod] quem
15 cum] et add. 20 te] quid vis | te] ipso add. | primo] primum 22 exculpsi] expressi |
actorem] auctorem 23 quod] quia

XXV. 1 written at bottom of folio by different hand P 2 puerorum — ut] erudicio puerorum
ut sc. R 4 et^o] om. RM 5 sequitur] consequitur R 7 ut] unde R 8 elegantem]
ellegantem M 14 gesseris] gresseris M meristi] incepisti R 15 ignauiam] ignavia I
16 publicus] publicus P 17 soleat] solebat I 20 te^o] erased and corr. P quod vis
R 21 politice] Pollicite RM 22 actorem] auctorem R 23 testem inuoco] inuoco
testem M

debellatur et praua cupiditas infirmatur uel refrenatur. ut enim legimus in *genesi* ix, sensus et cogitacio humani cordis in malum prona sunt ab adolescencia. propter hoc execucionem ipsam malicie oportet in pueris preuenire eique per disciplinam occurrere ac resistere, et hoc diuersimode secundum dispositionem uel habilitatem uniuscuiusque. Nam aliqui puerorum naturaliter habiles sunt ac susceptibiles doctrine, ita, quod non opus est illos uiolenter trahere uel cogere, sed tantum modo ducere. ut enim dicit ouidius libro *de arte* 1º:

ingenium celeste suis uelocius annis
surgit.

De tali dicit uarro philosophus ad *atheniensem auditorem*: ‘Sicut ridenda in sene est puerilitas, obstupescenda est in puer morum optimorum constancia.’ Hinc et stathius in *Thebaide* libro viiº:

Maturius euo
robur et ingentes spondet tener impetus annos.

Alii uero magis ex natura corrupta uel ex educione mala discoli sunt ac peruersi et ideo discipline contrarij et inepti sicut pulli indomiti. Ideo illos freno discipline oportet cohercere et ad bonos mores eciam inuitos assuescere, iuxta illud ouidii in libro *epistolarum*:

Scilicet ut teneros ledunt iuga prima iuuencos,
Frenaque uix patitur de grege captus equus:
sic male uixque subit primos mores rude pectus.

Nec ideo cessandum est ab eruditione, licet in principio non multum uideatur proficere, quia sicut idem ouidius in libro *methamorphoseos* viiº testatur:

Flebile principium melior fortuna sequetur.

ut enim dicit seneca in epistola ad lucilium: ‘Inicium eundi ad uirtutes arduum est, quoniam hoc primum imbecille et egre mentis est formidare inexperta. Itaque cogenda est, ut incipiat, deinde non est acerba medicina, protinus enim delectat, dum sanat.’ Hec seneca. Hinc et quintilianus in *causarum* xiiiº: ‘Non sine morsu aliquo resilitur ab hiis, que uoluptate animum tenuerunt.’ Sed ut dicit terencius:

34-36 *Ars Amat.* I, 185-186 37-38 *Sentent.* 74 39-41 *Thebaïs* vi, 756-757 45-48 *Epist.*
iv, 21-23 50-52 *Metam.* vii, 518 53-56 *Epist.* v, 9 (50), 9 56-58 (*Pseudo-*)
Quintilian. *Declam.* xv, 12 58-60 *Heautontimorumenos* v, 5, 14-15

37 Sicut] tam 38 est] om. | puerilitas] quam add. 48 mores — pectus] rude pectus amores
52 sequetur] secuta est 54 quoniam] quia | primum] proprium | et] atque 57 Non] nec |
ab hiis] a malis 58 animum] om.

28 in *genesi*] *Gen. I* 29 adolescencia] sua add. M 32 ita quod] itaque R 33 opus est] est
opus M uiolenter trahere] trahere violenter R 34 libro] in libro RI 35-36 annis surgit] surgit
annis R 38 in sene est] est in sene RM puerilitas] sic add. R 42 uel] illi I 43 et inepti] ac
inepti M Ideo] Ideoque R 48 uixque] vixim R 50 idem] om. R 50-51 viiº testatur]
testatur viiº R 52 Flebile] Debole R 53 lucilium] I quod add. R 55 est] om. R
56 dum] cum R Hec seneca] om. RM

30

35

40

45

50

55

que dum incipias dumque ignoras, grauia sunt,
ubi cognoueris, facilia erunt.

Ideo dicit salomon in *proverbiis* xix^o: 'Erudi filium tuum et ne desperes,' quin sc. erudiri possit in via fidei et morum. Et ut eruditioria cohercio non nimis seuera, sed moderata sit, subiungit: 'Ad interfectionem autem eius,' sc. spiritualem uel corporalem, 'ne ponas manum tuam.' Denique, sicut dicit iulius celsus, 'rerum omnium magister est usus.' unde cicero in oracione *pro cornelio balbo*, 'usus,' inquit, 'assiduus uni rei deditus et ingenium et artem sepe uincit.' Ideo, sicut dicit salustius in *iugurtino*, 'plura sunt, que licet grauia sint ex consuetudine, tamen habentur pro nichilo.' Hinc et ouidius in libro *de arte* 1°:

tempore difficiles ueniunt ad aratra iuuenci.
Tempore lenta pati frena docentur equi;
ferreus assiduo consumitur anulus usu,
introit assidua uomer aduncus humo.

Idem in libro 11°:

Nichil assuetudine maius.
Quod male fers, assuesce; feres bene.

Hinc consonat et illud, quod dicitur a beato bernardo ad eugenium papam: 'Jugum quidem domini primo videtur intolerabile, deinde, si assuescas, non est adeo graue, postea uero leue, tandem est delectabile.' Itaque de subiectione puerorum et cohercione sic loquitur apostolus *ad galathas* III: 'Quanto,' inquit, 'tempore heres paruulus est, nichil differt a seruo, cum sit dominus omnium, sed sub tutoribus et auctoribus est usque ad perfinitum tempus a patre.' Nichil, inquam, differt a seruo quantum ad subiectionem et disciplinam, de qua dicitur in *ecclesiastico* XXXIII: 'Cibaria et uirga et honus asino, panis et disciplina et opus seruo.' Nec habet rerum paternarum dominium, cum tamen futurus sit dominus omnium. unde dicitur in eodem XXX, loquendo patri de puer: 'Ne des illi potestatem scil. sui uel suorum in iuuentute, ne sc. abutatur ea in

65 Julius Caesar, *De Bello Civili* II, 8, 3 65-67 *Pro Cornelio Balbo* xx, 45 67-69 *De Bello Iugurtino* 31, 25 69-73 *Ars Amat.* 1, 471-474 74-76 *ibid.* II, 345, 647 77-79 *De Consid.* I, ii, 2; M 182, 730A

59-60 que — crunt] Haec dum incipias, gravia sunt, / dumque ignores: ubi cognoris, facilia 68
licet] quamquam | sint] sunt | ex] om. 73 introit] interit 78 Jugum — intolerabile] Primum
tibi aliquid videtur importabile 79 non est — delectabile] *paraphr.*

59 incipias] que add. R ignoras] ignores M 61 in] om. I 62 quin] quando I 63 sed] minus
add. R 64 ne] non R manum] manam I 65 sicut] ut M 67 uincit] vicit R in *iugurtino*]
vugutino R 71 docentur] docetur M 72 assiduo] assidue R 73 introit] interit I aduncus]
aduertus R 75 assuetudine] consuetudine I 76 feres bene] bene feres M 77 Hinc] Huic
RMI consonat et] et consonat R 78 quidem] enim R primo] quidem add. R 79 est] om. R
vero] om. R leue] vero add. R est] eciam R 82 auctoribus] actoribus MI 83 perfinitum]
prefinitum I 84 in] om. I 88 scil.] id est R

prodigalitate, sicut filius prodigus, qui dixit patri suo, ut legitur in *luca* xv: 'Pater, da michi porcionem substancie, que me contingit.' Accep-
taque porcione dissipauit substanciam suam viuendo luxuriose. unde
et gregorius, 'Nummum,' inquit, 'puero subtrahimus, cui tamen totam
hereditatem reseruamus.' Recteque ibidem in *ecclesiastico* subiungitur:
'Et ne despicias cogitatus illius,' id est non negligas eum corrigere de malis
suis cogitationibus ad noticiam tuam prodeuntibus. ut enim legitur in
proverbiis xxii: 'stulticia colligata est in corde pueri et uirga discipline
fugabit eam.' Hinc et ibidem in *ecclesiastico* subditur: 'Curua ceruicem
eius in iuuentute et tunde latera eius, dum infans est, ne forte induret
etc.,' sicut exposuimus supra. at uirge disciplinam precedere debet con-
minacio, sicut excommunicacionis sentenciam admonicio. Que sc. con-
minacio plerumque plus quam flagellacio ualeat uel minus nocet. Pueri
namque naturaliter sunt timidi et ob hoc a uoluntatibus et uoluptatibus
suis aliquando sola comminacione deterri possunt et arceri, iuxta illud
uirgili in *bucolicis*:

Qui legitis flores et humi nascencia fraga,

frigidus, o pueri, fugite hinc, latet anguis in herba.

verum quia, sicut dicit augustinus in libro *questionum LXXXIII*, 'prin-
ceps vel iudex dampnatum percutere sua persona iudicat indignum . . .
et ob hoc alii committit, cui tale competit officium,' sic eciam principem
uel quemlibet magnatem decet alicui committere, uidelicet pedagogo uel
dydascalum, disciplinam et curam filiorum. Et hoc est, quod dicit apostolus de paruulo herede, quod sub tutoribus et actoribus est usque ad
prefinitum tempus a patre. Dicitur autem pedagogus, qui puerum nu-
trit, eius gressus, ne offendat, regit; dydasculus uero, qui eum in litteris
instruit. Tutor autem dicitur proprie, qui eum et hereditatem eius de-
fendit ac protegit, actor uero, qui dona eius dispensat et causas eius agit,
eiusque mores informat. Hiis ergo debet puer subesse usque ad tempus
prefinitum a patre, quo sc. ei libertatem sui suorumque uelit ac debeat
pro tempore dare.

92-93 Gregory ?
M 40, 36

104-106 *Bucolica* III, 92-93

107-109 *Liber Quaestionum LXXXIII* 53, 2;

107-108 princeps vel] om. 109 cui — officium] *paraphr.*

89 in] om. RI luca I 92 et] om. R Nummum] minimum R 93, 95, 97 in] om. I
95 suis cogitationibus] cogitationibus suis R 98 tunde] tunde M 99 exposuimus
supra] supra exposuimus M at] ante R 102 uoluntatibus et] om. R 105 fraga]
fraga M 107 questionum LXXXIII] LXXXIII questionum I 108 iudicat] erased and corr.
P iudat R 109 alii committit] committit alij R tale competit] competit tale M 110 ali-
cui] alteri I 112 paruulo] puero R actoribus] auctoribus R 114 eius] eiusque R dydasculus]
didascalus RMI in litteris] om. M 116 dona] bona R 118 prefinitum] prefixum R

[XXVI.] DE COHERCIONIS MODERACIONE.

In disciplina cohercionis requiruntur tria, sc. austeritas et mansuetudo et discrecio siue modestia. unde in archa testamenti fuerunt cum uirga tabule legis et manna. In uirga siquidem designatur aspera correptio, 5 in manna mansuetudo, in tabulis uero discrecio. Austeritas ergo uel asperitas esse debet in disciplina, ne sit ultra modum remissa. Nam, ut legitur in *ecclesiastico* xxx, ‘equus indomitus euadet durus et filius remissus euadet preceps.’ ‘equus,’ inquam, ‘indomitus euadet,’ id est extra viam uadet, dure portans uel calcaria durus uel eciam infrenabilis propter 10 duriciam oris. Sic et filius remissus, id est remisso disciplinatus uel eciam omnino proprie uoluntati dimissus, euadet, id est extra viam iusticie uadet, preceps de peccato in peccatum et tandem de peccato in infernum. Est itaque sensus, sicut equus indomitus et durus in precipicium vadit et se acsessorem suum interficit. Sic filius indisciplinatus uel remissus in 15 peccatum ruit et animam suam dupli morte occidit. Et recte comparatur equo indomito propter lasciuiam et duriciam ac superbiam et luxuriam. Hinc et de remissione patris erga filium ibidem subiungitur: ‘lacta filium et te pauentem faciet.’ Ac si dicatur: Si lactaueris eum blandiendo et moliter nutriendo, faciet te pauidum erga se, sc. ut non 20 audeas eum tangere uel arguere, etiam si videris eum errare, iuxta quod dicitur in *proverbiis* xxix: ‘Qui delicate nutrit a puericia seruum, in fine senciet illum contumacem.’ unde ibidem in *ecclesiastico* subditur: ‘lude cum eo et contrastabit te,’ sc. se uiciis libere et absque freno timoris exponendo. ut enim legitur in *proverbiis* xix, ‘dolor patris filius stultus.’ 25 Ideo inquit, ‘non corrideas illi, nec condoleas,’ id est cum illo ridente non rideas et cum illo dolente non condoleas, iuxta quod dicit beatus iob de se ipso in *iob* xxix: ‘Si quando ridebam ad eos, non credebant, et lux uultus mei non cadebat in terram.’ Alioquin ait: ‘si hoc feceris, in nouissimo obstupescent dentes tui,’ id est in prouectiori etate illius dolebis, 30 dum sc. uideris eum propter molliciem ac remissionem tuam fatuum et dissolutum, nec iam aliquid ualere poterit correptio tua uel increpatio, sicut dentes stupidi sunt inutiles ad masticandum. super hoc exemplum illud habetur in filiis hely, qui, ut legitur *I^o regum* ii^o, ‘audiebat mala, que faciebant uniuerso israeli et quomodo dormiebant cum mulieribus, que 35 obseruabant ad hostium tabernaculi.’ Nec corripuit eos aspere, sed mol-

XXVI. 1 inserted by different hand P 2 et mansuetudo] mansuetudo R 5 uero!
 om. R 6 esse debet] debet esse R 7 in] om. I 9 calcaria] ad calcaria MI 14 ac-
 sessorem] assessorem R ac sessorem M assessoremque I 17 filium] tuum add. M 19 moliter] 10
 molliter RMI 20 etiam] et M iuxta] illud add. M 21 in] om. I seruum] suum add. M 22 in]
 om. I 23 eo] illo M libere] om. R 24 in] om. I 25 inquit] dicit R 27 in] om.
 RMI iob] om. M 28 terram] terra R si hoc] nisi hec M 30 et] ac M 33 illud habetur]
 habetur illud R 34 faciebant] faciebat M israeli] israheli M

liter ac remisse dicens: 'Nolite hec facere, filij mei, non est enim bona fama, quam audio, transgredi faciatis populum domini.' Ideoque et ipsi perierunt et ipsem fractis cervicibus expirauit et alia mala super domum eius euenerunt. Sic enim predixerat dominus samueli, ut legitur ibidem 111º: 'Suscitabo aduersum hely omnia, que locutus sum super domum eius eo, quod nouerat indigne agere filios suos et non corripuit eos.' Similiter exemplum habetur in adonia, filio dauid, de quo legitur III Regum 1º: 'Adonias, filius agit eleuabatur, dicens: "ego regnabo," fecitque sibi currum et equites et quinquaginta uiros, qui ante illum currenerent. Nec corripuit eum pater suus aliquando dicens: "quare hoc fecisti?"' unde et idem adonias dissensionem fecit in populo et postea iubente salomone interfectus est, ut legitur ibidem II. Austeritati uero iungenda est mansuetudo, iuxta quod dicitur in psalmo: 'Quoniam superuenit mansuetudo, et corripiemur.' Nam austeritas repellit, mansuetudo dicit. Et ut dicit seneca, 'generosus animus humanus facilis dicitur, quam trahatur.' 40 45 50 55 60 65 70 ideo dicit apostolus ad galathas VI: 'Huiusmodi instruite in spiritu lenitatis.' Econtra uero dicitur in proverbiis xix: 'Spiritum ad irascendum facilem quis poterit sustinere?' Talis enim hominis increpacio intollerabilis est precipue pueris et obruit pocie, quam corrigit. Tercium quoque oportet adiungere, sc. discretionem, ut seruetur in ea modus et tempus et locus. In modo requiruntur tria, sc. intencio recta et affectio pura et modestia siue mensura. Intencio quidem recta, sc. ut erudicio siue correctio fiat pocie ad cultum dei quam ad gloriam seculi. unde augustinus in libro confessionum Iº recolens puericie sue statum dicit hoc modo: 'Cum in scolam datus essem causa discipline, ludere me delectabat et vindicabatur in me . . . Et michi quidem bene fiebat, cum ego bene non facerem; quia nisi cogerer non addiscerem. Nemo autem inuitus bene facit, eciam si bonum est, quod facit. Nec qui me urgebant, faciebant bene, sed bene michi fiebat, deus meus, abs te. Illi namque non intuebantur, quo referrent, quod me cogebant discere preterquam ad sacandas insaciabiles cupiditates copiose inopie et ignominiose glorie. Tu uero, cui numerati sunt capilli mei, errore omnium, qui michi instabant, ut discerem, utebaris . . . ad penam meam, qua plecti non eram indignus tantillus puer et tantus peccator. Itaque de non bene facientibus bene faciebas michi et de peccante me ipso iuste retribuebas michi. Jussisti enim et sic est, ut pena sibi sit omnis animus inordinatus.' Hec augus-

XXVI. 50 De Clement. I, 24, 2 58-71 Confess. I, viii, 14-15; xii, 19

XXVI. 50 generosus — trahatur] *paraphr.* 59-62 Cum — addiscerem] *paraphr.*
62 autem] enim 69 Itaque] ita

36 hec] hoc M 37 audio] ut add. RMI dominii dei R 39 euenerunt] venerunt M Sic] n. add. I
40 aduersum] aduersus R 42 1º 11º R 45 et] om. R 49 repellit] impellit R 51 ad] om. I
52 in] om. I 54 precipue] maxime in R 56 et] om. R 61 fiebat] faciebat R 62 cogerer]
coger M 63 faciebant] sciebant R 64 sed] si R bene michi] michi bene R 68 qua]
quam M 69 non bene] non R 71 pena] pene R

tinus. Requiritur eciam affectio pura, quia non ex ira uel aliquo tali debet procedere correpcio sed ex misericordia siue caritatis zelo, sicut et illa, que fit a domino, iuxta illud *apocalipsis* 110: 'Ego,' inquit, 'quos amo, arguo et castigo.' Hoc est, quod per figuram dicitur in *ysaia* xi: 'Egredietur,' inquit, 'uirga de radice iesse,' quod interpretatur incendium. Hoc est enim, quod de incendio amoris egredi debet uirga correptionis. ut enim dicit ambrosius *super lucam*, 'plus proficit amica correptio quam turbulentia accusacio. Illa siquidem incutit pudorem, ista mouet indigacionem.' Hec ambrosius. Debet eciam ex compassione siue misericordia fieri, iuxta illud augustini: 'quia peccator est corripe, quia homo, miserere.' Hinc et psalmista, 'corripiet,' inquit, 'me iustus in misericordia.' Sic enim misericorditer agitur cum puero, quando castigatur, sicut cum frenetico, quando ligatur, et cum eo, qui est in igne uel aqua, quando per capillos extrahitur. Nam et si extrahendo crucietur, per hoc tamen a periculo eruitur. Sic et pueri a peccato sunt extrahendi eciam per discipline dolorem licet inuiti, iuxta illud *amos* 111: 'Quomodo si eruat pastor de ore leonis duo crura aut extremum auricole, sic eruentur filij israel in plaga lectuli et in grabato damasci.' Seruanda est eciam ibi 90 mensura, sc. ut non sit correpcio immoderata, iuxta illud horacij in libro *epistolarum*:

Tractari mollius etas

imbecilla solet.

ut enim ait quintilianus in libro 11° *de oratoria institucione*: 'Iugaria puerorum nimia . . . emendacionis seueritate deficiunt, desperant enim et dolent ac nouissime oderunt et quod maxime nocet, dum omnia timent, nichil conantur.' et ut alibi superius dictum est, lex eciam humana senioribus propinquis potestate tribuit minorum delicta corrigendi pro qualitate delicti. Quod tamen cum moderamine quodam et iure quasi patrio conceditur, ut in immensum hec licencia non extendatur. Nam si atrocitas facti emendacionis domestice ius excedit, placet enormis delicti reos iudicum tradi nocioni. Hec itaque corripiendi modestia siue discreta mensura media est ac moderatrix inter austoritatem et benigni-

78-79 *Expos. in Luc.* viii, 21 (1475); M 15, 1771B
95 M 187, 1195B81-82 Gratian, *Decretum* II, xxiii, Quaestio IV; 90-93 *Serm.* II, 2, 85-86
94-97 *Instit. Orat.* II, 4, 1079 siquidem] om. | ista] haec 93 solet] volet
nam et add. | enim] om. 96 ac] et

94 Iugaria] ingenia 95 deficiunt]

75 arguo] om. M in] om. M 76 inquit] om. M 79 incurit] incurrit corr. P incurrit MI ista] ita R 81 corripe] corripere R 82 inquit me] me inquit R inquam me M 84 cum¹] in I 85 et] om. M 85-86 per — a] tamen ab hoc R 87 si] eciam add. R 88 auricole] auricule RMI eruentur] erudentur R 89 eciam ibi] ibi eciam R eciam M 90 immoderata] immoderata I 94 quintilianus] quintilis M Iugaria] Ingenia R 100 patrio] patrie M hec] hoc M licencia] lnia (?) M 102 Hec] erased and corr. P hic R 103 moderatrix] mediatrix R et benignitatem] om. I

tatem, quarum utralibet sola est reprehendenda. Nam si sola sit aust¹⁰⁵eritas, nichil aliud est quam crudelitas. Benignitas autem sola et est remissio uel negligencia. Obseruandum est eciam tempus, ut non statim quasi cum furore correptio delinquenti adhibeatur, sed usque ad tempus oportunum aliquando differatur. ut enim legitur in *prouerbiis* xxix: 'Totum spiritum suum,' id est iram, 'profert stultus, sapiens uero differt ac reseruat in posterum.' Iterum ut non semper delicta puniantur, sed aliquando pro tempore indulgeantur. Nam parcere et punire sunt contraria, et ut dicit philosophus, 'contrariorum eadem est disciplina.' unde qui nescit parcere, nescit et punire. Denique locus est eciam obseruandus, quia videlicet si culpa sit occulta, secreto est correccio facienda, iuxta illud *mathei* xviii: 'Corripe eum inter te et ipsum solum.' Si uero sit manifesta et correccio in manifesto est facienda, iuxta illud apostoli in *I^a ad thimotheum* v. 'Peccantes,' inquit, 'coram omnibus argue, ut et ceteri timorem habeant.' Hinc et *ysidorus*, 'Palam,' inquit, 'arguendi sunt, qui palam delinquunt, ut, dum aperte unus corripitur, plurimi emendentur.'

110

110

115

120

[XXVII.] DE CAUSIS DISCIPLINE LIBENTER SUSCIPENDE.

Porro sicut a parentibus uel magistris affectu pro disciplina cohercionis est pueris inferenda, sic et ab ipsis pueris paciente animo est ferenda. Et sunt vii cause, que illos incitare debent ad libentem uel spontaneam susceptionem discipline, videlicet diuine voluntatis bonitas, paterna pietas, pacientie bonum, christi et sanctorum exemplum, ipsius discipline utilitas et eiusdem breuitas et sequens iocunditas. Diuine inquam uoluntatis bonitas, que non continet in ira sua misericordias suas, siquidem, ut dictum est superius, ex ira dei erga hominem disciplina cohercionis processit, quia 'puer cum ignorantia et concupiscencia in hanc uitam uenit. Contra que duo mala sensibus eorum inuigilant prohibicio et erudicio laboribus et doloribus plene, diuina gubernacione dampnatos nequaquam omni modo deserente.' hec *augustinus* in libro *de ciuitate dei* ultimo. unde patet, quod ex pietate diuina pueris infertur disciplina. Hinc eciam de adulto dicit *seneca lucilio*: 'vir bonus . . . , quicquid ei accideret, equo

5

10

10

15

111-112 ? 118-120 *Regula Monachorum* xv; M 83, 884C118-120 *Palam* — emendentur] *paraphr.*

105 et est] corr. P est RM et I 108 in] om. I 109 uero] autem M 110 ac] aut M
 Iterum] Item M 112 et ut] ut enim I eadem est] est eadem R 113 est eciam] eciam est
 R 114 sit] est twice M secreto] secrete R 115 et] om. M 116-117 apostoli in] om. I
 117 thimotheum] corinthios R 119 aperte unus] unus aperte R

XXVII. 10-13 *De Civ. Dei* xxii, 22 15-17 *Epist.* 76, 23XXVII. 10-13 puer — deserente] *paraphr.* 15 ei] illi | accideret] accidit

XXVII. 1 written at bottom of folio by different hand P 2 pro] pio RM 4 uel] et R 7
 breuitas] bonitas M leuitas necessitas add. R 15 quicquid] quicquam M accideret] acciderit RMI

animo sustinebit. Sciet enim hoc accidisse lege diuina, qua procedunt uniuersa.' Idem iterum ad eundem lucilium: 'placeat homini, quicquid deo placet, ob hoc ipsum, quod placet deo.' Secunda causa est paterna pietas, qua filio ex amore infertur discipline seueritas, secundum illud *ecclesiastici* xxx: 'Qui diligit filium, assiduat ei flagella.' Hinc habetur augustini decretum superius positum: 'Non omnis, qui parcit, amicus est, nec omnis, qui uerberat, inimicus est . . . Melius est cum seueritate diligere quam cum lenitate decipere.' Hec augustinus. Et hoc est quod dicitur in *proverbiis* xxvii: 'Melior est manifesta correptio quam amor absconditus.' Et iterum: 'meliora sunt uulnera diligentis quam fraudulenta odientis oscula.' Iterum de correpcione paterna dicit augustinus in sermone *de puerō centurionis*, sicut eciam ponitur in *canone* causa xxiii, questione 1^a: 'Agenda sunt multa eciam cum inuitis, benigna quadam asperitate plectendis, quorum pocius consulendum est utilitati quam voluntati . . . Nam in corripiendo filium quamlibet aspere nunquam profecto amittitur amor paternus, fiat tamen, quod nolit, et doleat, qui eciam inuitus dolore videtur esse sanandus.' Hec augustinus. Ceterum, eciam si essent iniusta, toleranda tamen equanimiter essent flagella paterna, iuxta illud therencij in *andria*: 'Ex quo,' inquit, 'fuerunt tibi commoda, equum est te ferre inconmoda.' De hoc eciam dicitur ab apostolo *ad hebreos* xii: 'Quis enim filius, quem non corripit pater.' Tercia est paciencie bonum, que sic describitur iuxta tullium in *rēthorica* scil. prima: 'Paciencia,' inquit, 'est honestatis uel utilitatis causa rerum arduarum ac difficilium uoluntaria uel diuturna perpessio.' Hec tullius. Que autem potest honestior aut utilior paciendi causa esse quam sapiencie percipiende uel virtutis capessende? Ad duo ista inuigilat omnis puerorum disciplina. Et recte dicitur uoluntaria et diuturna, quia nec qui omnino patitur, inuitus habet meritum apud deum, nec qui perseveranciam amittit, accipit brauim. *De bono paciencie libellum* edidit beatus martyr cyprianus, in quo sic eam commendat: 'Paciencia,' inquit, 'est virtus nobis cum deo communis . . . Que autem est gloria similem deo fieri. Quanta

17-18 *Epist. 74, 20* 21-23 *Epist. 93, 11, 4; M 33, 323* 26-32 *Epist. 138, 11, 14; M 33, 531;*
Gratian, Decretum II, xxiiii, Quaestio I; M 187, 1162BC 34-35 *Hecyra v, 3, 42* 37-39 *De
 Ino. II, 53, 163* 44-63 *De Bono Patientiae* 3, 5, 7, 12, 17, 20; CSEL 3¹, 398 (23-24), 401 (2-4),
 402 (18-27), 405 (18-20), 409 (25-27), 411-412 (26-10)

16 hoc] id 18 deo placet] deo placuit | quod — deo] om. 31 fiat] fit 34-35 Ex quo — in-
 conmoda] Multa ex quo fuerint commoda, eius incommoda sequuntur ferre 38 uel] aut 39 uel] ac
 17 iterum] om. *M lucilium*] om. *M* 18 placet deo] deo placet *RM* 19 filio] filiis *RM*
 ex — infertur] infertur ex amore *R* 20 ei] illi *R* habetur] est *R* est et *M* om. *I* 23 lenitate]
 leuitate *RM* 24 in] om. *I* 26 Iterum] Item *M* 27 xxiiii] xxxiii^a *R* 28 multa eciam]
 eciam multa *R* 30 quamlibet] quantumlibet *RI* 31 qui] om. *R* 32 dolore] quod dolere *R*
 sanandus] seruandus *M* 34 andria] echyra *R* 35 te ferre] deferre *I* eciam] om. *R* 37 in
rēthorica scil.] sc. in *rēthorica* *R* 39 uel] ac *M* 40 aut] ac *M* paciendi causa] causa paciendi
M 43 perseveranciam] perseverenciam *R* 44 accipit brauim] brauim accipit *R*
 44-45 martyr cyprianus] cyprianus martir *M* 45 quo] qua corr. *PR* qua *I*

felicitas est habere in uirtutibus, quod diuinis equari possit laudibus . . .
 Ille sine me innocens et justus . . . inter facinorosos deputatur et falsis
 testimoniis veritas premitur, iudicaturus iudicatur et dei sermo ad vic-
 timam tacens ducitur. Et cum ad crucem eius confundantur sydera,
 contremiscat terra, turbentur elementa, . . . ille non loquitur nec mouetur,
 nec maiestatem suam profitetur . . . sed omnia perseveranter . . . tolerat,
 ut in eo plena et perfecta pacienza consummetur . . . Porro sudatur hic,
 quamdiu uiuitur et laboratur, nec sudantibus et laborantibus possunt
 magis alia quam pacienza subuenire solacia . . . Nec aliud magis iustos
 et iniustos discernit quam quod in aduersis per impacienciam blasphemat
 iniustus, et queritur et pacienza iustus probatur . . . Denique pacienza
 est, que nos deo seruat et commendat, que iram temperat, linguam frenat,
 mentem gubernat, pacem custodit, disciplinam regit, . . . potentiam diui-
 tum cohercet, inopiam pauperum refouet, . . . facit humiles in prosperis,
 fortes in aduersis . . . Docet delinquentibus cito ignoscere et delin-
 quentem diu et multum rogare . . . Fidei fundamenta munit, . . . incre-
 menta spei prouehit, actum dirigit.' Hec cyprianus. denique teste pla-
 tone 'pacienza robur est tocius philosophie.' unde et salomon in *pro-
 uerbiis* xix, 'doctrina,' inquit, 'uiri per paciem noscitur.' Quarta
 racio uel causa est christi exemplum et aliorum sanctorum. Nam christus
 ipse primo quidem uerbo docuit paciem non solum ad disciplinam
 sed eciam ad iniuriam, dicens in *Matheo* v: 'Nolite resistere malo, sed
 si quis te percusserit te in dexteram maxillam, prebe ei et alteram.' Et
 quod uerbo admonuit, ipsem ex exemplo sui postea docuit. Nam non
 solum halapas et flagella suscepit, sed eciam demum totum corpus cruci-
 fixoribus exposuit, ut legitur in *matheo* xv: 'Pilatus tradidit populo iesum
 flagellis cesum, ut crucifigerent eum.' Et hoc est, quod predixerat de
 futuro, quasi de preterito in *ysaia* 1: 'Corpus,' inquit, 'meum dedi percu-
 cientibus et genas meas vellentibus, faciem meam non auerti ab incre-
 pantibus et conspuentibus,' vel secundum *LXX*⁶³: 'dorsum meum posui ad
 flagella, genas meas ad alapas.' Hinc eciam per ieremiam predictum est
 de ipso in *trenis* iii: 'Dabit percucenti se maxillam, saturabitur oppro-

63-64 Caecilius Balbus, ed. E. Wölfflin (Basel: Schweighauser, 1855), p. 64

48 sine me] om. 49 victimam] crucem 50 eius] domini 51 contremiscat] contre-
 mescat 52 sed] om. | tolerat] tolerantur 53 eo] Christo | hic] om. 57 Denique] om.
 59 regit] libidinis imperium frangit add. 61-62 et — diu] si ipse delinquas

47 est] om. R equari possit] possit equari R 48 sine me] summe RM 53 sudatur] subdatur R
 56 blasphemat] blasphemat R 57 queritur et] quia M 59 regit] libidinis imperium frangit add. R
 64 robur est] est robur M in] om. I 65 xix] om. R inquit] om. R noscitur] agnoscitur M 67
 uerbo docuit] docuit verbo R 68 in] om. RI Matheo] Mathei R Nolite] Noli R 69 te in] in
 RMI ei illi R 70 postea docuit] docuit postea R 71 halapas] alapas RI alaphas M demum]
 om. R 72 in] om. I xv] xxv M xxvii I 74 ysaia] Esaiā I 75 vellentibus] velantibus R
 increpantibus] increpatibus M 76 conspuentibus] in me add. M 77 flagella] et add. R
 alapas] alaphas M predictum] dictum R 78 in] om. MI

brijs.' Itaque licet naturalis esset filius dei, non tamen exsors fuit a disciplina filiali, quamvis nullatenus indigeret correptione, sed ut nobis daret exemplum discipline suscipiendo, secundum illud *I petri* 1°: 'christus passus est pro nobis, vobis relinquens exemplum, ut sequamini uestigia eius, qui peccatum non fecit, nec inuentus est dolus in ore eius. Qui cum malediceretur, non maledicebat, cum pateretur, non comminabatur, trahebat autem iudicanti se iniuste.' Suscepit ergo disciplinam non pro suo delicto, sed pro nostro, nec pro sua emendacione, sed pro nostra reconciliacione, sicut dicitur in *ysaia* LIII: 'Disciplina pacis nostre super eum et liuore eius sanati sumus.' Omnes ergo christiani non solum pueri sed eciam adulti libenter debent disciplinam recipere, non solum pro delicto suo sed eciam pro illius exemplo. Nam ut legitur in *ecclesiastico* XXIII: 'Gloria magna est sequi dominum, longitudo enim dierum assumetur ab eo.' Denique omnes sancti receperunt disciplinam tanquam filij dei adoptiui. unde dicit apostolus *ad hebreos* XII: 'Si extra disciplinam estis, cuius participes facti sunt omnes, ergo adulteri et non filij estis.' Quinta causa est ipsius discipline utilitas, que quadruplex est. Prima sc. erudicio ad recte sapiendum et bene agendum, sicut dictum est supra, iuxta *ieremiam* VI secundum LXX: 'Per omnem dolorem et flagellum erudieris, ierusalem.' unde dicitur in *proverbiis* XXIX: 'virga atque correptio tribuit sapienciam.' Et in *ecclesiastico* XXII: 'flagella et doctrina in omni tempore sapiencia.' Secunda est assuetatio ad paciendum, quod valde huic uite necessarium. Nam ut dictum est supra iuxta cyprianum, 'sudantibus et laborantibus non possunt magis alia quam paciencie subuenire solacia.' Ad paciendum uero multum valet a puericia inolita consuetudo. Nam et tyrones exerceri solent ante pugnam, sic et pueris expedit temperare delicias et excerceri per disciplinam. unde legitur in *proverbiis sapientum*: 'feras, quod ledit, ut, quod prodest, feras; cicius nocet, quicquid inexpertum nocet.' Hinc et ouidius in libro *de arte* III°:

quod male fers, assuesce; feres bene.

Idem in libro *de remediis* 1°:

ut ualeas, multa dolenda feres.

Itaque de paciencia per disciplinam probata dicit prudencius in libro *de conflictu viciorum et virtutum*:

101-103 cf. p. 97, ll. 54-55	105-107 Publius Syrus, <i>Sentent.</i> 190	107-108 cf. p. 85, ll. 56-57
109-110 <i>Remed. Amor.</i> 226	111-119 <i>Psychomachia</i> 109-112, 128-129, 174, 177; M 60	
81 suscipiendo] sustinende R 1] 11 R	87 dicitur] om. R in <i>ysaia</i>] <i>Esaie</i> I	89-90 libenter —
sed eciam] om. R 90 in] om. I	94 adulteri] adulti M estis] om. R 95 est — discipline]	
ipsius discipline est R 98 in] om. I	99 in] om. I 100 sapiencia] sapiencie R valde]	
est add. R 101 necessarium] est necessarium M necessarium est I iuxta] om. M 103 uero]		
enim R 104 exerceri] exercere R 106 sapientum] erased and corr., blurred P 109 Idem]		
Item R 110 ualeas] animo add. R		

Ecce modesta graui stabat pacienza uultu,
per medias immota acies variosque tumultus . . .
spectabat defixa oculos et leta manebat . . .
Inde quieta manet pacienza fortis ad omnes,
telorum nimbos et non penetrabile durans . . .
omnibus una comes virtutibus associatur . . .
Nam uidua est virtus, quam non pacienza firmat.

115

Ideo eciam dicit lucanus libro IX°:

120

Gaudet pacienza duris.

Tertia est humiliacio ad cordis tumorem reprimendum. Magis enim humiliat disciplina suscepta per alium quam per seipsum. Propter hoc etiam delinquentes monachi recipere solent disciplinas coram omnibus in capitulo, ut magis humilientur atque purgentur confusione pariter cum dolore sustinendo. unde anselmus cantuariensis in epistola *ad bernardum monachum*: ‘Audii,’ inquit, ‘ab abbe tuo, quod maioris meriti iudicas, cum monachus se aut uerberat aut ab alio se uerberari postulat, quam cum in capitulo ex precepto prelati non ex sua uoluntate uapulat. Quod non est ita, ut tu existimas. Illud enim iudicium, quod sibi aliquis sponte indicit, regale est, illud uero, quod per obedienciam in capitulo sustinet, monachicum est . . . Illud . . . sepe sibi reges et superbi diuites fieri precipiunt, istud uero . . . non precipientes sed obedientes suscipiunt . . . Illi se soli deo humiliant propter peccatorum conscientiam, isti uero homini propter obedienciam . . . Quod si dicis: “non tam fugio publicam vapulacionem propter dolores carnis, quos et secreto sentirem, quam propter verecundiam,” scito, quia ille fortior est, qui hanc quoque sustinere gaudet propter obedienciam. Certus igitur esto, quia maioris meriti est una vapulacio monachi tolerata per obedienciam quam innumerabiles accepte per propriam sentenciam.’ Quarta utilitas est ipsius delicti punicio ad remedium venie consequendum, iuxta quod secundum *LXX^a* dicitur in *naum* 1: ‘Non vindicabit deus in tribulacione bis in idipsum.’ Quod ergo vindicatum est in presenti per disciplinam, si pacienter feratur,

125

130

135

140

145

120-121 *Pharsalia* IX, 403 126-140 *Epist. L*; M 159, 81BC-82AB

115 leta] lenta 130 ut tu] sicut 133 istud] illud 134 Illi] sing. | humiliant] sing. | isti] sing. 136 carnis] om. | sentirem] sentio 138 igitur] ergo

113 modesta] modestia R stabat] stabit M 115 leta manebat] loca que manebat M 120
eciam] om. R lucanus] in add. R 124 delinquentes] delinquentes I recipere] suscipere R
126 sustinendo] suscipiendo R cantuariensis] episcopus add. M 127 quod] om. R 128
se uerberari] uerberari se R 129 non] om. R 130 sponte] iuste R 132
monachicum] monacicum R superbi diuites] diuites superbi sibi R 134 uero] eciam add. R
136 sentirem] sentire M 139 per] propter R 140 utilitas] utilitatis R 141-142
dicitur in] om. I 142 vindicabit] iudicabit I

145 optinet veniam et euadit penam futuram, iuxta illud prosperi in libro
epygrammatum:

Ad ueniam tendunt iusti pia uerbera regis.
 Ira breuis rectis gaudia longa dabit.

Hinc et galterus in libro *alexandreidos* III°:

150 pacientis sepe reatum
 uis illata leuat minuitque coacta . . .
 Omnia descendunt a summo culmine rerum.

Ideo de puero dicitur in *prouerbiis* xxiii: 'Tu ergo percicies eum virga et animam eius de inferno liberabis.' Recte ergo dicit ouidius in libro *epistolarum*:

155 leniter ex merito quicquid paciere ferendum est,
 que venit indigne, pena dolenda venit.

Idem in libro *sine titulo* secundo:

Equo animo penam, qui meruere, ferunt.

Quod si forte uidetur puero, quod non paciatur ex merito, quod eciam
 160 dicit ouidius in libro *epistolarum*:

utilis interdum est ipsis iniuria passis . . .
 Sepe est supplicii causa fuisse pium.

165 Immo recolat pocius illud, quod dicit petrus apostolus in prima II°: 'Hec est enim gracia, si propter conscientiam dei sustinet quis tristicias paciens iniuste. Que est gracia, si peccantes et colaphizati suffertis? Sed si bene facientes pacienter sustinetis, hec est gracia apud deum.' Sexta racio uel causa tolerandi est ipsius discipline breuitas, videlicet iuxta illud apostoli supra dictum, quod puer sub tutoribus et actoribus est usque ad tempus a patre prefinitum. Et utique, quod breue est, facilius tolerandum est. unde seneca in epistola *ad paulum* vi, 'Feramus,' inquit, 'equo animo et utamur foro, quod sors concessit, donec inuicta felicitas finem malis imponat.' Septima est eiusdem leuitas, de qua dicitur in *prouerbiis* xxiii: 'Noli subtrahere a puero disciplinam, si enim percusseris eum uirga, non morietur.' Itaque, sicut dicit seneca in libro *de*

144-147 *Epigr.* 95; M 51, 527C
 149 sepe] namque
 150 indigne] indigno

148-151 Walter of Châtillon, *Alexandreis* iii; M 209, 490D-
 491A, 496B
 153-156 *Epist.* v, 7-8
 157; xiv, 4
 170-172 (*Pseudo-*)Seneca, *Epist. ad Paulum* xii; ed. Haase, p. 78
 (*Pseudo-*)Seneca, *De Remediis Fortitorum* ix, 1

151 culmine] consule
 155 paciere] patiare
 156 Sepe est] est mihi [pium] piam

146 uerbera] verba I
 149 sepe] spe M
 150 uis illata] insillata M
 155 pacieri] pacieri (?) P
 156 R patitur R patieris I
 162 pium] pueri M
 165 Quel enim add. R
 172 Septima] Setima I in om. I

147 Ira] Ita I longa] leta R
 150 insillata] R
 152 in] om. I
 157 Idem] Item R
 163 in] om. R
 168 actoribus] auctoribus R
 174 morietur] moriet M sicut] ut R

148 alexandreidos] alexandreides M
 153 ergo] igitur M
 159 quod eciam] R
 164 est enim] enim est
 170 paulum] Paulinum I

remediis fortuitorum, ‘si dolor est exiguus, leuis est pacienza. Si uero grauis, non leuis est gloria.’ Octaua est ipsa necessitas, que duplex est, videl. sic curandi et non resistendi. Necessitas, inquam, sic curandi, quoniam aliter non potest incommodum ignorancie tolli uel putredo concupiscencie arceri, nisi per discipline cohercionem, sicut nec corporis uulnus sanari nisi per incisionem uel adustionem, iuxta illud claudiani:

175

Truncetur et artus,
ut liceat reliquis secure viuere membris.

180

Ideo dicit eciam ouidius in libro *de remediis* 1º:

Ut corpus redimas, ferrum pacieris et ignes . . .
utque animo ualeas, quicquam tolerare negabis? . . .

185

Justius ut valeas, multa dolenda feras.

Idem in libro 11º:

Esse solent magno, dampna minora bono.

Hinc et galterus in libro *alexandri* viº:

Asperior sanat grauiores pocio morbos.
Naufragiumque timens iactura sepe redemit,
nauita quod potuit et dampnis dampna leuauit.

190

Impotencia uero resistendi, quia sicut dicit ouidius in libro 1º *sine titulo*:

Non iuga taurus amat; quod tamen odit, habet.

unde et puer, eciam si nollet, nichilominus disciplinam coactus ferret.

195

Hinc et idem ouidius in libro *de remediis* 1º:

Sepe bibi succos quamuis inuitus amaros.

Summum ergo remedium in talibus est non solum pacienter sed eciam libenter sustinere ac de necessitate virtutem facere, iuxta illud quintiliani causa viº: ‘Subit libens pietas penam eciam sceleribus grauem.’ Nam ipsa bona uoluntas tolerandi non solum meritum apud deum acquirit, sed eciam ipsam discipline seueritatem multo leuiores facit, iuxta illud aratoris *de hystoria actuum apostolorum* libro IIIº:

200

Mitissima sors est

penarum, quas nota gerunt.

205

et illud ouidij *sine titulo* libro 1º:

180-182 *In Eutropium* II (xx), 18-19 183-186 *Remed. Amor.* 229, 231, 226 187-188 *ibid.* 672 189-192 *Alexandreis* VI; M 209, 526C 193-194 *Amor.* III, 11, 36 195-197 *Remed. Amor.* 227 199-200 (*Pseudo-Quintilian, Declam.* VI, 21) 202-205 *Historia Actuum Apostolorum* II, 848-849; M 68, 221 206-207 *Amor.* I, 2, 10

175 dolor] om. | exiguus] feramus add. | uero] om. 176 grauis] feramus add. 181 Truncetur truncantur 182 secure] securum | viuere] degere 185 utque] ut 186 Justius] esse sed 192 quod] quae 194 Non] nec | quod] quae 205 nota] vota

176 grauis] est add. R est³] ut add. I 177 sic] sit I bis sic] om. R 180 adustionem] combustionem M 185 quicquam] quicquid RMI 191 redemit] redimit R 193 in] om. R 195 unde] eciam si R ferret] feret MI 198 Summum] Solum R ergo] igitur M 202 ipsam discipline] discipline ipsam M leuiores facit] facit leuiores R aratoris] oratoris R 204 sors est] est sors R 205 nota] uota R 206 1º] IIº M

leue fit, quod bene fertur honus.

Ideo dicit seneca ad lucilium epistola LVIII*: 'Noli mala tua tibi metipsi grauiora facere et te querelis honerare. Dolor quippe, si nichil ei opinio adiecerit, est leuis . . . ipsumque leuem, dum leuem putas, efficis.' Hinc et quintilianus in causa x*, 'Nulla,' inquit, 'est nisi inuita pena, nullumque dolorem habemus nisi ab impaciencia, et ut aliquid crudele . . . sit, metus facit.' Nona racio uel causa libenter tolerandi est sequens iocunditas. Et hec duplex, sc. presens et futura. Presens quoque triplex. Trans 215 acta namque puericia dulcis est discipline perpesse memoria, iuxta illud senece in *hercule furente*:

Que durum fuit pati,
dulce est meminisse.

Nec solum dulcis-est eius recordacio, sed eciam iocunda relacio, iuxta illud senece ad lucilium ubi supra: 'Quod acerbum fuit, iocundum est retulisse.' Naturale est enim mali sui fine gaudere. Tercia uero iocunditas est de adeptione iusticie uel sapiencie, quarum utraque inestimabilem habet voluptatem. unde macrobius in libro *saturnalium*, 'Qui suos,' inquit, 'dolores anxietatesque dissimulando transeunt, paciencie beneficio ad uoluptatem maximam perueniunt.' Hec tria designata sunt in virga aaron, que floruit et fronduit et fructum protulit, ut legitur in libro *numeri xvii*. Floret enim virga discipline siue correpcionis persuase fragrantem sui recordationem, frondet per iocundam et gratam sui relationem, fructum profert per iusticie uel sapiencie acquisitionem. 220 225 230 235 240 Sunt enim pueri sicut nouelli palmites, uiti uere, id est christo, per graciam baptismalem adherentes, iuxta quod dicitur ab ipso in *iohanne xv*: 'Ego sum uitis, uos palmites.' palmites autem quando putantur, quasi destrui et diminui ac deturpari videntur et eciam lacrimas emittunt, sed ex ipso fructum uberiorem reddunt. Sic et pueri sapiente agricola, id est deo iubente uel disponente, putantur sarculo discipline et hoc quidem deflent, sed hoc idem fit, ut uberioris fructifcent, sicut ibidem a domino dicitur: 'Omnem palmitem in me ferentem fructum purgabit eum, ut fructum plus afferat.' unde dicitur ab apostolo *ad hebreos xii*: 'Omnis disciplina in presenti quidem videtur non esse gaudij sed meroris; postea autem fructum pacatissimum exercitatis per eam reddet iusticie.' De

208-210 *Epist. 78, 13* 211-213 (Pseudo-) Quintilian, *Declam. xi*, 8 216-218 Hercules
Furens 656-657 220-221 *Epist. 78, 14* 223-225 *Saturnalium* 1, 10, 8

208 metipsi] ipse 209 quippe] om. [ei] illi 210 ipsumque] illum | efficis] facies 211 nullumque] non — illum 213 facit] plur. 220 fuit] ferre add. 221 retulisse] tulisse 224 dissimulando transeunt] dissimulant

209 te] de I nichil] michi M 210 leuem dum leuem] leue dum M 214 hec] est add. R 215 namque] quoque R 220 ubi] ut M 221 est enim] enim est R 223 voluptatem] voluntatem I 225 designata sunt] sunt designata R 226 et fronduit] fronduit R 226-227 in libro] om. I 227 xvii] xxii R persuase] per suauem M persuase I 228 fragrantem] flagrantem R 230-231 per — adherentes] adherentes per graciam baptismalem M 231 in] om. I 233 et] om. Rac] et R 234 ex] hoc add. R 236 idem] ideo M 239 quidem] om. M videtur non] non videtur M 240 autem] aut I reddit] reddit M

hac eciam putacione ac fructificatione dicitur in *ecclesiastico* III°, ubi agitur de disciplina sapientie: 'Timorem,' inquit, 'et metum et probationem inducit super illum et cruciabit illum in tribulatione doctrine sue.' Ecce disciplina meroris uel meror discipline. postea uero dicitur: 'et thesaurizauit super illum scienciam et intellectum iusticie.' Ecce fructus sapientie et iusticie. De futura uero et eterna iocunditate, que est fructus ultimus discipline dicit prosper ubi supra:

Ira breuis rectis gaudia longa dabit.

Hoc est quod dicitur a domino in *iohanne* xvi: 'plorabitis et flebitis uos, sed tristitia vestra uertetur in gaudium.' Idem quoque dicit per ysaiam LXVI: 'videbitis gloriam domini et gaudebit cor uestrum, ad ubera portabimini et super genua blandientur uobis. Quomodo si cui mater blandiatur, ita ego consolabor uos,' sc. blandiendo et applaudendo et lacrimas uestras abstergendo, secundum illud *apocalipsi* XXI: 'absterget deus omnem lacrimam ab oculis eorum et ultra non erit neque luctus neque clamor, quia prima abierunt.' unde beatus bernardus, 'Felices,' inquit, 'lacrime, quas pia manus conditoris absterget.'

[XXVIII.] QUOD INSTRUENDI SUNT PUERI DE OBEDIENCIA FILIALI.

Dicto de puerorum disciplina, qua discere et a malo se cohibere conpelluntur, dicendum est de illa, que bonos mores conpletebitur, quibus eorum vita informetur. De hac enim dicit beatus cyprianus in libro *de XII abusionibus seculi*: 'Disciplina est ordinata morum correctio.' de hac eciam dicit hugo de sancto victore: 'Disciplina est conuersacio bona et honesta, que non tantum mala non facere studet, sed eciam in hiis, que bene agit, per cuncta irreprehensibilis permanere.' Et quoniam de moribus et bona conuersacione et actuuum ac gestuum sensuumque regimine, que ad disciplinam pertinent, plurima iam diximus in tercio huius operis libro superius, hoc solum ad presens dicamus, quod pueri maxime instruendi sunt de tribus, videlicet de obediencia filiali, de compositione morali, de conuersacione sociali. In hiis enim tribus precipue consistit

247-248 cf. p. 100, ll. 144-147

256-257 (*Gaufridi*) *Declamationes* xxxiv, 40; M 184, 459C

257 pia] benigna

241 eciam putacione] putacione eciam R in om. I 245 thesaurizauit] thesaurizabit eum R
 242 discipline] sicut add. R ita add. I 249 domino in om. R domino MI 250 dicit] dicitur M
 252 si — mater] mater si cui R blandiatur] blandientur R blandietur MI 254 deus] om. M 255 neque] nec R 256 beatus] om. M 257 conditoris absterget] absterget conditoris etc. R

XXVIII. 4-5 *De Duodecim Abusivis* 11; CSEL 3°, p. 170, 13 6-8 *De Instit. Novit.* x;
 M 176, 935A

XXVIII. 7 que non tantum] cui parum est | studet sed] sed studet

XXVIII. 1 written at bottom of folio by different hand P 2 discere] discedere I 7 non facere] facere non M 9 et³] om. R ac] et R 10 pertinent] pertineret R 12 filialij] finali I

uite bone informacio, iuxta illud beati bernardi in *sermone de apostolis petro et paulo*. ‘Putas,’ inquit, ‘parua res sit scire bene viuere . . . Arbitror autem, quod . . . bene uiuis, si humiliiter, ordinabiliter, sociabiliter uiuis. Humiliter deo, ordinabiliter tibi, sociabiliter proximo.’ Hec bernardus. Illud autem humilitatis et obediencie uel subjectionis deo dicitur impendi, quod prelatis ac potentibus et magistratibus exhibetur propter ordinacionem dei, iuxta illud apostoli *ad romanos* XIII. ‘Non est,’ inquit, ‘potestas nisi a deo; que autem a deo sunt, ordinata sunt.’ Itaque per primum humiliantur erga maiores suos, per secundum ordinantur apud semetipsos, per tertium recte conuersantur inter socios siue proximos. Est autem obediencia voluntas faciendi mandatum superioris.

Item obediencia dicitur esse spontaneum et rationale sacrificium uoluntatis proprie. Iterum sic describitur: Obediencia est pio iussi studio proprie uoluntatis abnegacio et voluntaria recusacio. Inobediencia uero est ex duricia mentis obstinate, cui debeas, imperanti nolle obtemperare. Quia vero puerorum uoluntas est volatilis et vaga, ideo maxime opus habet regi obediencia sub voluntate aliena. Alioquin, ut dicitur in *pro uerbiis* XXIX: ‘puer, qui dimittitur voluntati sue, confundet matrem suam.’ Ceterum pueri quoque regales, qui debent aliquando ceteris precipere, plus ceteris necesse habent obedienciam experiri et addiscere. ut enim dicit tullius in libro de *legibus* III: ‘et qui bene imperat, necesse est aliquando paruerit, et qui modeste paret, videtur, quod aliquando imperare dignus sit.’ Itaque de obediencia consideranda sunt tria, videlicet obediendum sit et quibus personis et quibus modis. Causa siquidem ad obediendum incitatua debet esse trina, uidelicet ipsius obediencie bonum et exemplum et conmodum. Nempe tantum est obediencie bonum, ut, sicut dicit augustinus *super genesim* libro VIII, ‘oportuit ab inicio, ut homo sub deo positus alicunde prohiberetur, ut ei uirtus esset ipsa obediencia promerendi dominum suum. Quam,’ inquit, ‘audeo verissime dicere solam virtutem esse, omni rationabili creature agenti sub dei potestate, primum quia et maximum vicium esse tumoris ad ruinam uti

14-17 *In Festo SS. Petri et Pauli* I, 3-4; M 183, 407B
De Genesi ad Litteram VIII, 6, 12; M 34, 377

34-36 *De Legibus* III, 2, 5

40-45

15 sit] est 35 quod] qui 35-36 imperare — sit] imperet — esse 40 oportuit ab inicio] oportebat 42 audeo] possum

15 Arbitror] arbitor R arbitror I 16 autem] enim M 17 Hec bernardus] om. M 18 uel] et R 19 ac] et R magistratibus] magistrantibus M 20 apostoli] om. M 21 deo] sit ordinata add. R 25 rationale] racionabile RM 26 Iterum] Item M pio] pro R 29 puerorum uoluntas] voluntas puerorum R 30 habet] est R in] om. I 32 pueri quoque] quoque pueri M 34 legibus] regibus M et] om. M 36 videlicet] sc. R 37 Causa] cauea I siquidem] quidem R 38 obediencie] om. R 40 augustinus] Austinus I VIII] XXII] M oportuit] oportuerit RI 41 sub] domino add. R alicunde] aliunde M ei] ea R 42-43 verissime dicere] dicere verissime M 43-44 omni — esse] om. R 44 tumoris] timoris MI

velle potestate sua, cuius vicij nomen est inobedientia.' Hinc eciam dicit gregorius in *moralibus* libro xxxv: 'Nequaquam arbor illa mala in paradyso extitit, quam deus homini, ne contingeret, interdixit. Sed ut melius per obediencie meritum homo bene conditus cresceret, dignum fuit, ut illum eciam a bono prohiberet . . . Sola namque virtus est obediencia, que menti ceteras virtutes inserit, insertasque custodit . . . Sola est, que fidei meritum possidet, sine qua quisque infidelis esse conuincitur, eciam si fidelis esse uideatur.' Hec gregorius. Denique tantum est bonum obediencie, ut non solum illum hominem primum, qui est capud omnium secundum naturam, sed eciam secundum hominem christum, qui est capud omnium fidelium secundum graciā, ponere voluerit deus in probatorio uel in scola obediencie. unde de ipso dicit apostolus *ad hebreos* v: 'quia, cum esset filius dei, didicit ex hiis, que passus est, obedienciam,' id est experientiam obediencie, ut esset pariter discipulus et doctor obediencie. Exempla uero multa legimus magne obediencie, et primo quidem abraham patrem fidei nostre, cuius obedienciam trino precepto et graui deus voluit probare. Primo sc. de patrie sue desertione, dicens, ut legitur in *genesi* xii, 'Egredere de terra tua et de cognacione tua et de domo patris tui etc.' Secundo de circuncisione dicens, ut legitur in eodem xvii: 'Circoncidetur ex uobis omne masculinum et circoncidetis carnem prepucii uestri etc.' Tercio de filij immolacione, dicens in eodem xxii: 'Tolle filium tuum unigetum, quem diligis, ysaac et offer illum in holocaustum etc.' Primum fuit graue preceptum, secundum grauius, tertium uero grauissimum. unde origenes sic exponit illa uerba, *super genesim* omelya octaua: 'Tolle,' inquit, 'filium tuum unigenitum ysaac etc. Ecce caris ac dulcibus appellacionibus, iterum ac sepe repetitis, affectus paterni suscitantur, ut amoris euigilante memoria ad immolandum filium dextera retardetur et aduersus fidem animi tota carnis milicia repugnet . . . Et quia semen in ysaac promissum fuerat, fit eciam memoracio nominis pueri, ut et promissionum, que sub hoc nomine facte sunt, desperacio subeat . . . Sed quid post hec . . . ? Intuemini per singula, quomodo fiunt temptationis augmenta . . . Prius enim dicitur

46-52 *Moralia* xxxv, 14, 29, 28; M 76, 766B, 765BC
MG 12, 204C-207A (81-82)

68-93 *In Genesim* viii, 2, 3, 4, 6, 7;

46 Nequaquam] neque enim 49 fuit] fuerat | prohiberet] prohiberetur 70 Ecce] om.
72 retardetur] retardaretur 73 repugnetur] repugnaretur | Et quia — fuerat] paraphr. 74
eciam] et | memoracio] commemoratio | pueri] om. 76 Prius enim] Sed prius

45 velle] om. R 51 sine qua] qua sine M quisque] quisquis RM conuincitur] conuicitur R 75
52 eciam] om. M 53 est capud] caput est M 55 voluerit] voluit R 56 ad] om. I
61 sc.] om. R 62 in] om. I tua] om. R 63 etc.] om. M 65 uestri] om. R 67
secundum] fuit add. R 69 unigenitum] om. R 72-73 carnis milicia] milicia carnis R
75 post hec] postea R

ei, quod filium offerat . . . deinde, quod in montem ascendat . . . ut, dum iter agit, per totam viam cogitationibus discerpatur et hinc urgente precepto, hinc vero unici affectu obluctante crucietur. propter hoc igitur
 80 et via iniungitur, et ascensio montis, ut in omnibus hiis spaciis accipient certaminis affectus et fides, amor dei et amor carnis, gracia presencium et exspectacio futurorum . . . Die autem tertio vidit locum procul. Hic quoque sapienciam et consilium temptantis intueor . . . Per triduum iter protenditur, quo . . . curis recursantibus paterna viscera cruciantur,
 85 ut omni hoc spacio tam prolixo pater filium intuens cum eo cibum sumeret, totque noctibus puer in amplexibus patris penderet, pectori inhereret, in gremio cubitaret . . . Cumque pergerent simul, dixit ysaac patri: "pater mi . . ." Quomodo putas immolandus filius per hanc uocem viscera paterna concussit . . . Putasne alicui nostrum ex ipsa hystorica
 90 narracione tantum animi robur acquiritur, ut, cum forte amittitur filius morte communi, et omnibus debita, etiam si sit unicus et dilectus, abraham sibi in exemplum adducat et magnanimitatem eius ante oculos ponat.' Hec origenes de magnanimitate abrahe, quam facit in eo virtus obediencie. unde postmodum filio liberato et ariete pro eo immolato
 95 dictum est ei a domino: 'Per memetipsum iuraui, quia fecisti rem hanc et non pepercisti filio tuo unigenito propter me, benedicam tibi et multiplicabo semen tuum, sicut stellas celi etc., quia obedisti uoci mee.' Hinc eciam de ipso dicit sedulius in *carmine paschali* libro 1º:

O iusti mens sancta uiri pietate remota,
 100 plus pietatis habens contempsit uulnra nati,
 amplexus precepta dei.

Aliud exemplum habemus potissimum ipsum dominum iesum christum, qui eam docuit non solum uerbo sed eciam exemplo et in mundum veniens et in mundo manens et de mundo transiens. De primo dicit in *iohanne*
 105 vi: 'Descendi de celo, non ut faciam voluntatem meam, sed voluntatem eius, qui misit me.' Hinc eciam per obedienciam virginis intrauit, quia statim in uterus eius se recepit, cum illa uerbo eius per angelum misso

98-101 *Carmen Paschale* 1, 116-118; CSEL 10, 24

77 quod — offerat] quia filium suum offerre debeat | quod — ascendat] *paraphr.* 78 et] ut | urgente] perurgente 79-80 propter — via] propterea ergo etiam via 80 et] etiam | accipient] sing. 82 tertio] tertia 82-83 vidit — quoque] *paraphr.* 84 quo] ut 84-85 cruciantur ut] crucientur et 85 intuens] intueretur 86 totque] tot 87-88 Cumque — patri] *paraphr.* 88 mi] om. | Quomodo] enim *add.* 89 Putasne] Putas | alicui nostrum] aliquis vestrum | hystorica] historiae 90 acquiritur] acquirit 91 et] etiam si sit

77 in] om. R ut] et R 78 discerpatur] discrepatur *corr.* P discrepatur RI dissipetur M 80 ut] et R 81 affectus] effectus R 84 curis] crucis M cruciantur] crucientur M 86 noctibus puer] puer noctibus M 88 mi] om. R 89 nostrum] vestrum I 94 filio liberato] liberato filio R 95 memetipsum] me ipsum R quia] qui I 98 eciam] et M sedulius] cedulius M 102 dominum] nostrum *add.* M 104 dicit in] dicitur I 107 uterus] utero RM se — eius] om. I

obediuit, dicens: 'Ecce ancilla domini etc.' De secundo dicit in eodem 111º: 'Meus cibus est, ut faciam uoluntatem patris mei.' De tercio dicit in eodem 1111º: 'ut cognoscat mundus, quia diligo patrem, et sicut mandatum dedit michi pater, sic facio. Surgite, eamus hinc,' sc. ad locum passionis. Hinc et apostolus *ad philipenses* 11º: 'Humiliauit,' inquit, 'semetipsum, factus obediens usque ad mortem, mortem autem crucis. Huius obediencie finalis pretendit misterium, quod inclinato capite emisit spiritum, ut legitur in *iohanne* xix. Et hec duo potissima exempla sufficiant modo, sc. unum de veteri testamento et alterum de nouo. Ceterum exemplum generale habemus in omni genere creature excepto demone et homine, qui maxime propter sensum rationis deberent obediare. Nam de angelis dicitur *ad hebreos* 1º, quod omnes sunt administratorij spiritus. unde et in 111º *danielis* dicitur, quod milia milium ministrabant ei; de sole et luna et alia creatura celesti dicitur alibi, quod preceptum posuit et non preteribit. De ventis et mari dicitur in *matheo* viii, quod venti et mare obediunt ei. de terra vero dicitur in *psalmo*: 'Ascendunt montes et descendunt campi etc. terminum posuisti eis, quem non transgredientur.' unde ambrosius, 'Non mediocris est,' inquit, 'pudor insensibilia elementa imperio dei parere et homines non obediare, quibus tributus est sensus ab ipso auctore.' hec de exemplis obediencie. Comoda vero obediencie sunt multa. Primum sc., quod ipsos obedientes christi fratres efficit, sicut ipsem dicit in *matheo* xii: 'Quicumque fecerit uoluntatem patris mei, qui in celis est, ille meus frater et soror est.' Secundum, quod christum in hospicio mentis recipit, quod signatum est in hoc, quod ipse christus in bethania et in domo symonis hospitem se prebuit, ut legitur in *iohanne* xii. Symon enim interpretatur obediens et bethania domus obediencie. Tercium est, quod ipsa obediencia eos a libidine proprie voluntatis castificat, secundum illud *I· petri* 1º: 'Animas,' inquit, 'vestras castificantes in obediencia caritatis.' Quartum est, quod de hostibus spiritualibus uel eciam corporalibus triumphat, secundum illud *proverbiorum* xxi: 'vir obediens loquetur victoriam.' Quintum est, quod eos intus et extra pacificat, secundum illud *proverbiorum* xiii: 'Qui timet preceptum, in pace versabitur.' Sextum est, quod eos ad contemplacionem celestium preparat, secundum illud *ysaie* lviii: 'Si glorificaueris deum, dum non facis vias tuas, et non inuenitur voluntas tua, ut loquaris

125-127 *Hexaemerion* iii, 1, 1; M 14, 155

108 obediuit] eius add. dotted under P eius add. I 113 factus] om. R 114 finalis] filialis R
 misterium] ministerium R 115 in] om. I 120 et in] om. I 111º *danielis*] daniele virº R
 Danielis virº I 121 celesti] om. M 122 in] om. I 124 eis] om. R 125 est inquit] inquit
 est R 126 dei] de R 129 in] om. I 130 qui — ille] in celis R 131 hoc] eo R 132 chris-
 tus] om. R 133 in *iohanne*] *iohanne* I 135 petri 1º petri 11º R 136 castificantes] castifi-
 gantes R hostibus] hospitibus I 138 loquetur] loquitur M victoriam] victorias M 141 *ysaie*]
Esaie I 142 deum] dominum I

sermonem, tunc delectaberis super domino et subtollam te super altitudinem terre et cibato te hereditate iacob patris tui.' Septimus est,
 145 quod eos ad uitam eternam introducit, secundum illud *mathei* xix: 'Si uis ad uitam ingredi, serua mandata.' Sicut enim inobedientia paradysi clauem amisit, sic eam obediencia recuperauit. unde et symoni, quod interpretatur obediens, dictum est a domino in *matheo* xvi: 'Tibi dabo claves regni celorum.' Hic eciam est notandum, quod obediencia quasi
 150 eques uadit in paradysum, innitendo sc. alienis pedibus, id est voluntati et sensui alterius. Denique obediencia plurimas benedictiones assequitur, que proponuntur in *deuteronomio* xi: 'Si obedieritis mandatis meis,' dicit dominus, 'dabo pluuiam terre uestre etc.' Et in eodem xxviii: 'venient super te uniuersae benedictiones iste, si precepta eius audieris et custodieritis. Benedictus tu in ciuitate et benedictus in agro etc.' Econtra uero, sicut obediencia facit hominem seruum dei, sic inobedientia siue uoluntas propria seruum dyaboli, propter quod dicitur in *ecclesiastico*
 155 xviii: 'post concupiscencias tuas non eas et a voluntate tua auertere. Si enim prestes anime tue concupiscenciam eius, faciet te in gaudium inimicis tuis.' Et reuera mirum est, quod inobedientia non est omnibus hominibus maxime odiosa. Nam in nobis ipsis experimur assidue, quantum sit malum inobedientie, propter quod de paradiso in hoc exilium detrusi sumus, ubi et infinitas miserias sustinemus. Tantumque fuit inobedientie malum, ut filium dei per obedienciam oportuerit mori propter
 160 illud curandum, iuxta illud apostoli *ad romanos* v: 'Sicut per inobedientiam unius hominis peccatores constituti sunt multi, ita et per unius obedienciam iusti constituuntur multi.' Denique tantum est malum inobedientie, ut criminum maximo conparetur, sc. ydolatrie, iuxta illud samuelis, *primo regum* xv: 'quasi scelus ydolatrie est nolle acquiescere.'
 165 Inobediens enim quia seruus est uoluntatis proprie; subiectionem deo debitam sibimet ipsi tribuit, quod est scelus ydolatrie. unde dicit *Job* xxxi: 'Si osculatus sum manum meam, que est iniquitas maxima et negacio contra deum altissimum.' Nam osculari manum suam, hoc est libidinose facere uel sequi voluntatem propriam. Hinc eciam est illud
 170 augustini paulo ante positum: 'Primum,' inquit, 'et maximum uicum ad ruinam est uti uelle potestate propria, cuius vicij nomen est inobedientia.' Ceterum propria uoluntas in homine omne meritum apud deum
 175-177 cf. pp. 104-105, II. 44-45

143 super] in R subtollam] sustollam *R* 144 cibato] cibabo *RMI* Septimus] Septimum *RMI*
 146 ad] om. *M* 147 quod] qui *M* 148 in] om. *I* 149 Hic] Hoc *I* est notandum] notandum
 est *R* 150 innitendo] imitando *R* 152 proponuntur] preponuntur *M* in] om. *I* obedieritis]
 inquit add. *R* 152-153 dicit dominus] om. *R* 153 etc.] om. *R* 154 audieris] audieritis *M*
 custodieritis] custodieris *R* 155 benedictus] tu add. *R* 156 sic] et add. *R* 157 uoluntas propria]
 propria uoluntas *M* in] om. *I* 160 est] in *R* 163 fuit] fit *R* 164 oportuerit] oportuit
M 165 ad] om. *I* 166 constituti — multi] multi constituti sunt *M* ita — unus] ita per *R*
 167 malum inobedientie] inobedientie malum *M* 170 uoluntatis proprie] proprie uoluntatis *R*
 171 dicit] dicitur *I* 173 deum] demu *I*

eciam boni operis euacuat. unde iudeis conquerentibus ac dicentibus domino: 'quare ieunauimus et non aspexisti; humiliauimus animas nostras et nescisti,' id est non approbasti, respondet dominus per ysaiam LVIII: 'Ecce,' inquit, 'in diebus ieunij uestri inuenitur voluntas vestra.' Hinc et gregorius in *moralibus* xxxv, 'Obediencia,' inquit, 'plerumque, si de suo aliquid habeat, nulla est,' quia sc. ipsa voluntas propria meritum euacuat. Ideo dicit beatus bernardus *super cantica*: 'Grande malum est uoluntas propria, qua fit, ut bona tua non sint tibi bona.' Preterea inobedientia plerumque hominem a dignitate sua deiecit, sicut et primum hominem deiecit. Exemplum eciam habetur de saul *I Regum* xv, quem inobedientia deiecit a regno. unde ibi a samuele dicitur ei: 'Quia proiecisti sermonem domini, proiecit te dominus, ne sis rex israel.' Iterum hominem sepe confundit, quia frequenter eius uoluntati ac spei contrarium accidit, secundum illud *osee* x: 'Confundetur israel in uoluntate sua.' unde et dicitur in *ysaia* XLV, quod confundentur omnes qui repugnant ei, sc. domino. Denique, sicut obedienti proponuntur plurime benedictiones, sic et inobedienti plurime maledictiones. in *deuteronomio* xxviii: 'Si audire,' inquit, 'nolueris uocem domini, ut facias omnia mandata eius, venient super te omnes maledictiones iste et apprehendent te. Maledictus eris in ciuitate et maledictus in agro. Maledictum horreum tuum et maledicte reliquie tue. Maledictus fructus uentris tui et fructus terre tue, armenta boum tuorum et greges ouium tuarum. Maledictus eris ingrediens et maledictus egrediens etc.' propter hec omnia dicit beatus bernardus in sermone:

[XXIX.] QUIBUS OBEDIENCIA DEBEAT EXIBERI.

Primo igitur et super omnes obediendum est deo, sicut dicit petrus in *actibus* v: 'Obedire,' inquit, 'oportet deo magis quam hominibus.' unde si precipiat homo quicumque contrarium deo, nullatenus obediendum est ei, secundum illud *ecclesiastici* III: 'Non te subicias homini pro peccato.' Alioquin iam obediencia non esse probatur, que sic diffinitur: 'Obediencia est animi deliberati iuste iussionis effectus.' hinc et gregorius, ubi supra,

182-183 *Moralia* xxxv, 14, 30; M 76, 766C

182 plerumque] aliquando 184 est] om.

178 ac] et R 179 humiliauimus] humiliamus R 180 respondet] respondit M ysaiam]
Es. I 183 quia] om. R 185 tua] nra on margin P 186 deiecit] deiicit I
186-187 sicut — deiecit] om. M 187 eciam habetur eciam M 1] n R 190
hominem sepe] sepe hominem R 192 in *ysaia*] Es. I 194 in] om. I 195 inquit
nolueris] volueris inquit R omnia] om. M 198 tue] om. R 199 tue] om. R 200
propter] om. I 200-201 propter — sermone] om. R 201 sermone] ubi supra add. I

184-185 *Serm. in Cant. lxxi*, 14; M 183, 1128B

XXIX. 7-9 *Moralia* xxxv, 14, 29; M 76, 766B

XXIX. 1 inserted by different hand as continuation of preceding sentence P exiberi] exhiberi RMI
2 in] om. I 3 inquit oportet] oportet inquit R 4-5 obediendum — ei] est ei obediendum R
6 iam obediencia] obediencia iam R sic] etiam add. R

'Nunquam,' inquit, 'per obedienciam debet malum fieri, sed aliquando debet per obedienciam bonum etiam, quod agitur, intermitte.' hec gregorius. Malum autem uel peccatum recte dicitur, quicquid uoluntati diuine aduersatur. unde augustinus *contra faustum* libro ii: 'peccatum,' inquit, 'est dictum uel factum uel concupitum contra legem eternam; lex autem eterna est racio diuina siue uoluntas dei ordinem naturalem obseruari iubens, perturbari uetans.' Et ut dicit ieronimus *ad celanciam*, 'non indiget deus nostro obsequio, sed nos indigemus illius imperio. Mandata siquidem eius super aurum et lapidem preciosum sunt desiderabilia, . . . quoniam in custodiendis illis retribucio multa.' Obediendum igitur est ei precipue in preceptis ac prohibitionibus decalogi, in quibus spiritualiter intellectis, ut alibi superius ostensum est, prohibetur omne malum et precipitur omne bonum. Porro nec prelato nec patri carnali nec ulli etiam homini est obediendum nisi secundum deum et propter deum, qui est principium et finis omnium. unde etiam sic diffinitur obediencia secundum hugonem: 'Obediencia,' inquit, 'vera est pro amore dei seruare mandatum.' Hinc et apostolus *ad ephesios* vi 'Filij,' inquit, 'obedite parentibus vestris in domino,' id est secundum dominum. Quod etiam exponens ieronimus ita dicit: 'utrisque parentibus, id est spiritualibus et carnalibus, obediendum est in domino, in hiis que non sunt contraria domini uoluntati siue beneplacito.' Itaque de obediencia spiritualibus patribus, id est prelatis, exhibenda dicit apostolus *ad hebreos* xiii: 'Obedite prepositis uestris et subiacete eis. ipsi enim per uigilant quasi rationem pro animabus uestris reddituri, ut cum gaudio hoc faciant, et non gementes; hoc enim non expedit uobis.' Hinc et ipse apostolus secure precipiebat hiis, quorum erat apostolus, verbi gratia *I^a corintheos* xi: 'hoc autem,' inquit, 'precipio.' Et *ad philomenem*, 'Multam,' inquit, 'habens fiduciam in christo iesu imperandi tibi, quod pertinet ad rem, magis obsecro propter caritatem.' Nam ut idem apostolus dicit in *prima ad thimotheum* v: 'qui bene presunt presbiteri, duplice honore digni sunt, maxime qui laborant in uerbo et doctrina.' Honore, inquam, duplice,

11-14 *Contra Faustum* xxii, 27; M 42, 418 14-17 *Epist. cxlviii*, 4 (1097) 16-17 Mandata —
multa] *Psa. xviii*, 11, 12 23-24 Hugo? 26-28 *Comment. in Epist. ad Eph.* iii, 6 (663); M 26,
537B

XXIX. 12 concupitum] aliquid add. 13 autem] vero [obseruari] conservari 15 nostro
obsequio] nostri obsequii 26-28 utrisque — beneplacito] *paraphr.*

13 uoluntas dei] dei voluntas R obseruari] obseruare R 18 igitur est] est ergo M ei precipue] pre-
cipue ei R 20 precipitat] esse add. I 21 est obediendum] obediendum est M 22 finis] rerum
add. R etiam sic] sic etiam R 23 est] om. R 24 ad] om. I 26-27 spiritualibus et carnalibus]
carnalibus et spiritualibus M 27 domino] id est add. R 29 ad] om. I 30 prepositis uestris]
vestris prepositis R 31 rationem — uestris] pro animabus vestris rationem R rationem —
reddituri] rationem reddituri pro animabus vestris M 32-33 secure — apostolus] om. R
33 r°] ad add. R ad *M corintheos* corinthios R 34 philomenem] philemonem RMI 36 idem
— dicit] dicit apostolus R ad] om. I

videl. spirituali et temporali. Spirituali quidem, ut eis obediatur, et temporali, ut eis necessaria ministrentur. Bene autem presunt subditis, eorum instructioni ac regimi solicite intendendo et pro eis apud deum intercedendo. Nec hoc ideo apostolus dicit, quin et malis prelatis, id est male viuentibus, obediendum sit. Sic enim precipitur a domino in *Matheo xxiii*: ‘Super cathedram,’ inquit, ‘moysi sederunt scribe et pharisei. Omnia ergo, quecumque dixerint, uobis seruate et facite, secundum opera vero eorum nolite facere. Dicunt enim et non faciunt.’ Ibique dicit *glosa*, quod obediendum est eis propter cathedram, non propter vitam. In hiis ergo, que pertinent ad cathedram, obediendum est eis inifferenter, sc. bonis et malis, tanquam christi vicariis. In hac enim parte christo in eis obeditur et ab inobedientibus christus in eis spernitur, sicut dicitur ab ipso in *luca x*: ‘Qui uos audit, me audit et qui uos spernit, me spernit.’ Et licet clerici teneantur arctius obediire mandatis prelatorum, ut pote qui penitus et quantum ad personas et quantum ad possessiones ecclesiasticas sunt de foro ipsius, tamen eciam laici tenentur eis obedire in omnibus, que pertinent, ut dictum est, ad officium suum, quod principaliter ac primo debent exercere circa correctionem atque salutem animarum, secundario autem circa discretam et utilem dispensationem rerum ecclesiasticarum, ac si preciperet aliquid prelatus clero uel laico contra rationem, non teneretur ei ad huiusmodi obedienciam. unde et papa, cum aliquid solet precipere, rationem assignat precepti uel ibidem uel alibi. Porro de obediencia parentibus carnalibus exhibenda dicit apostolus *ad colocenses III*: ‘Filij, obedite parentibus per omnia,’ sc. in quibus debetur eis obediencia. Nam et parentes filiis tenentur in duabus beneficijs, sc. in prouidendis necessariis corporis et in disciplina religionis. de primo dicit apostolus *ad ephesios*: ‘Nemo umquam carnem suam odio habuit, sed nutrit et fouet eam.’ De secundo dicitur ibidem v: ‘Educate illos in disciplina et correctione domini.’ Sic et filij debent parentibus duplice obedienciam, unam sc. in hiis que sunt ipsorum parentum, aliam vero in hiis que pertinent ad deum. Prima consistit in tribus, secundum illud *ecclesiastici III*: ‘Qui timet deum, honorat parentes et quasi dominis seruiet his qui se generunt.’ Et in quibus eis seruire debeat, exprimitur, cum subiungitur: ‘In opere ac sermone et omni pacientia.’ In opere, sc. necessaria illis administrando; in sermone, preceptis eorum mentis consensum adhibitum verbis exprimendo; et in omni pacientia, sc. eorum

39 videl.] sc. RM spirituali et temporali] temporali et spirituali R et] ac M 40 eis] om. R
 41 regimi] regimini RMI 42 id est] et RM 43 in] om. I 46 opera vero] vero opera R 48
 eis] om. R 49 bonis et] in bonis et in R enim] ergo R 50 ab] om. R 51 in] om. I 52
 arctius] arcuus RMI 54 ipsius] ipsum R 56 ac primo] om. R atque] et R 58 ac] Sed I
 aliquid prelatus] prelatus aliquid R 59 ei] om. R 63 debetur eis] eis debetur R eis M tenentur]
 debentur M 64 beneficij] om. M 65 adj] om. I umquam] inquam R 66 nutrit et fouet]
 fouet et nutrit M 69 deum] dominum I 70 deum] dominum I 72 omni] om. R
 73 administrando] ministrando R

75 correpciones atque flagella pacienter sustinendo. Secunda consistit in tribus, sc. in credendis et agendis et cauendis. Sic enim exponitur in *glosa* illud, quod dicit apostolus *ad ephesios*: ‘*Filiij, obedite parentibus in domino*, id est secundum fidem et iusticiam domini, que,’ sc. iusticia, ‘habet duas partes, declinare a malo et facere bonum.’ Debent itaque
 80 parentes simpliciter docere filios fidem et iusticiam, id est quid credant, quid faciant et a quibus caueant. Et illi tenentur hec ab eis suscipere et obedire, alioquin non erunt immunes a crimine. In hoc enim non solum parentibus, sed eciam deo inobedientes sunt et peccant criminaliter, ex quo ad annos discretionis peruerterunt. unde dicit augustinus in libro
 85 *confessionum* II°, recolens statum adolescencie sue: ‘Monebat,’ inquit, ‘me mater mea cum ingenti sollicitudine, ne fornicarer et maxime, ne adulterarer . . . qui michi monitus mulieres videbantur, quibus obtemperare erubescerem. Illi autem tui erant, deus meus, quia per eam tu michi non tacebas et in illa contempnabar a me filio eius.’ Hinc eciam
 90 inobedienza huiusmodi quondam in lege puniebatur morte, sicut precipitur in *deuteronomio* XXI: ‘Si genuerit homo filium contumacem et proteruum, qui non audiat patris et matris imperium et cohercitus obedire contempserit, apprehendant eum et ducent ad seniores ciuitatis illius ad portam iudicii, dicentque ad eos: “Filius noster iste proterus et contumax
 95 est, monita nostra audire contempnit, conmissionibus uacat et luxurie atque conuiuiis,” lapidibus eum obruet populus ciuitatis et morietur.’ Super illo quoque uerbo apostoli *ad ephesios*: *filiij, obedite parentibus in domino*, dicit *glosa*, quod hoc est preceptum legis, sc. in *exodo* XX. ‘Honora,’ inquit, ‘patrem tuum et matrem tuam, ut sis longeus super terram.’ Obediencia ergo debetur parentibus ex precepto et inobedienza est transgressio. Hinc et apostolus ipse numerat etiam eam inter crimina, dicens *ad romanos* I°: ‘parentibus non obedientes etc.’ Et postea, ‘qui talia,’ inquit, ‘agunt, digni sunt morte.’ Ibique dicit eciam *glosa*, quod parentibus non obedientes feris sunt indomiciores. Econtra uero filij
 100 rechab multum commendantur a domino, quia obedierunt ionadab patri suo, precipienti sc., ut vinum in perpetuum non biberent, nec edificant, nec plantarent, nec seminarent, sed in tabernaculis habitarent. unde dictum est eis a domino per *ieremiam* XXXV: ‘Pro eo quod obedistis pre
 105

84-89 *Confess.* II, III, 7

87 adulterarer] adulterarem 88 deus meus] om. | quia per eam] per quam

75 atque] et R 76 et] om. R 78 id est] sc. M 79 partes] sc. add R 81 hec] hoc I
 82 et obedire] om. M 86 cum] om. R 87 adulterarer] adulterarem R adulteraret M adulterer I
 90 inobedienza huiusmodi] huiusmodi inobedienza M 91 in] om. I 92 et matris] ac
 matris M 93 apprehendant] apprehendent RM ciuitatis illius] illius ciuitatis R 95-96 et
 — atque] luxurie et R 96 eum obruet] obruet eum R 97 apostoli] om. M 98 in
 exodo] Exodi I 101 ipse] om. R eam] om. R 102 ad] om. I 103 dicit eciam] etiam
 dicit I dicit M 107 nec seminarent] om. MI 108 per ieremiam] Hieremie I

cepto ionadab patris vestri et custodistis omnia mandata eius, non deficit de stirpe ipsius stans in conspectu meo cunctis diebus.' et reuera libenter obediendum est patri, cuius nomen dulce diriuatum siue translatum est a patre celesti, secundum illud apostoli *ad ephesios* III: 'Flecto genua mea ad patrem domini nostri iesu christi, ex quo omnis paternitas in celis et in terra nominatur.' Que autem bona proueniant ex honore parentum et obediencia, iam alias ostensum est supra. Sicut autem filii debent parentibus obedire, sic et illi debent filiis cum modestia precipere. unde postquam dixit apostolus *ad ephesios*: 'filii, obedite parentibus etc.,' subiungit: 'Et uos patres nolite ad iracondiam prouocare filios uestros.' Quod exponens ieronimus dicit: 'Peccatum filiorum est parentibus non obedire, peccatum uero parentum filios lactantes ad iracondiam prouocare aut certe iam adolescentibus et maturioris etatis ea, que grauia sunt, imperare. Itaque, sicut in filiis obsequium, sic et in parentibus moderatum iubetur imperium, ut se nouerint illis preesse non quasi seruis sed quasi filiis.' Hec ieronimus. unum est autem, in quo sibi mutuo tenentur ex debito parentes et filij, in exhibicione subsidiorum, que sunt necessaria corpori. unde apostolus I^o *ad thimotheum* v: 'Si qua,' inquit, 'vidua filios aut nepotes habet, discat primum domum suam bene regere et mutuam vicem parentibus reddere. Si quis autem suorum et maxime domesticorum curam non habet, fidem negavit et est infideli deterior.' Preter hec eciam obediendum est principibus ac iudicibus, tam ecclesiasticis quam secularibus, unicuique ab illis, qui sunt de foro ipsius, secundum illud apostoli *ad romanos* XIII: 'Omnis anima potestatibus sublimioribus subdita sit. Nam qui resistit potestati, dei ordinacioni resistit. Qui autem resistunt, ipsi sibi dampnacionem acquirunt. Nam principes non sunt timori boni operis sed mali.' Itaque seruande sunt eorum leges et instituta et consuetudines. unde tullius in libro I^o *de legibus*, 'Justicia,' inquit, 'est obtemperatio legibus scriptis et populorum institutis.' Hinc et virgilius in *georgicis* libro IIII°:

Est legum seruanda fides suprema voluntas,
quod mandat fierique iubet, parere necesse est.

Hinc et gregorius nazarenus in quodam sermone habitu coram imperatore:

119-124 *Comment. in Epist. ad Eph. III, 6 (665-666); M 26, 539C-540A* 136-138 *De Legibus*
1, 15, 42 138-140 *Octavianus Caesar Augustus, Anthologia Latina, Poetae Latini Minores,*
183, 18-19 141-144 *Orationes XVII, 6; MG 35, 971D-974A*

139 *Est legum] Sed legum est* 140 *quod] Quom*
110 *de] a R* 112 *ad] om. I* 113 *meal] om. M* 114 *celis] celo M proueniant ex] prouenient*
de M 115 *iam] om. R* 117 *ad] om. I parentibus] vestris add. M* 120 *lactantes]*
laborantes R lactentes I 121 *ea — sunt] que sunt grauiora M* 123 *nouerint] nouerunt M*
126 *ad] om. I vidua] viduam R* 127 *primum] primo R* 130 *hec] hoc I ac] et R*
131 *qui] que RM* 132 *ad] om. I* 133 *subdita sit] sit subdita R* 134 *sibi dampnacionem]*
damnacionem sibi R 135 *timori] timoris R* 138 *institutis] institutibus R* 139 *su-*
prema] summa I 140 *quod] que R* 141 *nazarenus] nauzaurenus R nazanzenus MI*

145 'Subiecti simus,' inquit, 'deo et inuicem nobis ac potestatibus terrenis. Deo quidem propter omnia, nobis inuicem propter caritatem, principibus autem propter quietem et disciplinam.' Ecce quod decet nos obedire non solum illis, quibus tenemur ex precepto, sc. superioribus, sed eciam paribus uel eciam inferioribus, iuxta quod dicit petrus in *prima* II°: 'Subiecti estote omni creature humanae propter deum.' ut enim dicit beatus bernardus in libro *de Precepto et Dispensatione*, 'illa non est obediencia perfecta, que precepti finibus est contenta siue limitata.' Denique serui 150 tenentur obedire dominis carnalibus, sicut precipit apostolus *ad Ephesios* VI et similiter petrus in *I^a* II°: 'Serui,' inquit, 'subiecti estote in omni timore dominis, non tantum bonis et modestis sed eciam discolis.'

[XXX.] DE VII GRADIBUS IN MODO OBEDIENDI.

Modus autem obediencie continet VII gradus, quos in sermone *de via uite* prosequitur beatus bernardus, videlicet ut obediatur libenter, simpliciter, hilariter, uelociter, viriliter, humiliiter, indesinenter siue perseveranter. Itaque primus gradus est obediare libenter. 'omnis enim voluntas hominis ab adolescencia prona est in malum . . . quoniam ab illa prime preuaricationis angustia innatus est amor proprie voluntatis, que uoluntatem creatoris relinquens ibi subiecta est seruituti, ubi voluit dominari. Quantumlibet tamen graue sit, non potest primum obediencie gradum 10 ascendere, qui voluntatem precipientis non fecerit, sed suam . . . Ex uoluntate igitur suscipienda sunt imperia maiorum et ipsum cor a voluntariis reflexionibus suis abducendum, donec propria voluntate diligat imperantis mandatum. hoc est enim libenter obediare: voluntatem imperantis voluntarie adimplere.' Hec bernardus de primo gradu. Hec 15 est, quam dixi supra, filialis obediencia, quia non placent deo coacta seruicia. unde psalmista: 'voluntarie sacrificabo tibi.' Super hoc exemplum nobis prebuit christus in semetipso, qui delectabatur in obedi-

148-149 *De Praecepto et Dispensatione* VI, 11; M 182, 868A

148-149 illa — limitata] *paraphr.*

142 simus inquit] inquit sumus R sumus inquit I 145 tenemur] tenentur R 146 uel eciam] uel R 147 humane — deum] propter deum humane R beatus] om. R 149 contenta] contempta R seru] erased and corr. P filij R om. M 150 adj] om. I 151 subiecti] subditi corr. above line P subditi RJ

XXX. 3-14 Serm. xli, 4; M 183, 656AB

XXX. 5 enim voluntas] aetas	6 quoniam] enim	8 subiecta] subdita	9 Quan-
tumlibet] Quamlibet	10 non fecerit sed suam]	suam non fecerit	11 maio-
tamen] autem	13 enim] ergo	14 imperantis] praelatorum	rum] praelatorum

XXX. 1 written by different hand at bottom of folio P in modo obediendi] obediencie M	2 vñ]		
sex R	3 libenter] om. M	4 indesinenter] indesignanter R	6 adolescencia] sua add. R
in] ad M	7 amor — voluntatis] proprie voluntatis amor R	9 obediencie gradum] gradum	obediencie R
obediencie R	10 non fecerit sed suam]	11 igitur] ergo R imperia]	12 reflexionibus] reflectionibus M
precepta M	13 est enim] enim est R	16 tibi] etc. add. R	14

encia tanquam in cibo, iuxta illud in *iohanne* III: 'Meus,' inquit, 'cibus est, ut faciam voluntatem eius, qui misit me.' Similiter et paulus, qui statim audita uoce domini dixit ei, sicut legitur in *actibus* IX: 'Domine, quid me vis facere?' Ecce quam libenter se offerebat obedire, paratus facere, quicquid ille uellet precipere, ac si diceret: 'Paratum cor meum, deus, paratum cor meum.' unde uerbum illud sic exponit alibi beatus bernardus: 'O,' inquit, 'verbum breue, sed plenum et viuum et efficax: "Domine, quid me vis facere?"' Quam pauci reperiuntur in hac forma obediencie, qui . . . non quid ipsi et quid dominus velit, omni hora requirant dicentes sine intermissione: "Domine, quid me vis facere?" . . . Heu, plures habemus imitatores illius euangelici ceci quam apostoli . . . , quorum pusillanimitas et peruersitas exigit, ut ab eis oporteat queri, quid uis, ut faciam tibi . . . Discernunt et eligunt, in quibus obediant imperanti, immo in quibus preceptorem suum obedire necesse sit eorum voluntati.' Hec bernardus. Econtra uero dicit augustinus in libro *confessionum* X: 'Obtimus, domine, minister tuus est, qui non intuetur hoc audire a te, quod ipse uoluerit, sed pocius hoc uelle, quod a te audierit.' Hinc eciam dicit lucanus:

Tu quicquid iubeare, uelis.

ut enim dicit philosophus: 'si inuitus pares, seruus es; si volens, liber.' Et ut dicit terencius comicus,

nulla est tam facilis res, quin difficilis sit,
dum facias inuitus.

Secundus gradus, ut dicit beatus bernardus, est obtemperare simpliciter. 'Multos,' inquit, 'videmus post precipientis imperium multas facere questiones, ut . . . "quare hoc preceptum sit," "unde hoc venit," "cuius consilium hoc inuenit"; inde murmuratio, . . . inde frequens excusatio, impossibilitatis simulatio, amicorum aduocatio: non sic abraham fecit, sed simpliciter obediuit.' Hec ille. Hinc et apostolus *ad philipenses* 11°, 'Omnia,' inquit, 'facite sine murmuratione.' Itaque verus obediens erga suum preceptorem se habere debet ut ouis uel iumentum, sc. ut simpliciter eius voluntatem sequens ducatur ad eius libitum, secundum illud psalmiste: 'ut iumentum,' inquit, 'factus sum apud te, et ego semper tecum.'

24-32 *In Conversione S. Pauli* 1, 6; M 183, 363C 32-34 *Confess. x, xxvi, 37* 35-36 *Pharsalia*
III, 147 38 *Publius Syrus, Sentent. 109* 38-40 *Heaut. iv, 6, 1-2* 41-46 *Serm.*
xli, 5; M 183, 656BC

25 reperiuntur] inveniuntur 26 et] sed 31 eorum] ipsorum 33 non] magis add. 37 liber]
minister 40 dum] quam 43 ut] om.] preceptum sit] praecipit] cuius] quis 44 inuenit]
ad inuenit 45-46 fecit — simpliciter] om.

18 in^o] om. I 20 in^o] om. I 23 sic] suum M 24 et viuum] sed viuum R 26 obediencie] om. M
et] sed M requirant] requirunt M 29 oporteat] oportet I 30 obediant] obediunt M 33 minister
— est] tuus et minister R 34 audire] audiri R 37 si] enim add. R 42 Multos]
enim add. R 44 inde] unde R 49 eius voluntatem] voluntatem eius R

Hinc et alibi dicitur ad dominum: 'Deduxisti sicut oues populum tuum in manu moysi et aaron.' Tercius, inquit, gradus est hilariter. 'Hilarem enim datorem diligit deus, non ex tristitia, inquit, aut ex necessitate. Itaque serenitas in uultu, dulcedo in sermonibus multum colorant obedienciam subsequentis . . . Econtra uero nubilosa corporis compositio et facies tristicie tenebris obfuscata deuotionem uel hilaritatem ab animo recessisse significant. unde poeta:

Super omnia uultus
accessere boni.'

- 60 Hec ille. Hinc et psalmista: 'paratus sum et non sum turbatus, ut custodiam mandata tua.' Itaque qui obediunt in tristitia, similes sunt symoni cyreneo, qui crucem ferebat in angaria, sicut legitur in *matheo xxvi*. Talis erat obediencia demonum, qui iubente domino coacti ac tristes exibant de corporibus obsessorum. Sed deo non placet demoniaca obediencia, sicut nec canina paciencia. Quartus, inquit, gradus est obsecundare uelociter. 'Nam velociter currit sermo eius et velocem desiderat habere sequentem. unde *viam*, inquit, *mandatorum tuorum cucurri, cum dilatasti cor meum.*' Hec ille. Hinc petrus et andreas ad primam vocem continuo relictis rethibus et naui secuti sunt saluatorem, 65 ut legimus in *matheo IIII*. Idem ibidem habetur de iacobo et iohanne, quod sc. secuti sunt eum statim relictis rethibus et patre. ut enim dicit beatus ambrosius, 'nescit tarda molimina spiritus sancti gracia.' unde beatus bernardus, ubi supra, 'Fidelis,' inquit, 'obediens nescit moras, crastinum fugit, . . . precipientem precipit, parat oculos visui, aures auditui, linguam voci, manus operi, pedes itineri. Totum se colligit, ut voluntatem compleat imperantis.' Hec bernardus. Et hoc est quod dicitur in *prouerbiis xv*: 'Mens iusti meditabitur obedienciam.' Exemplum quoque de obedientis velocitate ponit bernardus de zacheo, cui dictum est a domino, sicut legitur in *luca xix*: 'zachee, festinans descende, 70 quia hodie in domo tua oportet me manere. Qui festinans descendit et illum gaudens accepit.' Hinc eciam dicitur in *prouerbiis xxii*: 'vidisti hominem uelocem in opere suo; coram regibus stabit, nec erit ante ig-

52-59 *op. cit.* 6; M 183, 656D-657A 52-53 Hilarem — necessitate] *II Cor. ix, 7* 65-68 *op. cit.* 7; M 183, 657B 67-68 *viam* — *meum*] *Psa. cxviii, 32* 72 *Expos. in Luc. II, 19* (1288); M 15, 1560A 73-76 *op. cit.* 7

56 uel hilaritatem] *om.* 57 significant] signant 57-59 unde — boni] *om.* 66 eius] *Dei* 67 unde, inquit] *om.* 68 cum — *meum*] *om.* 76 compleat] colligat

51 et] *om.* M 52 inquit] *om.* M 53 ex] *om.* R 54 serenitas] *seueritas R* 57 poet] poete M 60 paratus] partatus R non sum] non R 62 angaria] anguaria R in] *om.* I 64 demoniaca] demonica R 65 sicut] sic M inquit] *om.* M 67 viam inquit] inquit viam R 69 vocem] domini add. M 70 in] *om.* I Idem] Item R 72 molimina] volumina M 77 in] *om.* I 79 legitur in *luca*] in *luca* legitur R in] *om.* I 81 accepit] exceptit R in] *om.* I

nobiles.' Quintus, inquit, gradus est adimplere viriliter, iuxta illud *psalmi*: 'viriliter,' inquit, 'agite et confortetur cor uestrum etc.' Sic christus uiriliter obediuit patri, ita ut pro obediencia non recusauerit mori. Maluit enim amittere vitam quam obedienciam, ideoque factus est obediens usque ad mortem eciam ignominiosam. unde et beatus bernardus viros perfectos ac religiosos ibidem ad simile hortatur hoc modo: 'Non est,' inquit, 'fortitudinis uel ad inobedientiam ire uel ab obediencia abduci. Itaque si tribulatio intonat, si persecutio resultat, . . . si maligni tuum iter impediunt, tu tamen obediencie viam non deseras, sed dicas, *paratus sum et non sum turbatus, ut custodiam mandata tua.*' Sextus, inquit, est obedire humiliter, videlicet ne de fortitudine operis eleuemur, sed cum omnia bene fecerimus, dicamus: 'Serui inutiles sumus; quod debuimus facere, fecimus.' Hoc precipitur a domino in *luca xvii*: 'Cum,' inquit, 'feceritis omnia, que precepta sunt uobis, dicite' etc. Septimus, inquit, est obedire indesinenter, id est perseueranter. 'Incipere siquidem est multorum, perseuerare paucorum.' Hec bernardus. Hoc est quod dicit apostolus *I^a ad corintheos ix*: 'Qui in stadio currunt, omnes quidem currunt, sed unus accipit brauium. Sic ergo,' inquit, 'currite,' scilicet perseueranter, 'ut comprehendatis,' quia, qui perseuerauerit usque in finem, hic 'saluus erit,' ut legitur in *matheo x*. Hec de obediencia filiali, que debet superioribus exhiberi.

[XXXI.] DE MORALI COMPOSITIONE.

Porro de compositione morali, quam debet obseruare quilibet in seipso, dicit beatus bernardus in supradicto *sermone de apostolis petro et paulo*: 'Ordinabiliter debes viuere, ut in omni conuersatione tua uias tuas sollicitus sis obseruare et in conspectu dei et in conspectu proximi, cauens et tibi a peccato et illi a scandalo.' Hec bernardus. Et hanc ordinationem facit duplex disciplina, scilicet interior ad seipsum, et exterior ad proximum. Interior disciplina consistit in humilitate ac benignitate, pacientia et caritate, ceterisque virtutibus, de quibus alias dictum est

88-93 op. cit. 8 92-93 paratus — tua] *Psa. cxvii*, 60 97-98 op. cit. 10
 89 uel²] sed 90 obediencia] non add. [Itaque] om. 91 tamen] om. 92 dicas] dic
 93 siquidem] om.

83 inquit] om. *M* 85 uiriliter — patri] obediuit patri viriliter *R* recusauerit] recusauit *M* 87
 eciam ignominiosam] ignominiosam eciam *M* et] om. *M* 89 inobedientiam] obedienciam *R* 91
 tuum iter] iter tuum *R* tamen] om. *I* 93 tua] om. *M* est] om. *R* humiliter] om. *R* 95 in] om. *I*
 97 indesinenter] indesignenter *R* id — perseueranter] om. *I* 99 quod] om. *R* in] om. *M* 101 ue] om. *R* comprehendatis — perseuerauerit] om. *R* 102 in] om. *I* 103 que debet] quam debent *R*
 exhiberi] exhibere *R*

XXXI. 3-6 cf. p. 104, ll. 14-17; M 183, 407C

XXXI. 5 dei] Domini

XXXI. 1 inserted by different hand P De compositione morali *R* 2 obseruare quilibet]
 quilibet obseruare *R* seipso] semetipso *M* 4 ut] et add. *R* 7 sc.] videlicet *R*

10 superius. Exterior autem consistit in decenti compositione membrorum, de quibus hugo in libro *de institucione nouiciorum*. ‘Disciplina,’ inquit, ‘est membrorum omnium motus ordinatus et dispositio decens in omni habitu et actione . . . Disciplina est conpes cupiditatis, malorum desideriorum carcer, frenum lasciuie, elationis iugum, vinculum iracondie,

15 que domat intemperanciam, leuitatem ligat et omnes inordinatos motus mentis atque illicitos appetitus suffocat. Sicut enim de inconstancia mentis nascitur inordinata mocio corporis, ita quoque, dum corpus per disciplinam stringitur, animus ad constanciam solidatur et paulatim intrinsecus mens ad quietem conponitur, cum per discipline custodiam mali

20 motus eius foras fluere non sinuntur. Integritas ergo virtutis est, quando per internam mentis custodiam ordinate reguntur membra corporis . . . Sed qui statum mentis perdit, foras in inconstanciam mocionis defluit. unde per salomonem dicitur: “homo apostata vir inutilis graditur ore peruerso, annuit oculis, terit pede, digito loquitur, prauo corde machinatur malum et in omni tempore iurgia seminat. Hinc extemplo ueniet perdiccio sua etc.” . . . liganda ergo sunt foris per disciplinam membra corporis, ut intrinsecus solidetur status mentis . . . Omnia namque viciorum motus disciplina cohercet et quantum mala desideria foris cohercendo comprimit, tantum per eam bonum desiderium interius

25 conualescit, paulatimque eadem uirtutis forma per consuetudinem menti imprimitur, que foris per disciplinam in habitu corporis conseruatur.’ Hec hugo. Ex quibus patet, quod restrictio siue composicio membrorum exteriorum non parum valet ad custodiam siue disciplinam interiorum. Plurimum quoque valet ad scandali uel offense uitacionem et ad proximorum edificationem. unde augustinus in *regula clericorum*: ‘In incessu, statu, motu, in omnibus motibus nostris nichil fiat, quod cuiusquam offendat aspectum, sed quod nostram deceat sanctitatem.’ ut autem dicit hugo, ubi supra: ‘In quatuor precipue conseruanda est exterior disciplina, videlicet in habitu, in gestu, in locuzione, in comedione.’ Hec

30 hugo. Habitus quidem nec nimis debet esse neglectus, nec ultra modum curiosus, sed statui cuiuslibet persone congruus uel ydoneus. Nam ut dicit hugo de folieto in libro *de clastro anime* II°, ‘diuersitas esse debet

11-31 *De Instit. Novit.* x; M 176, 935BCD35-37 *Regula ad Servos Dei* 6; M 32, 138038-39 *op. cit.* x; M 176, 935D42-45 *De Clastro Animae* II, 18; M 176, 1070DC

25-26 Hinc — sua] om.

38 conseruanda] servanda

42 esse debet] sit

11 quibus] sic add. R 16 appetitus] mentis add. M 18 stringitur] constringitur M 18-19
 intrinsecus mens] mens intrinsecus R 20 foras] om. I 22 foras] foris I 24 annuit oculis]
 oculis annuit R 25 Hinc extemplo Huic extemplo I 26 liganda] liguanda R ergo] igitur R
 29 eam] cum RI bonum — interius] intus — bonum R 30 conualescit] conualescat corr. P
 convalescat I 32 restrictio] restrictio R 34 uel] siue R proximorum] proximi M 36
 motu] habitu M nostris] vestris RMI fiat] faciat M 37 nostram] vestram RMI deceat] decet
 RM 38 conseruanda] consideranda R exterior] om. R 40 nimis] minus M

inter indumenta palacii et monasterij . . . *Qui enim mollibus vesiuntur, in domibus regum sunt.* Denique, molles,' inquit, 'querunt mollia, elati preciosa, delicati speciosa.' Hec ille. verumptamen audiant, ut dicit hugo in libro *de nouiciorum institutione*: 'qui mollibus ac delicatis et curiosis uestibus induuntur, quod ille diues, qui in euangelio purpura et bysso induitur, postea in tormentis inferni eternaliter crucianus sepelitur. Quid autem,' inquit, 'in purpura nisi color et precium et quid in bysso nisi mollicies reprehenditur. Cum ergo carni sue et in purpura decorem et in bysso moliciem adhibuisse dicitur, procul dubio simul superbus et luxuriosus fuisse conprobatur . . . Non solum autem obseruandus est discipline modus in genere uestis et colore sed eciam in formatione siue factura et coaptacione. . . . Nam sunt quidam stulti, qui vestimenta circa se conponunt, alij vero maiori scurrilitate ridicule transuertunt. Alij autem, ut pompam de se faciant, explicant ea et quantum possunt, lacius distendunt, alij ipsis corrugata in unum colligunt, alij contorquentes et complectentes inuoluunt, alij vero conamine toto stringentes et findentes ea, omnia corporis sui liniamenta inuerecondissima quadam turpitudine aspicientibus numeranda exponunt. Alij iactando . . . pannos suos leuitatem sue mentis ex ipsa sui habitus mobilitate ostendunt. Alij vero incedentes sinuoso sirmate terram vertunt et linibus dependentibus immo retro consequentibus caudis in similitudinem uulpium uestigia sua obducunt . . . Gestus . . . quoque sex modis inuenit reprehensibilis . . . Mollis namque significat lasciuiam, dissolutus negligenciam, tardus pigriam, citatus inconstanciam, procax superbiam, turbidus iracondiam . . . Itaque singula membra suum teneant officium, neque usurpent alienum . . . ut sc. id agat unumquodque membrum, ad quod factum est, ut neque loquatur manus, neque os audiat, neque oculus lingue officium assumat. Sunt enim quidam, qui nisi buccis patentibus asculare nesciunt et quasi per os sensus influere debeat, palatum ad uerba loquentis aperiunt. Alij, quodque adhuc peius est, in agendo uel audiendo quasi canes sicientes linguam protendunt et ad singulas actiones

43-44 Qui — sunt] *Mauth.* xi, 8 46-52 *De Instit. Novit.* xi; *M* 176, 937AB 52-64 *ibid.*; *M* 176, 936AB 64-67 *op. cit.* xii; *M* 176, 938AB 67-92 *ibid.*; *M* 176, 941CD-942AB
 43 indumenta] *sing.* 53 siue *factura*] *om.* 57 ipsis] *temere* 59 *liniamenta*] *lineamenta*
 61 vero] *om.* 62 *vertunt*] *verrunt* [*linibus*] *limbis* 64 quoque] *om.* 65 namque] *om.*
 69 neque oculus] *nec* *oculus* 71 *sensus*] *ad cor.* *add.* 72 quodque] *quod*
 46 ac] *et R* 47 *induuntur*] *audiant add. R* 49 *inquit*] *om. M* 51 *superbus*] *superbum R*
 52 *fuisse*] *om. R* *autem*] *om. R* 55 *ridiculose*] *ridiculo se R* 56 *ut*] *om. R* 57 *ipsis*
erased and corr. P *tenere R ipsam M* 58 *vero — toto*] *toto conamine R* *findentes*] *findentes R*
 59 *liniamenta*] *eciam add. M* *inuerecondissima*] *verecondissima M* 61 *sue mentis*] *mentis sue M*
mobilitate] *nobilitate M* 62 *sinuoso sirmate*] *synuose sternate R* *vertunt*] *verrunt R* *linibus* *lumbis*
R *limbis I* 67 neque] *nec R* 69 neque oculus] *nec oculus R* 69-70 *lingue officium*] *officium*
lingue R 70 *Sunt*] *Sicut R* *nisi*] *non I* *ascultere*] *auscultare MI* 71 *influere*] *effluere R*
 72 quodque] *quoque R*

uelud in ollam torquendo circumducunt. Alii loquentes digitum extendunt, supercilia erigunt et oculos in orbem rotantes aut profunda quadam consideracione defigentes cuiusdam intrinsecus magnificencie conatus ostendunt. Alij capud iactant, comam excuciant, uestimenta adaptando conponunt et latera cubitando, pedesque extendendo ridiculam satis ostentationis formam fingunt. Alij quasi ambe aures ad audiendum facte non sint, alteram tantum collo detorto voci venienti opponunt. alij typum nescio quem figurantes oculum inter uidendum alium claudunt, alium aperiunt. Alij maiori ridiculo cum medietate oris loquuntur. Sunt preterea mille larue, mille subsannationes et corrugationes narium, mille ualgia et contortiones labiorum, que pulcritudinem faciei et decorem discipline deformant . . . Alij nauigant brachiis incedentes et duplii quodam monstro uno eodemque tempore pedibus deorsum in terra ambulant et lacertis sursum in aere uolant. quid est queso monstrum hoc, quod simul in se fingit et hominis incessum et nauis remigium et auis volatum, libet in hoc poetice illius subsannacionis elogio proclamare:

Humano capiti ceruicem pictor equinam
iungere si uelis et uarias inducere plumas etc.

... Itaque sic unusquisque in actu suo se dirigat et moueat, ut in nulla umquam parte temperancie limitem aut formam honestatis excedat. Hoc est, ut in paucis exemplificemus, ridere sine apertione dencium, videre sine defixione oculorum, loqui sine extensione manuum et intentacione digitorum, sine contorcione labiorum, sine extensione et iactacione capitum, sine eleuacione superciliorum, incedere sine modulatione gressuum, sine ventilatione brachiorum, sine gesticulacione scapularum, sedere sine diuaricatione crurium, sine alterutrum superiectione pedum, sine extensione uel agitatione tybiarum, sine alterna accubitacione laterum, iacere sine disiunctione membrorum. Et ut tandem de hac parte finem loquendi faciamus, gestus hominis in omni actu esse debet graciosus sine mollicie, quietus sine dissolutione, grauis sine tarditate, alacer sine inquietudine, maturus sine proteruia et seuerus sine turbilencia. Mollem enim gestum

91-92 Horace, *De Arte Poet.* 1-2 93-107 op. cit. XII; M 176, 943BC

82 alium aperiunt] alterum aperiunt | cum medietate] dimidiato 86 eodemque] et eodem 87 quid] quod 92 uelis] velit 96 intentacione] intentione 97 extensione et] om. 99 sine — brachiorum] om. 100 alterutrum] alterutra 102 disiunctione] disiectione 105 turbilencia] turbulencia | enim] om.

74 in ollam] molam R 76 intrinsecus] extrinsecus R 78 adaptando] aptando M et — cubitando] om. I pedesque] pedes quoque R 79 formam] om. M 80 sint] sunt R alteram] altetam I 81 opponunt] deponunt R 87 est] et I 88 simul] om. R 90 elogio] eulogio M proclamare] pro clamore R 91 capitum] capite M 96 defixione] defictione MI et] om. M 97 digitorum] loqui add. M contorcione] contencione corr. P contencione R labiorum] et add. M extensione et] om. M 99 sine ventilatione] ventilatione M 100 diuaricatione] diriuacione R alterutrum] alterutra (?) M 102 disiunctione] disiectione RM 103 omni] om. M esse debet] debet esse M 105 et] om. R turbilencia] turbulencia RMI

temperat turbidus, procacem dissolutus, citatum tardus, quoniam inter
vicia contraria limes medius est virtus . . . Porro in locuzione res quin-
que sunt considerande. Hoc est: quid dicatur et cui et quando et ubi et
quomodo. Quid . . . uidel. ut nunquam in sermonibus disciplinatis
adhibeantur ociosa . . . id est inutilia uel inhonestata uel nocua. Inutilia
sunt, que nec loquentibus nec audientibus prosunt. Inhonestata sunt,
que illius, qui loquitur . . . uel illius, de quo loquitur, dignitati non con-
ueniunt. Nocua vero sunt, que animos auditorum uel ad errorem uel ad
prauitatem inducunt. Hec tria . . . discerni possunt secundum qual-
itatatem rerum . . . ac personarum . . . Qualitas personarum quatuor
modis consideratur, videl. secundum etatem, secundum scienciam, se-
cundum officium, secundum ordinem . . . Aliud enim conuenit loquutionibus
senum, aliud iuuenum et ita de aliis . . . Senes quippe loqui
debent de discretione bene consulendi, iuuenes de instancia bene faciendi,
sapientes de mysteriis scripturarum, simplices de exemplis bonorum
operum; hii, qui exteriora tractant negocia, de sollertia acquirendi, hii,
qui quietam vitam ducunt, de disciplina viuendi, prelati de prouisione sub-
ditorum, subiecti de obediencia preceptorum . . . Ceterum velle docere
sapientes est superbia et corripere obstinatos insipienza. . . . Denique
in mensa siue in comeditione duplex est custodia discipline . . . sc. in
habitu et in cibo. In habitu triplex, sc. tacendi, respiciendi, sese con-
tinendi. Taciturnitas siquidem inter epulas est necessaria, quia lingua,
que omni tempore prona ad peccatum labitur, periculosius tamen cum
per crapulam inflammata fuerit, ad loquendum relaxatur . . . Custodia
eciam oculorum, quia non decet ibi precipue, ut . . . impudenter ea, que
apud alios aguntur, circumlustrando prospiciat, sed ut pocius pudice
demissis luminibus ea tantum, que sibi apposita sunt, attendat. Cus-
todia quoque continendi sese ibi negligenda non est, quatinus videl.
neque in habitu neque in gestu indecens aliquid aut inhonestum agatur,
sicut quidam faciunt, qui, cum ad edendum assederint, inquieta quadam
agitatione et confusione membrorum intemperanciam animi sui desig-

107-123 op. cit. xiii; M 176, 943D-944ABC 123-124 op. cit. xiv; M 176, 945A 124-147
op. cit. xviii; M 949ABC

106 procacem — quoniam] dissolutum procax, citatus tardum, quia 108 considerande] ob-
servandae 110 uel] aut 113 vero] om. | uel] sive 115 ac] et 117 ordinem]
conditionem 118 ita — aliis] paraphr. | quippe] om. 122 subditorum] terum 124
Denique] om. 125 siue in comeditione] om. | sc.] om. 126 respiciendi] videndi 127 siquidem]
om. | quia] quoniam 128 tamen] om. 132 sibi] anteposita et add. 135 sicut] non
sicut

106 temperat turbidus] turbidus temperat R 108-109 et quomodo] cui dicatur, ubi dicatur,
quando dicatur, quomodo dicatur M 109 uidel.] sc. R 110 nocia] vacua R 115
ac] et R 122 quietam vitam] vitam quietam qui vitam R 125 siue in] siue R 126
tacendi] faciendi et R respiciendi] et add. M 133 quatinus] quatenus M 134 neque]
nec R 135 sicut] Non sicut M

110

115

120

125

130

135

nant. Capud excuiunt, brachia exerunt, manus in altum expandunt et non sine magna turpitudine quasi totum epulum absorturi sint, quosdam ingentes conatus, indecoros gestus ostendunt . . . In uno loco sedentes oculis et manibus que prope que longe omnia circumcurrunt, simul panes conminuunt, vina in calices et pateras effundunt, discos in girum circumducunt et uelud rex super obsessam ciuitatem assultum facturus, dubitant, ubi primum expugnationem aggrediantur, dum simul in omni parte irruptionem facere concupiscunt . . . Hiis ergo tribus modis debet quisque inter epulas conseruare disciplinam in semetipso, videlicet ut et linguam suam a loquacitate restringat et oculos suos a circumspectione cohibeat, ut et cetera membra omnia cum modestia et quiete contineat. . . . In cibo quoque sumendo modum conuenit obseruare, videlicet ut mundo sumatur et temperate . . . Quidam enim inter comedendum dum scutellas exhonerare uolunt, quadrata ferculorum frust(a) adipem siue sagimen super rotata distillancia mensalibus inuoluunt aut super iniciunt, donec iterum euisceratis interioribus ea, que remanserant, in pristinum locum reponunt. Alij vero bibentes digitos mediotenus poculis immergunt. Alij manus unctas ad uestimenta sua detergentes rursus ad cibaria tractando redeunt. Alij nudis articulis uice coclearis olera sua piscantur, ita ut in eodem iure et manus ablutionem et ventris refec-tionem querere videantur. Alij semicorrossas crustas et premorsas colliridas cibariis gustando infigunt et reliquias dentium suorum offas facturi in poculis demergunt . . . Sumendum est eciam temperate, id est tractim et non cum nimia festinacione nec contra honestatem nec supra necessitatem . . . Cui minus sufficit, iste, priusquam ad turpitudinem edacitatis perueniat, in superfluitatem offendit. Cui multum opus est, in eo sepe honestas comedendi leditur eciam, priusquam ad superfluitatem veniatur. Ergo ille, cui parum satis est, magis superfluitatem caueat; illi vero, cui multum opus est, magis ad honestatem attendat.' Multa quoque alia de moderacione gestuum ac regimine actuum et ceteris ad honestatem vite pertinentibus superius per diuersos libros ac per diuersa singulorum librorum capitula posuimus. ut enim dicit tullius in *tuscu-*

148-159 op. cit. xxii; M 176, 951AB-952A 159-165 op. cit. xx; M 176, 950D-951A 168-170
Tusc. Disp. IV, 3, 5

139 conatus] et add. 151 super rotata] superrotatam 153 reponunt] reponant | vero] om.
155 tractando] tractanda 156 ventris] venter 157 videantur] sing. 158 gustando] iterando
137 Capud] suum add. R exerunt] exercent I 138 quasi] om. R absorturi] absorpturi I 139
conatus] et add. RM indecoros gestus] gestus satis indecores M uno] ymo R 140 que prope
quippe R 141 pateras] patelas M 145 videlicet] sc. R 146 suos] om. R 147 ut et] et ut R
148 quoque] que M 150 frust(a)] frust rest blotted or erased P frustra R 151 sagimen] half of
word erased and corr. P saginam R sanguinem M segimen I super rotata] superrotatam R distillancia]
proiciunt add. R 152 iniciunt] unciunt M iterum] om. R 153 reponunt] reponant M 154
unctas] umtas R sua] scilicet I 155 tractando] tractanda RM 157 semicorrossas] semi-
corrossas R 159 eciam] cibus add. R 163 eciam] om. R 167 libros] liberos M

lanario libro III°, 'Amplissima omnium est bene uiuendi disciplina, quam vita magis quam litteris quidam persecuti sunt,' et ut dicit ouidius in libro de arte III°:

Magnum opus est mores composuisse bonos.

[XXXII.] DE VITA SOCIALI ET ELIGENDA SOCIETATE.

Ceterum de uita sociali dicit beatus bernardus in sermone supradicto: 'Socialiter debes viuere, ut amari studeas et amare, blandum te et affabilem exhibere, nec solum pacienter sed eciam libenter infirmitates fratribus siue sociorum, tam morum quam corporum supportare.' Hec bernardus. Et revera vita socialis eciam pueris multum expedit, si tamen societas bona sit. Nam ut dicit tullius in libro *de amicicia*, 'nunquam nisi inter bonos esse potest vera societas uel amicicia.' ut autem uiuatur socialiter, concordat eciam natura, quoniam, ut idem ibidem dicit, 'natura nichil solitarium amat . . . nec aliquid appetencius est sui similiū atque rapacius quam natura.' Apostolus quoque quosdam inter criminosos numerat, eo quod essent sine affectione et absque federe, sc. sociali, *ad romanos* 1°. Ideo dicit eciam epycurus: 'Ante circumspiciendum est, cum quibus edas et bibas, quam quid edas uel bibas. Nam sine amico uel socio uisceratio leonis ac lupi uita est.' Est eciam ipsa societas naturaliter iocunda et grata, iuxta illud senece ad lucilium: 'Nullius,' inquit, 'boni possessio iocunda est sine socio.' ut autem dicit tullius in libro *de officiis* 1°, 'In quibus eadem studia uoluntatesque sunt eadem, in hiis fit, ut alter altero eque delectetur ut seipso . . . sicque fiat unus ex pluribus.' Denique non solum in domo uel in mensa societas est iocunda sed eciam in uia, iuxta illud macrobii in libro *saturnalium*: 'Comes,' inquit, 'facundus in uia pro vehiculo est.' Nec solum est iocunda sed eciam utilis ad multa. unde dicitur in *ecclesiaste* IV°: 'melius est duos esse quam unum, habent enim emolumentum societatis sue.' Deinde subiungitur triplex emolumentum, quod ex societate prouenit, videlicet in casu

170-172 *Ars Amat.* III, 370

172 *Magnum] maius [est] om.*

XXXII. 2-5 *In Festa SS. Petri et Pauli* 1, 4; M 183, 407C
9-11 *ibid.* 23, 88; 14, 50 13-15 *Seneca, Epist.* II, 7 (19), 10
17-20 *De Off.* I, 17, 56 21-22 *Saturn.* II, 7, 11

7-8 *De Amicitia* 5, 18
16-17 *Epist.* I, 6 (6), 4

XXXII. 5 siue sociorum] om. 8 vera — uel] om. 10 nec aliquid] nihil 11 atque]
nec 14 uel] et 18 eadem] eadem 19 hiis] iis | alter] quisque | ut seipso] ac
seipso | sicque] sic, ut

XXXII. 1 inserted by different hand P 2 *beatus]* om. R 3 *affabilem]* effabilem M
6 eciam pueris] pueris etiam R tamen] om. M 14 et] uel M 15 uel socio] et socio R
18 eadem] eadem RM 23 in] om. I *ecclesiaste]* ecclesiastico R est] om. R 24 emolumentum]
emolumentum I

fulcimentum, in pace uel quiete solacium uel fomentum, in persecutione adiumentum. Hoc est enim, quod dicit: 'Si unus ceciderit,' id est ad casum corporalem uel spiritualem titubauerit, 'ab altero fulcitur,' sc. consilio uel auxilio uel solacio, iuxta illud *I^o ad thessalonicenses v*: 'Consolamini pusillanimes, suscipe infirmos, pacientes estote ad omnes.' Et *ad galathas vi*: 'Alter alterius honera portate et sic adimplebitis legem christi.' Et alibi: 'Cum pacienza supportantes inuicem etc.' Econtra vero de solitario, id est societate destituto, subiungit salomon: 've soli, quia cum ceciderit, non habet subleuantem,' id est ipsum a casu erigentem, secundum illud *ad hebreos XII*: 'Remissas manus et soluta genua exigit,' sc. ad inuicem, 'et gressus rectos facite pedibus vestris, ut non claudicans quis erret, magis autem sanetur.' Postea de secundo emolumento subdit salomon: 'Et si dormierint duo,' id est in pace et quiete pariter vixerint, 'souebuntur mutuo,' id est mutuis exemplis bonum faciendi et malum fugiendi. De primo dicit seneca lucilio: 'Cum hiis uersare, quite meliorem facturi sunt, et illos admitte, quos tu potes meliores facere.' hinc et terencius in *adelphis*:

vitas — inquit — aliorum iubeo tanquam in speculum inspicere
et ex aliis exemplum sibimet sumere.

45 Dicit eciam quintilianus in libro *VIII° de oratoria institucione*, quod 'prudentis est, quod in quoconque optimum est, si possit, suum facere.' De secundo, sc. exemplo malum fugiendi, patet, quod unius increpacio uel flagellacio terrorem incutit alteri, iuxta illud *proverbiorum XXI*: 'Mulctato pestilente sapiencior erit paruulus.' unde in *proverbiis sapientum* dicuntur, quod 'ex alterius uicio sapiens emendat suum.' Hinc et ouidius de arte libro *III°*:

Discite ab alterius vestris timuisse querelis.

Et tibullius libro *II*:

Felix, quicumque dolore
alterius didicit posse carere suum.

Et cato ubi supra:

Que fugias, uita est nobis aliena magistra.

Tandem uero de *III°* emolumento adiungit salomon: 'Et si quispiam,' sc.

40-41 Epist. I, 7 (7), 8 *42-44 Adelphi III, 3, 61-62* *45-46 Instit. Orat. x, 2, 26* *49-50 Pub-*
lilius Syrus, 150 *50-52 Ars Amat. III, 455* *53-55 Tibullus, III, 6, 43-44* *56-57*
Disticha III, 13

43 aliorum] omnium *44 et] atque* | *sibimet] sibi* *46 quoconque] quoque* *55 didicit]*
disces | *carere] cavere* | *suum] suom*

27 unus] unum *I* *29 ad] om.* *I* *35 soluta genua] genua soluta* *R* *exigite] erigite* *RI* *37*
emolumento] emolumento *I* *39 faciendi] sciendi* *M* *40 uersare] conuersare* *M* *45 in]*
om. R *46 est quod] quod* *R* *48 Multato] Nultato* *R* *50 Hinc] hic* *R* *53 tibullius]*
tullius R *53-54 libro — quicumque] om.* *I* *55 suum] suo* *M* *58, 62, 64, 66*
emolumentum] emolumentum *I* *58 Et si] om. R*

homo uel dyabolus, 'preualuerit contra unum, duo resistent ei,' sc. inuicem adiuuantes et consolantes ac simul pro inuicem intercedentes aut orantes. ut enim legitur in *proverbiis* xviii, 'Frater, qui adiuuatur a fratre, est quasi ciuitas firma.' Post illa uero tria emolumenta expressa subiungitur, quod funiculus triplex difficile rumpitur. Et appellatur 'triplex funiculus' methaphorice. Predictum triplex emolumentum, quod consequitur quis ex competenti societate, uel eciam triplicem funiculum uocat salomon societatem trium, ac si dicat: Si tam multiplex habent emolumentum societatis sue duo conuiuentes, multo magis tres aut plures. Bonorum namque pluralitas sociorum producit, quod optimum est, multitudinem exemplorum. Ideoque ad proficiendum in bono est utilis, iuxta illud catonis:

Multorum disce exemplo, que facta sequaris.

Nec solum aliquando expedit puero meliores habere socios in moribus uel sciencia, quos sequatur, sed eciam minus prouectos, quos magis ac magis precedere nitatur, iuxta illud ouidii in libro *de arte* iiiº:

Tunc bene fortis equus reserato carcere currit,
cum quos pretereat, quosque sequatur habet.

Porro in eligendo socio uel societate necessaria est prudencia et in seruando concordia et in perseverando constancia. Prudencia quidem, ut eligatur fidelis et moribus habilis uel amabilis et excercicio uel studiis equalis. De primo, id est de fidelitate, oportet, quod sit fidelis et in uerbo et in commisso; in verbo ne sit mendax, quia omnibus recte sapientibus odiosa est mendacitas. unde dicitur in *ecclesiastico* xx, quod 'pocior est fur quam assiduitas viri mendacis.' In commisso uero duplice, consilij sc. et rei. Consilij, ut non reuelet; rei, ut non defraudet. De primo dicitur in *proverbiis* xi: 'Qui ambulet fraudulenter, reuelat archana, qui autem fidelis est, celat animi commissum.' De secundo dicit tullius in libro *de officiis* iii: 'Societatis arctissimum vinculum est arbitrari magis contra naturam esse hominem aliquid homini detrahere conmodi sui causa quam omnia subire inconmoda.' De fidei societate ponit valerius libro *III*º exemplum laudabile: 'Damon,' inquit, 'et phycias, pytagore discipuli, tam fidelem inter se iunxerunt amiciciam, ut cum alterum ex hiis dyonisius syracusanus tyrannus interficere uellet et is tempus ab eo,

70-71 *ibid.* 74-76 *Ars Amat.* iii, 595-596 86-89 *De Off.* iii, 6, 28 89-100 Valerius Maximus, iv, 7, Ext. 1

75 Tunc] tum 88 aliquid] om. 92 et] atque

59 resistent] resistunt M inuicem] om. R 60 et] ac M 61 in] om. I 65 competenti societate] societate competenti R 68 pluralitas sociorum] sociorum pluralitas R 69 Ideoque] ideo I bono] bonum R est utilis] utilis est M 72 aliquando expedit] expedit aliquando R 74 in] om. R 75 Tunc] Cum M 79 et] in R studiis] studio R 82 in] om. I ecclesiastico] ecclesiaste M 85 in] om. I 87 magis] magna I quam add. R 88 homini] huiusmodi R 89 ponit] dicit R 91 iunxerunt] vinxerunt R 92 hiis] eis R is] nec I

quo prius quam periret domum profecturus ordinaret res suas impetrasset, alter tandem pro eius reditu tyranno dare non dubitauit . . . Appropinquante autem prefinita die nec illo redeunte, unusquisque stulticie temerarium sponsorem dampnabat. At is nichil se de amici constancia metuere predicabat. Eodem itaque momento et hora dyonisio constituta, qui eam acceperat, superuenit et admiratus tyrannus amborum animum supplicium fidei remisit, eosque insuper, ut ipsum in societatem amicicie tertium sodalicij gradum . . . reciperent, rogauit.' Hec valerius. Et hoc exemplum consonat uerbo supradicto, quod in *ecclesiaste* legitur, sc. funiculus triplex difficile rumpitur. De secundo autem, quod in socio requirendum est, sc. de morum habilitate uel aptitudine, patet, quod pueris precipue tam bonis quam discolis prouidendum est de bona et moriginata societate. Bonis, scil. ne malorum exemplis et colloquiis peruertantur, et eciam discolis, ut bonorum exemplis ad bonum conuentantur. Et hoc maxime, quoniam etas illa ad utrumlibet formabilis est, iuxta illud, quod scriptum est: 'Cum sancto sanctus eris et cum peruerso peruerteris.' Ideo dicit cato:

110 proximus esto bonis, si non potes optimus esse.
Cum tibi uel socium uel fidum queris amicum,
non tibi fortuna est hominis sed vita petenda.

Precipue quoque inter bonos commendabilis est societas, iuxta illud tullij *de officiis* 110: 'Omnium societatum nulla prestancior est, nullaque firmior quam cum boni moribus similes familiaritate coniuncti sunt . . . Nichil est enim amabilius nec copulacius quam morum similitudo bonorum.' Huic eciam consonat matheus in libro *de tobia* dicens:

Et redolet melius iunctura bonorum,

• • •

plus namque sapiunt lilia mixta rosis.

120 Econtra uero de societate mala dicit plautus in *aulularia*: 'In-
sipiencium et reproborum facilius sustinetur odium quam collegium.'
propter hoc in lege prohibetur iungi asinus cum boue, id est stolidus cum

108-109 *H Reg.* xx, 27 110 *Monosticha* 8 111-112 *Disticha* iv, 15 113-116 *De Of.*
1, 17, 55-56 117-119 Matthew of Vendôme, *Liber de Tobia* 1; M 205, 936B, 937B 120-121
(Pseudo-)Plautus, *Querulus* 1, 2 (9), 15-16

93 profecturus] proiectus | impetrasset] impetravisset 94 tandem] vadem | dubitauit] dubitaret
95 autem prefinita] deinde finita | stulticie] tam *add.* 97 itaque] autem 98 qui eam] et eam
qui | et] om. 99 ipsum] se 115 cum] viri *add.* 116 enim] autem 119 plus namque]
Gratia plus | mixta] mista 121 reproborum] improborum

94 tandem] vadem *R* eius] illius *R* 95 prefinita] prefixa *R* stultie] stulte *R* 96 damp-
nabat] dampnauit *M* nichil se] se nichil *R* 97 predicabat] preiudicabat *J* 101 Et
hoc exemplum] Exemplum hoc *R* in *ecclesiaste*] Ecclesiastices IIII *J* 104 quod — precipue]
quod precipue pueris *R* precipue quod pueris *M* 105 moriginata] morigerata *MJ* scil.] enim *R*
113 quoque] que *M* 114 officiis] libro *add.* *M* 119 namque] et *add.* *R* 122 in —
prohibetur] prohibetur in legi *R* iungi] inungi *J* stolidus] stultus *R*

prudente uel rudis cum obediente. Hinc et *amos* III°: 'Numquid ambulabunt pariter duo, nisi eis conuenerit.' Cui consonat eciam apostolus II^a ad *corintheos* VI dicens: 'Que participacio iusticie cum iniquitate, aut que societas luci ad tenebras, que autem conuencio christi ad belial.' Siquidem et boni plerumque malorum exemplis auertuntur a bono, secundum illud *ecclesiastici* XIII: 'Qui tetigerit picem, inquinabitur ab illa, et qui communicauerit superbo, induet superbiam.' Et eciam colloquio secundum illud I^a ad *corinthios* XV: 'corrumpunt mores bonos colloquia praua.' Hinc et *augustinus* in libro *confessionum* II° recolens statum iuuentutis sue conqueritur se malos socios habuisse, quorum colloquiis deprauabatur, hoc modo: 'Tanta,' inquit, 'societate preceps ibam, ut inter coetaneos meos puderet me minoris dedecoris, quibus de flagiciis suis gloriantibus libebat facere non solum libidine facti sed eciam laudis. At ego, ne vituperarer, viciosior fiebam. Quid dignum est vituperatione nisi vicium? At ego, ne vituperarer, viciosior fiebam, et ubi non suberat, quo admisso perditis equarer, fingebam me fecisse, quod non feceram, ne eo viderer abiectior, quo eram innocencior . . . Ecce cum quibus comitibus iter agebam platearum babylonie et in eius ceno volutabar tanquam in cynamomis et unguentis et in eius umbilico quo tenacius hererem, me calcabat inimicus invisibilis et seducebat me, quia seductilis eram.' hec *augustinus*. Ceterum in eodem socio plerumque aliqua sunt imitanda et aliqua evitanda, sicut vita super spinas exuberante fructus colligitur et spina relinquitur, iuxta illud euangelicum in *matheo* VII: 'Nunquid colligunt de spinis uuas?' Hinc et *prosper* in libro *epygrammatum*:

Nature quisquis proprium non spernis honorem,
in quoconque hominum, que tua nescis, ama.

Sic tamen prauos ut uitet concordia mores,
nullaque sint pacis federa cum viciis.

De tercio uero, quod in socio requiri conuenit, sc. de studiorum uel excercitorum parilitate dicit ouidius in libro *de ponto*:

Scilicet ingenii aliqua est concordia iunctis
et seruat studij federa quisque sui.

131-142 *Confess.* II, iii, 7-8

146-150 *Epigr.* 2; M 51, 499B

152-156 *Pont.* II, 5, 59-62

133 societate] caecitate

134 quibus—gloriantibus] *paraphr.*

136 At] om.

140 cynamomis] cinnamis

147 proprium] propriae

148 nescis] noscis

124 consonat eciam] eciam consonat R

125 iniquitate] inquietate R

om. R

128 illa] ea R

130 mores bonos] bonos mores R praua]

mala R

132 deprauabatur] dampnabatur R deprauatur I

133 societate] cecitate R

141 fuerat M

141 ceno] cenis M volutabar] voluptabar R cynamomis] synanomis M

umbilico] umbellico M

142 seductilis] seductibilis R

144 exuberante] om. M et —

relinquitur] om. R

145 euangelicum — matheo Mathei I

148 nescis] noscis R

prauos ut] ut prauos RM uitet] inter I

151 requiri] queri R

152 excercitorum] ex-

teriorum R exercitorum I

154 quisque] quisquis R

125

130

135

140

145

150

155 Rusticus agricolam, miles fera bella gerentem,
rectorem dubie nauita pupis amat.

hoc est quod dicitur in *ecclesiastico* xiii: 'Omne animal diligit simile sibi et omnis caro ad similem sui coniungeretur. Sic et omnis homo simili sibi sociabitur.' Et in eodem xxvii: 'volatilia ad sibi similia conueniunt.'
160 Hinc et symachus patricius in *epistolari* suo, 'Natura,' inquit, 'gaudet equalibus et familiare sibi est omne, quod simile est.' Et ut dicit seneca in libro *de naturalibus questionibus* 1°, 'equa libertas,' que sc. conuenit inter socios, 'inter nullos magis esse debet quam inter philosophos,' id est amatores sapiencie. Hec de prudencia, que in eligendo socio est obser-
165 uanda.

[XXXIII.] DE CONCORDIA SOCIORUM ET STABILITATE.

Porro de concordia, que in seruanda societate est necessaria, sciendum, quod inter socios seruatur concordia per tria. Primum quidem per humilitatem, sc. ut quilibet aliquando malit credere uel acquiescere socio
5 quam sibi, iuxta illud apud catonem:

vincere cum possis, interdum cede sodali.

Ad hoc necessaria est pacienza, de qua gregorius in *moralibus*, 'pacienza,' inquit, 'uera est, que ipsum eciam amat, quem tolerat.' Econtra uero dicit plautus in *aulularia*: 'Res nimirum singularis est homo parem ferre
10 non paciens.' Deinde uero per taciturnitatem, sc. ut nichil dicat, quod grauare debeat comitem, iuxta illud eiusdem:

Quod pudeat socios, prudens celare memento.

Malus enim iudicatur socius, qui ad sociorum accusationem est pronus. unde et projectus est accusator fratribus, id est dyabolus a domino, sicut
15 legitur in *apocalipsi* xii. Et reuera accusatio pueri quandoque maioris est ponderis quam adulti, iuxta illud senece in *declamationibus* libro v°: 'Nichil est,' inquit, 'puero teste cercius, quando ad eos annos peruenit, ut intelligat, et non ad eos, quibus fingat.' Et propter hanc eciam taciturnitatem, sc. secreta celandi dicit cato:

160-161 *Epist. I, 43* 161-163 *Naturales Quaestiones IV, 3, 6*

156 nauita] nauitam *R* 157 in] om. *I* 158 sui] sibi *R* 159 sociabitur] associabitur
M sibi similia] similia sibi *M* 161 omne] esse *I*

XXXIII. 5-6 *Disticha I, 34* 7-8 *Homiliae in Ezechielem I, Hom. VII, 12; M 76, 84C*
9-10 (Pseudo-)Plautus, *Querulus I, 2 (9), 23* 12 *Disticha II, 7* 16-18 *Excerpta Controversiarum VII, 5* 19-20 *Disticha II, 22*

XXXIII. 8 tolerat] portat 17 quando] nam et

XXXIII. 1 written at bottom of folio by different hand *P* sociorum] om. *M* 2 in -- est] est
in seruanda societate *R* seruanda *MI* sciendum] est add. *R* 3 quod] twice *M*
7 qua] dicit add. *R* 10 Deinde] Denique *I* uero] om. *R* 11 debeat] om. *R* 13 enim]
esse *M* 15 in] om. *I* 15-16 maioris est] est maioris *R* 19 celandi] taciendi *R*

Consilium archanum tacito committe sodali.

20

Tercio per morum conformitatem, iuxta illud uarronis *ad athenensem auditorem*: 'Alit concordiam mores ad cohabitancium animos formare.' verum, ut ennodius ait, 'nemo in altero mores amplexatur nisi quos in se formauerit.' In hoc eciam modum seruari opportet. Hec autem virtus, qua mores ad cohabitancium animos formantur, moralitas vocatur, que sic describitur: 'Moralitas est seruata propria virtute iuste ac pie aliorum uite se contemperare.' ubi notanda sunt duo, sc. ut et aliorum moribus se conformet et a uirtute propria non declinet. Ideo, inquam, aliis se conformet, quia, sicut dicit augustinus in libro *confessionum*, 'turpis est omnis pars uniuerso suo non congruens.' propter hoc eciam idem dicit *ad ianuarium* libro 1º: 'Cum romam,' inquit, 'ambrosius, venio, ieuno sabbato; cum hic sum, non ieuno. Sic et tu, ad quam fortassis ecclesiam ueneris, eius morem custodi, si non uis cuiquam esse scandalo nec quemquam tibi.' Ideo autem dixi, ne a uirtute propria declinet, quia et si similitudo corrupta sit in aliquo, nec sic eciam mali mores aliquatenus sunt imitandi, iuxta illud *exodi* xxiii: 'Non sequeris turbam ad faciendum malum.' unde dicitur *ieremie* xv: 'Conuerteris ipsi ad te et tu non conuerteris ad eos.' Ideo dicitur in *prouerbiis sapientum*: 'Intus omnia sint dissimilia, sed populo conueniat frons nostra,' id est exterior modestia. Sic eciam intelligitur illud apostoli Iº *ad corinthios* ix: 'Omnibus omnia factus sum etc.' Hinc eciam seneca ad lucilium epistola vº, 'Inter bonos,' inquit, 'et publicos mores temperetur vita,' sc. ut nec nimis sit seuera nec nimis remissa. Hec de concordia in seruando. De stabilitate uero siue constancia in permanendo dicit sydonius in *epistolari* suo libro iiiº: 'Sodales uetustos nunquam per frequencium nouitate fastidias. Aliter enim videberis sic amicis uti quasi floribus quamdiu gratis.' Huic eciam consonat illud *ecclesiastici* ixº: 'Ne derelinquas amicum tuum antiquum, nouus enim non erit similis illi. vinum nouum, amicus nouus ueterescat et cum suauitate bibes illud.' Hinc refert suetonius in libro

21-22 <i>Sentent.</i> 33	23-24 <i>Ennodius</i> , <i>ed. LII</i> , 22	29-30 <i>Confess.</i> III, viii, 15	30-34 <i>Epist.</i>
54, II, 3; <i>M</i> 33, 201	38-39 <i>Seneca</i> , <i>Epist.</i> I, 5 (5), 2	41-42 <i>Epist.</i> I, 5 (5), 5	44-46
<i>Epist.</i> IV, 14; <i>M</i> 58, 520B	49-51 <i>Vitae Caesarum</i> II, 66		
23 <i>amplexatur</i>] <i>amplectitur</i>	24 <i>formauerit</i>] <i>formauit</i>	32 et] <i>etiam</i> <i>fortassis</i>] <i>forte</i>	33 <i>cus-</i>
<i>serva</i>	39 <i>sed</i>] <i>om.</i>	45 <i>frequencium</i>] <i>consequentum</i>	46 <i>Aliter</i>] <i>porro autem</i>
<i>videberis</i>] <i>videbere</i> <i>quamdiu gratis</i>] <i>tamdiu gratis</i> <i>donec recentibus</i>			
23 <i>verum</i>] <i>est add.</i> <i>R</i> <i>nemo</i>] <i>om.</i> <i>R</i> <i>altero</i>] <i>adultero</i> <i>M</i>	24 <i>formauerit</i>] <i>informauerit</i> <i>M</i> <i>eciam</i>)		
<i>enim</i> <i>M</i> <i>modum seruari</i>] <i>seruare modum</i> <i>R</i>	27 <i>contemperare</i>] <i>temperare</i> <i>R</i> <i>ut et</i>] <i>ut I</i>		29
<i>dicit</i>] <i>om.</i> <i>R</i>	31 <i>iciuno</i>] <i>Si fueris rome, romano viuito more, glossa, dum tantum bene et cum</i>		
<i>bonis add.</i> <i>R</i>	34 <i>declinet</i>] <i>declines</i> <i>I et</i>] <i>etiam R</i>	35 <i>similitudo</i>] <i>multitudo</i> <i>R aliquatenus</i>]	
<i>aliquatinus I</i>	36 <i>exodi</i>] <i>om.</i> <i>M sequeris</i>] <i>sequearis MI</i>	39 <i>sint</i>] <i>sunt RM</i>	40
<i>Sic</i> <i>Sicut M eciam</i>] <i>et RM eciam — illud</i>] <i>et R</i>	43 <i>nimir remissa</i>] <i>minus remissa M</i>		44
<i>uero</i>] <i>om.</i> <i>R</i>	46 <i>quamdiu gratis</i>] <i>tamdiu gratis quamdiu recentibus R</i>		

50 11º de augusto cesare, quod 'amicicias quidem non facile admisit, sed constantissime retinuit.' Itaque de tali socio sic eligendo et cum eo proficiendo ac perseverando dicit boecius in libro *de scolastica disciplina*: 'prudens discipulus semper aliquo consorte gaudeat, cui propriam conscientiam detegere valeat, qui nubila . . . fortuna diligenter subueniat . . .
 55 libellis gaudeant permutatim, questiunculis certatim, commendabili recordacione gradatim, castigationis felicitate conuersim . . . Et sic inter eos mutue dilectionis integritas permaneat, primeui temporis ros instillans, in medio inundans, in fine uero inebrians existat.' Hec boecius. Non solum cauendum est pueris a noxio comitatu sed etiam a perniciose
 60 famulatu. unde idem quoque boecius ibidem: 'lotricis etiam,' inquit, 'ac uetularum remocio summopere captanda est . . . ne dum venerit, aliquid suggerat inquinatum uel a mancipo extrahat permollitum, quia mancipiorum rara reperitur clemencia, rariorque in agone constancia. ve autem seducenti mancipio, in qua confidit dominantis plenaria dilectio . . .
 65 Seruus bilinguis procul expellatur et ipsius imminentे nequicia statim deponatur, licet consanguinitate proximus existat. seruorum quippe crudelitate multos vidimus iacturam incurrere.' Hec ille. cauenda est autem in sociali vita et familiaritas nimia et affectio immoderata. Familiaritas, inquam, iuxta philosophum dicentem quod 'familiaritas
 70 nimia parit contemptum.' Ideo dicit plautus ubi supra: 'Nemini te nimis sodalem feceris,' et apuleius in libro *de deo socratis*: 'parit conuersacio contemptum, raritas conciliat admiracionem.' Affectio alit, que si est immoderata, degenerat in libidinem. unde augustinus in libro *confessionum* 11º dicit de seipso: 'Olim,' inquit, 'dum essem iuuensis, amare et
 75 amari erat michi dulce. sed non tenebatur modus ab animo usque ad animum, quatenus est luminosus limes amicicie. Nam exhalabant nebulae de limosa concupiscencia carnis et scatebra pubertatis et obnubilabant . . . cor meum, ut non discerneretur serenitas dilectionis a caligine libidinis. utrumque nimirum in confuso estuabat et imbecillem etatem

52-58 *De Disc. Schol.* IV; M 64, 1231C 60-67 *ibid.*; M 64, 1231AB 69-70 *Publilius Syrus, Sentent.* 640; *Sentences*, trans. by J. Chenu (Paris: Panckouke, 1835), p. 102 70-71 (Pseudo-) *Plautus, Querolus* 1, 2 (9), 23 71-72 *De Deo Socr.* IV, 129 73-81 *Confess.* II, ii, 2

50 quidem] om. | non] neque | sed] et 54 valeat] possit 57 permaneat] ut add. 60 lotricis] lotricum | ac] om. 61 captanda] appretienda 62 a] om. | permollitum, quia] permollito. Quoniam 63 rara] raro | agone] agonia 64 qua] quo | plenaria] plenarie 65 imminent] om. 66 consanguinitate] consanguinitatis | proximus] proximitate conjunctus | quippe] siquidem 67 vidimus] sociorum add. 74-75 Olim — dulce] paraphr. 76 Nam ex- halabant] exhalabantur 79 nimirum] om.

54 detegere] detergere I 56 sic] sicut M 57 permaneat] ut add. R 58 inundans] mundans R 59 solum] autem add. R sed] et add. R 60 etiam] om. R 61 venerit] venit M 64 qua] quo R confidit — plenaria] plenaria confidit dominantis R confidit plenarie dominantis M 71 nimis sodalem] sodalem nimis R 71-72 conuersacio contemptum] contemptum conuersacio R 72 que] quia R 76 quatenus] quatinus I nebula] nebula R

rapiebat per abrupta cupiditatum atque mersabat gurgite flagiorum. Inualuerat super me, domine, ira tua et nesciebam.' Idem in libro III°: 'Venam amicicie coinquinabam sordibus concupiscencie, candoreque illius obnubilabam tartaro libidinis.' Deinde in libro III° ponit expressum exemplum de quodam socio et amico suo immoderate a se dilecto, dicens: 'Comparaueram amicum societate studiorum nimis carum michi coeum et conflorentem flore adolescencie . . . Sed nondum sic amicus erat . . . sicut est amicicia vera, quia non est vera, nisi cum eam tu, domine, agglutinas inter coherentes sibi caritate per spiritum sanctum in cordibus diffusa . . . Sed tamen dulcis erat nimium cocta feroce parilium studiorum . . . Et ecce tu imminens dorso fugitiuorum tuorum, deus ulcionum simul et fons misericordiarum, qui nos miris modis ad te conuertis. Ecce abstulisti eum de hac vita, cum vix explesset annum eciam amicicia mea . . . Quo dolore contenebratum est cor meum . . . eratque michi patria supplicium . . . et quicquid cum illo communicaueram, sine illo in immanem uerterat cruciatum . . . Solusque fletus erat dulcis michi et successerat amico meo in deliciis animi mei . . . Itaque miser eram et miser est omnis animus uinctus amicicia rerum mortaliuum et dilaniatur, cum eas amittit, ac tunc miseriam, qua miser erat, etiam antequam amitteret illas, sentit . . . Sic ego michi locus infelix remanseram, ubi nec esse nec inde recedere possem . . . Et unde me facillime et intime penetrauerat dolor ille, nisi quia fundaueram in harena cor meum diligendo moriturum quasi non moriturum? Maxime quippe me recuperabant . . . aliorum amicorum solacia, cum quibus amabam quod non pro te amabam. Et hoc erat ingens fabula et longum mendacium, cuius adulterina confricacione corrumpebatur mens nostra . . . Erant et alia, que in amicis amplius capiebant animum, videlicet colloqui et conridere, vicissim obsequi beniuole, simul libros dulciloquos legere, pariter nugari et simul honestari, interdum sine odio dissentire . . . ipsaque rarissima dissencione consensiones plurimas condire, docere aliquid inuicem aut discere ab inuicem, absentes cum modestia desiderare,

81-83 *ibid.* III, i, 1 83-120 *ibid.* IV, iv-ix, 7-14

80 atque] et 81 domine] om. 82 candoreque] candoremque 83 illius] eius 87 sicut] sic uti 87 domine] om. 88 coherentes] haerentes 89 cordibus] nostris add. | ni-
mium] nobis 92 abstulisti eum] extulisti hominem | explesset] explevisset 93 eciam] in
97 Itaque] om. 98 ac] et | erat] est 99 amitteret] amittat | illas] eas 100 Et] nam
101 intime] in intima | fundaueram] fuderam 102 harena] harenam | cor meum] animam
meam | quasi] acsi 103 recuperabant] reparabant 104 non pro te] postea 106 et]
om. | amicis] eis | videlicet] om. 108 pariter] simul 109 ipsaque] atque ipsa

80 mersabat] mergebat *R* mersabat *M* 82 candoreque] candoremque *RM* 83 expressum] om. *R*
85 amicum] cum add. *R* 86 conflorentem] efflorentem *I* 87 sicut] sicuti *R* 92 abstulisti]
obtulisti *M* explesset] implesset *R* 95 sine] fine *M* in immanem] inanem *R* 97 uinctus] iunctus
M 99 michi locus] in loco *on margin P* 100 esse] essem *I* unde] ut *I* 101 et] om. *R*
penetrauerat] penetrauerant *I* fundaueram] fuderam *RI* 103 recuperabant] reparabant *R*
105 cuius] cum *M* mens nostra] mensura *M* 109 rarissima] carissima *R* 110 aliiquid] ad add. *I*

venientes cum leticia suscipere. Hiis et huiusmodi signis a cordibus amantium et redamancium procedentibus per os, per linguam, per oculos ac mille motus gratissimos quasi somitibus animos conflare et ex pluribus unum facere . . . hoc est quod diligitur in amicis. Sicque diligitur, ut rea sibi humana conscientia sit, si amantem non redamauerit, nichil querens ex eius corpore preter indicia beniuolencie. Hinc luctus ille, si quis moriatur ac tenebre dolorum . . . ex amissa uita morientium. At uero beatus, qui amat te et amicum in te et inimicum propter te. Nullum enim carum solus amittit, cui omnes in illo cari sunt, qui non amittitur.' Hec augustinus.

[XXXIV.] **QUALITER PUERI AD OMNES HOMINES SE DEBEANT HABERE.**

Denique docendi sunt pueri, qualiter ad omnes homines habere se debeant et inter eos conuersari, videlicet qualiter ad superiores, qualiter ad inferiores et qualiter ad pares. Quod sic docet hugo de sancto victore in libro *de nouiciorum institutione*: 'Discrecio,' inquit, 'personarum, quantum pertinet ad dilectionem, habenda est secundum meritum, quantum uero ad uenerationem, secundum etatem et officium. Meliores siquidem diligere, superiores debemus honorare, quia par est contumacia siue in eo, qui propter inferiorem gradum in homine virtutem despicit, 5 siue in eo, qui propter inferiorem uitam superiorem gradum contemptnit. Iстis igitur honor, illis impendatur amor, sic tamen, ut honor istorum sit voluntarius et illorum amor venerandus. Reuerencia enim sine amore magis seruilis est et amor sine reuerencia puerilis iudicari debet . . . Sex denique modis discretionem personarum habendam ex hiis colligimus: 10 tribus secundum dignitatem et tribus secundum conuersacionem . . . Secundum dignitatem . . . superioribus obedienciam, timorem, obsequium et venerationem debemus exhibere, cum equalibus pacem et concordiam custodire, inuicem obsequio, beneficio et honore preuenire. In omni actione et uerbo superiore locum eis tribuere et si quando fortassis 15 in aliquo negocio eos preire cogamur, cum omni humilitate et reuerencia, que facienda sunt, non precipere sed demonstrare et si eos contigerit precedere, cum alacritate et deuocione quasi ex necessitate subiecti 20 111 et] atque [cordibus] corde 113 conflare] flagrare 114 Sicque] et sic 116 ex] et ex 117 morientium] mors viventium add. 117-118 At uero] om. 119 sunt] om.

113 animos] animum M 115 sibi] sit R sit] om. R redamauerit] reamauerit R 116 indicia] iudicia M ille] oritur add. I 117 ex] et ex R morientium] mors viuencium add. R 118 beatus] om. R 120 augustinus] et hec sufficient de hoc capitulo add. R

XXXIV. 5-50 *De Instit. Notit. v; M 176, 928D-930D*

XXXIV. 5 Discrecio] Discretis 8 siquidem] om. | par — contumacia] percontumacia est 21-22 et — precedere] parphr.

XXXIV. 1 written at bottom of folio by different hand P se debeant] debeant se R 11 igitur ergo RM 14 discretionem personarum] personarum discretionem R 15 et] om. R 17 pacem] parem I 21 que — sunt] facē f

obedire, inferioribus semper beneficium et auxilium impendere, nunquam 25
improperare, sine contumelia corripere, sine superbia gubernare, sine
crudelitate castigare, cum pietate souere, veneracionem non exigere,
societatem et equalitatem amare, maioribus per timorem subdi, equalibus
per caritatem obsequi, minoribus per humilitatem coequari, precipienti-
bus parati, obedientibus modesti, maledicentibus taciti, laudantibus
uerecundi. Item secundum conuersacionem . . . superioribus quidem in
omni loco et in omni (o)pere uel sermone studeamus reuerenciam exhi-
bere et quicquid egerint aut ubicunque fuerint . . . virtutis exemplum
imitemur quodam modo taciti . . . tamen consorcium cooperandi nun-
quam presumamus expetere . . . Negligentes vero et maxime illos,
quorum opera uel studia reprehensione digna apparent, tali nos cautela
declinare oportet, ut et fugiamus, quod faciunt, et tamen iudicare non
presumamus, quod sunt. Cogitemus in eiusmodi nobis atque dari exem-
plum neque permitti iudicium, quia hoc fortassis in eis ignorancia siue
infirmitas excusat, quod si a nobis fieret, excusationem non haberet . . .
Cum mediis et equalibus . . . tanta nobis pacis et concordie seruande
diligencia sit, ut in nullo umquam negocio, quantum in nobis est fraterna
dilectio, perturbetur. Studeamus eis nunquam aut molestiam inferre,
illatam vero propter amorem fraterne caritatis equo animo sustinere,
nichil contentiose uel arroganter erga eos agere, sed parati semper in omni
opere et pertinaciter insistentibus cadere et laborantibus libenter sub-
uenire. Et quoniam inter pares nonnunquam peruersa quedam emulacio
esse solet . . . operam nostram . . . neque ingeramus nolentibus neque
petentibus subtrahamus, quia in utroque liuoris suspicio esse potest.
Si quando autem in aliquo forte negocio laborantibus opem ferre cupimus,
tanta hoc humilitate et mansuetudine faciendum est, ut hiisdem ipsis
manifestum sit, quod non excellenciam operis sed consorcium queramus
laboris.' Hec hugo. De hoc eciam seneca loquitur in libro *de quatuor
virtutibus*. 'Omnes,' inquit, 'pares tibi feceris: si nec inferiores super-
biendo contempnas, nec superiores recte viuendo timeas. Cunctis esto
benignus, nemini blandus, paucis familiaris, omnibus equus. Seuerior
esto iudicio quam sermone, vita quam vultu . . . Nec tue bone fame
51-64 (Pseudo-)Seneca, *De Form. Hon. Vit.* iv, 15, 16, 17, 6, 11, 12, 13

26 et] atque 33 illos] eos 36 atquel] neque 37 siue] aut 40 umquam] inquam
42 vero] nobis add. 43 uel] aut 45 quoniam] quia 52 feceris si nec] facias | superbiendo]
non add. 53 nec] om. | timeas] non metuas 55 Nec] neque

27 obsequi] et add. R 30 (o)pere] only pere clear P tempore RM opere I 32 imitemur]
imitetur I taciti] tacitum MI tamen] tam R om. MI 36 nobis] proponi (propositum ?) add. M
atquel] neque R atque — exemplum] exemplum atque dari M 37 siue] vel R 40 nullo]
ullo R 41 eis — molestiam] aut molestiam eis nunquam R nunquam] unquam I 42
illatam] illata I equo — sustinere] sustinere equo animo R 44 opere] temper R 46
neque] nec R 47 utroque] unoquoque M 53 esto] ergo R 54 Seuerior] serenior M
senior I 55 esto iudicio] iudicio esto R

seminator sis nec inuidus aliene . . . Que nosti, sine arrogancia postulanti imparcias, que autem nescis, sine occultatione ignorancie tibi postula impartiri . . . Ceterum nec tua defleas, nec aliena mireris . . . Non sis arrogans, non audax. Submittas te, non proicias grauitate seruata. Admone libenter, reprehende pacienter . . . alienorum viciorum nec curiosus indagator sis nec acerbus reprehensor nec cum exprobracione corrector, ita ut admonitionem hylaritate preuenias . . . Dicenti ergo esto tacitus auditor . . . requirenti facile responde, contendenti facile cede.' Hec seneca. Ceterum de personarum reuerencia et honore, qui secundum legem et rationem siue propter naturam siue propter etatem siue propter officium siue propter mores aut vite sanctitatem debet illis ab omnibus exhiberi, plenius dictum est superius in secundo huius operis libro, ubi actum est de reuerencia dei. Hec igitur ad presens dicta sufficient de paruolorum eruditione, que maxime excercenda est in puerili estate.

[XXXV.] DE REGIMINE UEL DISCIPLINA ADOLESCENCIE.

Cum autem annis puerilibus cursis ad etatem peruerent adolescencie, tunc eciam plurimis eorum propter etatis pronitatem ad malum valde necessarium est frenum discipline, quod sc. non solum a superioribus uel magistris debent incipere, sed eciam ipsimet propter usum racionis sibimet imponere. Nam de pronitate illius etatis ad malum dicitur a domino in *genesi* VIII°: 'Sensus et cogitacio humani cordis in malum prona sunt ab adolescencia sua.' unde, sicut dicit salustius in *catilinario*, 'Adolescencium . . . animi molles ac fluxi haut difficile capiuntur,' sc. dyabolo uel peccato. Hinc et claudianus in minori uolumine:

Teneris est lubrica moribus etas.

Ideo confitetur augustinus de seipso in libro *confessionum* II°, dicens: 'Exarsi, domine, aliquando saciari inferius in adolescencia et siluescere umbrosis amoribus ausus sum et contabuit spes mea et conputrui coram

56 sis] om. | nec] neque 57 imparcias] imparties | autem] om. 59 sis] eris | proicias] scrutator
60 Admone] admoneberis | reprehende] reprehenderis 61 nec] neque | indagator] 62 Dicenti] dicentium

57 imparcias] nuncia R 58 nec tua] ne tua R 61 indagator] on margin P om. RM] exprobra-
cione] exprobacione RM 62 ergo] om. R 64 et] est R 67 dictum est] est dictum R
68 igitur] ergo R 69-70 puerili etate] puerilitate I

XXXV. 8-11 *Catilina* 14, 5 10-11 *De Raptu Proserpinae* III (xxxvi), 227 12-15 *Con-*
fess. II, i, 1

XXXV. 9 ac] etiam et | difficile] difficulter | capiuntur] capiebantur 11 est] heu 13
domine] enim | inferius] inferis | siluescere] variis et add. 14 spes] species

XXXV. 1 inserted by different hand P 4 est] om. M 5 incipere] suscipere R 7 in]
om. MI in bis] ad R 8 catilinario] katinario R 10 minori] minore R 13 inferius]
inferis R siluescere] siluestre R 14 ausus] om. M

oculis tuis michi placens et placere cupiens oculis hominum.' Itaque 15
prona est adolescencia maxime ad tria mala. Primo sc. animositatis, id
est iracundie tumide uel superbe, iuxta illud senece in *creade*:

Juuenile — inquit — est uicum regere non posse impetum.

Et de tali dicitur in *ecclesiastico* 1º: 'iracundia animositatis eius subuersio 20
est illius.' Deinde ad malum luxurie, iuxta illud salomonis in *proverb.*
vii loquentis de meretrice: 'Considero,' inquit, 'vecordem iuuenem, qui
transit per plateas iuxta angulum et prope uiam domus illius. Et ecce
mulier occurrit illi ornatu meretricio preparata etc.' Et postea, 'statim,' 25
inquit, 'sequitur eam quasi bos ductus ad victimam et quasi agnus las-
ciuiens et ignorans, quod ad vincula stultus trahatur, donec transfigat
sagitta iecur eius uelud si aus festinet ad laqueum et nescit, quod de
periculo anime illius agitur,' iuxta illud ouidii *de fastis* vº:

Cum iuuenilibus annis

luxuriant animi corporaque ipsa uigent.

Idem in libro *sine titulo* 1º:

Que bello est habilis, ueneri quoque conuenit etas.

Contra hec duo mala dicitur in *ecclesiaste* xi: 'letare iuuenis in adolescen- 30
cia tua,' sc. contra malum iracondie tumide, 'et in bono sit cor tuum in
diebus iuuentis tue,' sc. contra malum luxurie. unde postea sequitur:
'Aufer iram a corde tuo et maliciam amoue a carne tua. Adolescencia 35
enim et voluptas vana sunt.' Tercio ad malum tocius dissolutionis et
lasciuie, iuxta illud senece in libro *declamationum* 1º: 'Torpent,' inquit,
'ingenia desidiose iuuentutis,' sc. a bono, 'nec unius honeste rei labore
uigilant . . . Sed cantandi pocius saltandique obscena studia effeminatos
tenent. Denique capillum frangere et ad muliebres blandicias uoces
extenuare, mollicie corporis cum feminis certare et immundissimis se 40
mundiciis excolere nostrorum adolescencium specimen est . . . Molles
eneruesque nati in vicio manent, expugnatores alienae pudicicie, negli-
gentes sue.' Hec seneca. et recte dicit 'expugnatores alienae etc.,' quia
non solum concupiscunt, sed etiam concupisci uolunt, iuxta illud ieronimi 45

17-18 *Troades* 250 27-29 *Fasti* v, 273-274 30-31 *Amor.* I, 9, 3 37-44 *Controv.* I,
Præf. 8-9 45-48 *Epist.* I (238)

38 nec] in add. 39 Sed] om. | pocius] om. 40 Denique] et | uoces] uocem 41 mollicie]
mollitia 42 excolere] expolire | Molles] emolitti 43 nati in vicio] quod nati sunt inuiti

16 maxime] maxima R 17 tumide] timide I creade] cicade R Create I 18 regere — posse]
non posse regere M 19 dicitur] om. R in] om. I iracundia — eius] animositatis eius iracondia
R 20 Deinde] Denique I in] om. I 23 meretricio] meretrico R 23-24 statim inquit]
inquit statim I 27 ouidii] in libro add. R 30 Idem] Ideo R 32 Contra] Econtra R in
ecclesiaste] in *ecclesiastico* R Ecclesiastes I xi] ixº R 34 iuuentis] iuuentutis RMI 36 vana]
mala add. R 38 honeste rei] rei honeste R 41 mollicie] mollices R 43 vicio] viciis
M 44 Hec seneca] om. R expugnatores alienae] alienae expugnatores R

ad dominionem: 'Non erubescit,' inquit, 'iuuenis . . . cuius decore ueneres fluunt . . . nobilium domus lustrare, matronarum salutacionibus inherere etc.' Ad huiusmodi lasciuiam iuuvenilem pertinet illud detestabile inuitatorium, uidel. adolescencium se inuicem ad huiusmodi exhortancium et prouocancium hoc modo, sicut legitur in libro *sapiencie* 50 *ii^o*: 'Venite, inquiunt, et fruamur bonis, que sunt, et utamur creatura tanquam in iuuentute, celeriter, vino precioso et unguentos nos impleamus et non pretereat nos flos temporis. Coronemus nos rosis, antequam marcescant, nullum pratrum sit, quod non pertranseat luxuria nostra.

55 Nemo nostrum sit exos luxurie nostre. ubique relinquamus signa letitiae, quoniam hec est pars nostra et hec est sors.' propter hanc multiplicem adolescencie pronitatem in malo dicit augustinus in libro *de ciuitate dei* *xxi^o*: 'Infancia quidem sine ullo renisu carni subiacet, puericia quoque, quia nondum ratio pugnam suscipit . . . fere ab omnibus uiciosis delectationibus iacet. verumptamen, quia . . . nondum precepti capax est infirmitas mentis, saluatur per sacramenta mediatoris . . . Cum autem peruentum fuerit ad etatem, que iam preceptum capit et legis imperio subdi potest, ne ad dampnabilia peccata perducat, bellum contra vicia suscipiendum acriterque gerendum est. Et siquidem nondum uictoriarum consuetudine roborata sunt, facilius uincuntur ac cedunt. Si autem uincere consueuerunt et imperare, laboriosa superantur difficultate. Nec id ueraciter atque sinceriter fit nisi delectacione uete iusticie, que est in christi fide. Nam si lex iubens assit et spiritus adiuuans desit, per ipsam prohibicionem desiderio peccati crescente atque vincente reatus 60 eciam preuaricationis accedit. Nonnunquam sane apertissima vicia quibusdam uiciis occultis superantur, que virtutes esse putantur, in quibus regnat superbia et quedam sibi placendi altitudo ruinosa. Tunc itaque victa deputanda sunt vicia, cum dei amore vincuntur, qui nonnisi a deo per mediatorem dei et hominum datur . . . qui factus est particeps 65 mortalitatis nostre, ut nos participes facheret diuinitatis sue. Paucissimi vero tante felicitatis extant, ut ab ipsa ineunte adolescencia nulla dampnabilia peccata committant, uel in flagiciis uel in facinoribus uel in nepharie cuiusquam impietatis erroribus, sed magna spiritus opprimant

70

57-83 *De Civ. Dei* *xxi*, 16

46 decore] de ore 47 inherere] haerere 61 saluatur — mediatoris] *paraphr.* 62 peruentum] ventum 65 ac] et 66 et] atque 68 adiuuans] iuuans 71 quibusdam] aliis | su- perantur] uincuntur 76 vero] autem | extant] sunt 78 erroribus] errore

46 dominionem] dominionem *R* dommonem *I* 48 iuuvenilem pertinet] pertinet iuuvenilem *R* illud] id *R* 52 in] om. *M* unguentes] unguentis *RI* 54 sit — non] om. *R* 55 nostrum] vestrum *R* exos] exors *RM* exors *I* 56 nostra] om. *M* sors] nostra add. *M* multiplicem] triplicem *R* 58 *xxxi^o* capitulo add. *R* carni subiacet] subiacet carni *M* 59 ab] sub *R* 61 sacramenta] sacra- mentum *M* 63 ne] nec *I* 64 gerendum] gerundum *M* 66 et] ac *M* 70 accedit] nam add. *R* 76 ut] non add. *R* 77 committant] commutant *R* 78 opprimant] opprimunt *M*

largitate, quicquid in eis dominari possit carnali delectatione. Plurimi uero precepto legis accepto, cum prius viciis prevalentibus uicti et preuaricatores eius effecti sunt, tunc ad graciam adiutricem confugiunt, qua fiant et amarius penitendo et uehemencius pugnando quam prius deo subditi et ita victores proposita mente carni.' Hec augustinus. In quibus, sc. uerbis, notandum est primo, quod adolescens multo grauius peccat puero propter liberiorem usum rationis et capacitatem precepti ac prohibicionis. Itaque prohibicio auget desiderium peccati, nisi assit gratia spiritus sancti, iuxta illud ouidii *sine titulo* libro III°:

Nitimus in uetitum semper cupimusque negata.
Sic interdictis imminent eger aquis.

De hinc eciam quod in quibusdam adolescentibus est continencia superba et simulata, qui sc. ideo continent, ut sibi vel aliis placeant. Tales fuerunt uirgines fatue, que lampades quidem, id est corpora, per continenciam pura et nitida habuerunt, sed sine oleo, id est conscientie nitore uel caritate. unde beatus bernardus: 'Caeamus,' inquit, 'ne uasorum nostrorum uacuo splendore decepti sero habeamus conqueri, quod lampades nostre extinguntur. Ego siquidem reor nec illas quidem accensas fuisse, que tunc uidebantur extingui, . . . quia nec sumipserunt oleum secum . . . sed uitrea pocius quam ignea claritate fulgebant.' Tercio etiam notandum est in uerbis predictis augustini, quod nullus, precipue adolescens, uere continens esse potest nisi dono dei. Ideoque precipue in etate tali hac de causa insistendum est oracioni, iuxta illud sapientis in libro *sapiencie* VIII: 'Puer,' inquit, 'eram ingeniosus et sortitus sum animam bonam. Et cum essem magis bonus, ueni in coinquinatum corpus. Et ut sciui, quoniam aliter non possum esse continens, nisi deus det, et hoc ipsum erat sapiencie, scire, cuius esset hoc donum, adjū dominum et deprecatus sum illum et dixi ex totis precordiis meis: deus patrum meorum etc.' Quarto eciam notandum est ibi, quod in adolescencia bello ingruente necesse est omnino uincere aut vinci. Ideo adolescentem oportet armis spiritualibus accungi, de quibus dicitur *ad ephesios* VI: 'Induite uos armaturam dei, ut possitis stare aduersus insidias dyaboli.' Hec armatura, que tangitur ibi, est cingulum castitatis, lorica iusticie, calciamentum

87-89 *Amor.* III, 4, 17-18 94-98 *Sentent.*; *D. Bernardi Opera* (Venice: Nicolinus, 1568), I, 234M
 79 in] om. 81 adiutricem] adiuuantem 82 quam] om. 94 nostrorum] interim 96
 siquidem] enim | nec — quidem] minime 97 uidebantur] uidentur | quia] quae | sed] at 98
 pocius] magis

79 largitate] om. R 81 eius] om. M 82 fiant] fiunt M 86 Itaque] Ipsa quoque R 88 semper cupimusque] semperque cupimus R semper sed cupimus M negata] negatum M 98 fulgebant] hec bernardus add. M 99 predictis augustini] ut dicit augustinus M precipue] om. M 99-100
 uere — esse] continens esse vere M 101 in] om. R 103 in] ad RMI 104 possum] potui M
 105 sapiencie] om. I scire] om. R 108 aut] uel M 109 ad] om. I armaturam] armatura R
 110 stare] resistere R 111 est] om. M

80

85

90

95

100

105

110

boni exempli, scutum fidei, galea spei et gladius oracionis spiritualis, qui
 est uerbum dei. In hiis ergo vincere poterit, ut ei merito et illud dici
 possit *I^a Johanne* 11: 'Scribo uobis, adolescentes, quoniam vicistis malig-
 num,' vel illud quod postea sequitur: 'Scribo uobis, iuuenes, quia fortes
 estis et uerbum manet et vicistis malignum.' Fortes utique fuerunt illi
 adolescentes, sc. machabei, quando non solum hostes sed eciam semetip-
 pos uicerunt, ut legitur *II machabeorum* VII: 'Horum enim unus linguam
 postulatus ad cruciatum cito protulit et manus constanter extendit atque
 fiducialiter ait: "E celo ista possideo, sed propter dei leges hec ipsa de-
 spicio, quoniam ab ipso ea me recepturum spero." unde rex et qui cum
 ipso erant, mirabantur adolescentis animum, quod tamquam nichil
 duceret cruciatum.' Huiusmodi fortitudo uix et raro inuenitur in seni-
 bus, a quibus tamen exemplum dari deberet adolescentibus, sicut fecit
 ille senex eleazarus, qui pro lege offerens se martyrio, dixisse legitur
ibidem vi: 'Ego quidem senectute dignus apparebo, adolescentibus autem
 exemplum forte relinquam, si prompto animo ac fortiter pro sanctissimis
 legibus honesta morte perfungar.' Quinto eciam notatur, quod adoles-
 cens, si forte contigerit eum in pugna succumbere, mox debet ad peni-
 tencie remedium confugere, sicut fecit adolescencior ille filius, qui ac-
 cepta porcione bonorum a patre suo omnia in luxuriis dissipauit et postea
 reuertens penituit, ut legitur in *luca* xv. Quem et pater cum gaudio
 suscepit, eumque stola prima et anulo et calciamentis ornauit. In quibus
 ornamenta spiritualia designantur, quibus uere penitens tanquam a morte
 anime resurgens decoratur, sicut *ibidem* a patre dicitur: 'Hic filius meus
 mortuus erat et reuixit, perierat et inuentus est.' Hinc et adolescens
 filius uidue mortuus suscitatus est a domino, sicut legitur *ibidem* VII.
 Paulus quoque in adolescencia spiritualiter mortuus fuit, cum in necem
 stephani consensit, ut legitur in *actibus* VII. At postmodum resipiscens
 ad uocem domini resurrexit ita, ut et ipse adolescentem suscitare meru-
 erit, ut legitur *ibidem* xx.

[XXXVI.] DE MORIBUS BONIS FORMANDIS IN ADOLESCENTE.

Si autem iuxta uarronem obstupescenda est optimorum morum in
 puero constancia, multo magis et in adolescente propter etatis seruorem

114 Johanne] iohannis M 117 machabeij sc. add. R 118 linguam] lingua R 120 ista
 possideo] possideo ista R 121 quoniam] qua I 122 tamquam nichil] quasi nichilum M 123
 cruciatum] cruciatu M 124 tamen] om. R deberet] debet R 125 offerens sc] se offerens R
 126 autem] aut I 128 perfungar] perfungor M 131 posteal] post R 132 in] om. I xv] om. R
 138 spiritualiter — fuit] mortuus fuit spiritualiter R 139 in] om. I resipiscens] respiciens R
 140 suscitare] resuscitare R 141 ibidem] idem I

XXXVI. 2-3 cf. p. 89, ll. 37-39

XXXVI. 1 written at bottom of folio by different hand P moribus bonis] bonis moribus I in
 adolescent] om. R 2 obstupescenda] obstupenda M optimorum] timorum R

videtur admiranda, sicut dicit ambrosius *super beati immaculati uerbum illud exponens adolescentulus sum ego et contemptus:* ‘Rara,’ inquit, ‘est in iuuenibus humilitas, ideoque miranda. Dum etas uiget, dum vires solide, dum sanguis estuat . . . dum debilitas ignoratur, dum leticia frequentatur.’ Idem in eodem: ‘Iuuentus est ad amorem liberior, ad lapsum incautior, ad infirmitatem fragilior, ad correctionem durior.’ Idem in libro 1º *de interpellationibus et infirmitate hominis:* ‘Consumere,’ inquit, ‘me uis peccatis adolescencie mee. Pulchre id etatis ad querelam arripuit, quia magis ad uicium esse lubricum consueuit. Habet et puericia innocentiam, senectus prudenciam . . . iuuentus . . . delinquendi uerecondiam. Adolescencia sola est inuailida uiribus, infirma consiliis, uicio calens, fastidiosa monitoribus, illecebrosa deliciis.’ Hec ambrosius. unde salomon in *proverb.* xxx: ‘Tria,’ inquit, ‘sunt difficilia michi et quartum penitus ignoro: viam aquile in celo, viam colubri super petram, viam nauis in medio mari et viam uiri in adolescencia.’ Sicut enim priorum trium non apparent vestigia, sic adolescentis uia hominibus est ignota. Cum enim tota sit plena periculis et quasi penitus inuia, nulli videtur esse peruia. Sic enim difficile est in inuio viam inuenire, sicut in igne stare et non conburi uel currere super aquam et non submergi. Et reuera, sicut patet ex uerbis augustini superius positis, nullus adolescentiam immunis a peccatis transire posset, nisi gratia dei iuuans ac ducens adesset. Itaque, sicut dicit tullius in libro *de officiis* 11º, ‘prima quidem adolescentis commendacio proficiscitur a modestia, deinde pietate in parentes, in suos beniuolencia. De hinc etiam facile in optimam partem cognoscitur, si ad uiros sapientes et claros ac bene consulentes rei publice se contulerit et cum eis assiduus sit.’ Hec tullius. Cui consonat et illud *ecclesiastici* vi: ‘In multitudine presbyterorum,’ id est seniorum prudencium, ‘sta et sapiencie illorum ex corde coniungere, ut omnem narrationem dei possis audire etc.’ Super hoc et dominus exemplum prebuit adolescentibus, quando duodennis sedit in medio doctorum non quidem docens, sed audiens et interrogans, ut legitur in *luca* ii. unde dicit beatus bernardus in quodam sermone: ‘O humilitas uirtus christi . . . quantum confundis superbiam nostre uanitatis! Parum aliquid scio uel

4-7 In *Psa. CXVIII*, Sermo xviii, 31; M 15, 1463C 8-9 op. cit., Sermo xvi, 45; M 15, 1440A
 9-15 De *Interpellatione* 1, 7, 21 (633); M 14, 806B 25-29 De *Off.* ii, 13, 46 35-41 In *Ephania Domini* 1, 7; M 183, 146D-147A

XXXVI. 10-11 Consumere — mee] *paraphr.* 12 quia] quae | lubricum] lubrica
 13 iuuentus] iuventas 26 deinde] cum 27 De — etiam] om. | facile] Facillume
 28 cognoscitur si] *paraphr.* | ac] om. 29 se contulerit] *paraphr.* | cum — sit] *paraphr.*
 5 adolescentulus] adolescentibus R inquit est] est inquit M 10 1º] om. R hominis] 11º add. R
 10-11 inquit me] me inquit R 12 ad uicium] uicium et M et] enim R 16 unde] et add. M in]
 om. I 17 petram] terram R 18 medio] om. R 19 via] om. M hominibus est] est hominibus R
 21 est] om. I 23 ex] in R nullus] nemo M 24 ac] et M 27 in suos] suos R etiam] om. R
 34 in] om. I

pocius michi scire uideor et iam silere non posum, impudenter et imprudenter me ingerens et ostentans, promptulus ad loquendum, uelox ad docendum, tardus ad audiendum. christus cum tanto tempore silebat,
40 cum seipsum abscondebat, nunquid inanem gloriam timebat . . . utique . . . sed nobis, non sibi.' Hec bernardus. At uero quia pauci mores habent predictos, sc. expressos in uerbis tullij, idcirco plurimi admonitionibus et increpacionibus et correctionibus in eis debent formari, iuxta illud uirgili in *georgicis* libro iii:

45 Hortare uiamque insiste domandi,
dum faciles animi iuuenum, dum mobilis etas.

ut enim ait aristotiles in libro 1º *ethicorum*, 'Differt non parum sic uel sic assuesci a iuuentute.' et salomon in *proverbiis* xxii: 'Prouerbiu[m] est adolescens iuxta uiam suam, eciam cum senuerit, non recedet ab ea.' 50 unde de uiro in adolescencia non eruditio dicitur in *Job* xx: 'Ossa eius,' id est vires anime, 'implebuntur viciis adolescencie sue.' Adolescencie vicia uocantur ossa, quibus etas illa est prona, maximeque luxuria et lasciuia. De quibus ait tullius in libro *de senectute*: 'Adolescentem . . . probo, in quo est aliquid senile . . . Ac ipsa defectio uirium adolescencie 55 uiciis efficitur sepius quam senectutis, libidinosa enim et uite imperans adolescencia effetum corpus tradit senectuti.' Hec tullius. unde de quibusdam effrenata libidine fruentibus dicitur in *naum* iii: 'Corruent in corporibus suis propter multitudinem fornicacionum meretricis speciose et grate.' Et ubi ieronimus *Corruent* interpretatur, lxx⁴⁴ ponunt 60 *infirmabantur*. propter hec omnia recte dicitur econtra in *trenis* iii: 'Bonum est viro, cum portauerit iugum domini ab adolescencia.' Itaque contra tria predicta vicia adolescencie tres virtutes precipue in eis sunt formande, videlicet contra superbam animositatem humilitas, contra libidinem castitas, contra lasciuiam maturitas. Humilitas formanda est 65 per abiectionem quantum ad affectum, per consultacionem quantum ad intellectum, per subiectionem, quam parentibus et magistris ac senioribus

44-46 *Georgica* III, 164-165

47-48 cf. p. 84, l. 15

53-56 *De Senectute* XI, 38; IX, 29

37 *pocius] magis*

38 promptulus] promptu

40 timebat] metuebat

AI nobis! om.

54 Ac ipsa] ipsa ista

55 *vite imperans] intemperans*

37 pocius] parum add. R silere] simile I posum] possum RMI impudenter et imprudenter] imprudenter et impudenter R 38 promptulus] promptus R uelox] dum velox R 41 sed] om. M 43 et correctionibus] om. M 47 aristotiles] aristoteles I libro 1°] primo libro R 48 in] om. I xxii] xxxi M 49 eciam] et M 50 in] om. I 52 ossa illa R etas illa] illa etas R 54 Ac] Et si ista I 55 senectutis] senectute M uite] om. RI imperans] intemperans R intemperata I 56 effetum] effectum RM 57 effrenata] effrenatis R furentibus] furentibus M in] om. I 58 suis] om. M 60 infirmabantur] infirmabuntur RI in] om. I iii] om. R 61 est] inquit add. M dominij] om. I adolescencia] sua add. RI 62 virtutes precipue] precipue virtutes R 65 abiectionem] subiectionem R affectum] effectum R

debent exhibere, sicut dicit petrus in prima v: 'Adolescentes, subditi estote senioribus.' Hinc et cyprianus martyr in libro *de XII abusionibus seculi* inter illa ponit adolescentem sine obediencia et dicit: 'Sicut in senioribus sobrietas et morum perfectio requiritur, sic ab adolescentibus obsequium et subiectio . . . rite debetur . . . Alioquin quomodo in senectute honoratus apparebit, qui discipline laborem in adolescencia non sustinuerit?' Hec cyprianus. Hinc et beatus bernardus in sermone *de circoncisione domini*: 'Eligat,' inquit, ' . . . homo fidelis subiectus esse magistro, sub quo voluntas eius frangatur et obediencie freno concupiscentia reprimatur, sitque quod ait propheta, *imposuisti homines super capita nostra*. Nec est dignandum seruo, quod processit in domino, siquidem non est seruus maior domino suo. Ipse namque cum iam etate et sapientia . . . apud deum et homines creuisset, cum iam duodennis . . . in ierusalem remansisset, a beata virgine et ioseph . . . in medio doctorum audiens illos et interrogans inuentus . . . descendit cum illis et erat illis subditus. Et tu ergo propter illum subditus esto.' Formanda est eciam per consultacionem, qua debent a senioribus et magistratibus consilia requirere et eis humiliter acquiescere, secundum illud *deuteronomii* xxxii: 'Interroga patrem tuum et annunciat tibi maiores tuos et dicent tibi.' Dicit eciam sydonius in *epistolari* suo, libro iii, quod 'plurimum laudis iuuenes moribus suis applicant uel acquirunt, quo ciens de negotiorum meritis ambigentes ad peritorum consilia recurrent.' propter humilitatis huiusmodi defectum amisit roboam filius salomonis pro maiori parte regnum, ut legitur in *III Regum* xii. Dereliquit enim consilium senum et adhibuit adolescentes, qui nutriti fuerant cum eo et assistebant illi, ac de consilio eorum uoluit aggrauare iugum super populum. Et ideo decem tribus recesserunt ab eo. unde dicitur de salomone in *ecclesiastico* xlvi, quod 'dereliquit post se minutum prudencia roboam, qui auertit gentem consilio suo.' Hinc eciam dicitur in eodem x: 'Sedes ducum superborum destruxit deus et sedere fecit mites pro eis.' Similiter castitas per alia duo formanda est, sc. per uerecondiam et sobrietatem. Et hoc contra duo mala, quibus periclitatur castitas, sc. etatis feroorem et uite

68-72 *De Duodecim Abusivis* 3; CSEL 3⁴, p. 155, 6-8, p. 156, 1 73-82 *In Circumcisione Domini* iii, 7; M 183, 140AB 76 imposuisti — nostra] *Psa. lxv, 12* 81-82 et — subditus] *Luc. ii, 42-51* 86-88 *Epist. iii, 10*; M 58, 502B

70 sic ab] ita in 71 Alioquin] om. 74 homo fidelis] om. 77 est] om. 78 Ipse namque] Ille enim 79 et] om. [duodennis] duodecim 87 quo ciens] quoties 88 recurrent] decurrunt 67 debent exhibere] exhibere debent I in] om. I 69 illa] illas R 71 rite] recte R 72 honoratus] honorandus M 75 et] om. M 76 quod] om. M 77 domino] suo add. M 78 Ipse] Jesus I 81 illos et interrogans] et interrogans illos M illis] eis R 83 magistratibus] magistratibus M 90 regnum] regimen R in] om. I Dereliquit] Derelinquit R consilium senum] senum concilium R 93 in ecclesiastico] ecclesiastici M Eccl. I 94 dereliquit] derelinquit R minutum] inimicum R inminutum a I 97 hoc] hic R 98 sc.] per add. R

uoluptatem. Nam de adolescencie ferore dicit ieronimus ad furiam
 100 de seruanda uiduitate: 'Non ethnei ignes, non vulcania tellus, non ueseus
 et olimpus tantis ardoribus estuant, ut iuueniles medulle plene et dapibus
 inflammate.' Hunc ardorem moderatur verecondia, que procacitati est
 contraria. Nam ardore luxurie estuantes solent esse procaces ad rogan-
 dum uel eciam rapiendum mulieres. verecundia uero utrumque cohibet,
 105 de qua dicit seneca lucilio: 'verecundia bonum in adolescenti signum est.'
 Hinc et ambrosius in libro *de officiis* 1º: 'Sicut in senibus,' inquit, 'gratuitas
 et in iuuenibus alacritas, sic in adolescentibus uerecundia uelud quadam
 nature dote commendatur . . . Hec in ipso corporis motu, gestu et in-
 cessu tenenda est, habitus enim mentis cernitur in statu corporis . . . et
 110 vox quedam est animi corporis motus . . . In ipso quoque corporis de-
 core uerecundia plus eminet, ita tamen, ut ipsum decus non sit effectum
 sed naturale, simplex, neglectum pocius, quasi expeditum. Sane siquid
 in natura uicij est, ars emendet.' Hec ambrosius. De vite uoluptate
 115 in cibis et potibus ac similibus dicit beatus bernardus, quod 'periclitatur
 castitas in deliciis, sicut et pietas in negotiis.' Ideo dicit ieronimus ubi
 supra: 'Quicquid seminarium est uoluptatum, venenum puta . . . Nichil
 enim sic inflammat corpora membraque titillat genitalia sicut cibus in-
 digestus ructusque conuulsus.' Idem: 'uentrem cibo distentum et uini
 120 potacionibus irrigatum uoluptas genitalium sequitur et per membrorum
 ordinem ordo viciorum est.' Hanc uoluptatem moderatur sobrietas, de
 qua dicitur *ad tytum* 11º: 'Iuuenes hortare, ut sobrij sint.' Denique
 maturitas similiter per duo formanda est, sc. per grauitatem et taciturni-
 tatem. Et hoc contra duo mala, que sunt in lasciuia, sc. insolencia ges-
 tuum et leuitas uerborum. Est enim grauitas virtus, qua quis actionum
 125 ac motuum suorum impetus regens ac moderans ad competentem moram
 et maturitatem reducit. unde psalmista, 'In populo,' inquit, 'graui
 laudabo te.' Et hoc multum decet adolescentes, ut, quod in senibus est
 ex debilitate, sit in eis ex uirtute, iuxta illud tullij in libro *de senectute*:
 'Adolescentem,' inquit, 'probo, in quo est aliquid senile.' Hinc et am-
 130 brosius *super beati immaculati*: 'Etates,' inquit, 'maturitatis precurrit
 quisquis in adolescencia positus senilem grauitatem induit et iuueniles

99-102 *Epist. liv.*, 9 (287) 103 *Epist. I, II* (11), I 106-113 *De Off. I, 17, 65* (19); 18, 71 (20);
 18, 75 (21); M 16, 42D-43A, 44C-45BC 114-115 *De Conversione ad Clericos* xxii, 37; M 182, 855A
 115-118 *Epist. liv.*, 10 (288) 118-120 *Epist. IV*, 2 (296) 128-129 cf. p. 140, II. 53-55
 129-132 *In Psa. CXVIII*, Sermo xix, 19; M 15, 1474C

106 Sicut] ut enim [gratuitas] gravitas 107 et] om. | sic] ita 110-112 in ipso — expeditum]
 paraphr. 113 ars] industria 115 sicut et] om. 130 Etates maturitatis] aetatis maturitatem

100 ethnei] ethernei M ueseus] ueseus RM 103 luxurie] libidinis M 104 cohibet] prohibet R
 106 1º] 1º R gratuitas] grauitas MI 108 nature dote] dote nature M 110 est] om. M motus] om.
 R 118 Idem] id est R 119 uoluptas genitalium] genitalium voluptas R per] pro R 120
 ordinem] ordine R 122 similiter — duo] per duo similiter M 130 Etates — maturitatis]
 Etatis — maturitatem I

animos veterana quadam continencia regit . . . atque conponit.' huiusmodi grauitas uel maturitas est in eis quasi auctoritas. unde apostolus scribit thymotheo: 'Nemo adolescenciam tuam contempnat,' hoc est, talem te exhibe, ut nemo propter etatem illam audeat te contempnere. Hinc et ieronimus neopocianum super hoc commendat, scribens *ad heliodorum*: 'Neopocianus,' inquit, 'iuuenis . . . curam habuit . . . ut nullam in se daret fabulam rumoris obsensi, ut, qui mordebat ad eius etatem, stuperent ad continenciam . . . Hilaritatem frontis temperabat grauitate morum et in risu gaudium intelligeres, non cachinnum.' Hec ieronimus. Porro maturitas est virtus, qua cum quadam animi fructuosa quiete quis a uerbis non solum fedis aut superfluis sed etiam utilibus se temperat, iuxta illud *psalmi*: 'Obmutui et humiliatus sum et silui a bonis.' Hec quoque maxime decet adolescentem ad reprimendum in eo garrulitatem atque presumptionem. unde dicitur in *ecclesiastico* xxxii: 'Adolescens, loquere in tua causa uix cum necesse fuerit. Si bis interrogatus fueris, habeat capud responsum tuum. In multis esto quasi inscius et audi tacens simul et querens. In medio magnatorum non presumas et ubi sunt senes, non multum loquaris.' hinc et exemplum de christi adolescentis taciturnitate induximus paulo ante. Sicut ergo dicit ambrosius ubi supra, 'dum etas in adolescente uiget, dum sanguis estuat, dum debilitas ignoratur, dum leticia frequentatur, grandis morum est assuefacienda maturitas, quo natura vincatur.' Et huiusmodi mores dilexisse uidetur dominus in adolescenti illo, de quo dicitur in *marcho* x: 'Jesus autem intuitus eum, dilexit illum.' verum nullus potest ad hoc ueraciter informari uel reformari nisi custodiendo et implendo mandata dei, iuxta illud *psalmi*: 'In quo corrigit adolescentior viam suam in custodiendo sermones tuos.' In hoc autem defecit idem adolescens, qui auditu consilio domini de omnibus pro ipso relinquendis abiit merens; erat enim multas possessiones habens, sicut legitur ibidem. Non ergo custodivit illud preceptum domini, quod habetur in *luca* xii: 'videte et cauete ab omni auaricia etc.' Porro ad informationem morum in adolescencia multum valet triplex memoria, sc. senectutis et mortis et futuri iudicij aduentus. Senectutis, inquam, quia tunc non potest homo de

136-140 *Epist. LX, 10* (338)

151-153 cf. p. 139, II. 4-7

139 Hilaritatem] hilaritate

140 grauitate] gravitatem

132 veterana quadam] quadam veterana R huiusmodij Huius I 135 illam] istam R 136 neopocianum] nepocianum MI 136-137 ad heliodorum] heliodoro M 137 Neopocianus] Nepocianus RM^I 139 temperabat] temperabas R 140 gaudium] om. M cachinnum] chinnium R 141 maturitas] taciturnitas R 142 fedis] sedis R 143 sum] om. M 144 Hec] Hoc I reprimendum] imprimentum M 145 in] om. I 148 magnatorum] loqui add. RM 152 grandis] om. R 153 quo] qua M 154 in] om. I marcho] matheo MI x] om. R 155 autem] om. R 156 et] uel M 160 ergo] autem R 161 in] om. I 162 in adolescen- cia] om. M 163 multum valet] valet multum R 163-164 futuri — aduentus] aduen- tus futuri iudicij R

135

140

145

150

155

160

165 facili mores nouos et insuetos induere, sicut nec senex equus freno assu-
cere. unde seneca lucilio, 'Iuueni,' inquit, 'est parandum, seni utendum.'
hinc etiam in *ecclesiastico* xxv dicitur: 'Que in iuuentute tua non congre-
gasti, quomodo inuenies in senectute tua.' Ideo optimum est deo in
170 iuuentute seruire ac mores bonos induere, quod est hostiam deo fortam ac
pinguem offerre. Alioquin, ut legitur in *malachia* 1: 'maledictus dolosus,
qui habet masculum in grege suo et uotum faciens immolat debile domino.'
Nam, ut dicit ambrosius ubi supra, 'quid potest habere laudis, si corpus
175 voluptatibus effetum et iam senectutis gelu frigidum ad sera deuotionis
officia deposito iam seniorum uigore conuertat. Non est enim corona,
nisi ubi fuerit difficilis lucta.' Hec ambrosius. Et utique cum nemo
180 possit duobus dominis seruire, multo melius et utilius et honestius est
homini priores annos suos consumere in seruicio dei quam in seruicio
mundi uel carnis uel dyaboli. unde salomon in *prouerbiis* v: 'Ne des,'
inquit, 'alienis honorem tuum et annos tuos crudeli,' sc. dyabolo, 'ne
185 forte impleantur extranei viribus tuis et labores tui sint in domo aliena
et gemas in nouissimis, quando consumpseris carnes tuas et corpus tuum
et dicas: "Cur detestatus sum disciplinam et increpacionibus non acqui-
euuit cor meum, nec audiui uocem docencium me et magistris non inclinaui
aurem meam." ' Honorem uocat uel diuinam ymaginem uel iuuentutis
190 florem uel eciam graciam baptismalem, quem iuuenis uendit, dum eum
pro peccati uoluptate exponit. Sicque uiribus eius, id est operibus virium
anime et corporis implentur extranei, id est delectantur et saciantur de-
mones a uita eterna alieni, secundum illud *osee* VII: 'Comederunt alieni
robur eius et ipse nesciuit. Et tunc gemit in nouissimis,' id est in senio uel
195 senectute, 'quando iam pre debilitate et insuetudine nichil boni potest
incipere.' Ideo dicit ouidius in libro *de arte* III:

Dum uires annique sinunt, tolerate labores.
iam veniet tacito curua senecta pede.

...

195 venture memores iam nunc estote senecte,
sic nullum vobis tempus abibit iners.

verum ut dicit tullius in libro *de senectute*, 'in studiis laboribusque iu-

166 *Epist. iv, 7 (36), 4* 172-175 *In Psa. CXVIII, Sermo xix, 19; M 15, 1474C* 191-196
Ars Amat. ii, 669-670; 59-60 196-199 *De Sen. xi, 38*

174 seniorum] segnior

165 mores nouos] nouos mores R 166 seneca] dicit add. R lucilio] om. M est parandum] paran-
dum est R est parendum I 167 etiam in] etiam I 168-169 deo in iuuentute] in iuuentute deo
R 169 mores bonos] bonos mores R ac] et R 170 in] om. I 173 effectum] effectum R
174 seniorum] senior R conuertat] conuertatur M 175 fuerit difficilis] difficilis fuerit R lucta]
victoria M 176 et utilius] utilius R 177 suos] conuertere et add. R 178 in] om. I
179 sc.] id est M 180 tui] om. R 183 et] a R 185 eciam] om. M eum] om. R 186 uo-
luptate] voluptati se R 188-189 alieni — eius] robur eius alieni R 189 uel] in add. I
190 quando] quoniam M insuetudine] mansuetudine R 196 vobis tempus] tempus vobis R

uentutis non intelligitur, quando uel quomodo senectus obrepit. Ita sensim absque sensu etas senescit, nec subito frangitur, sed diuturnitate extinguitur.' Dicit eciam tibullus libro 11°:

Sepe quidem cani nigros lesere capillos.

200

Hinc et ouidius sine tytulo libro 1°:

labitur occulte fallitque uolubilis etas,
et celer admissis labitur annus equis.

ad hoc etiam est utilis memoria mortis, iuxta illud *ecclesiastici* vii: 'Memorare nouissima tua et in eternum non peccabis.' ut enim dicit gregorius in *moralibus* libro xvi, 'que sit carnis substancia, testantur sepulcri . . . Nilque sic ad eius desiderium edemandum valet, quam ut quisque hoc, quod diligit uiuum, quale sit mortuum, penset.' Hec gregorius. Neque uero sibi iuuenis blandiatur de longiori vita, quoniam in hac vita mortali non potest esse nisi stulta confidencia. ut enim in *prosologion* dicit Anselmus, 'nichil morte cercius, sed nichil hora mortis incercius,' et ambrosius, 'Mors est,' inquit, 'iuuenibus in insidiis, que senibus est in ianuis.' unde seneca ad lucilium, 'Junior,' inquit, 'es; quid refert? . . . Incertum est, quo te loco mors exspectet. Itaque tu illam in omni loco exspecta.' 210 ideo dicit tullius ubi supra: 'Meditatum esse debet ab adolescencia, ut mortem negligamus. Sine qua meditatione nemo tranquillo animo potest esse, cum certissime sit moriendum, et quo tempore sit incertum.' Hoc est quod dicitur in *job* xxxi: 'Nescio, quamdiu subsistam et si post modicum tollat me factor meus.' Hinc etiam dicitur in *ecclesiaste* ix: 'Nescit homo finem suum, sed sicut pisces capiuntur hamo et sicut aues non prehenduntur laqueo, sic capiuntur homines tempore malo, cum eis extemplo supervenerit.' Ideo dicit tullius in libro *de senectute*: 'Frustra sperat adolescens uel promittit se diu victurum . . . Quid enim stulcius quam incerta pro certis habere? . . . Quid etiam quod illa etas multo plures quam senectus habet mortis casus? Facilius enim in morbos adolescentes incident, grauius egrotant, tristius curantur . . .' In hoc etiam 'melioris

205

210

215

220

225

199-200 Tibullus, iii, 5, 15 201-203 *Amor.* i, 8, 49-50 205-208 *Moralia* xvi, 69, 83; M
75, 1162A 211 *Meditatio* viii, 1; M 158, 741A 211-212 Bernard, *De Conversione ad Clericos*
viii, 16; M 182, 843C 213-214 *Epist.* iii, 5 (26), 7 215-217 *De Sen.* xx, 74 222-235 *De*
Sen. xix, 68, 67, 68, 69, 71

197 uel quomodo] *om.* | obrepit] obrepat 198 absque] sine 200 Sepe quidem] Et nondum
207 Nilque] nil quippe | eius — edemandum] desideriorum carnalium appetitum | quisque] unus-
quisque 217 certissime] certe | quo — sit] an hoc ipso die 222 Frustra] *om.* 225
enim] *om.* 226-227 melioris conditionis] meliore conditione

198 sensim] sensum R 199 tibullus] Tibullius *on margin* P tibullius R 201 1°] 11° R
203 equis] equus R 204 est utilis] utilis est R 207 edemandum] domandum M quis-
quel quisquis M 208 Neque] Nec R 210 in] ut M *prosologion*] *perilogion* R 212
inquit] in add. I 214 exspectet] expectat R 215 ut] ne I 216 tranquillo] trans-
quillo M 218 in] om. I xxxii] xxxii RI 219 in ecclesiaste] Ecclesiastes I 221
homines] in add. M extemplo] extemplo I

conditionis est senex, quia, quod sperat adolescens, ipse consequitus est, ille vult diu uiuere, iste diu vixit . . . Quamquam . . . michi quidem nec diuturnum videtur, quicquam in quo est aliquid extremum. Cum enim 230 id aduenit, tunc id quod preteriit, effluxit; hoc tantum remanet, quod virtute et recte factis quisque consequitus est . . . Mors eciam contingit adolescentibus aduersante et repugnante natura . . . et ideo grauis, senibus vero uenit tanquam sponte, nulla ui exhibita, et ideo leuis. Sicut ergo poma ex arboribus, si cruda sunt, ui auelluntur, si matura et cocta, 235 decidunt. Sic vis adolescentibus uitam aufert, senibus maturitas.' Hec tullius. propter hec omnia dicitur in *ecclesiaste* XII: 'Memento creatoris tui in die iuuentutis tue, antequam veniat tempus afflictionis etc.' ubi tanguntur et inconmoda senectutis et afflictio mortis. Porro de tercio, sc. de memoria futuri iudicii, in *ecclesiaste* XI, postquam dixit salomon, 240 quod in futuro vanitatis arguentur preterita, loquens assertive statim subiungit, loquens yronice: 'letare ergo iuuenis et in adolescencia tua et sit cor tuum in diebus iuuentutis tue et ambula in viis cordis tui et intuitu oculorum tuorum et scito, quod pro omnibus hiis adducet te deus in iudicium.' Et quia uię cordis adolescentis peruerse due sunt, ut dictum est supra, sc. animositas iraconda et uoluptas lasciuia, protinus adiungit: 245 'Aufer iram a corde tuo et amoue maliciam a carne tua.' Malicia si quidem culpe, id est uoluptas carnalis, amouenda est per maliciam pene, per castigationem carnis, iuxta illud *ecclesiastici* XI: 'Malicia hore obliuionem facit luxurie maxime.'

[XXXVII.] DE INSTITUCIONE CONIUGALIS UITE.

Quia uero, sicut predictum est, in etate adolescencie maxime ingerere solet auctor concupiscencie, regendus est impetus ille conubij lege, iuxta illud apostoli *I^e ad corinthios* VII: 'propter fornicationes,' inquit, 'unusquisque uxorem suam habeat. melius est enim nubere quam uri.' unde 5 salomon in *prouerbiis* V: 'letare,' inquit, 'cum muliere adolescencie tue,' id est cum illa quam in adolescencia tua duxisti, tam caste conuersare, ut

227 quia] quod id 228 iste] hic | nec] ne 230 tunc id] tum illud | hoc] om. 231 quisque] om. | est] sis 232 grauis] paraphr. 233 uenit] paraphr. | tanquam] sua add. | leuis] paraphr. 234 ui] vix | auelluntur] evelluntur

229 diuturnum] esse add. M 230 aduenit] aduenerit I 231 contingit] contigit R
 234 ex] ab I matura] materia I cocta] sunt add. M 236 in *ecclesiaste*] Ecclesiastes I 237 die] diebus R afflictionis] Eccles. XII, 1-5 until capparis add. I 238 et] om. M 239 in *ecclesiaste*] Ecclesiastes I XI XII° R 240 arguentur] argueretur R 241 ergo] om. R in] om. R tua et] in bono add. RI 242 tui et] in add. RMI 245 lasciuia] lasciuia I 247 pen] id est add. R 248 hore] unius add. M 249 maxime] magne M

XXXVII. 1 inserted by different hand P 2 ingerere] vigere R 3 auctor] ardor R
 4 ad] om. I fornicationes] fornicationem M 6 in] om. I

aliam non cognoscas ipsa viuente.' unde et paulo post: 'Quare,' inquit, 'seduceris, fili mi, ab aliena et fouveris in sinu alterius,' sc. ei adherendo, 'cum tue proprie iungi possis absque peccato.' ut enim dicit augustinus libro ix *super genesim*, 'uterque sexus propendens in ruinam turpitudinis recte excipitur honestate nupciarum, ut, quod potuisse esse sanis officium, sit egrotis remedium.' Itaque iuuenis uel adolescens, qui pro etatis congruencia coniugium initurus est, de coniugali statu instruendus est. Et maxime de tribus, videlicet de ducenda uxore, de suscipienda prole, de regimine domus atque familie. Super primo in duobus adhibenda est discrecio, sc. in uxoris accepcione consideranda sunt, sc. qualis ducatur et qua intencione. Ideo inquam qualis, quia bona uxor, ut dicit philosophus, rara auis est in terris. unde salomon in *ecclesiaste* viii, 'virum,' inquit, 'unum de mille reperi, mulierem ex omnibus non inueni.' Ideo dicitur in *proverbiis* xix: 'Domus et diuicie dantur a parentibus, a domino autem proprie uxor prudens.' Et in eodem xxxi: 'mulierem fortem quis inueniet? procul et de ultimis finibus precium eius.' propter hoc etiam dicitur in eodem xviii: 'Qui inuenit mulierem bonam, inuenit bonum,' sc. quod rarum est et carum. Ideo merito reputanda est inuentio, recteque in eligenda uxore diligens adhibenda est prouisio, ne contingat errare in eo quod postea non possis emendare. Nam ut dicit theophrastus in *aureolo*, nulla est iam uxoris coniuncte probatio, 'sed qualisconque obuerterit, est habenda et iugiter retinenda, etiam si iraconda, si fatua, si deformis, si superba, si fetida,' et ut dicit fulgencius in libro *nichogiarum* i^o, 'sicut nichil benigna utilius coniuge, sic nichil infesta crudelius muliere. Quantum enim sapiens pro uiri salute suam opponit animam pignori, tantum maligna ad mortem mariti eciam vitam suam reputat nichili. Ergo coniunx quanto est iure coniunctior, tantum est ad morum dulcedine mellea aut felle malicie toxica. Est quippe aut perpetuale refugium aut perhenne tormentum.' Hec fulgencius. Bona siquidem uxor uitum mitigat iratum et ideo proprie dicitur mulier quasi molliens herum. unde

XXXVII. 10-13 *De Gen. ad Litt.* ix, 7, 12; M 34, 397
(313-314); M 23, 277A 30-36 *Mythologiae* 1, 22

27-30 Jerome, *Advers. Job.* 1, 47

XXXVII. 11 uterque sexus] utriusque sexus infirmitas 12 potuisse] posset 29 et —
etiam] om. 31 utilius] superioris | sic] ita 32 Quantum] Quanto 32-33 pignori tan-
tum] pigneri tanto 34 quanto est] quantum | adj aut 36 perhenne] perpetuale

10 dicit] ait M 11 libro] in libro *I genesim*] *genesi* R propendens] propemodum I 12 officium] etiam add. I 14 initurus] intuitus R 16 atque] ac R adhibenda est] est adhibenda R
17 accepcione] et in eius cohabitacione. Iterum in eius accepcione add. R 18 ut — philosophus]
om. M 19 terris] ut dicit philosophus add. M salomon] om. R in *ecclesiaste*] *Ecclesiastes* I 20
inquit unum] unum inquit R 21 in] om. I et id est M parentibus] patribus R 23 etiam] om.
M 28 iam uxor] uxoriam R probatio] probato R 30 *nichogiarum*] ethimologiarum
M 1°] 1° R 31 sicut] twice M utilius] superioris coit (?) R 32 Quantum] quanto R
34 iure] viro M adj aut R 34-35 dulcedine mellea] dulcedinem ienea (?) M 35 toxica] toxicata M

10

15

20

25

30

35

dicitur in *ecclesiastico* xxvi: 'gracia mulieris sedule delectabit virum suum et ossa ipsius impingabit.' Errantem quoque corrigit et auersum a deo
 40 conuertit, iuxta illud apostoli *prima ad corinthios* vii: 'Sanctificatus est uir infidelis per mulierem fidelem.' Super hoc in *beata cecilia* habetur exemplum, que sponsata mox sponsum conuertit ad christum. unde de tali dicitur in *prouerbiis* xii: 'Mulier diligens corona est viro suo.' Et quoniam hec et alia plura bona facit uxor bona marito, ideo dicitur in
 45 *ecclesiastico* xxvi: 'mulieris bone beatus vir.' Et post, 'pars bona mulier bona.' Econtra uero dicit alibi *scriptura*: 'Tria expellunt hominem de domo, fumus, stillicidium et mala uxor.' hinc et in *ecclesiastico* dicitur xxv: 'Conmorari leoni et draconi placebit quam habitare cum muliere nequam.' Considerandum est etiam, qua intentione ducenda sit, ut
 50 uidel. non causa luxurie sed prolis procreande uel fornicationis euitande. ut enim dicit augustinus in libro *de bono coniugali*, 'decus coniugale castitas est procreandi ac fides reddendi carnalis debiti.' Super hoc exemplum habetur in *thobia iuniore*, cui dictum est ab angelo, sicut legitur in *thobia* vi: 'Hii, qui coniugium ita suscipiunt, ut deum a se et a sua
 55 mente excludant et libidini sue vaccent, sicut equus et mulus, quibus non est intellectus, in hiis habet potestatem demonium. Tu autem cum acceperis eam, per tres dies continens esto ab ea etc.' et post ibidem viii legitur idem *thobias* in oracione sua dixisse domino: 'Tu scis, domine, quia non luxurie causa accipio sororem meam, sed sola posteritatis di-
 60 lectione, in qua benedicatur nomen tuum in secula seculorum.' Similiter in uxoris cohabitacione duo sunt attendenda, videl. qualiter diligenda sit et qualiter tractanda. diligenda est enim pudice tanquam uxor, non tanquam adultera, sicut alias dictum est supra iuxta illud sexti pythagorici in *sentenciis*: 'Adulter,' inquit, 'est in uxorem propriam amator ardencior.'
 65 In aliena quippe uxore turpis est omnis amor, in sua nimius. Super hoc narrat Jeronimus *contra iouinianum*: 'Refert,' inquit, 'seneca se cognouisse quemdam hominem ornatum, qui exiturus in publicum fascia uxoris pectus colligabat et ne puncto quidem hore presencia eius carere

51-52 *De Bono Coniugali* xi, 12; M 40, 382 63-64 Jerome, *Comment. in Ezech. vi* (206); M 25,
 173C 66-76 *Adv. Jov.* i, 49 (318-319); M 23, 281AB

64 in — propriam] uxoris propriae

38 in] om. I 39 ipsius] illius R 42 sponsata] sponsata R 43, 44 in] om. I
 44 uxor bona] uxor R 45 xxvi] vi^o M 47 fumus] et add. M in — dicitur] dicitur in
ecclesiastico R in] om. I 48 placebit] magis add. R 51 dicit] ait M 54 in thobial
 om. M Tobie I et a] et R 55 mulus] in add. I 56 demonium] demonum RI 58 idem
thobias] eundem Tobiam I 59 sola] solum R posteritatis] posterioritatis M 60 benedica-
 tur] benedicat M 61 videl.] sc. R 61-62 diligenda sit] sit diligenda R 62 tractanda]
 sit tractanda R 63 supra iuxta] superiorius R 64 inquit est] est inquit R 65 quippe —
 turpis] uxore turpis quippe M nimius] minus I 66 se] om. R 68 hore] honore R presencia]
 presentis R

70

75

80

85

90

95

poterat. Pucionem quoque nullam nisi tactis alterius labiis vir et uxor hauriebant et alia non minus inepta, in que improvida uis ardentis amoris erumpebat, faciebant. origo quidem amoris honesta erat, quia sc. coniugalis, 'sed magnitudo deformis. Nichil autem interest, ex qua honesta causa quis insaniat . . . Sapiens ergo iudicio debet amare coniugem, non affectu . . . Nichil enim est fedius quam uxorem amare quasi adulteram . . . Sed o rem improbam! Idem illis pudiciciam precipiunt, qui et auferunt. Itaque cito eiusmodi nupcias soluit sacetas.' Hec ieronimus. Tractare quoque debet eam honorifice et caste, secundum illud apostoli *ad hebreos XIII*: 'honorabile sit connubium in omnibus et thorus immaculatus.' Honorifice, inquam, debet illam tractare, sc. ut non habeat illam uilem quasi famulam, sed honorabilem quasi sociam. Propter hoc enim dicitur, mulier non facta esse de capite uel pedibus uiri sed de latere, ut per hoc detur intelligi, quod nec domina, nec ancilla, sed socia debet esse. Caste quoque debet illam tractare, sc. ut nec loco nec tempore nec modo indebito uelit cum ea carnalem copulam exercere. unde dicit petrus in prima III: 'viri, cohabitare uxoribus uestris secundum scienciam, quasi infirmiori uascolo muliebri imparcientes honorem tanquam et coheredibus gracie uestre.' Secundo, in quo debet instrui, sc. de prolis suscepione, sciendum quod ad hoc precipue debet tendere et in eius acceptione et in eius carnali coabitacione, sicut dictum est supra de thobia iuniore, quoniam hec prima et precipua fuit causa in matrimonij institucione scriptura dicente in *genesi* I: 'masculum et feminam creauit eos, benedixitque illis deus et dixit: "Crescite et multiplicamini etc."' Et post in sequenti capitulo, 'Non est,' inquit, 'bonum hominem esse solum; faciamus ei adiutorium simile sibi,' sc. ad procreacionem liberorum. Itaque, sicut dicit augustinus *contra faustum*, 'Lex eterna conseruando naturali consulens ordini non ut saciende libidini seruiatur, sed ut saluti generis propiciatur ad prolem tantummodo propagandam mortalis carnis dominacionis in concubitu sinit relaxari. unde et abraham nature ordinem seruans etiam cum ancille commisceretur, nichil aliud agebat, nisi ut homo

95-100 *Contra Faustum* xxii, 30; M 42, 420

69 quoque] que | tactis] tactam | labiis] labbris 71 faciebant] om. 72 ex qual] quam 75
 precipiunt] preceperunt 76 auferunt] abstulerant 98 concubitu] concubitu 99 cum —
 commisceretur] om.

70 hauriebant] haurebant *I* uis] vix *R* ardentis amoris] amoris ardentis amoris *R* 71 origo
 quidem] Origa quidam *R* 72 autem] cause *I* 73 causa] tam *I* quis insaniat] insaniat quis *R*
iudicio] iudicis *R* 76 eiusmodi] huiusmodi *M* nupcias soluit] soluit nupcias *R* 77 debet eam]
 eam debet *R* debet tam *M* 78 adj] om. *I* 79 illam] eam *M* 81 facta esse] esse facta *R* 85
coabitate] coabitare cum *R* quasi] in add. *I* 86 tanquam] quasi *R* et] om. *M* 87 uestre] dei
M Secundo] Secundum *M* in] de *R* sc.] om. *M* 88 hoc] om. *M* precipue debet] debet precipue *R*
 90 hec] hic *R* precipual] precipue *R* 91 in] om. *I* 92 deus] dominus *M* etc.] et replete terram
 etc. *R* 95 consulens] consultit *M* 98 concubitu] concubitu *I* 99 etiam] om. *R* commis-
 ceretur] misceretur *M*

100 nasceretur.' hec augustinus. In prole ergo, sicut dicit augustinus idem *super genesim*, 'recte attenditur, ut amanter suscipiatur, benigne nutritur, religiose educetur.' De dilectione bone uxoris et prolis intelligitur illud salomonis in *proverb.* quinto: 'Cerua karissima et gratissimus hynnulus,' hoc est, illa coniunx karissima tibi habeatur, que sic fornicatores 105 sicut cerua serpentes prosequitur. Et filius ex illa natus castitatis amator sit tibi gratissimus, qui ad modum hynnuli ad bona est agilis, uisu fidei perspicax, uirtutum uarietate distinctus. De hiis autem ac ceteris, que pertinent ad bona coniugij, plenius dictum est superius in secundo huius operis libro, ubi actum est de reuerencia huius sacramenti. Porro de 110 tercio, in quo debet adholescens nupturus instrui, hoc est de regimine domus ac dispensatione familie siue personarum ac rerum familiarium, ante omnia sciendum, quod bonus paterfamilias domum suam totamque familiam suis utique bonis moribus et actibus pocius quam preciosis materiebus aut speciebus illustrat et ornat, sicut etiam ex philosophorum 115 dictis liquido constat. verbi gracia Tullius *de officio* 1: 'Ornanda est dignitas domo, non ex domo tota querenda est, nec domo dominus, sed domino domus honestanda est.' Item seneca in libro *de quatuor uirtutibus*: 'salubriter . . . habita, nec dominum uelis esse notum a domo, sed domum a domino.' Idem ad lucillium epistola v^a: 'Qui domum intrauerit, 120 nos pocius miretur quam supellecitem nostram. Magnus ille est, qui fictilibus sic utitur quomodo argento, nec ille minor est, qui sic argento utitur quomodo fictilibus.' hec seneca. Econtra uero dicit tullius salustio: 'Non est quicquam turpius domui tue quam tuipse.' uerum ut dicit valerius maximus libro II: 'Quid prodest foris esse strenuum, si domi male uiuitur.' Quorum enim opera splendorem suum procul obtinuisse uidentur, eorum dignitatem indignum est ac deforme domi collabi. Circa personas debet attendere, ut domesticos diligat et promoueat, iuxta illud apostoli in *prima ad thymotheum* v: 'Si quis suorum et maxime domesticorum curam non habet, fidem negauit et est infideli deterior,' et 125 illud *ecclesiastici* III: 'Noli esse quasi leo in domo tua, euertens domesticos 130 illud.

100-102 *De Gen. ad Litt.* ix, 7, 12; M 34, 397 115-117 *De Off.* I, 39, 139 117-119 (*Pseudo-*)
Seneca, *De Form. Hon. Vit.* iv, 5 119-122 *Epist.* I, 5 (5), 6 122-123 *In C. Salustium Crispum Controversia* 3, 9 124-125 Valerius Maximus, II, 9, Prol.

122 quomodo] quemadmodum 123 tuipse] tu

100 In prole — idem] om. R augustinus idem] idem augustinus I 102 educetur] educatur M
103 salomonis in *proverb.*] in *proverb.* salomonis R in] om. I 103, 104 karissima] beatissima (?) M
104 karissima tibi] tibi carissima R 106 bona] bonum R 107 ac] et R 111 ac] et R siue]
sue I 113 suis utique] suam R preciosis] speciosis R 115 liquido] liquidem R liquide M offi-
cio] officijs RI 1] 11^a R 116 total] dignitas add. I 117 uirtutibus] cardinalibus add. I 118
salubriter habita] om. I a] twice M 119 Idem] Item R 120 ille est] est ille R 121 fictilibus
sic] sic fictilibus R sic argento] argento sic M 122 uero] om. R 123 domui] domus M 124
domi] domui R 127 debet attendere] attendere debet R et] ac M 128 in, ad] om. I

tuos.' Extraneos autem hylariter ac curialiter recipiat, iuxta illud apostoli *ad romanos* XII: 'hospitalitatem sectantes,' et illud *ad hebreos* XIII: 'Caritas fraternitatis maneat in uobis, per hanc enim placuerunt quidam angelis hospicio receptis.' hinc et tullius ubi supra: 'In domo,' inquit, 'hominis clari hospites multi recipiendi sunt et admittenda hominum multitudo cuiusque generis atque adhibenda est cura largitatis. Aliter nimirum ampla domus sit dedecori, si est in ea solitudo, et maxime, si sub alio domino solita est frequentari. Odiosum est enim, cum a pretereuntibus dicitur: "O domus antiqua, heu quam dispari domino dominaris."' Idem ibidem libro II, 'Decorum est,' inquit, 'valde domos illustrium virorum illustribus hospitibus patere.' hec tullius. Et uocantur illustres uiri non modo diuiciis et potencia uel honore seculi prediti sed magis iusticia et bonitate conspicuij, etiam si pauperes sint et abiecti. unde lactancius in libro *de uero cultu*: 'Non,' inquit, 'illustribus, id est diuitibus ac potentibus in seculo, "debet patere domus iusti et sapientis sed humilibus et abiectis . . . Nichil enim est a uiro iusto faciendum, quod non sit beneficium. Beneficium autem, si refertur, interit ac finitur.' hec ille. cui consonat illud in euangelio dictum a domino *luce* XIV: 'Cum facis prandium aut cenam, noli uocare amicos tuos neque vicinos diuites, ne forte et ipsi reinuitent te et fiat tibi retribucio. Sed cum facis conuiuum, uoca pauperes, debiles, cecos, claudos, et beatus eris, quia non habent unde retribuere tibi. Retribuetur enim tibi in retributione iustorum.' Denique circa rei familiaris administracionem instruendus est, ut res ipsas siue possessiones temporales sollerter ac fideliter multiplicet, caute conseruet, prudenter dispensem.
155

[XXXVIII.] DE ILLO QUI VOLUERIT CONTINERE.

Porro, si aliquis adholescencium inspiratus a deo voluerit continere uel eciam religionem ingredi, non debet a parentibus prohiberi, iuxta illud salomonis in *proverb.* III: 'Noli prohibere bene facere eum, qui potest: si uales, et ipse bene fac.' ut enim ait apostolus in I^a *ad corinthios* VII: 'bonum est homini mulierem non tangere,' et paulo post, 'volo autem,'

134-139 *De Off.* I, 39, 139 140-141 *ibid.* II, 18, 64 144-147 *Div. Instit.* VI, 12; M 6, 677A

136 generis] modi | atque] om. 140 virorum] hominum 146 enim] autem | quod non] nisi
quod 147 ac] atque

131 recipiat] om. R 132 ad] om. I 133 uobis] et hospitalitatem nolite obliuisci add. M
placuerunt quidam] quidam placuerunt R 136 cuiusque] cuiuscunque R 137 sit] fit M
ea] om. R 139 dispari domino] domino dispari R 140 ibidem] om. I 142 non] om. R
145 ac] et R iusti et] iusti ac M 147 finitur] sinit M 150 forte — ipsi] ipsi forte R
152 retribuere] retribuent I 153 circa] cura R 155 dispensem] etc. add. R

XXXVIII. 1 inserted by different hand P illo] adolescenti R 2 adholescencium] ab adoles-
cencia R 4 in] om. I 5 in, ad] om. I 6 et] ac M post] om. R

inquit, 'omnes homines, sicut me ipsum esse,' sc. uirgines. Sed forte obiciet aliquis, sicut refert ieronimus libro *i contra iouinianum*: 'Si omnes,' inquit, 'uirgines fuerint, quomodo stabit genus humanum?' At inquam, 'noli metuere, ne omnes fiant uirgines, quia res difficilis est uirginitas et 10 ideo rara. Si omnes esse uirgines possent, nunquam dominus diceret, qui potest capere, capiat.' hec ieronimus. Illis ergo, qui conmode ualent et uolunt continere, non expedit nubere, sed pocius sic permanere, iuxta illud apostoli, ubi supra: 'bonum est illis, si sic permanserint sicut et ego.'

15 Et hoc propter duo, videl. propter gloriam uirginitatis et propter incommoda uite coniugalis. uirginitas enim meriti et premij magnam prerogatiuam non solum habet nunc in nouo testamento, sed etiam habuit quondam in ueteri iam humano genere multiplicato. unde ieronimus *ad eustachium*: 'Olim,' inquit, 'benediccio sola liberorum erat . . . cum adhuc 20 orbis uacuus esset, . . . paulatim uero segete incremente messor immissus est. Itaque uirgo fuit helyas, uirgo helyseus, uirgines quoque multi filij prophetarum . . . Jeremias eciam propinqua captiuitate uxorem prohibetur accipere . . . Id ipsum et aliis uerbis loquitur apostolus dicens: ' . . . Tempus breue est; reliquum est, ut hij qui habent uxores sint 25 tanquam non habentes.' Hec ieronimus. Sic ioseph et beata uirgo se habuerunt, qui licet matrimonio coniuncti tamen uirgines pariter permanerunt. unde idem ieronimus *contra heluidium*: 'Tu,' inquit, 'mariam dicis uirginem non permansisse, ego michi plus uendico etiam ioseph uirginem per mariam fuisse, ut ex uirginali coniugio nasceretur filius 30 uirgo . . . Et cum maria uirgo permansit, qui domini pater appellari meruit.' hec ieronimus. Johannem quoque pre ceteris apostolis dilectum uolentem nubere dominus uocauit de nupciis, ut ipsum uirginem uirgo sequeretur ac prerogatiuam acciperet in premio uirginitatis. De qua, sc. prerogatiua, plenius dicetur infra. Porro incommoda nupciarum 35 multa sunt et a multis bonis impediunt. primo quidem a seruicio dei propter sollicitudinem seculi, iuxta illud apostoli *I ad corinthios* vii: 'Qui sine uxore est, sollicitus est, que sunt domini, quomodo placeat deo. Qui autem cum uxore est, sollicitus est, que sunt mundi, et diuisus est.'

XXXVIII. 8-12 *Adu. Jov.* I, 36 (293-294); M 23, 259BCD 12 qui — capiat] *Math.*
xix, 12 18-25 *Epist. xxii*, 21 (104) 24-25 Tempus — habentes] *I Cor.* vii, 29
27-31 *Adversus Helvidium* 19 (227); M 23, 203AB

XXXVIII. 23 dicens] om. 28 uendico] vindico 30 permansit] cum mansisse
8 obiciet] obiceret M refert] ipse add. R 1 11° R 9 inquam] inquit M 10 difficilis est] est diffi-
cillis R 11 esse uirgines] uirgines esse R 15 hoc propter] propter hec M videl.] sc. R 18
multiplicato] multitudine R 19 eustachium] eustochium RI cum] ubi I 20 messor immissus]
immissus messor M 21 helyseus] et heliseus M filij] om. R 23 loquitur apostolus] apos-
tolus loquitur M 24 reliquum est] om. R 24-25 sint — habentes] tanquam habentes
sint M 25 ioseph] iosep R 26 uirgines pariter] pariter uirgines R 27 inquit] inquam
M 34 sc.] om. M 36 adj] om. I 37 placeat] placet RI

Propter hoc etiam in occidentali ecclesia ministri in sacris ordinibus constituti prohibentur nubere, ut dei seruicio libere possint uacare. De hinc etiam impedit a studio sapiencie, propter quod et antiqui philosophi maluerunt continere quam nubere. unde ieronimus *contra iouinianum*: 'Epycurus etiam,' inquit, 'uoluptatis assertor . . . raro dicit sapientibus ineunda esse coniugia, quia multa nupciis admixta sunt incommoda . . . Graue quoque esse uiro sapienti uenire in dubium, utrum bonam an malam ducturus sit.' Fertur et *aureolus* theofrasti liber de nupciis, in quo querit, 'an uiro sapienti uxor ducenda sit. Et cum definisset, si pulcra esset, si bene morata, si honestis parentibus, si ipse quoque sanus ac diues sit, sapientem aliquando matrimonium inire statim intulit. hec raro in nupciis uniuersa concordare. Non est igitur,' inquit, 'uxor ducenda sapienti. Primum enim ex hoc patet impediri studia philosophie, nec posse quemquam libris et uxori pariter inseruire. Multa etiam posse, que matronarum usibus necessaria sunt, aurum uidel., gemme, variaque suppellec ac preciosas vestes. Deinde per totas noctes contra uirum garrule questiones. "Illa," inquit, "in publicum procedit ornacion, hec honoratur ab omnibus, ego in conuentu seminarum misella despicio. Cur aspiciebas uicinam, quid cum ancillula loquebaris, de foro ueniens quid attulisti? . . ." denique alterius amorem suum odium suspicatur . . . Attendenda est semper eius facies et pulcritudo laudanda, ne si alteram aspexeris, se existimet displicere. vocanda est domina, celebrandus natalis eius, iurandum per salutem illius et ut sit superstes, orandum. Honoranda nutrix eius et gerula, seruus paternus et alunpnus et formosus assecla et procurator calamistratus . . . sub quibus nominibus adulteri delitescunt . . . Si totam ei domum commiseris, seruendum est. Si aliquid arbitrio tuo reseruaueris, fidem sibi haberi non putabit et in odium uertetur ac iurgia, et nisi cito consulueris, anus uenena parabit. Auri-fices . . . et institores . . . sericarum uestium si intromiseris, periculum est pudicicie, si uero prohibueris, iniuria suspicionis. verum quid prodest etiam diligens custodia, cum uxor seruari impudica non possit, pudica non

42-46 *Adv. Iov.* I, 48 (317, 318); M 23, 280B 46-112 *ibid.* I, 47-49 (313-318); M 23, 276C-280

45 quoque] autem 47 uiro — sit] vir sapiens uxorem ducat 48 quoque] om. 49 sit] om.

50 igitur] ergo 51 ex — patet] om. 52 etiam posse] esse 53-54 uidel. — vestes] *paraphr.*

54 contra uirum] om. 58 denique] om. 60 existimet] existimet | est] om. 61 et] om. | oran-

dum] optandum 62 paternus] patronus 63 adulteri] adulteria 65 et] sed 66

Aurifices] aruspices 68 uero] om.

40 dei seruicio] seruicio dei R libere possint] possint libere M 43 etiam inquit] inquit etiam R

45 esse] est M an] aut RI 46 theofrasti liber] thephrasti libri R 47 definisset] defenisset R

48 morata] moriginata R morigerata I honestis] honestatis I 50 raro] rara I Non] enim add. I

igitur] ergo RM 52 posse] om. R 53 matronarum usibus] usibus matronarum R 54 pre-

ciosas] preciosae RMI 55 inquit] quidem I 59 eius] eciam M 60 existimet] existimet M esti-

met I est] eciam add. M 61 et] om. R 62 paternus] patronus I 64 ei domum] domum ei R

65 haberij] habere R 66 consulueris] consuleris RM 67 institores] institutores I

70 debeatur? Infida enim custos est castitatis necessitas et illa uere pudica
 dicenda est, cui licuit peccare . . . sed noluit; pulcra cito adamatur, feda
 facile concupiscit. Difficile custoditur, quod plures amant. Molestum
 est possidere, quod nemo habere dignetur. Minore tamen miseria de-
 formis habetur quam formosa seruatur. Nichil tutum est, in quo
 75 tocius populi uota suspirant. Alius forma, alias ingenio, alias fascen-
 ninis, alias liberalitate solicitat. Aliquo modo . . . expugnatur, quod
 undique lassessitur. Quod si propter dispensacionem domus et languoris
 solacia et fugam solitudinis ducuntur uxores, multo melius seruus fidelis
 80 dispensat obediens auctoritati domini et disposicioni eius obtemperans
 quam uxor, que in eo se exstimat dominam, si aduersus uiri faciat uolun-
 tam, id est quod placet, non quod iubetur. Assidere autem egrotanti
 magis possunt amici uernule beneficiis obligati quam illa, que nobis im-
 putet lacrimas suas et hereditatis spe uendat ingluuiem et sollicitudinem
 85 iactans languentis animum . . . conturbet. Quod si languerit, coegro-
 tandum est et nunquam ab eius lectulo recedendum. Aut si bona fuerit
 et suavis uxor, que tamen rara uis est, cum parturiente gemimus, cum
 periclitante torquemur. Sapiens autem nunquam solus esse potest, habet
 enim secum omnes, quicunque sunt, quicunque fuerunt boni et animum
 eorum, quoconque uult, transfert . . . Nunquam minus solus erit quam
 90 cum solus fuerit. Porro causa liberorum uxorem ducere, ut uel nomen
 nostrum non intereat uel habeamus senectutis presidia et certis utamur
 heredibus, stolidissimum est. Quid enim ad nos pertinet recedentes e
 mundo, si nomine nostro alias non uocetur, cum et filius non statim patris
 uocabulum referat et innumerabiles sint qui eodem appellantur nomine?
 95 Aut que senectutis auxilia sunt nutrire domi, qui aut prior te forte mori-
 atur aut peruersis moribus sit aut certe cum ad maturam etatem uenerit,
 tarde ei uidearis mori? Heredes autem meliores et cerciores sunt amici
 et propinqui, quos iudicio eligas quam quos uelis nolis, habere cogaris.
 Licet certa hereditas sit, melius est, dum uiuis, bene uti substancia tua
 100 quam tuo labore quesita in incertos usus relinquere. Hec et huiusmodi

70 debeatur] debeat 74 quo] quod 75 fascenninis] facetiis 77 lassessitur] incessitur
 79 disposicioni] cf. note in Migne 80 exstimat] existimat | aduersus] adversum 82 amici] et
 add. | imputet] imputat 83 uendat ingluuiem] vendit illuviem 84 conturbet] conturbat 88
 enim] om. | quicunque sunt] qui sunt | quicunque] qui unquam 89 eorum] liberum 90 fuerit]
 erit 93 non uocetur] nominetur 94 appellantur] appellantur 95 nutrire] enutrire 96
 peruersis] perversissimis 98 eligas] deligas 99 certa] certior | uiuis] advivis [uti] abuti 100
 huiusmodi] huiuscemodi

70 debeatur] debeat RM 73 Minore] Minor R 75 uota suspirant] suspirant vota R
 fascenninis] corrupt passage P facijs R fascenninis M 77 undique] utique R lassessitur] erased
 and corr. P incessitur R 78 et] uel M solitudinis] sollicitudinis MI 79 dominii] om. I
 85 fuerit] fuit R 87 torquemur] torquamur M 88 fuerint] fuerint corr. P 89 eorum]
 liberum R 92 stolidissimum] stolidissimum R 94 appellantur] appellantur M
 95 forte moriatur] moriatur forte R 97 et cerciores] et propinqui cerciores M 98 et]
 om. M 99 sit] sicut M melius est] om. R dum uiuis] erased and corr. P dum aduiuit R

theofrastus disserens quem non suffundat christianorum, quorum conuersacio in celis est? . . . Cicero quoque rogatus ab hircio, ut post repudium terencie sororem eius duceret, omnino facere supersedit, dicens se uxori non posse et philosophie pariter operam dare . . . Gorgyas rhetor librum pulcherrimum de concordia grecis tunc inter se dissidentibus recitauit olympie. Cui melancius inimicus eius, "hic nobis," inquit, "de concordia precipit, qui se et uxorem et ancillulam tres in una domo concordare non potuit." Emulabatur quippe uxor eius ancille pulcritudinem et castissimum uirum cotidianum iurgiis exagitabat. . . . Tota denique amoris uxorie insectacio apud platonem posita est et omnia eius incommoda lysias explicat, quod non iudicio sed furore ducatur uxor et maxime uxorius pulcritudini grauissimus accubet custos.' hec Jeronimus. Porro, sicut refert valerius maximus, 'socrates ab adholescentulo consultus, utrum uxorem duceret, an ab omni matrimonio se abstineret, respondit, utrumlibet horum fecisset, ipsum penitenciam acturum. "Nam hinc te," inquit, "solitudo, ibi te orbitas excipiet, hinc generis interitus, illic heres alienus. Illic perpetua sollicitudo, contextus querelarum dotis exprobacio, affinium graue supercilium, garrula socrus lingua, subsessor alieni matrimonij, incertus liberorum euentus." Hec valerius. Denique, sicut dicit et ouidius in libro *methamorphoseos* I:

iminet exicio uir coniugis illa mariti.

. . .

filius ante diem patrios inquirit in annos

uel honores. Cui consonat illud propheticum *michee* VII: 'ab ea, que dormit in sinu tuo, custodi claustra oris tui, quia filius contumeliam facit patri, filia consurgit aduersus matrem suam, nurus contra soicum suam et inimici hominis domestici eius.' Hec de incommidis coniugalnis uite, propter que multi sapientum, ut dictum est, refugerunt nubere. verumptamen, quia difficilis et ideo rara est sinceritas pudicicie coniugalnis, in quibusdam et maxime in antiquis patribus apud deum uidetur equipari statui uel merito uirginitatis. unde augustinus in libro *de bono coniugali*: 'Illi,' inquit, 'eciam si qui forte nunc inueniuntur, qui non in connubio

113-119 Valerius Maximus, VII, 2, Ext. I 120-123 Metam. 146, 148 131-152 *De Bono Coniugali* XVI, 18; XXI, 26; XVII, 19; XXI, 25; XXIII, 28; M 40, 386, 391, 386-387, 390, 392

108 pulcritudinem] pulchritudini 109 cotidianum] quotidianis | denique] om. 110 uxorie] om. | posita] exposita 111 uxor] om. 112 uxor] uxorum 115 utrumlibet horum] utrum corum | ipsum] om. | Nam] om. 116 ibij hinc 117 illic] illinc | Illic] illinc 118 exprobacio] exprobacio 132 Illi] hi

103 facere] om. M 104 uxori — posse] non posse uixori R 106 hic nobis] hoc vobis I 109 cotidianum] cotidianis RM 112 accubet] accusbus R 114 an] aut R 115 utrumlibet] utrum I 116 hinc] hic R bis hinc] hic R 117 contextus] om. M 118 exprobacio] exprobacio R excomprobatio I subsessor] successor RJ 120 et] om. R 123 filius] filios R
128 sapientum — est] ut dictum est sapientum M

105

110

115

120

125

130

135 querunt nec appetunt nisi tantum id propter quod nupcie institute sunt, coequari sanctis patribus non possunt, qui operi nupciali ad propagationem intenti sunt. In istis enim, qui nunc sunt, carnale est ipsum desiderium filiorum, in illis autem spirituale erat, quia sacramento illius temporis congruebat . . . Eademque uena caritatis nunc spiritualiter et tunc carnaliter propter matrem nostram ierusalem erant filij propagandi . . . et virtutes quidem animi aliquando in opere patent, aliquando in habitu latent . . . Quocirca, sicut non est impar meritum pacientie in petro, qui passus est, et in iohanne, qui passus non fuit, sic non est impar continencie in iohanne meritum, qui nullas expertus est nupcias et in abraham, qui filios generauit. siquidem et istius celibatus et illius conubium christo militauerunt pro distributione temporum. Sed continenciam iohannes in opere tenebat, abraham uero in solo habitu habebat . . . Res igitur ipsas si conparemus, nullo modo dubitandum est continencie castitatem esse meliorem quam castitatem nupcialem . . . homines uero cum inter se conparamus, ille melior est, qui bonum amplius habet quam aliis. . . Melius est eciam omnia bona uel minora tenere quam magnum bonum cum magno malo habere. Nam et in bonis corporibus melius est habere staturam zachei cum sanitate quam staturam golie cum febre.' hec augustinus et hec ad presens de adholescencium regimine ac disciplina sufficient.

[XXXIX.] DE PUERILIBUS EUACUANDIS IN UIRILI ETATE.

Cum autem per etatum priorum gradus ad uirilem statum accesserint, tunc quidem oportet implere, quod dicit apostolus *I^a corinth.* XIII: 'Cum essem paruulus, loquebar ut paruulus, cogitabam ut paruulus, sapiebam ut paruulus. Quando autem factus uir, euacuaui, que erant paruuli.' Siquidem licet in moribus puerorum quedam sunt laudabilia et ob hoc imitanda, plurima tamen nichilominus eciam sunt uitanda. Nam imitanda quidam est in eis innocencia, secundum illud apostoli *I^a*

133 tantum id] om. 134 sanctis — non] illis hominibus 135 qui — sunt] om. 138 matrem nostram] illam matrem 139 et] om. | patent] manifestantur 141 fuit] est 143 siquidem et istius] et illius 146 igitur] ergo 148 inter se] om. 149 tenere] habere 150 habere] om. | Nam et] quia 151 quam staturam] quam

135 sunt³] fuerunt R 138 carnaliter] corporaliter M 140 est] om. M 141 sic] vero add. M 142 in — meritum] meritum in iohanne RM expertus] expertas M 143 qui] cum R 145 iohannes in opere] in opere iohannes M iohannes] et add. R 146 igitur] ergo RM 147 nupcialem] om. M 150 et] om. R 153 ac] et R

XXXIX. 1 inserted by different hand P puerilibus] pluribus M uirili etate] virilitate R puerili etate M 2 per] propter R accesserint] accesserit R 3 oportet] debet M implere] impleri M 1^a] II ad R 5 factus] sum add. RMI que] sc. add. R 6 moribus] morum R 7 tamen] inde I 8 est in eis] in eis est R 1^a] II R

10

15

20

25

30

35

40

ad corinthios xiiii. ‘Malicia,’ inquit, ‘paruuli estote, sensibus autem perfecti.’ Imitanda eciam est humilitas, secundum illud uerbum domini in *matheo* xviii. ‘quicunque,’ inquit, ‘humiliauerit se sicut paruulus iste, hic est maior in regno celorum.’ Imitanda est iterum uite puritas siue castitas. Ob hoc enim post commendacionem castitatis oblati sunt ei paruuli et benedixit eis, ut legitur in *matheo* xix. Porro uitanda sunt in eis ea, que proprie dicuntur puerilia. verbi gracia monstruosum est et abhominabile hominem iam uirum uel senem mamillam suggere, multoque magis pueriles mores retinere. Hoc est enim quod odit dominus, sc. senem fatuum, ut legitur in *ecclesiastico* xxv. hinc etiam dicitur in *ysaya* xl.v: ‘Puer centum annorum morietur et peccator centum annorum maledictus erit.’ Sicut enim peius est bestiale esse quam bestiam, quia bestiam esse est a natura, bestiale ex uicio, sic peius est puerilem esse quam puerum. unde seneca ad lucilium epistola iii: ‘Tenes . . . ,’ inquit, ‘memoria, quantum gaudium senseris, cum pretesta posita uirilem togam sumpsisti et in forum deductus es. Maius exspecta, cum puerilem animum deposueris et te in viros philosophie transtuleris. Adhuc enim non puericia, sed quod est grauius, puerilitas remanet. Et hoc quidem peius est, quod habemus actoritatem senum, sed vicia puerorum, nec puerorum tantum, sed infancium. Illi leuia, hij falsa formidant, nos utraque.’ Hec seneca. Euacuanda ergo sunt puerilia uiro, sicut testatur apostolus de seipso, videlicet. pueriliter loqui, hoc est sine premeditatione ac iudicio et deliberacione. Nam econtra dicitur de uiro iusto, quod disponit sermones suos in iudicio. Et alibi: ‘os iusti meditabitur sapienciam et lingua eius loquetur iudicium.’ Item pueriliter cogitare, sc. de solis presentibus et non de futuris prouidere, iuxta illud *deuteronomij* xxx: ‘utinam saperent et inteligerent ac nouissima prouiderent.’ unde et dicitur in *prouerbiis* vi: ‘vade ad formicam, o piger, et considera uias eius et disce sapienciam, que cum non habeat ducem nec preceptorem nec principem, parat sibi estate cibum et congregat in messe, quod comedat.’ Hinc et in *ecclesiaste* iii: ‘Melior est puer pauper et sapiens rege sene et stulto, qui nescit prouidere in posterum, quod et de carcere catenisque interdum quis egrediatur ad regnum et alias natus in regno inopia con-

XXXIX. 22-28 *Epist. 1, 4 (4), 2*XXXIX. 25 philosophie transtuleris] philosophia transcripterit 26 peius] peior res
27 sed] om.

9 adj] om. I 10 eciam est] est eciam *R M* in] om. I 11 quicunque] quacunque *R* 12 est
maior] maior est *M* 14 in] om. I 15 ea] om. *M* propri] quippe *R* puerilia] quoniam add. *R*
17 pueriles mores] mores pueriles *M* enim quod] quod enim *R* 18 in] om. I xxv] xiv I in] om. I
19 et] id est *R* 20 bestiale] bestiale *M* 21 ex] a *R* peius est] peius *R* 23 memoria]
memoriam *I* 26 est grauius] grauius est *M* 29 ergo sunt] sunt ergo *R M* 32 sapienciam]
iusticiam *R* 34 xxxi] xxii *I* 36, 39, 46 in] om. *I* 38 comedat] comedet *M* 39 iii] dici-
tur add. *R* Melior] Melius *M* 40 stulto] stultus *R* posterum] futurum *R* 41 in regno] om. *R*

sumatur.' Item pueriliter sapere, quod est temporalia spiritualibus preferre, sicut pueri poma uel huiusmodi minima solent plus quam hereditatem suam diligere. unde dicitur ab eodem apostolo *I^a ad cor. xiii*: 'Nolite, pueri, effici sensibus.' Tales enim assimilantur esau, qui dedit primogenita sua pro uili lentis edulio, sicut legitur in *genesi xxv*. Hec itaque tria merito se dicit apostolus euacuisse, sc. pueriliter loqui, cogitare, sapere. Denique puerorum uicia quedam sunt propria et ob hoc euacuanda siue uitanda. Primum est stulticia, de qua dicitur in *proverbii xxii*: 'Stulticia colligata est in corde pueri.' propter quod, ut dictum est, dicit apostolus: 'Nolite, pueri, effici sensibus.' Secundum est immundicia, ut in luto sedere, uestes deturpare et huiusmodi. Sic faciunt uiri uel senes in uiciis conmorantes, iuxta illud *ieremie XLVIII*: 'Fertilis fuit moab ab adholescencia sua et requieuit in fecibus suis etc.' Tercium est inconstancia, de qua dicitur in *proverbii xxix*: 'Puer, qui dimittitur uoluntati sue, confundit matrem suam.' Tales sunt, qui modo uolunt unum modo aliud, secundum illud *proverb. XIII*: 'vult et nun uult piger.' Hodie siquidem aggrediuntur viam paradysi, cras uiam inferni. una die edificant, alia destruunt, iuxta illud oracij in libro *epistolarum*:

60 Quod peciit, spernit, repetit, quod nuper omisit,
estuat et uite disconuenit ordine toto,
diruit, edificat, mutat quadrata rotundis.

Hoc est quod dicit salomon in *proverbii xv*: 'Cor stultorum dissimile erit,' sc. sibi ipsi. Ideo dicit cato:

65 sperne repugnando tibi tu contrarius esse.
Conueniet nulli, qui secum dissidet ipse.

Quartum est inuercundia, qua sc. pudenda sua denudant et similia. Sic faciunt qui peccata sua pudenter publicant, secundum illud *ysaie III*: 'peccatum suum quasi sodoma predicauerunt, nec absconderunt.' Quintum est puerilis amor, quo concupiscere solent pulcra eciam nocua, ut carbonem ardentem uel gladium et similia. Sic faciunt qui pulcritudinem carnalem uel mundanam videntes statim concupiscunt, non attendentes, quod ait Jeronimus, quod species mulieris est quasi gladius igneus, iuxta illud *ecclesiastici ix*: 'Propter speciem mulieris multi perierunt et ex hoc concupiscencia quasi ignis exardescit.' Hinc et illi seni dierum malorum inueterato dicitur in *daniele XIII*: 'Semen chanaan et non iuda, species decepit te et concupiscencia subuertit cor tuum.' Ideo dicit salomon in

59-62 *Epist. I, 1, 98-100* 64-66 *Disticha I, 4* 73 Jerome ?

44 <sup>1^a] II R adj] om. I 46 edulio] edulo R xxvi] xxvi^o R 47 merito se] om. R apostolus] se add. R 47-48 cogitare sapere] sapere cogitare M 48-49 ob — euacuanda] obuiana R
49, 55, 63 in] om. I 50 xxii] XII M 51 est] om. M 54 etc.] om. RM 56 confundit]
confundat M 59 alia destruunt] una die destrunt I 62 mutat] mutatur R 65 tul] ipsi M
66 dissidet] desidet R 67-71 Sic — similia] at bottom of folio P 68 pudenter] impudenter RM
71 qui] in R 73 ait] dicit Migneus] ignitus M 74 hoc] hac I 76, 78 in] om. I</sup>

proverb. 1º: 'Usquequo, paruuli, diligitis infanciam et stulti, ea que sibi noxia sunt, cupiunt et imprudentes odibunt scienciam?' Et seneca ad lucilium epistola xxviii*, 'Numera,' inquit, 'et pudebit ea uelle, que puer volueras.' Hinc et marcialis coquus,

80

Heu — inquit — nostri male computantur anni . . .

Infantes sumus et senes videmur . . .

Non hoc uiuere sed ualere uita est.

85

Sextum est puerilis timor, quo timent etiam falsa plusquam uera, ut socios laruatos plus quam malignos spiritus, et leuia magis quam grauia, ut uirgam matris plus quam gladium hostis. Sic et illi faciunt, qui uanitatem diligunt. Nam ex amore uano sequitur uanus timor, secundum illud *psalmi*: 'Posuisti firmamentum eius formidinem.' unde et alibi, 'Illic enim,' inquit, 'trepidauerunt timore, ubi non erat timor.' contra quod dicit *ysayas* viii: 'Timorem eorum ne paueatis, sed dominus exercituum ipse sit pauor uester et ipse terror uester.' Et iterum ii: 'Nolite,' inquit, 'timere opprobrium hominum et blasphemias eorum ne timeatis. Sicut enim uestimentum, sic comedit eos uermis et sicut lanam, sic deuorabit eos tinea.' Et iterum: 'Quis tu,' inquit, 'ut timeres ab homine mortali et a filio hominis, qui quasi fenum ita arescit et oblitus es domini factoris tui etc.' Hinc eciam mathathias filios suos exortans *primo machabeorum* ii: 'a uerbis,' inquit, 'uiri peccatoris ne timueritis, quia gloria eius sterchus et uermis est. Hodie extollitur et cras non inuenietur.' Et dominus in euangelio *mathei* x: 'Nolite,' inquit, 'timere eos, qui occidunt corpus, animam autem non possunt occidere, sed pocius eum timerete, qui potest animam et corpus perdere in gehennam.' Et reuera, quia non timent ubi maxime est timendum et recto iudicio sequitur, ut timeant, ubi non est timendum. unde philosophus, 'Deum,' inquit, 'time et omnia timebunt te. At omnia timebis, si deum non timueris.'

90

95

100

105

[XL.] QUOD UIR PRETERITA DEBET RECOLERE ET PRESENCIA ATTENDERE.

Denique, quia uir a uirtute nominatur, qui ad etatem uirilem accedit, studeat esse quod dicitur. Nam ut legitur in *ysaia* xiii: 'preciosior erit

79-81 *Epist.* iii, 6 (27), 2 81-84 *Epigr.* vi, 70, 7, 11, 15 104-105 Petrus Alfonsi, *Disciplina Clericalis*, ed. A. Hilka and W. Söderhjelm (Heidelberg: Winter, 1911) 1, 2, ll. 25-26

80 ea] eadem 82 Heu] At | male computantur] bene computentur 84 hoc] om.
104-105 Deum — timueris] Qui timet deum, omnia timet eum; qui uero non timet deum, timet omnia

78 1º] 11º R Usquequo] usquequoque I 78-79 sibi — sunt] sunt sibi nocua R 80 xxviii]
xxxviii; I ea] te eadem R 83 senes] seni I 84 hoc] hec M 86 malignos spiritus] spiritus
malignos R malignos I 89 formidinem] fortitudinem I 90 enim] om. R contra] Econtra R
92 terror] timor I 94 comedit] comedet RM 95 timeres] timens R 96 es] om. R 99 est]
om. M inuenietur] erit M 102 animam et corpus] corpus et animam R 103 quia] qui M
103-104 et — timendum] om. R 105 omnia] que add. I

XL. 1 inserted by different hand P uir] et add. R iure I presencia] diligenter add. R 3 in
ysaia] *Esaie* I erit] erat R

uir auro.' Et quoniam etas illa forcior est ceteris et inter puericam et
 5 senium, uelut in meditullio, ut sit animal oculatum intus et ante et retro,
 debet preterita recolere, futura prouidere ac presencia nichilominus at-
 tendere, iuxta illud senece in libro *de uirtutibus*: 'Tribus,' inquit, 'tem-
 poribus animus tuus dispensemur: presencia ordina, futura prouide, pre-
 terita recordare.' Hinc est eciam illud *deuteronomij* xxxii: 'utinam
 10 saperent et intelligerent ac nouissima prouiderent.' Recolat ergo pre-
 terita, sc. mala et bona, siue miserias et beneficia. Miserias inquam
 penarum et etiam culparum. Nam utraque miseria, sc. pene et culpe,
 inicium habet ab ipsa hominis origine. idcirco uir nobilis ad repres-
 15 sionem elacionis ex ipsa nobilitate surgentis recolat originis proprie
 miseriā et immundiciā, exemplo sapientis in libro *sapiencie* vii dicentis:
 'Sum quidem et ego homo mortalis similis omnibus et ex genere terreni
 illius, qui prior factus est et in uentre matris figuratus sum caro. Decem
 mensium tempore coagulatus sum in sanguine ex seminē hominis et de-
 20 lectamento sompnij conuenientis. Et ego natus accepi communem aerem
 et similiter in factam decidi terram et primam uocem omnibus similem
 emisi plorans. In inuolumenit nutritus sum et curis magnis. Nemo
 enim ex regibus aliud habuit nativitatis inicium.' Hec ille. et in hoc
 suggillat quorundam magnatum superbiam, qui nec originem suam nec
 25 finem cogitant sed tantum presentem gloriam. Audiant itaque quod
 dicit beatus bernardus in libro 1º *ad eugenium papam*: 'Salubris copula,
 ut cum cogitas te summum pontificem, attendas pariter uilissimum
 cinerem non quidem fuisse, sed esse. . . . Denique si sericam et gemmas
 et metalla et huiusmodi cuncta, quibus suffarinatus incedis ueluti quas-
 30 dam nubes matutinas transeuntes . . . a facie considerationis tue dissipans
 exsufflaueris, occurret tibi homo nudus et pauper ac miser et miserabilis,
 homo dolens, quod homo sit, erubescens, quod nudus sit, plorans, quod
 natus sit, murmurans, quod homo natus sit ad laborem, non ad honorem.
 Homo natus de muliere et ob hoc cum reatu, breui uiuens tempore et ob
 35 hoc cum metu, repletus multis miseriis et ob hoc cum fletu . . . Hec te
 . . . consideracio tenet in te, nec te auolare sinit, nec ambulare in magnis
 et mirabilibus super te.' hec bernardus. de hac quoque originis humane

XL. 7-9 (Pseudo-)Seneca, *De Form. Hon. Vit.* ii, 9
 M 182, 753CD

25-36 *De Consid.* ii, ix, 18; x, 19;

XL. 8 prouide] praevide 26 cum cogitas] cogitans 27 quidem] om. 28 incedis]
paraphr. 29-30 dissipans exsufflaueris] dissipet et exsuffles 33 et ob hoc] ideoque
 34 ob hoc] propterea 35 nec te] nec a te | nec] non 36 et] neque in
 6 recolere] et add. R 12 etiam] om. M 13 idcirco] Ideo R 16 quidem et] et inquit R terrenij
 terreno I 19 sompnij] sompni RI 20 similiter in] insimiliter I decidi] cecidi M omnibus
 similem] similem omnibus R 24 finem] suum add. R 26 cum cogitas] cogitans R 27 seri-
 cam] serica R 30 tibi — nudus] homo nudus tibi R ac] et RMI miser et] miser ac R miser —
 miserabilis] miserabilis M miserabilis ac miser I 32 murmurans — sit] om. R 35 te auolare]
 anelare R nec] non R 36 et] in add. R

miserie dicit augustinus in libro *de ciuitate dei* xxii: 'Quis non exhorreat et mori eligat, si ei proponatur aut mors percipienda aut rursus infancia? Que quidem quod non a risu sed a fletu orditur hanc lucem, quid malorum ingressa sit, prophetas quodam modo nesciens. Solum, quando natus est, ferunt risisse zoroastrem. Nec ei boni aliquid monstruosus ille risus portendit, cum licet arcium magicarum . . . inuentor . . . et rex bactri-anorum a nino rege assyriorum bello superatus sit.' Denique, sicut legitur in *ecclesiastico* xl, 'occupacio magna creata est omnibus hominibus et iugum graue super filios adam a die exitus de uentre matris eorum, usque in diem sepulture in matrem omnium cogitationes eorum et timores cordis ad inuenciones exspectacionis et dies finitionis a presidente super sedem gloriosam usque ad humiliatum in terram et cinerem ab eo, qui utitur iacinto et portat coronam usque ad eum, qui cooperitur lino crudo.' Ecce quod nullus excipitur ab illo graui iugo. Qui ergo hec in memoria recolit, miseriam cognoscens humilitatem concipit. Et sicut mala pene recolenda sunt ad se humiliandum, sic et mala culpe ad penitendum atque dolendum, secundum illud ezechie, quod legitur in *ysaya* xxxviii: 'Recogitabo,' inquit, 'omnes annos meos in amaritudine anime mee.' In quibus duo genera sunt deflenda, sc. peccata commissa et tempora perdita. unde beatus bernardus in quodam sermone, 'Parum,' inquit, 'placet ei uite nouitas, qui nondum vetera plangit . . . peccata sc. admissa et . . . tempus amissum.' Itaque peccata recolenda sunt ad curandum et emendandum. De curacione peccatorum dicit maximianus:

Non intellecti nulla est curacio morbi.

Contra uero dicit seneca lucilio: 'Inicium salutis est noticia peccati . . .' Et sicut 'uigilantis est narrare sompnium, sic peccata sua confiteri sanitatis est indicium.' Idem in *agamennone*:

Quem peccasse penitet, pene innocens est.

ut autem dicit augustinus in libro *de penitencia*, 'satisfaccio penitencie est

37-43 *De Cio. Dei* xxi, 14 56-58 *In Capite Jejunii* ii, 4; M 183, 173C 59-60 *Elegiae*
iii, 55 61-63 *Epist. III*, 7 (28), 9; vi, 1 (53), 8 63-64 *Agamemnon* 243 65-66
De Ecclesiasticis Dogmatibus xxiv; M 42, 1218

38 percipienda] perpetienda 40 prophetas] prophetat 42 cum licet] Nam 43 sit] est
57 nondum] neendum | sc. om. 58 et] neendum 62 sic peccata] vitia

37 xxii] xxxi^o R 38 percipienda] erased and corr. P perpecienda R 40 prophetas] pro-
phetat R prophetans M 41 zoroastrem] zoroastem RM et Horoastem I 42
licet] luce I bacrianorum] bectrianorum R 43 sit] est. Sic R 44 in] om. I 45 su-
per] omnes add. M adam] ade M matris] ventris M 46 in diem] ad diem I matrem] merem M
matre I 47 ad inuenciones] adiuuentio I 49 iacinto] hyacintho I 51 miseriam]
miseria R 53 secundum] sicut R in] om. I 54 xxxviii] xxxvi M inquit] tibi M
57 placet ei] ei placet R 61 Contra Econtra R 62-63 sanitatis est] est sanitatis R in]
om. R 64 innocens] ignoscens R

peccatorum causas excidere nec eorum suggestionibus aditum indulgere.' Et ut ait prosper in libro II *de uita contemplativa*, 'peccatis dissimilia sunt adhibenda remedia, sicut ex dissimilibus causis uenient ipsa peccata.' Siquidem, ut dicit Jeronimus *super marchum*, 'cuiusque uulneris medicina adhibenda est ei propria. Non enim sanat oculum quod calcaneum . . . Jejunio sanantur passiones corporis, oracione uero sanande sunt pestes mentis.' Hinc de maligno spiritu ab homine expulso dictum est a domino, quod hoc genus non eicitur nisi in oracione et ieiunio. De temporum recuperacione dicit apostolus *ad ephesios* VI: 'Reditentes tempus quoniam dies mali sunt.' Hinc et seneca in libro *de naturalibus questionibus* VII: 'Obiciat sibi senectus annos inter studia uana consumptos . . . et dampna etatis male exempte labor sarciat . . . Occupaciones reddantur, patrimonij longe . . . cura soluatur. Si enim totus animus uacet et ad contemplacionem sui saltem in ipso fine respiciat, faciet ac sibi instabit et cotidie temporis breuitatem meciens; quicquid amissum est, diligenti uite presentis usu recolliget: fidelissimus enim est ad honesta transitus ex penitencia. Itaque iuxta poetam:

tollimus ingentes animos et maxima paruo
tempore molimur . . .

85 Faciamus igitur et quod in itinere fieri solet. Qui tardius eximus, uelocitate pensantes moram festinemus, magnumque opus absque etatis excusacione tractemus. Crescit animus, quo ciens cepti magnitudinem ostenditur et cogitat, quantum proposito, non quantum sibi supersit.' Hec seneca. propter hanc temporis recuracionem dicit tullius in oracione *de batilina*: 'Multos audiui et vidi . . . qui totam adolescenciam voluptatibus dedissent se ad frugem bonam recepisse, graues homines atque illustres fuisse.' Debet etiam, ut dictum est, recolere beneficia preterita ad retribuendum, maximeque beneficia dei et parentum. beneficia, inquam, dei, de quibus dicit beatus bernardus *super psalmum 'Qui habitat'*: 'Agamus fratres gracias factori nostro, benefactori, redemptori, remuneratori

67-68 Julianus Pomerius, *De Vita Contempl.* II, 1; M 59, 443D-444A 69-72 (Pseudo-)Jerome, *Comment. in Evang. secundum Marcum* IX; M 30, 616C 75-88 *Nat. Quaest.* III, Praef., 2, 3, 4
89-92 *Pro M. Caelio* XII, 28 94-115 *In Psalmum 'Qui Habitat'* XIV, 1-3; M 183, 238D-240AB

70 *propria] om.* 76 *Obiciat sibi] obicit* 78 *reddantur] recidantur* | *Si enim] sibi* 80
meciens] metietur 81 *enim] om.* 82 *poetam] paraphr.* 85 *igitur et] om.* | *eximus] exierunt*
86 *pensantes] pensant* | *magnumque] paraphr.* 87 *ostenditur] ostendis*

74 *adj] om. I* 75 *et] a add. M* 77 *sarciat] saciat R* 78 *reddantur] recidantur R* *soluatur]*
saluatur I 79 *et] om. R* *saltem] salutem M* 80 *meciens] metuens R* 85 *igitur] ergo R et]*
om. M 86 *excusacione] accusacione M* 87 *ostenditur] ostendit RMI* 90 *batilina] first*
letter corr. above line, not clear P katellina R Cathilina I 90-91 *voluptatibus dedissent] dedi-*
sent voluptatibus M 91 *atque] itaque R* 92 *dictum est] etiam dictum R* 93
retribuendum] tribuendum M 94 *dicit] om. M* 95 *redemptori] et add. R*

nostro . . . Primum enim quod nobis prestitit, que sumus nos, quoniam ipse fecit nos . . . fecit, inquam, . . . et secundum corpus egregiam creaturam, sed magis secundum animam, utpote ymagine creatoris insignem, rationis participem, sempiterne beatitudinis capacem. Porro secundum animum maxime precterioris admirandam creaturis sibi coherentem incomprehensibili artificio inuestigabili sapiencia conditoris . . .’ Porro ‘in se-
cundo beneficio quam copiosius, quam liberalissimus, quanta nobis largitus est ad sustentacionem, quanta ad erudicionem, quanta ad consola-
cionem, quanta ex hoc iam ad correctionem, quanta etiam ad delecta-
cionem. verum hec duo beneficia gratis et duplicitate impendit . . . hoc
est sine merito et sine labore nostro . . . Ceterum, o homo ingrate, ex
hoc iam tertium opus redempcionis tue attende . . . Gratis etiam hoc
prestitum, sed gratis quod ad te pertinent . . . non gratis quod ad illum.
Nempe saluus factus es pro nichilo, ac certe non de nichilo. Quid ad
hec dormitat affectio? Ymmo uero mortua est illa, non dormit que huic
beneficio non respondet, que se totam in graciarum actionem et uocem
laudis non effundit . . . Itaque fecit te deus tuus, fecit tam multa propter
te. fecit et seipsum propter te . . . factus est ipse caro una tecum, te
quoque secum faciet spiritum unum. Non recedant quatuor hec a corde,
non ab ore, non a memoria, non ab affectione.’ ‘At nos,’ ut idem alibi
dicit in eodem tractatu, ‘non attendimus aut minus attendimus reue-
renciam presidentis, custodiam protegentis, beneficia largientis, ingrati-
gracie, immo tam multiplicibus graciis, quibus preuenit nos et subuenit
nobis. Et nunc quidem per se implet splendoribus animas nostras, nunc
per angelos uisitat, nunc per homines instruit, nunc etiam per scripturas
consolatur et erudit . . . Quid nos solis nobis non assumus et soli nos
metipsos negligimus? An quia nobis undique subuenitur, ideo nobis est
dissimulandum? Immo uero propterea studiosius est uigilandum. Non
enim tam magna pro nobis in celo pariter et in terra sollicitudo gereretur,
si non magna nobis incumbere necessitas uidetur.’ Hec bernardus. Hec

115-125 op. cit. xi, 1; M 183, 225

96 enim] om. | que] om. | quoniam] siquidem 97 inquam] om. 100 animum] ambo simul [admiringam] ammirandum 101 secundo] hoc add. 102 liberalissimus] sicut add. | nobis] tibi
105 beneficia] om. | impendit] gratis fecit 105-106 hoc est] paraphr. 106 merito] tuo add. |
nostro] suo | o — ingrate] om. 107 etiam] quoque 109 Nempe] om. | ac certe] tamen
109-110 ad hec] adhuc 113 seipsum] semetipsum 114 corde] tuo add. 119 se] seipsum
121 et] quid 123 Non] Neque 125 uidetur] videretur
96 que] om. R qui M est quod I 98 utpote] ut puta I ymagine] ymagine R 100 animum]
erased and corr. P ambrosium R admiringam] ammirandum R 104 delectacionem] dilectionem
M 107 redempcionis tue] tue redempcionis R etiam hoc] hoc etiam M 108 quod] quo R
109 certe] erased and corr. P tamen R 110 hec] huc RM hoc I uero] vere R 111 actionem]
actionum I 113 caro una] una caro R 115 non ab] ab R idem] om. R 116-125 in
eodem — uidetur] om. R 116 aut] ut I 119 per se implet] implet per se M 125 uidetur]
videretur I 125-126 Hec igitur] Hec ergo RM Hoc igitur I

igitur attendens quis dicat cum dauid: 'Quid retribuam domino pro omnibus, que retribuit michi?' Cui, sc. questioni, respondit *micheas* vi: 'Indicabo,' inquit, 'tibi, o homo, quid sit bonum et quid dominus requirat a te. Utique facere iudicium et diligere misericordiam et sollicitum ambulare cum deo tuo.' beneficia quoque parentum recolere debet, ut procreacionem, educationem et huiusmodi ac rependere uicem ut impleat, quod dicitur in *ecclesiastico* vii: 'honora patrem tuum et gemitus matris ne obliuiscaris. Memento, quoniam nisi per illos non fuisses et retribue illis, quomodo et ipsi tibi.' Verum de hac materia plenius dictum est supra. Debet nichilominus attendere presencia, videlicet statum proprium et uanitatem rerum temporalium. In statu proprio debet considerare non solum exteriora sed multo magis interiora. Nam ut dicit beatus bernardus in sermone *de capite ieunii*: 'Miser homo, qui totus pergit in eo que foris sunt et ignarus interiorum suorum putans se aliquid esse, cum nichil sit, ipse se seducit. Siquidem in hominis huiuscmodi persona dicit psalmista: *sicut aqua effusus sum et dispersa sunt omnia ossa mea*. Alius quoque propheta, *Comederunt*, inquit, *alieni robur eius, et ipse nesciuit . . . Attende sollerter, homo, quid diligas, quid metuas,* unde gaudeas uel contristeris . . . quia totum cor in hiis IIII^{or} affectionibus existit, de quo per prophetam dominus dicit: *Conuertimini ad me in toto corde uestro.*' Que quidem spiritualis conuersio nequaquam una die ualet perfici, utinam uel in omni uita, qua degimus in hoc corpore, ualeat consummari. Ibi ergo attendenda sunt homini duo, sc. profectus, ne deficiat et defectus, ut proficiat. Nam ut dicit beatus bernardus, 'si profectum suum homo non intelligit, quomodo de illo gracias agit.' Ideo dicitur *I^a corinth. ii*: 'Accepimus spiritum, qui ex deo est, ut sciamus, que a deo donata sunt nobis.' Nam si nescimus, ingratiti sumus ac per hoc fontem gracie nobis desiccamus. ut enim dicit bernardus, 'ad locum, unde exeunt, flumina graciarum reuertuntur, ut iterum fluant.' Econtra uero ingratitudo nouerca est gracie siccans fontem misericordie. Magis

138-146 <i>In Capite Jejunii</i> II, 2, 3; M 183, 172CD	141-142 <i>sicut — mea</i> <i>Psa. xxi, 15</i>	142-143
<i>Comederunt — nesciuit</i>] <i>Osee</i> VII, 9	145-146 <i>Conuertimini — uestro</i> <i>Joel</i> II, 12	149-150
Bernard ? 153-154 <i>Serm. in Cant. XIII, 1</i> ; M 183, 834B		
139 <i>pergit in eo</i>] <i>pergens in ea</i>	141 <i>dicit] ait]</i>	143 <i>ipse nesciuit] ignoravit homo</i> om.
144 <i>uel] aut quia totum]</i> <i>totum enim</i>	145 <i>existit] est</i>	145-146 <i>de quo — uestro]</i> <i>paraphr.</i>
127 <i>omnibus]</i> <i>hiis</i> M <i>respondit]</i> corr. above line P <i>respondet RI</i>	128 <i>tibi]</i> om. R	129 <i>sol-</i>
<i>sollicitum] sollicite</i> R	130 <i>cum]</i> <i>domino add.</i> R	<i>reprehendere]</i> <i>reprehendere R</i>
131 <i>rependere]</i> <i>reprehendere R</i>	132	
in] om. I	133 <i>matri]</i> <i>tue add. RMI</i>	134 <i>et²]</i> om. M
est supra plenius R	139 <i>eo]</i> <i>ea RM</i>	135 <i>plenus — supra</i> dictum
I 141 <i>personal]</i> <i>Preterea I</i>	140 <i>se seducit]</i> <i>seducitur I hominis]</i> <i>hominem R bonis</i>	
<i>hominis add. M IIII^{or}]</i> om. R	143 <i>homo]</i> <i>o homo M</i>	144 <i>contristeris]</i> <i>tristeris I cor]</i>
145 <i>existit]</i> <i>consistit R</i>	148 <i>hominis]</i> <i>huiusmodi R</i>	150 <i>de — gracia]</i> <i>gracias de illo R</i>
151 <i>r^o]</i> <i>ad add. R</i>	153 <i>fontem — nobis]</i> <i>nobis fontem gracie</i>	
M <i>dicit]</i> <i>beatus add. R</i>	155 <i>nouerca est]</i> <i>est nouerca R siccans]</i> <i>desiccans M</i>	

eciam opus est nobis defectus nostros quam profectus attendere, immo profectus, ut dicit beatus gregorius, ‘oportet quodam modo non uidendo uidere’; videndo sc. ad graciarum actionem, non videre ad elacionem. unde idem gregorius in *moralibus* libro xxii: ‘viri sancti,’ inquit, ‘. . . et si intelligendo congaudent muneri largitoris, merentes tamen considerant debitum operis . . . Moreque viatorum non debemus aspicere, quantum iam egimus, sed quantum superest, ut agamus . . . Amplius . . . bona, que nondum fecimus quam ea, que iam fecisse gaudemus.’ Hec gregorius. hinc et beatus bernardus *super psalmum ‘qui habitat’*: ‘Hec est utique magna uirtus et summa securitas, cum et pie uiuis et tamen plus attendis que tibi desunt quam que obtinuisse uideris, oblitus que retro sunt et in anteriora te extendens.’ hec bernardus. Porro de consideratione uanitatis rerum dicitur in *ecclesiaste* 1: ‘Vidi cuncta que fiunt sub sole. Et ecce uniuersa uanitas.’ Recte dicuntur vanitas, quia nec conferunt plenitudinem continent nec fulcimentum innitenti nec saciatatem comedenti, id est perfruenti. Ideo talium amatori dicitur in *psalmo*, ‘ut quid diligitis uanitatem et queritis mendacium?’ Propter hoc igitur uanitas attendatur, ut contempnatur. Nam, ut dicit tullius in *tusculanis* libro v, ‘non sunt ea bona dicenda nec habenda, quibus habundantem licet esse miserrimum.’ Ceterum, ut dicit seneca lucilio, ‘contempnere aliquis omnia potest, habere omnia nemo potest, breuissima igitur ad diuicias uia per contemptum diuiciarum est.’ huius uanitatis et glorie mundane contemptum insinuat sapiens in *job* v: ‘Ego,’ inquit, ‘uidi stultum firma radice et maledixi pulcritudini eius statim.’ Quod expōns dicit gregorius: ‘*Stultus firma radice* . . . quasi per amena prata ad carcerem peruenit, dum per prospera uite presentis ad interitum tendit . . . Nonnulli uero, cum quorundam gloriam cernunt, . . . magnum aliquid exstiment . . . Sed cum . . . eos morientes aspiciunt, quod humana gloria . . . nichil sit, cum gemitu fatentur . . . et dicunt: “Ecce, quam nichil est homo.” Qui hoc ueracius dicerent, si cum in gloria hominem cernerent, tunc eciam eius interitum cogitantes transeuntem

157-158 Gregory? 159-163 *Moralia* xxii, 5, 10; 6, 12; M 76, 218B, 219D-220A 164-167 *In Psa. ‘Qui Habitat’* iv, 3; M 183, 195A 173-175 *Tusc. Disp.* v, 15, 44 175-177 *Epist. vi,*
10 (62), 3 180-190 *Moralia* vi, 6, 8; M 75, 733B-734A

161 non] nequaquam 162 iam] iter add. | agamus] peragamus 163 nondum] necdum
165 cum] quando 176 igitur] om. 181 dum] qui 183 quod] quia 185 uera-
cius] nimirum rectius 186 eciam] om.

156 defectus] defectos I attendere] considerare M 157 beatus] om. R non uidendo] videndo non
RM 162 iam] iter add. R 164 et] etiam I Hec] hoc R 165 plus] amplius R 166 quam
que] tibi add. M 168 in *ecclesiaste*] *Ecclesiastes* I 1] II R fiunt] sunt R 169 Recte — vanitas]
om. R 171 amatori] amatorum R 172 mendacium] etc. add. R igitur] ergo RM
173 *tusculanis*] *tusculano* R *tusculanario* I 176 aliquis omnia] omnia aliquis R igitur] ergo
RM 178 in] om. I 180 dicit gregorius] gregorius dicit R 181 interitum] infernum I
182 cum] dum R 185 in] om. I 186 transeuntem] transeuntemque R

simul eius potentiam nichil esse sentirent . . . bene itaque dicitur: . . . *Maledixi pulcritudini eius statim.* Ac si diceretur: Contra stulti pulcritudinem moram in maledicendo non habui, quia cum hanc cernerem, simul et penam sequentem uidi . . . eiusque potentiam . . . reprobauit. Huc usque gregorius insinuans et uanitatem felicitatis mundane presentem et penam sequentem, iuxta illud *proverb.* xiii: 'Extrema gaudij luctus occupat.'

[XLI.] **QUALITER ECIAM FUTURA DEBET PROUIDERE.**

Debet eciam prouidere futura, sc. mala et bona. Mala, ut sibi precaueat, bona, ut acquirat. Mala inquam, ut senectutem et mortem et gehennam. Memoria siquidem uel prouidencia istorum omnium uiles cere facit ac despici vanitatem temporalium. unde de memoria senectutis dicitur in *ecclesiaste xi*: 'Si annis multis uixerit homo et in omnibus hiis letus fuerit, meminisse debet tenebrosi temporis et dierum multorum, qui cum uenerint, uanitatis arguentur preterita.' De memoria mortis dicitur in *ecclesiastico vii*: 'Memorare nouissima tua et in eternum non peccabis.' ut enim dictum est supra iuxta gregorium, 'que sit carnis substantia, testantur sepulcra.' Sed multi nolunt mortem recolere propter dulcedinem uite et amaritudinem ipsius memorie, de qua dicitur in *ecclesiastico xli*: 'O mors, quam amara est memoria tua homini iniusto et pacem habenti in substanciali suis uiro quieto et cuius uie directe sunt in omnibus et adhuc ualenti accipere cibum.' Porro de memoria pene gehennalis dicitur in *job xxxi*: 'Et ego, quando recordatus fuero, pertimesco et concutit carnem meam tremor.' ut enim dicit apostolus *ad hebreos x*, 'horrendum est incidere in manus dei uiuentis.' dicit enim Jeronimus super illo uerbo *yssaye xxiiii* *Cum cantico non bibent uinum*, quod 'preteritarum deliciarum recordacio erit materia cruciatuum.' unde et in inferno dicturi sunt, ut legitur in libro *sapiencie v*: 'Quid nobis profuit superbia aut quid diuinarum iactancia contulit nobis? Transierunt omnia illa tanquam umbra etc.' Quod autem senectus mala sit, i.e. penalis, dicit secundus philosophus: 'Senectus,' inquit, 'est tacitum malum, mors ui-

187 simul eius] om. | sentirent] sensissent 190 et] etiam

189 cum] tamen *I* 190 potentiam] formam *M*

XLI. 10-11 cf. p. 145, ll. 205-206 18-20 *Comment. in Isa. viii* (331); M 24, 283C
24-25 Secundus Philosophus, ed. A. Hilka, p. 19

XLI. 24 tacitum] optatum

XLI. 1 inserted by different hand P eciam] et R 2 eciam prouidere eciam R
3 et] om. *M* 6, 9 in] om. *I* 6 ecclesiaste] Ecclesiastes *I* omnibus hiis] his cibus R
8 arguentur] arguent *M* 11 nolunt] volunt *I* mortem recolere] om. *R* 14 uie directe]
directe uie *M* 16 in] om. *I* xxxi^o *R* pertimesco] pertumesco *I* 18 manus] manu *R* enim]
etiam *R* 20 dicturi] ducturi *R* 21 in libro] om. *I* profuit superbia] superbia profuit *M* 23
etc.] om. *M* 24 tacitum] optatum *R*

uencium, incolmis languor, spirans mors.' Hinc et Jeronimus *super Amos* libro IIº: 'Mala,' inquit, 'senectutis sunt crebre infirmitates . . . oculi calligantes, tibiae lascessentes . . . nudi gingivis dentes et inter cibos cudentes.' de hoc eciam dicit oracius in *poetria*:

Multa senem circumueniunt incommoda uel quod
querit et inuentis miser abstinet et timet uti
uel quia res omnes timide gelideque ministrat.
30 Dilator, spe longus, iners audusque futuri,
difficilis, querulus, laudator temporis acti
se puer, castigator censorque minorum.

Item maximianus:

Tu me sola tibi subdis miseranda senectus,
Cui cedit quicquid uincere cuncta solet . . .
Stat tremulus dubiusque senex semperque malorum
Credulus et stultus que facit ipse timet.
Laudat preteritos, presentes despicit annos.
40 hoc tantum rectum quod sapit esse putat
Se solum doctum, se iudicat esse peritum.
Et quod sit sapiens, despicit ipse magis . . .
despicio auditor, nec deficit ipse loquendo.
O sola fortis garrulitate senes.

Contra hoc malum duplex est remedium, videlicet contra illud se premuniat, et quantum potest, illud differat. De primo dicit seneca lucilio: 'Juueni est parandum, seni utendum.' hoc est quod dicitur in *ecclesiastico* xxv: 'Que in iuuentute tua non congregasti, quomodo inuenies in senectute tua?' De secundo sciendum, quod senectus acceleratur in plurimis per uicia carnis et animi, ideoque per abolitionem istorum potest differri. unde tullius in libro *de senectute*: 'Sicut,' inquit, 'contra morbum, sic contra senectutem est pugnandum et habenda racio ualitudinis. utendum est igitur exercitacionibus modicis et tantum cibi ac potus adhibendum, ut uires reficiantur, non opprimantur . . . Potest enim exer-

25-27 *Comment. in Amos* II (263-264); M 25, 1022D-1023A 28-34 *De Arte Poet.* 169-174
35-45 *Elegiac.* I, 55-56, 195-204 47-48 cf. p. 144, l. 166 52-62 *De Sen.* XI, 36, 34; IX, 38

27 tibie] cibi | lascessentes] ascescentes 30 et timet] ac timet 31 quia] quod | omnes]
omnis 41 esse] ipse 43 ipse] inde 44 despicio] deficit 54 est igitur] om. |
potus] potionis

25 languor] langor R 26 inquit] inquam M 27 tibie lascessentes] cibi ascescentes R nudi
gingivis] om. I et] om. I 30 et timet] ac timet I 31 ministrat] ministrant R 36
miseranda] miserenda M 37 cedit] dedit R 43 despicio] despicio R same but erased
and corr. M 44 despicio] deficit R M I auditor] autor M 46 illud] ille R 48 paran-
dum] parandum I in] om. I 50 sciendum] est add. R 54 igitur] ergo R cibi ac potus]
potus et cibi R

citacio et temperancia etiam in senectute aliquid pristini roboris conservare . . . Nec corpori tantum subueniendum est sed animo multo magis. Nam quod . . . senes aiunt stultos, credulos, obliuiosos et dissolutos, non sunt hec uicia senectutis, sed inertis ignauie ac sompnacuose senectutis. · Sicut enim petulancia uel libido magis est adolescencium quam senum, nec tamen omnium adolescencium sed improborum, sic ista senum stulticia que deliracio dicitur, senum est non omnium sed leuium.' Hec tullius. Denique, sicut legitur in *ecclesiastico* xxx, 'zelus et iracundia minuant dies et ante tempus senectam adducunt cogitatus.' His etiam consonant medici, ut verbi gracia rasy in *almasore*: 'Sanitatem,' inquit, 'conseruare est in motu et quiete, in cibo et potu, necnon et in superfluitatum expulsionibus mensuram obseruare, domos et loca cetera in quibus maneri debet temperare, malis etiam accidentibus, antequam augmentum capiant, obuiare, animales quoque cogitationes refrenare et consuetudines seruare.' Auicenna quoque in primo canone *medicine* dicit quod sanitas corporis et anime simul in temperancia morum consistit. Porro de malo mortis dicit secundus philosophus: 'Mors est eternus sompnus . . . ineuitabilis euentus . . . hominis latro, fuga uite, omnium resolucio.' Et recte dicitur eternus sompnus, quia 'sompnus est mortis ymago,' sicut dicit philosophus. Dicitur et ineuitabilis euentus, quia sicut legitur in *prouerbiis sapientum*, homo uite conmodatus est, non donatus. unde dicitur in *ecclesiaste* ix: 'Nemo est qui semper uiuat et qui huius rei habeat fiduciam.' Hinc et in *proslogion* dicit anselmus: 'Nichil morte cercius, nichil hora mortis incercius.' Ideo recte quoque dicitur hominis latro, iuxta illud euangelicum *Mathei* xxiii: 'Si sciret paterfamilias qua hora fur ueniret, uigilaret utique etc.' Et sicut latro multimodas hominibus tendit insidias, sic et mors iuxta illud stacij in *thebaide*:

65-70 Rhasis, *Tractatus Decem Medici Aliaque Opuscula* (Milan, 1498), Tract. iv, Introd. 70-71
Liber Canonis, trans. Gerardus Carmonensis (Basel: Heruagios, 1556), 106E 72-74 Secundus
 Philosophus, ed. cit., p. 19 74-75 Secundus Philosophus, ed. cit., p. 19 76-77 Publilius Syrus,
Sentent. 220 78-79 cf. p. 145, l. 211 82-84 *Thebais IX*, 280

57 tantum] solum | animo] menti atque animo 58 quod] quos | aiunt] paraphr. 59
 ignauie] ignauae | ac] om. 60 Sicut enim] Ut 61 improborum] non proborum 62
 senum] senilis | dicitur] appellari solet

56 etiam] om. R 57 animo] anime R 59 ignauie] ignauis M 61 omnium adolescen-
 cium] adolescencium omnium R sic] Ita I 62 senum] senilis R 63 in] om. I 64
 minuant] minuit I cogitatus] non valde *on margin add.* R 65 ut] om. M rasy] iazi R in
 almasore] malinosore M 66 potu] motu R 68 manerij] manere M 69 capiant] capiunt
 etiam R 70 medicine dicit] dicit medicine R 71 corporis et anime] anime et corporis R
 72 malo] malis R 73-74 fuga — sompnus] om. R 77 in ecclesiaste] Ecclesiastes I 78
 proslogion] proslogion R 79 recte] om. R 80 Mathei] om. R xxiii] xxiiii I 81 etc.]
 om. R 82 hominibus tendit] hominibus pretendit R tendit hominibus M

Mille modos leti miseros mors una fatigat.

Hinc et prosper in libro *epygrammatum*:

Ferro, peste, fame, vincis, ardore, calore,
mille modis miseros mors rapit una homines.

Item ouidius in libro *epistolarum*:

Occurrunt animo pereundi mille figure,

Morsque minus pene quam mora mortis habet.

Dicitur et omnium resolutio, iuxta illud ouidij in libro *metamorphoseos* x:

Omnia debentur morti paulumque morati
Serius aut cicius sedem properamus ad imam.

Ideo, sicut legitur in *ecclesiastico* xli, ‘bonum est iudicium mortis, quia non est personarum acceptrix.’ unde boecius *de consolacione* libro ii: ‘Mors spernit altam gloriam, inuoluit humile pariter ac celsum caput equatque summis infima.’ hinc et oracius in libro *carminum*:

Pallida mors equo pulsat pede pauperum tabernas
regumque turre . . .
equa tellus
pauperi recluditur
regumque pueris . . .
mors ultima linea rerum est.

Item ouidius *sine titulo* in libro iii:

Scilicet omne sacrum mors importuna prophanat.
Omnibus obscuras initit illa manus.

Et iterum claudianus in *minori* loquens ad ipsam mortem dicit:

Sub tua purpurei uenient uestigia reges
Deposito luxu turba cum paupere mixti.
Omnia mors equat.

Ideo dicit et hyldebertus cenomanensis episcopus:

Inter opes et delicias populique fauores
hoc animus recolat, hoc tua lingua sonat:
Mors dominum seruo, mors sceptr'a ligonibus equat
dissimiles simili condicione trahens.

85-87 *Poema Conjugis* 25-26; M 51, 611-612 88-90 *Epist. x*, 81-82 91-94 *Metam. x*, 32-33
96-98 *De Consol. ii*, Metr. vii 98-104 *Carm. i*, 4, 13-14; ii, 18, 32-34; *Epist. i*, 16, 79
105-107 *Amor. iii*, 9, 19-20 108-111 *De Rapt. Pros. ii* (xxxv), 300 112-116 *Carmina
Miscellanea* cxxxix; M 171, 1442B

93 debentur morti] debemur vobis 94 imam] unam 97 ac] et
84 modos] modis M 86 vincis] vinculis RM 88 in libro] om. R 94 sedem] metam I
inam] unam MI 95 in] om. I 97 altam] altera R 99 pulsat] pulsa R 104 linea
rerum] rerum linea R 106 Scilicet] silet M 107 obscuras initit] obscurat vincit M

Itaque contra hoc malum est duplex etiam remedium, videlicet ut homo mortem ipsam contempnat et ut contra illam se paret ac muniatur. De contemptu mortis dicit Cato:

120 Fac tibi proponas mortem non esse timendam,
Que bona si non est, finis tamen illa malorum est.

debet autem contemptui ex causa duplice, primo scilicet quia ineuitabilis est, sicut iam superius ostensum est. unde Seneca in libro *de remedii fortitudinum*, 'Stultum est,' inquit, 'timere quod uitare non possis.' Et uarro 125 ad atheniensem auditorem, 'Cum natura,' inquit, 'litigat qui mori graue fert . . . duplexque malum est, cum moleste ferimus quod necesse est.' Ideo dicit Tullius in libro *de senectute*: 'Sapientissimus quilibet equissimo moritur animo . . . et ex hac uita discedit tanquam ex hospicio, non domo. Conmorandi namque diuersorum natura nobis debit, non habi- 130 tandi.' Secundo contemptui debet, quia tolerabilis est. Nam in se non est multum dispendiosa, quin etiam plerumque fructuosa. De primo dicit Seneca in libro *de naturalibus questionibus* III: 'pusilla res est hominis vita, sed ingens res est contemptus uite. Hanc qui contempserit, securus videbit maria turbari . . . securus aspiet horridam faciem . . . fulminantis celi . . . Quid ad me, quantum magna sint, quibus pereo; ipsum perire non magnum est. Proinde, si uolumus esse felices, nec hominum . . . nec rerum timore uersari anima inexpedito habenda est.' Hec Seneca. De secundo, scilicet de utilitate mortis est illud Catonis paulo ante positum:

Fac tibi preponas mortem non esse timendam etc.

140 Item Salustius in *katillinariorum*: 'In luctu,' inquit, 'atque miseriis mors erumpnarum requies est, non cruciatus.' Porro contra mortem duplum citer se preparare debet homo, scilicet assuescendo et uiaticum prouidendo. Assuescendo, inquam, circa duo, scilicet tribulacionibus perferendis et carnis uoluptatibus remouendis. De primo dicitur in proverbio: 'vix moritur qui mori non didicit,' id est qui mortis minas que sunt tribulaciones sustinere non nouit. Hinc et Seneca in *agamennone*:

119-121 *Disticha* III, 22 123-124 (Pseudo-)Seneca, *De Remediis Fortitudinis* 3 124-126 *Sententiae*
4, 5 127-129 *De Sen.* XXIII, 84 132-137 *Natura Quaestiones* VI, 32, 4-5 138-139 cf.
I. 120 140-141 *Cat.* 51, 20 146-147 *Agamemnon* 600

127 quilibet] quisque 129 namque] enim] diuersorum] devorsorum 133 vita] anima] uite
anime] contempserit] contempsit 134 aspiet] aspiciet 135 quantum] quam 136 felices] si add.

117 duplex etiam] duplex RM videlicet] scilicet R 118 mortem ipsam] ipsam mortem R paret ac]
paret et R 123 iam superius] superius iam R 124 non] vitare non add. R 125-126
graue fert] twice R 128 moritur animo] animo moritur M 129 diuersorum] diuersorum RM
130-131 non est] non R 131 plerumque] fuit add. R 132 in pusilla] Impulsa R 133 ingens
res] est res gens R 134 aspiet] afficiet R aspiciet MI 135 sint] sicut R 136 magnum est]
est magnum M 137 inexpedito] in expedimento R est] om. R 138 de] om. M 139 pre-
ponas] proponas RM etc.] om. R 141-142 duplum — debet] se duplum debet preparare R
144 proverbio] proverbiis R vix] Vir I 145 didicit] didiscit R 146 agamennone] agammenone R

O quam miserum est nescire mori.

Econtra vero dicit idem lucilio: 'Qui mori,' inquit, 'didicit, non seruire didicit. Itaque supra omnem potentiam est et extra omnem. Quid igitur ad illum carcer uel custodia uel claustrum ualet? liberum hostium habet. At una est cathena que nos alligatos tenet, amor uite sc.' Hec seneca. De secundo autem, sc. de uoluptatibus remouendis dicit renatus uegetus in libro *de re militari* 1°: 'Mortem minus metuit qui minus deliciarum in uita nouit.' Hinc et cato, ubi supra:

Non metuit mortem qui scit contempnere uitam.

ideo dicit tullius in *tusculunario* libro 1: 'Tota philosophorum uita, ut ait cato, mortis est commentacio. Nam quid aliud agimus, cum a uoluptatibus corporis . . . et a rei publice negotiis animum seuocamus, nisi ipsum animum ad se ipsum aduocamus, maximeque a corpore abducimus, secumque esse cogimus . . . Animum autem a corpore secernere nichil aliud est quam mori discere. Hoc ergo michi crede, commentemur, nosque a corpore seiungamus, id est mori consuescamus.' Porro de uiatico prouidendo dicitur in *ecclesiastico* xxix: 'Conclude elemosinam in sinu pauperis, quoniam elemosina uiri quasi sacculus cum ipso etc.' Hoc est quod dicit ambrosius quod 'sola misericordia comes est defunctorum.' unde dicitur in *thobia* IIII: 'elemosina ab omni peccato et a morte liberat et non pacietur ire in tenebras animam.' De malo iehenne dicit Jeronimus *super Jeremiam* libro IIII: 'Melius est non esse quam in suppliciis uiuere.' unde scriptum est: 'Quare data est misero et uita hiis qui in amaritudine anime sunt? qui exspectant mortem et non uenit etc.' Contra illud quoque duplex est remedium, sc. declinare a malo et facere bonum. De primo dicitur in *ecclesiastico* XXI: 'Quasi a facie colubri fuge peccatum. Quasi enim rumphea bis acuta omnis iniquitas et plage illius non est sanitas.' De secundo dicitur in *ecclesiastico* IX:

148-151 *Epist. iii, 5* (26), 10 153-154 *De Re Milit. I, 3* 154-155 *Disticha* IV, 22 156-162
Tuse. Disp. I, 30-31, 74-75 165 *Expos. in Luc. VII, 122* (1439); M 15, 1730C 168-169 *Com-*
ment. in Jer. IV, (982); M 24, 807B 169-171 *Quare — etc.] Job III, 20-21*

148 non] om. 149 didicit] dedit | Itaque] om. | et] om. 150 igitur] om. | uel] et | ualet] om. | hostium] ostium 151 At] om. | sc.] om. 153 metuit] timet 157-158 uoluptatibus corporis] voluptate id est a corpore 158 negotiis] paraphr. 160 secumque] secum 161 quam] paraphr. | ergo] quare 162 seiungamus] disiungamus 165 misericordia] virtus
 147 quam] om. M 148 lucilio] I add. I 149 supra] super R 150 igitur] ergo R
 151 alligatos] colligatos R uite sc.] sc. uita R 152 seneca] De hinc add. R autem] om. R
 153 uegetus] vegetius RI r^o] II° R minus deliciarum] deliciarum minus R 156 tusculunario]
 tusculunario RI tusculunario M I] II° R 158 seuocamus] reuocamus R 159 abducimus]
 abduximus R 160 autem] quoque R 163 in] om. I 164 quoniam] que I 166 in]
 om. I a] om. R 167 ire — animam] animam ire in tenebras RM iehenne] always with g R
 168 super] om. R III] III° R 170 anime sunt] sunt anime RM 172, 174, 176 in] om. I
 174 ecclesiastico] ecclesiaste R

- 175 'Quocunque potest manus tua facere, instanter operare, quia nec sciencia nec sapientia erunt apud inferos quo tu properas.' Et in *matheo* III: 'Genimina uiperarum, quis ostendit uobis fugere a uentura ira. Facite ergo fructum dignum penitencie,' et post: 'Omnis arbor que non facit fructum bonum excidetur et in ignem mittetur.' Hec iohannes baptista.
- 180 Idem quoque dicitur a domino in eodem quod ibi exponens crisostomus in *omelia xxiii** dicit quod duo mala reprobis sunt preparata, videl. securis et ignis siue excidium a regno et incendium in inferno. 'Et certe,' inquit, 'maior pena est amissio regni celorum quam cruciatus ille flamarum. Intollerabilis quidem est iehenna, sed tamen si mille ponat
- 185 aliquis iehennas, nichil tale dicit quale est ab illius beate glorie propelli honore et christo exosum esse. Faciliusque est mille fulmina sustinere quam uultum illum mansuetudinis ac pietatis plenum nos tamen aduersantem uidere, illosque tocius tranquillitatis oculos nequaquam nos sustinentes aspicere.' Hec crisostomus. Hinc et gregorius in *omelia de X uirginibus*: 'O,' inquit, 'si sapere in cordis palato posset, quid admirationis habeat? Ecce sponsus uenit, porro quid dulcedinis? et que parate erant intrauerunt cum eo ad nupcias. Postremo, quid amaritudinis? clausa est ianua.' Denique, bona futura debet sapiens prouidere duplii ratione, videl. ut ea sollicite, cum omni studio ac desiderio querat, ut in eorum comparacione bona presencia despiciat, iuxta illud gregorij: 'Gustato spiritu desipit omnis caro,' id est carnalis uoluptas. Propter hec omnia dicitur in *ecclesiastico xi*: 'In die bonorum ne immemor sis malorum et in die malorum ne immemor sis bonorum.'

[XLII.] DE PUELLARUM CUSTODIA ET ABSCONSIONE.

Hec de eruditione filiorum, iuxta illud uerbum *ecclesiastici* superius propositum: 'Filij tibi sunt, erudi illos etc.' Sequitur de filiarum eruditione de qua ibidem subiungitur: 'Filio tibi sunt, serua corpus illarum et non ostendas hilarem faciem tuam ad illas.' Serua, inquam, corpus

180-189 *In Matthaeum xxiii, 7-8; MG 57, 317 M 76, 1120C* 189-193 *XL Homiliae in Evangelia I, XII, 4; 196 Gregory?*

190 posset] possit 191 habeat] habet quod dicitur | Ecce] om. | porro] om. 191-192 et — erant] om. 192 Postremo] om.

175 quia] nec opus nec racio add. M 175-176 sciencia — sapientia] sapiencia nec sciencia R 177 ostendit uobis] vobis ostendit R 178 dignum] om. R 179 baptista] baptista R 180 Idem] Ideo R 186 et — esse] om. I Faciliusque] Sanctiusque R 187 nos] nobis I 189 Hinc] hec R 190 posset] quis add. I 192 cum eo] om. R 193 clausa] et clausa R 195 ut] et ut R bona presencia] presencia bona R 196 desipit] despicit R 197 in] om. I XI] IX M 198 et] om. R

XLII. 1 inserted by different hand P et absconione] om. R 2 Hec] om. R 2-4 Hec — subiungitur] at end of preceding chapter, etc. add. M 3 propositum] positum RI Filij] Si filij R sunt] sint R 5 non] ne M hilarem — tuam] faciem tuam hilarem R

illarum in estate puellari que prona est lasciuie, sc. ut non passim ad choreas uel spectacula uel conuiuia euagentur, sed in domo custodiantur, ne uagantes concupiscant uel concupiscantur, iuxta illud *ecclesiastici* 10 *XLII:* ‘filia patris abscondita est uigilia, et sollicitudo eius auffert et sompnum, ne forte in adolescencia sua adultera efficiatur et cum uiro conmorata odibilis fiat, ne quando polluatur in uirginitate sua et in paternis suis grauida inueniatur, ne cum uiro conmorata transgrediatur aut certe sterilis efficiatur,’ sc. per ipsius sterilitatis procuracionem vel prolis suffocationem uel per nimiam concubitus frequentacionem. unde Jeronimus ad *eustochium*: ‘videas,’ inquit, ‘plerasque viduas antequam nuptias infelicem conscientiam mentitas tantum ueste protegere quas nisi tumor uteri uel infantum vagitus prodiderit erecta ceruice et ludentibus pedibus incedunt. Alie uero sterilitatem prebent et necdum sati hominis homicidium faciunt. Nonnullae, cum se senserint concepisse, de scelere abortua uenena meditantur et frequenter ipse conmortue trium criminum ree sic ad inferos perducuntur, homicide sui, adultere christi, nedum nati filij parricide.’ Hec Jeronimus. Ceterum, ut dicit ouidius in libro *epistolarum*:

nulla reparabilis arte
lesa pudicia est.

unde et legitur in *amos v:* ‘Cecidit, non adicet, ut resurgat uirgo israel.’ Et siquidem in paternis suis, ut dictum est, inueniatur grauida, parentibus acquirit opprobrium et a uiro meretur repudium, sibi quoque legem mortis iudicium. De primo dicitur in *ecclesiastico xxii:* ‘Filia prudens est hereditas uiro suo, nam que confundit, in contumelia fit genitoris.’ Et recte dicitur hereditas uiro, id est quasi hereditas sibi data a domino, secundum illud *proverb. xix:* ‘Domus et diuicie dantur a parentibus, a domino autem proprie uxor prudens.’ Ideoque diligit eam quasi bonam hereditatem, nec dimittit eam nisi per mortem. Econtrario, illa que confundit eum, sc. faciens eum erubescere propter amissum signaculum uirginitatis, in contumelia fit genitoris, qui sc. eam in domo propria male ac negligenter erudituit et custodiuuit, ideoque uir eam aliquando non sine contumelia ei remittit. Et hoc est sc. a uiro repudium. unde de

XLII. 15-22 *Epist. xxii, 13 (96-97)* 22-25 *Epist. v, 103-104*

<i>XLII.</i> 16 mentitas] mentita	<i>17 uel infantum]</i> et infantium	<i>18 prebent]</i> prebunt
20 abortua] abortii	21 sic] om.	

6 illarum] earum <i>R</i>	7 uel] et <i>R</i>	9 auffert et] auferet <i>RM</i>	to sompnum] sompnum <i>corr.</i>
<i>P</i> sompnum <i>R</i> sua] om. <i>R</i>	11 et] om. <i>M</i>	12 ne] nec <i>RM</i>	13 sterilitatis] subtilitatis <i>I</i>
17 infantum] infancium <i>M</i>	18 et] om. <i>R</i>	19 se] om. <i>R</i>	20 uenena] om. <i>R</i> conmortue]
mortue <i>R</i>	21 sic] sint et <i>R</i> suis siue <i>R</i>	24 arte] ante <i>M</i>	27 inueniatur grauida]
grauida inueniatur <i>M</i>	28 quoque] secundum add. <i>RM</i>	29 in] om. <i>I</i>	30 est hereditas]
hereditas est <i>R</i> contumelia] contumeliam <i>I</i>	34 dimittit] dimittat <i>M</i>	34 est] om. <i>R</i>	

utroque ibidem subiungitur: 'Patrem et uirum confundit audax et ab
 40 utrisque inhonorabitur.' De tercio, sc. mortis iudicio dicitur in *deuteronomio* xxii: 'Si a uiro non est in puella uirginitas inuenta, extra fores
 domus patris eicietur et lapidibus obruetur, quia fecit nephas in israel, ut
 fornicaretur in domo patris sui, et auferes malum de medio tui.' Hec igitur
 omnia debet pater carnalis filie sue, quantum in ipso est precauere.
 45 unde adhuc ibidem subiungitur: 'Super filiam luxuriosam,' id est ad lux-
 uriam propter etatis feruorem pronam, 'confirma custodiam, ne quando
 faciat te in opprobrium uenire a detractione in ciuitate et obieccione
 plebis et confundat te in multitudine populi.' ut enim dicit Jeronimus
 50 *ad saluiniam*: 'Tenera res est in feminis pudicicie fama, quasi flos . . . ad
 leuem cito marcescit auram . . . maxime, ubi consentit etas et maritalis
 deest auctoritas, cuius umbra tutamen uxoris est.' propter hoc etiam
 inter alias causas, ut dicit ambrosius *super lucam* libro II, 'desponsata
 55 fuit ioseph uirgo maria . . . ne temerate uirginitatis ureretur infamia cui
 grauis alius corruptele uideretur insigne preferre. Maluit enim dominus
 aliquos de ortu suo quam de matris pudore dubitare, quia sciebat teneram
 esse uirginis uercundiam et lubricam pudoris famam, nec putauit ortus
 sui fidem matris iniuriis astriuendam . . . nec uoluit uirginibus sinistra
 60 opinione uiuentibus uelamen excusacionis relinqui, quod infamata quoque
 uideretur mater domini.' Hec ambrosius. Ideoque recte scriptura
 parentes solcite filiam uirginem custodire monet ac cum disciplina nutrire,
 ne lasciuie uel uoluptati frena relaxet uel aliqua occasione sibi atque
 parentibus causam infamie prestet. Hinc etiam dicitur in eodem libro
 65 *ecclesiastico*, sc. xxvi: 'In filia non auertente se,' sc. a iuuenum ac lenonum
 consorcio, 'firma custodiam, ne inuenta occasione abutatur se,' sc. forni-
 cando. Nam fornicacio est proprii corporis abusus uel abusio, iuxta
 illud apostoli I^o *ad corinth.* vi: 'Qui fornicatur, in corpus suum peccat.'
 De hoc etiam dicitur iterum in *ecclesiastico* xxii: 'Filia fatua,' id est
 70 indisciplinata et dissoluta, 'in deminoracione fiet,' sc. honoris sui atque
 parentum. Super hoc exemplum habetur in *genesi* xxxiiii de dina que,
 ut uideret mulieres regionis, egressa est et hac occasione a sychem, filio

48-51 *Epist. lxxix*, 7 (505) 52-59 *Expos. in Luc.* II, 1 (1281-1282); M 15, 1553A

49 feminis] et add. 53 ioseph] beata add. | ureretur] adulteretur 54 enim] autem 55 quia]
 om. 57 uoluit] decuit

40 inhonorabitur] inhonorabiliter R 43 igitur] ergo R 44 omnia debet] debet omnia R
 sue] in add. M precauere] procurare R 46 quando] quelibet I 47 a detractione] ad detrac-
 tionem R obieccione] obiectionem R 48 plebis et] plebis id est R 49 saluiniam] saluinam M
 feminis] feminibus R 50 marcescit] marcessit I maxime] et maxime R 51 uxoris] om. R
 52 libro] om. R II°] om. M 53 ioseph] beata add. R ureretur] uteretur R 55 teneram]
 temeram R 59 Ideoque] ideo R 60 filiam uirginem] virginem filiam R 61 atquel
 ac R 64 firma] firmam R firmam bar over a crossed out M inuenta occasione] om. I 66 II° II
 R adj] om. I suum] proprium M 67 dicitur iterum] iterum dicitur R id est] est R 68 in]
 et in R 69 exemplum habetur] habetur exemplum R 69, 73 in] om. I

emor, corrupta est. Talis est mulier garrula et uaga, quietis impaciens, nec ualens in domo consistere pedibus suis, sed nunc foris, nunc in plateis, nunc iuxta angulos insidians, de qua legitur in *proverb.* vii. unde et Jeronimus *ad eustochium*: 'Quedam,' inquit, 'sunt que per publicum notabiliter incedunt ac furtiuis oculorum nutibus adholescencium greges post se trahunt et quam pallentem ac tristem uiderint miseram et manicheam uocant.' Econtra uero de uirgine disciplinata et apocripha, id est abscondita, habetur exemplum in beatissima uirgine maria de qua legitur in *ysaia* vii: 'Ecce uirgo concipiet etc.,' ubi, sicut dicit Jeronimus, 'pro uirgine habetur in hebreo alma,' quod grece dicitur apocripha et 'latine uirgo abscondita, videl. que nunquam aspectibus uiri patuerat, sed magna parentum diligencia custodita sit.' unde idem Jeronimus in epistola *ad oceanum*: 'Mariam,' inquit, 'angelus in penetralibus solam, non cum agapeta,' id est amasio, 'loquentem inuenit. Et illa virilem introitum formidauit, unde turbata est in sermone eius. Tu ergo que fornax es malicie, quid a uiro desideras frequencius salutari?' Hec Jeronimus. propter hoc eciam uirgo beata post conceptum abiit cum festinacione in montana, sc. ne publicis aspectibus se exponeret. unde ambrosius *super lucam* libro i: 'Ingressus est, inquit, ad eam angelus, quia solam, sc. quam nullus adiret uirorum . . . repperit in penetralibus . . . Hinc et turbata est in sermone illius. Trepidare namque uirginum est et ad omnes ingressus pauere uiri, omnesque uirorum affatus uereri. Discant ergo mulieres propositum pudoris imitari . . . disce, uirgo, uerborum uitare lasciuiam. maria eciam uerebatur angeli salutacionem . . . Et post conceptum abiit cum festinacione in montana, . . . quia nescit tarda molimina spiritus sancti gracia. Hinc etiam discite, uos, sancte mulieres, . . . non circumcurrere per domos alienas, non in plateis morari, non aliquos in publico miscere sermones. Maria siquidem in domo sera, in publico festina, denique mansit aput helyzabeth . . . tribus mensibus, non quia domus eam aliena delectaret, sed quia frequenter in publico uideri displiceret.' Hec ambrosius. Aliud est exemplum in sara uirgine que in *thobia* iii legitur dixisse: 'Tu scis, domine, quod nunquam concu-

74-77 *Epist. xxii, 13* (97) 79-82 *Comment. in Isa. iii* (109); M 24, 108B 82-86 (Pseudo-) Jerome, *Epist. xlii, 9*; M 30, 291B 88-101 *Expos. in Luc. ii, 8* (1284), 19, 20, 21 (1288-1289); M 15, 155C, 156AB

75 ac] et 76 ac] atque 80 alma] alamoth 81 videl.] om. | uiri] vitorum | patuerat] patuerit 85 formidauit] trepidavit | unde — eius] om. 90 nullus] nemo | repperit] reperiret 92 ergo] om. 97 domos] aedes | morari] demorari 98 siquidem] om. 100 quia] quod 101 displiceret] displicebat

74 publicum] publicam R 76 et³] ac R 78 legitur in] legitur I 80 alma] alma MI
grece dicitur] dicitur grece R 81 patuerat] pat'at P patuerit RI pateat M 84 illa] om. R
85 que] qui R 89 i] rr^o R 90 adiret] erased and corr. P videret R 91 et ad] ad R
94 uerebatur — salutacionem] angeli salutacionem uerebatur M 97 circumcurrere] circum-
cursare R 100 eam aliena] aliena eam RM 102 iii] legitur III R domine] om. R

75

80

85

90

95

100

piui virum et mundam seruauit animam meam ab omni concupiscencia. Nunquam cum ludentibus miscui me, neque cum hiis qui in leuitate ambulant, participem me prebui.' Hinc etiam exemplum ponit Jeronimus assellam scribens in epistola *ad marcellam*: 'assella,' inquit, 'nostra corpore sana et sanior animo solitudinem delicias ponit et in urbe turbida monachorum heremum inuenit.' Propter hec omnia dicit ieronimus *ad atletham* de institutione filie: 'Si sollicita es ac prudens, ne filia tua percuciatur a lingua uipere, cur non eadem cura prouideas, ne percuciatur a malleo uniuersae terre . . . ne igitur cum dina egrediatur, ut regionis alienae mulieres uideat, ne pedibus ludat, ne tunicas trahat . . . nunquam absque te in publicum procedat, basilicas quoque martyrum et ecclesias sine matre non adeat, nec ullus ei iuuensis circumnatus arrideat.' Idem *ad eustochium uirginem*: 'Rarus,' inquit, 'in publicum sit egressus; martyres tibi querantur in cubiculo. Nunquam deerit causa prodeundi, si semper, quando necesse est, processura sis.' Iterum idem in epistola *ad matrem et filiam*: 'Quid tibi,' ait, 'necesse est in ea domo uersari uel manere in qua necesse cotidie habeas aut perire aut uincere? . . . Securius est perire non posse quam iuxta periculum non perire . . . libidinosa mens ardencius honesta prosequitur et quod non licet, dulcius suspicatur.' Hec Jeronimus.

[XLIII.] DE LITTERALI ET MORALI EARUM INSTRUCCIONE
ET I^o DE CASTITATE.

Interim autem, dum puelle nobiles predicto modo parentum diligencia conseruantur, congruum est, ut litteris imbuantur et moribus instruantur. litteris quidem eas imbui conuenit, ut huic honeste occupacioni frequenter intente noxias cogitationes euitent et carnis uoluptates atque vanitates declinent. ut enim dicit iohannes crisostomus *super matheum* libro II°, 'mulier in quiete sedens inclusa facile in peccatum carnis labitur, maxime quia uicum hoc ex uacacione et ocio facile nascitur.' Ideo dicit

105-108 *Epist. xxiv*, 4 (129) 108-114 *Epist. cvii*, 7, 9 (684, 686) 111 a — *terre*] *Jer. L*, 23 114-117 *Epist. xxii*, 17 (100) 117-121 *Epist. cxvii*, 3, 7 (784, 787)

106 assella] asella 107 ponit] putaret esse 114 circumnatus] cincinnatus 116 pro-deundi] procedendi 118 uel manere] om. 119 habetas] habes 120 non perire] non perisse 121 honesta] inhonesta

103 meam] om. *R* 104 neque] nec *R* 106 assellam] always with one s *RI* with z *M* nostra] om. *R* 109 atletham] aletham *RI* adletham *M* 111 igitur] ergo *R* 112 absque] abs *M* 114 ei] enim *R* circumnatus] cincinnatus *R* cincinnatus *I* 115 martyres] inquit add. *R* 117 processura] prosecuta *M* Iterum] item *M* 118 ait] aut *R*

XLIII. 7-9 *Incerti Auctoris Opus Imperfectum in Matthaeum* xl, 28; MG 56, 850

XLIII. 8 mulier — labitur] paraphr. 9 uacacione] vacantia

XLIII. 1-2 inserted by different hand *P* 1 De] Sequitur de *R* 2 et 1°] Primo *R* 1° de castitate] om. *M* 7 ut] unde *I* matheum] in add. *R* 9 quia] que *I*

Jeronimus ad aletham de institutione filie: 'Filia tua paula mundi cantica ignoret, turpia non intelligat. Adhuc tenera lingua psalmis dulcibus imbuatur. Procul sit etas lasciva puerorum . . . Fiant ei littere buxee uel eburnee . . . et ludat in eis, ut etiam ludus eius erudicio sit . . . Habeat et in discendo socias quibus inuideat, quarum laudibus mordeatur. Nec est obiurganda, si tardior sit, sed laudibus excitandum ingenium, ut et uicisse se gaudeat et victimam doleat . . . Denique pro gemmis et serico tua diuinos codices amet virgo, quibus non auri aut pellis babilonie immaculata pictura, sed ad fidem placeat emendata distinctio.' Hec Jeronus. Hinc etiam idem ad eustochium uirginem, 'Crebrius,' inquit, 'lege, quam plurima disce. Tenenti te codicem sompnus obrepat et cadentem faciem pagina sancta suscipiat.' Super hoc etiam marcellam commendat de scripturarum amore ac studio *super epistolam ad galathas* in prologo: 'Scio,' inquit, 'sancte marcelle ardorem et fidem quam semper habeat flammarum in pectore sexum superare, hominis obliuisci et diuinorum uoluminum tympano concrepante rubrum seculi pelagus transfretare. Certe cum rome essem, nunquam tam festina me uidit, ut non de scripturis aliquid interrogaret.' Hec ieronimus. Ne autem subrepente fastidio interrumpatur uel abrumpatur honesta et utilis occupacio, lectioni iungenda sunt et alia duo, sc. oracio et operacio. unde de oracione iungenda lectioni dicit ieronimus ad saluiniam in epistola de morte nebridij: 'Semper in manibus tuis diuina sit lectio et tam crebre oraciones, ut temptationum omnes sagitte quibus adolescencia percuti solet huiuscmodi clipeo repellantur.' De operacione quoque dicit idem ad demetriadem uirginem: 'In desideriis, ut legimus, est omnis ociosus. Nec ideo tibi ab opere cessandum est, quia deo propicio nulla re indiges, sed ideo cum omnibus laborandum est, ut per occasionem operis nichil aliud cogites nisi quod ad domini pertinet seruitutem . . . Et si omnem censem tuum in pauperes distribuas, nichil apud christum erit preciosius quam quod manibus tuis ipsa confeceris uel in usus proprios uel in exem-

10-18 *Epist. cvii, 4, 12* (681, 687-688) 19-21 *Epist. xxii, 17* (100) 21-27 *Comment. in Epist. ad Gal., Prol.* (367-368); M 26, 307AB 26-27 cf. p. 35, ll. 80-83 30-33 *Epist. lxxix, 9* (506) 33-40 *Epist. cxxx, 15* (992)

13 etiam] et I Iudus] lusus 16 se] om. 17 aut] et 18 babilonie] Babylonicae] 21 etiam] et I 22 ac] et R 23 sancte marcelle] marcelle sancte R 26 rome essem] 34 ut legimus] Scriptura dicente I 35 ideo] idcirco 37 Et si] Quamvis 39 quam] nisi

10 mundi cantica] cantica mundi RM 13 etiam] et RM 14 quibus] quilibet I 16 victam] victa R 18 immaculata] vermiculata R 19 Hec Jeronus] om. M idem] dicit M 21 etiam] et R 22 ac] et R 23 sancte marcelle] marcelle sancte R 26 rome essem] essem rome R tam] om. R 29 sunt et] sunt M 31 diuina sit] sit diuina R 32 temptationum omnes] omnes temptationum RM 33 quoque] om. M 34 demetriadem] demetriadem R 35 tibi — opere] ab opere tibi R 37 dominij dei I 39 quod manibus] conmanibus R manibus I confeceris] quod feceris M cum feceris I

- 40 plum uirginum ceterarum.' Idem quoque dicit *ad rusticum monachum*, quod tam feminis quam uiris est necessarium: 'Aliquid operis fac, ut semper te dyabolus occupatum inueniat . . . Siquidem et egypciorum monasteria tenent hunc morem, ut nullum absque opere et labore recipient, non tam propter victus necessaria quam propter anime salutem.' Hec
 45 Jeronimus. Sed et suetonius etiam in libro 11º *de XII cesaribus* dicit quod et augustus cesar 'filiam et neptes ita instituit, ut etiam lanificio assuefaceret ac loqui uel agere quicquam nisi palam et quod in diuturnos uel diurnos referretur commentarios uetaret.' Propter predicta tria in quibus consistit occupacio puellarum honesta dicit Jeronimus *ad aletham*
 50 de filia instituenda: 'Mane,' inquit, 'hymnos decantet . . . oracioni uero lectio ac lectioni succedat oracio . . . Discat . . . et tenere colum . . . rotare fusum, stamina pollice ducere, taliaque paret uestimenta quibus frigus pellatur, non quibus uestita corpora nudentur.' Porro quod dictum est supra de pueris, idem quoque agendum est in estate tenera de
 55 puellis, uidelicet instruantur in moribus et consuetudinibus bonis. unde ieronimus, ubi supra: 'Caue,' inquit, 'ne ineptis seminarum blandiciis dimidiata filie uerba discere consuescas, nec in auro uel purpura ludere discat, quorum alterum lingue, alterum moribus officiat. Ne in tenero,
 60 quod postea ei dediscendum est, discat . . . omnibusque sit amabilis et uniuersa propinquitas rosam ex se natam esse gaudeat.' Precipue uero in IIII eas instruere conuenit et informare, scilicet in pudicia siue castitate et in humilitate et in taciturnitate et in morum siue gestuum maturitate. In castitate, quoniam, ut dicit cyprianus in libro *de XII seculi abusionibus*, 'sicut omnes bonos mores procurat et custodit in uiris prudencia, sic et in
 65 feminis cunctos actus honestos nutrit et souet atque custodit pudicicia.' unde origenes in libro *de singularitate clericorum*: 'Castitas,' inquit, 'est munimen . . . sanctimonie, expugnacio infamie . . . infirmitas lasciuie . . . anime victoria, corporis preda, ubertas gloriarum, captiuitas criminum . . . abolicio scandalorum . . . pax . . . uirtutum, debellacio inquietan-

40-44 *Epist. cxxv*, 11 (939-940)10 (686) 56-60 *ibid.* 4 (682-683)66-71 (*Pseudo-*)Origen, *De Singularitate Clericorum* 39;45-48 *Vitae Caes.* II, 64, 263-65 *De Duodecim Abusivis* 5; CSEL 3⁴, 158, 14-16

67 sanctimonie], 68 victoria],

49-53 *Epist. cvii*, 9,

58 discat] om. | officiat]

69 inquietancium] quieta

41 fac] facito 43 recipient] suspiciant 47 uel] aut | palam] propalam 47-48 diuturnos
 uel] om. 51 ac] om. 57 discere] dicere | consuescas] consuescat 58 discat] om. | officiat]
 officit 64 et in] in 65 atque custodit] et habet 67 sanctimonie], 68 victoria],
 gloriarum], 69 uirtutum], 70 puritatis], 71 spiritus] et add. 69 inquietancium] quieta

40 Idem] Ideo *R* 41 necessarium] ut add. *R* fac] facere *I* 43 nullum] nullam *R* 45 etiam] om. *RJ* 47-48 diuturnos — diuturnos] diuturnos *R* diuturnos uel diuturnos *M* 48 referretur] refertur *I* 49 honesta] ut add. *R* 51 succedat oracio] studeat oracio *R* oracio succedat *M* 53-54 dictum — supra] supra dictum est *M* 57 dimidiata] dinudata *R* discere] dicere *R* 58
 officiat] blurred *P* officiat *M* 59 postea ei] ei prius *R* ei postea *M* discat] discatque *R* om-
 nibusque] omnibus *R* 61 in — eas] eas in quatuor *R* castitate et] castitate *R* 64 et in] in *R*

cium bellorum, culmen puritatis, carcer libidinis, portus honestatis . . .
 uita spiritus, carnis interitus, status qualitatis angelice, finis humane substancie.' ut ergo seruetur in puellis diligenter pudicicia, oportet, ut eis
 caueatur ab omnibus que pudicicie sunt inimica, maximeque a carnis delectacione superflua et a societate mala. A delectacione, inquam,
 superflua in cibo et potu et somno et balneo et ornatu. Nam, ut dicit Jeronimus *contra iouinianum* libro II, 'cum ab hiis etiam procul remoti sepe capiamur illecebris nature et cogamur ea quorum copiam non habemus concupiscere, quanto magis, si circumdati retibus uoluptatum esse nos liberos arbitramur, sensus noster illud cogitat quod uidet, audit,
 gustat, attractat, odoratur . . . Frustra ergo simulatur a quibusdam salua fide ac pudicicia et mentis integritate uoluptatibus uti, cum sit contra naturam copiis uoluptatum sine uoluptate perfaci. unde apostolus "que in deliciis," inquit, "est uiuens mortua est." Hec Jeronimus. Sic enim dicit beatus bernardus, quod 'castitas in deliciis periclitatur.'

Hinc etiam dicit ouidius in libro *de arte* II°:

Luxuriant animi rebus plerumque secundis,
 Nec facile est equa comoda mente pati.

Idem in libro I:

Mens erit apta capi tunc cum letissima rerum,
 Et seges in pingui luxuriabit humo.
 Pectora dum gaudent, nec sunt attrita dolore,
 Ipsa patent blanda, tunc subit arte uenus.

Econtra uero dicit idem in libro *de ponto*:

Veneris dampnosa libido
 non solet in mestos sepe uenire thoros.

Itaque de uoluptate cibi et potus dicit idem ieronimus, ubi supra: 'Esus carnium et potus uini atque saturitas uentris seminarium est libidinis.' Idem quoque scribit in epistola *ad matrem et filiam* inter epulas difficile seruari pudiciciam. Hinc et ouidius in libro *de remediiis* II°:

76-83 *Adv. Jov.* II, 9 (338-339); M 23, 299AB 82-83 que — mortua est] *I Tim.* v, 16 84 cf.
 p. 142, ll. 114-115 85-87 *Ars Amat.* II, 437-438 88-92 *ibid.* I, 359-362 93-95 *Pont.* I, 10, 33-34
 96-97 *Adv. Jov.* II, 7 (336); M 23, 297A 98-99 *Epist. cxvii*, 6 (787) 99-100 *Remed. Amor.* 805
 71 finis] funus 76 etiam] enim 78 concupiscere] cupere 79 arbitramur] arbitremur
 80 simulator a quibusdam] simulant quidam 81 ut] se abuti 82 sine uoluptate] om.
 89 tunc] tum 90 Et] ut 91 attrita] adstricta 92 tunc] tum 94 libido] volupetas
 95 sepe] illa
 71 finis] sumus R 75 et potu et] potu R 76 libro II] om. R 79 illud] aliquid I 80
 attractat] ac tractat R odoratur] adoratur R 82 copiis] corporis RM uoluptate] voluptatibus
 uti M 84 enim] etiam R 88 i] II° R 89 erit] erat M 91 Pectora] pectore R
 Pecora M 92 uenus] neuus M 93 uero] om. M 96 cibi — potus] potus et cibi R
 idem] om. R 97 uentris] ventri R

100

Vina parant animos ueneri.

Idem quoque dicit salomon in *proverb.* xx: 'luxuriosa res est vinum.' Econtra uero dicit therencius in *eunicho*:

Sine cerere et bacho friget uenus.

Propter hoc exhortans ad abstinenciam scribit Jeronimus *ad saluiniam*: 'Melius est stomachum quam mentem te dolere, imperare corpori quam seruire, gressus quam pudiciciam uacillare.' Idem quoque dicit *ad demetriadem uirginem*, quod 'celesti rore ac iejuniorum frigore calor puerularis extinguitur et humano corpori angelorum conuersacio imperatur.' Ideoque scribit *ad aletam* de institucione filie: 'Sic comedat, ut semper esuriat et statim post cibum orare ac legere ualeat.' ne tamen huiusmodi abstinencia modum excedat et debilitetur corpus viribus, ibidem subdit Jeronimus: 'Michi displicant in teneris etatibus maxime longa et immoderata ieunia . . . nam experimento didici asellum in via cum lapsus fuerit querere diuerticula . . . Hoc igitur in perpetuum ieunium preceptum sit, ut itineris longioris uires perpetes supparent, ne in prima mansione currendo in mediis corruatur.' Hinc etiam idem dicit *ad demetriadem*: 'Nequaquam immoderata imperamus tibi ieunia et enormem ciborum abstinenciam quibus statim corpora franguntur desiccata et egrotare prius incipiunt quam sancte conuersacionis iacere fundamenta . . . Sic ieunare debes, non ut palpites et respirare uix possis et comitum tuarum uel porteris manibus uel traharis, sed ut fracto corporis appetitu nec in lectione nec in psalmis nec in uigiliis solito quid minus facias.' Porro de uitanda sompnicolositate dicit beatus bernardus in epistola *ad cartusienses*: 'suspecta res sompnus est et ex parte magna ebrietati similis est . . . Caeu ergo, ne sompnus tuus sit non requies corporis lassi, sed sepultura suffocati, non reparacio, sed extinctio spiritus tui.' Hinc et cato in libro *de moribus*:

Plus uigila semper, nec sompno deditus esto.

Nam diuturna quies uiciis alimenta ministrat.

102-103 *Eunuchus* iv, 5, 6 104-106 *Epist. lxxix*, 10 (507) 106-108 *Epist. cxxx*, 10 (987)
 109-116 *Epist. cvii*, 10 (686-687) 116-123 *Epist. cxxx*, 11 (987-988) 123-126 (*Guigonis*)
Epist. 1, 34; M 184, 329D 127-129 *Disticha* 1, 2

103 *bacho*] Libero 106 *gressus* — *pudiciciam*] *gressu pudicitia* 107 *ac*] et 108 *et*] in
add. | *imperatur*] *imperatur* 110 *et*] *ut* | *ualeat*] *possit* 113 *nam*] *om.* | *lapsus*] *lassus*
 114 *igitur*] *om.* 115 *itineris longioris*] *longo itineri* | *supparent*] *superent* 115-116 *mansione*
currendo] *mentione currentes* 116 *corruatur*] *corruamus* 117 *Nequaquam*] *neque vero*
 118 *desiccata*] *delicata* 119 *prius*] *ante* 128 *nec*] *neu*

101 *in*] *om.* I 103 *cerere*] *serere* R 105 *te*] *om.* M 107 *demetriadem*] *themetriadem* R
 108 *et*] *ex I corpori*] *corpo* I 110 *ac*] *vel* R *ne*] *nec* R 111 *et*] *ne* R 112 *etatibus*
maxime] *maxime etatibus* M 113 *didici*] *didisci* R 114 *igitur*] *ergo* R 115 *per-*
petes supparent] *prepares supparentur* R *perpetes superent* M *perpetes suppetent* I 116 *idem*
dicit] *dicit idem* M 120 *et*] *ut add.* R 122 *quid minus*] *minus quid* R 123 *beatus*]
om. R 128 *nec*] *ne* RMI

Propter hoc eciam dicit Jeronimus *ad aletham*: 'Filia tua nocte ad oraciones surgat, mane hymnos decantet et oracioni lectio . . . succedat.' Idem *ad eustochium*: 'Ad oracionem tibi nocte surgenti non digestio ructum faciat, sed inanitas.' De corporis autem balneacione ac lecti mollicie dicit idem Jeronimus *ad saluiniam*: 'Plumarum mollicies iuuenilia membra non foueat et balnearum calor nouum adolescencie sanguinem non incendat.' Idem *ad aletham*: 'Michi lauacra omnino displicant in adulta uirgine que se ipsam debet erubescere, nudamque videre non posse. Si enim ieuniis ac uigiliis corpus suum macerat et in seruitutem redigit, Cur econtrario sopitum ignem suscitat balneorum fomentis?' 130
135

[XLIV.] DE UITANDA ORNATUS SUPERFLUITATE.

Ornatus autem superfluus consistit in uestium exquisicione et crinium compositione et faciei depictione et huiusmodi, de quibus dicit iohannes in *dyalogo ad basilium* libro vi: 'Pulcritudo uultus et oculi depicti, infecte maxille et capitis ornatus et tinctura crinium ac vestes precious, gemmarumque splendor et pigmentorum odor et alia que pertinent ad mundum muliebrem grauia sunt ad perturbandum animum, nisi multo castitatis uigore concluserit.' Hec ille. Hinc de amatoribus seculi dicit psalmista, quorum sc. habundant tabernacula et promptuaria eorum plena. 'Filio,' inquit, 'eorum composite et circumornata ut similitudo templi.' Et ouidius in libro *de remediiis* 1º:
5

Decipimur cultu, gemmis auroque teguntur
omnia; pars minima est ipsa puella sui.

Itaque de curiosa uestis aptacione dicit Jeronimus *ad matrem et filiam*: 'Vestis ipsa . . . tacentis animi est indicium, si rugam non habeat, si per terram, ut alcior uidearis, trahatur, si de industria dissuta sit tunica, ut aliiquid intus appareat operiatque quod sedum est et aperiat quod formosum, papille . . . fasciolis comprimuntur et crispanti cingulo angustius pectus artatur; capilli uel in frontem uel in aures deflunt. Palliolum interdum cadit, ut candidos nudet humeros et quasi uideri noluerit celat' 10
15
20

130-131 *Epist. cvii*, 9 (686) 132-133 *Epist. xxii*, 17 (100) 134-136 *Epist. lxxix*, 7 (505)
136-139 *Epist. cvii*, 11 (687)

130-131 *Filia* — et] *paraphr.* 132 *digestio*] *indigestio* 135 et] *om.* | *adolescencie*] *adulescen-*
tulae 137 *nudamque*] *et nudam*

131 *lectio*] *lectio* *M* 132 *digestio*] *indigestio* *M* 135 et] *nec R* *balnearum*] *balneorum* *R*
136 *lauacra* — *displicant*] *omnino displicant lauacra R* 138 ac] *et R* 139 *Cur*] *cui R*

XLIV. 3-8 Chrysostom, *De Sacerdotio* vi, 2; MG 48, 679 11-13 *Remed. Amor.* 343-344
14-23 *Epist. cxvii*, 7 (787-788)

XLIV. 12 *Decipimur*] *Ausserimur*

XLIV. 1 inserted by different hand *P* 3 *compositione*] *last letter blurred P* *compositioni I*
7 nisi] *se add. R* 10 inquit] *om. M et] om. RMI* 11 *remediiis*] *remedio R* 18 *papille*]
capille I 20 *uideri noluerit uideri R* *videri noluit I*

festina, quod uolens detexerit. Et quando in publico quasi per uerecundiam operit faciem, lupanariarum arte id solum ostendit quod ostensum magis placere potest.' Hec Jeronimus. Capillorum uero superfluum ornatum prohibet apostolus Petrus etiam mulieribus dicens in *I^o canonica* 111°: 'Quarum sit non extrinsecus capillatura aut circundacio auri aut indumenti uestimentorum cultus, sed qui absconditus cordis est homo in incorruptibilitate quieti et modesti spiritus qui est in conspectu dei locuples.' Capillarum igitur infectio siue tinctio multo magis reprobatur sanctorum iudicio. unde cyprianus in libro *de disciplina et habitu uirginum*: 'Epulemur,' inquit, 'non in fermento malicie et nequicie sed in azimis sinceritatis et ueritatis. Numquid sinceritas perseuerat et ueritas, quando que sincera sunt polluuntur colorum adulteriis, medicaminum fucis in mendacium uera mutantur? Dominus tuus dicit: non potes facere capillum unum album aut nigrum. Et tu ad uincendam domini tui uocem uis te esse pociorem audaci conatu et sacrilego contemptu, crines tuos malo presagio futurorum inficis, iamque capillos tibi flammeos auspicaris.' Hec cyprianus. propter hoc etiam dicit Jeronimus *ad aletham*: 'Cae, ne filie tue capillum infeceris et aliquid ei de iehenne ignibus auspiceris.' De faciei quoque depictione dicit Jeronimus in libro *de viduitate seruanda*: 'quid facit in facie christiane purpurissus et cerusa, quorum alterum ruborem genarum labiorumque mentitur, alterum candorem oris et colli? Ignis est iuuenum fomenta libidinum, impudice mentis indicium. Quomodo flere potest pro peccatis suis que cutem nudat lacrimis et sulcos in faciem ducit? Ornatus iste non domini est, sed uelamen antichristi. Qua fiducia uultus ad celum erigit quos conditor non agnoscit?' Hec Jeronimus. Hinc et cyprianus, ubi supra: 'Non solum uirgines ac uiduas sed etiam nuptas et omnes feminas puto admonendas, ut opus dei . . . et plasma nullatenus adulterent adhibito flauo colore uel nigrore pulueris uel rubore aut quolibet medicamine linimenta nativa corrumpe. Dicit

29-36 *De Habitū Virginum* 16; CSEL 3^{1,2}, 199, 1-10 30-31 non — ueritatis] 1 *Cor.* v, 7
 33-34 non — nigrum] *Math.* v, 36 37-38 *Epist. cvii*, 5 (683) 39-45 *Epist. lxxv*, 7 (286)
 46-59 *op. cit.* 15; *ed. cit.*, p. 198, 5-20

21 detexerit] detexerat 22 lupanarium] lupanarium 31 Numquid] num 38 in-
 feceris] irrues 40 cerusa] cerussa 42 est] om. | indicium] indicia 44 faciem] facie
 45 agnoscit] agnoscat 46 solum] tantum [ac] aut 47 et] omnes] omnino add. | ut
 quod 48 plasma — adulterent] plastica nullo modo adulterari debeat | nigrore pulueris] nigro
 pulvere 49 linimenta] linimenta

21 detexerit] detexit *R* 22 lupanarium] corr. *P* lupanarum *RI* id] illud *R* 23
 placere potest] potest placere *R* 25 sit non] non sit *R* 26 cordis est] est cordis *M*
 27 incorruptibilitate] corruptibilitate *R* 28 locuples] locuplex *RI* igitur] ergo *RM* tinctio] in-
 tinctio *M* 33 dicit] dixit *R* 36 flammeos] flaveos *I* 37 hoc] om. *R* 38 igni-
 bus] igne *M* 40 purpurissus] purpuritus *R* 45 Hec] et add. *R* 48 nigrore] blurred
P vigore *RM* nitore *I* 49 linimenta] linimenta *RI* linimenta *M*

deus: *faciamus hominem ad ymaginem et similitudinem nostram.* Et audet quisquam mutare et conuertere quod deus fecit; manus deo inferunt, quando id quod ille formavit reformare et transfigurare contendunt, nescientes quia opus dei est omne quod nascitur, dyaboli, quodcunque mutatur. Si quis pingendi artifex uultum alicuius et speciem ac corporis qualitatem emulo colore signasset et signato iam consumpmato simulacro manus alius afferret, iamque formata iam picta quasi pericior reformaret, grauis prioris artificis iniuria et iusta indignacio uideretur. Et tu te existimas impune laturam tam improbe temeritatis audaciam, dei artificis offensam.' Hec cyprianus. Item ambrosius in *exameron* libro vi^o: 'Deles picturam dei, o mulier, si uultum tuum materiali candore oblinias, si acquisito rubore perfundas. Illa pictura uicij est, non decoris . . . fraudis, non simplicitatis . . . temporalis est et aut pluua aut sudore tergitur. Illa pictura fallit et decipit, ut nec illi placeas cui placere desideras, qui intelligit non tuum, sed alienum esse quo placeas; et tuo auctori displiceas, qui in te videt opus suum esse deletum . . . Nam si supra artificem aliquem inducas alterum, qui opus illius . . . nouis operibus obducat, nonne indignabitur ille, qui opus suum adulteratum esse cognouerit. Noli ergo tollere picturam dei et picturam meretricis assumere, quod est opus dei adulterare. Graue igitur crimen est, ut putes, quod melius te homo quam deus pingat, graue est, ut ipse deus de te dicat: Non agnosco colores meos . . . ymaginem meam . . . uultum meum quem ipse formaui. Reicio ergo, quod meum non est; illum quere, qui te pinxit.' Hec ambrosius. Et reuera quia de consuetudine solent hoc facere meretrices, eo ipso debent ea propter deforme testimonium omnino refugere et execrari puelle nobiles ac sancte mulieres. unde ennodus hiis qui non uerentur talia facere sic loquitur, tanquam yronice et irrisorie:

Tingite cudentes roseo de murice uultus

Atque fidem morum pandite de facie.

Siquidem ex hiis omnibus doctorum sanctorum uerbis patet, quod per talia uiolatur in mulieribus christianis ac precipue uirginibus sinceritas castitatis. unde cyprianus, ubi supra: 'Si tu te sumptuosius comas et per publicum notabiliter incedas, oculos in te iuuentutis illicias, suspiria adolescencium post te trahas, . . . peccandi fomenta succendas, ut et si

50 faciamus — nostram] *Gen. 1, 26* 59–73 *Hexameron* vi, 8, 47; M 14, 260CD–261A 75–78
Verecundia 1–2, CDLII, 5 81–86 *op. cit.* 9; *ed. cit.*, p. 194, 9–15

54 ac] et 56 iamque] iam 57 Et] om. 60 dei] om. | oblinias] oblinias 62 et] om.
 63 nec] neque 64 quo] quod 65 in te] om. | Nam] om. 68 ergo] om. 69 quod —
 adulterare] *paraphr.* | igitur] enim 71 meum] om. 72 ergo] ego 83 peccandi] sperandi

51 mutare — conuertere — conuertere *M* deo] diabolus *M* 54 mutatur] immutatur *I*
 55 iam consumpmato] om. *R* 56 aliuj illius *M* afferret] auferret *R* iam] om. *R* 58 existimas]
 putas *M* dei] blurred *P* sui(?) *M* et *I* 61 Illa] illi *R* non decoris] om. *M* 62 sudore] sodore *R*
 67 obducat] abducat *M* 69 igitur] ergo *M* 74 ea] omnia *R* 77 Tingite cudentes]
 tinginte cadentes *R* murice] mirice *M* 83 succendas] suspendas *R*

ipsa non pereas, tamen alios perdas et uelut gladium te ac uenenum prebeas videntibus, excusari non potes, quasi mente casta sis et pudica.
 85 Redarguit te cultus improbus et impudicus ornatus.' Hec cyprianus. Denique uirginibus deo consecratis omnino districtius talia prohibentur, nec illis mortale peccatum esse dubitatur. unde ibidem a beato cypriano
 90 subiungitur: 'Nec computari iam potes inter puellas uirgines christi, que sic uiuis, ut possis adamari . . . Sericum et purpuram induite christum induere non possunt. Auro et margaritis et monilibus adornate orno-
 95 menta cordis et pectoris perdiderunt. Quis non id execretur et fugiat quod aliis fuerit exicio? quis id appetat et assumat quod ad necem alterius fuerit pro gladio? . . . Certe uirgines . . . que se huiusmodi arti-
 100 bus compserint inter uirgines non puto debere numerari, sed tanquam oues contactas et morbidas, ne contagio suo ceteras polluant, a grege sancto et puro uirginitatis arceri.' Hec cyprianus. Hinc et Jeronimus
 105 ad demetriadem uirginem: 'Quando,' inquit, 'in seculo eras, que seculi erant diligebas, videl. faciem polire . . . et depingere, ornare crinem et alienis capillis turritam struere uerticem . . . Nunc autem, quia seculum re-
 liquisti, secundo post baptismum dyabolo et pompis eius renunciasti.' Ecce innuitur ex uerbis Jeronimi, quod huiusmodi conpositio crinum et facies pertinet ad pompas dyaboli. Propter hoc etiam scribit *alethe* de institucione filie: 'Caeu,' inquit, 'ne cerussa et purpurisso ora christo
 110 consecrata depinges, nec collum auro et margaritis premas, nec caput gemmis honeres, nec capillum . . . ceruses. Pretaxata nobilissima quoniam femina jubente uiro hemecio qui patruus eustachie uirginis fuit, habitum eius cultumque mutauit et neglectum crinem mundano more texuit uincere cupiens et uirginis propositum et matris desiderium . . .
 110 Eadem nocte uidit angelum dei in sompnis terribili facie sibi minitantem et dicentem: "Tu ausa es imperium uiri christo preferre et uirginis dei

88-97 op. cit. 13, 17; ed. cit., p. 197, 6-10; p. 200, 3-7
 103-117 Epist. cvii, 5 (683)

97-101 Epist. cxxx, 7 (984)

84 ac] et 89 puellas] et add. 91 ornomenta] ornamenta 92 et pectoris] ac pectoris
 93 aliis] alii 94 huiusmodi] eiusmodi 95 puto] putem 96 morbidas] pecudes add.
 98 eras] ea add. 99 videl.] om. 100 turritam] turritum 101 baptismum] gradu
 add. | dyabolo — renunciasti] paraphr. 106 ceruses] irruses | Pretaxata] Pretextata
 107 hemecio] Hymetio | eustachie] Eustochii 110 uidit] paraphr. | de] om. | sibil] om. 111 di-
 centem] haec verba frangentem | Tu] ne add.

84 te ac] ac te R 84-85 prebeas videntibus] videntibus prebeas R 85 et] ac M
 91 et monilibus] ac monilibus R ornomenta] ornamenti RMI 92 cordis] corporis I et pec-
 toris] ac pectoris R id] non M 94 alterius] non add. M 96 contactas] contractas R
 a grege] aggrego R 97 arceri] aceri R 99 et depingere] ora depingere R 100 re-
 liquisti] relinquisti R 103 facies] faciei R hoc] hos I alethe] alethe RMI 104 cerussa]
 cerusa RI 105 nec] ne R 106 honores] honores R ceruses] iurafes R Pretaxata] pretextata
 RI 107 hemecio] hemecio R Heinecio I patruus] paternus M eustachie] eustochie RM 108 eius
 cultumque] eiusque cultum M 109 texuit] tricauit I 110 minitantem] ministrantem R

caput tuis sacrilegis manibus attractare. Que iam nunc arrescent, ut
sencias excrucia quid feceris et finito mense quinto ad inferna ducaris.
Sin autem in scelere perseueraueris, et marito simul orbaberis et filiis.”
Omnia per ordinem expleta sunt et seram misere penitenciam uelox sig-
nauit interitus. Sic ulciscitur christus in uiolatoribus templi sui, sic
gemmas et preciosissima ornamenta defendit.’ Hec Jeronimus. De-
nique, sicut iam ostensum est in tercio operis huius libro capitulo de
honestate cultus, non solum uitanda est honestis personis faciei depictio
uel crinium composicio, sed nec etiam appetenda est naturalis faciei uel
corporis pulcritudo, videlicet quia vana est et caduca et eciam, ut in pluri-
bus, nocua. Suggerit enim habenti superbiam et uanam gloriam et im-
pudiciam et etiam stulticiam, iuxta illud petronij: ‘Raram facit mix-
turam cum sapiencia forma.’ unde et recte fatuitas pulcritudini adiun-
gitur proverb. XII, ubi dicitur: ‘Circulus aureus in naribus suis mulier pul-
tra et fatua.’ Ibique dicit *glosa*: ‘Sicut si naribus suis circulum aureum
infixeris, luto se nichilominus immergit, sic meretrix pulcritudinem vultus
et habitus ceno uoluptatis inquinat et polluit.’ Nec solum nocet, ut
dictum est, ipsi habenti sed etiam insipienti, dum eum ad impudiciam
allicit, iuxta illud secundi philosophi: ‘Pulcritudo est . . . carnalis felici-
tas . . . humana concupiscencia.’ Hac de causa se ostendunt meretrices
ad lucrum, iuxta illud tibullij:

Sit procul a nobis forma cui uendere cura est
Et precium plena grande referre manu.

Alio uero eciam que sibi uidentur caste hoc faciunt propter inanem glo-
riam, secundum illud ouidij superius positum:

Delectant eciam castas preconia forme.

verum eciam in hoc sibi plus quam aliis nocent, quia mortaliter peccant,
eciam si alios non allificant. unde super illo uerbo *mathei* VI, ‘qui uiderit
mulierem ad concupiscendam eam, iam mechatus est in corde suo,’ dicit
crisostomus: ‘Mulier, si se decorauerit et oculos hominum ad se uocauerit,
eciam si plagam non intulerit, extremam vindictam dabit. venenum

123-124 *Satyricon* 94 130-131 *Secundus Philosophus*, ed. cit., p. 17 132-134 *Tibullus*,
I, 9, 51-52 136-137 *Ars Amat.* I, 623 141-143 *In Math.* xvii, 2; MG 57, 257

112 arrescent] arescent 133 Sit — cui tu procul hinc absis, cui formam

112 attractare] attractare *M* iam nunc] racio *R* arrescent] arescent *RM* 114 perseueraueris]
perseueraueris *R* 115 seram] senam *R* 118 iam] om. *R* operis huius] huius operis *RM*
119 faciei] om. *R* 123 petronij] petri II° *R* 124 adiungitur] in add. *R* 125 mulier]
femina *R* 126 si] in add. *RM* 127 sic] et add. *I* 128 ceno] scena *M* sceno *I* Nec]
enim add. *I* 129 est] om. *R* 130 secundi philosophi] philosophi secundi *R* 131 se
ostendunt] ostendunt se *M* 133 forma] formam *R* 135 hoc] hec *M* proper] ad *R* 137
eciam castas] castas eciam *R* 138 eciam] om. *M* 140 iam — suo] om. *M* suo] sicut
add. *R* dicit] om. *R* 141 hominum] hominis *R*

enim intulit, etsi nullus qui bibat inuentus sit.' Hec crisostomus. Hinc et augustinus in *regula* sua: 'Non solum appetere, sed eciam appeti uelle criminosum est.' Ceterum etiam, si nec appetat uel appeti cupiat, sed indiscrete tantum et inordinate pulcritudinem ostendat, laqueum aliis iniciendo mortaliter peccat, secundum illud *ecclesiastici* xxvii: 'Qui laqueum alij ponit, in illo peribit, et qui fodit foueam, incidet in eam.' unde et dicitur in *exodo* xxvi: 'Siquis aperuerit cisternam et foderit et non operuerit eam, cecideritque bos uel asinus in eam, dominus cysterne reddet precium iumentorum. Quod autem mortuum est, ipsius erit.' Cysterna enim aperta et non operta est uiri uel mulieris species ornatu meretricio ad capiendas animas preparata, sc. extento collo, crinibus sper sis uel compositis, facie non velata. unde dicitur in *proverb.* xxii: 'Fouea profunda os aliena, cui iratus est dominus, incidet in eam.' et in eodem libro xxiii: 'Fouea profunda est meretrix et puteus angustus aliena.' In hanc bos uel asinus cadit, cum quilibet iustus uel iniustus siue sapiens uel stultus eius specie capitur, sicut holofernes statim captus est in oculis iudith, ut legitur in *iudith* x. Tunc dominus cysterne tenetur precium reddere et mortuum sibi retinere, quia mors anime illius ei imputatur et anima sua pro illius dampno pene eterne obligatur. De hoc eciam ambrosius in libro *de helya et ieunio*: 'Apostolus,' inquit, 'iubet mulieres in ecclesia quoque tacere et domi uiros suos interrogare. Ille uero in plateis inverecundos etiam sine uiris sub conspectu adolescentu lorum intemperancium choros ducunt, iactantes chomas, trahentes thunicas, plaudentes manibus, saltantes pedibus, uocibus personantes, irritantes in se iuuenum libidines, motu hystrionico, petulant oculo, dedecoroso ludibrio. Spectat corona adolescencium et fit miserabile theatrum inter saltancium ruinas et lapsus spectancium. Celum inpuro aspectu contaminatur et terra turpi saltatione polluitur, que pro obscenis saltatibus uerberatur.' Hec ambrosius. Ideo de talibus dicitur *proverb.* v: 'Longe fac ab ea uiam tuam.' Est enim, ut dictum est, declinanda tanquam fouea profunda. unde hanc etiam apostolus operiri iubet *I^e ad cor.* xiii: 'Si non uelatur,' inquit, 'mulier tondeatur.' Et post: 'mulier

144-145 *Regula* 6; M 32, 1380162-171 *De Elia et Jejunio* 18, 66 (555); M 14, 720C-721A

163 quoque] etiam | et] om. | suos] praecipit add. 164 uero] om. 165 chomas] comam

168 adolescencium] adolescentum 170 et] om. | pro] om.

144 eciam] et M 145 uel] nec R 146 pulcritudinem] suam add. R 148 illo] eo R 149 in exodol exodi RI xxvi] xxri^o RI et foderit] om. R 150 bos — asinus — bos M 152 enim] om. M 154 non velata] celata corr. P munce lota (non celata?) I dicitur] dicit R in] om. I 155 incidet] incidit M 156 eodem libro] eadem M 157 cum] quando M 159 iudith — in] om. R in] om. M 162 eciam] dicit add. R helya] elemosyna I 164 in verecundos] et inverecundis R sine] on margin P om. R 166 saltantes] psaltantes M 168 dedecoroso] dedecurioso et R 171 saltatibus] psaltatibus M talibus] tali R dicitur] in add. M 172 Est] Et R declinanda] est add. R 174 adj] om. I tondeatur] tondatur I

debet habere super caput suum uelamen propter angelos,' id est clericos
 uel spirituales viros, ne cadant per eam. Sic enim pulcritudinem suam
 in animarum stragem ostentare, hoc est proximos scandalizare, id est
 obicem eis ad ruinam ponere. unde dicitur in *ecclesiastico IX*: 'virginem
 ne conspicias, ne forte scandalizeris in decore illius.' Hiis eciam con-
 sonat illud superius positum iuxta cyprianum ad illam que adolescentibus
 peccandi fomenta succedit ac uelut gladium et uenenum se uidentibus
 exponit. 'Quis,' inquit, 'non id execretur ac fugiat quod aliis fuit exicio,
 quis id appetat et assumat quod ad necem alterius fuerit pro gladio?'
 Denique, sicut dicit augustinus in *speculo uel regula clericorum*, 'non solum
 appetere, sed eciam uelle appeti criminosum est.'

175

180

185

[XLV.] DE PUDICE SOCIETATIS ET FAMULATUS ELECCIONE.

Hec de superfluitatibus euitandis in hiis que pertinent ad uoluptatem
 carnis, que inimica est castitatis. Porro de mala et impudica societate
 sciendum, quod in pueris ac puellis castitatis bonum ledit uel dampnificat
 dupliciter, sc. exemplo ac suggestione. Ideo scribit Jeronimus *alethe*
 de institutione filie. 'Trade,' inquit, 'ei comitem sanctitatis . . . cuius
 est sermo et incessus et habitus doctrina virtutum sit . . . Nunquam
 absque te in publicum procedat . . . nullus ei iuuenis cicinnatus arri-
 deat . . . Nolo eciam, quod de ancillis suis aliquam plus diligat, cuius
 crebro auribus insusurret. Sed quicquid uni loquetur, hoc sciant omnes;
 placeat ei comes nequaquam compta atque formosa, que liquido gutture
 carmen dulce moduletur, sed grauis, pallens . . . substristis.' Idem quoque
 describit *ad demetriadem uirginem*, hoc modo dicens: 'Graues femine,
 maximeque uirgines ac uidue tibi comites elegantur quarum conuersacio
 sit probata, sermo moderatus, uerecundia sancta. Fuge autem lasciuiam
 puellarum que ornant capita, crines a fronte demittunt, cutem polluent
 . . . astrictas habent manicas, uestimenta sine ruga, soccosque crispantes,
 ut sub nomine uirginali uendibilius appareant. Mores siquidem et studia

5

10

15

180-183 cf. pp. 183-184, ll. 83-85, 92-94 184-185 cf. p. 186, ll. 144-145

175 suum] om. R 178 obicem] opicem M in] om. I 181 peccandi fomenta] fomenta peccandi
 R 182 id execretur] exsecretur id R fuit] om. R 183 fuerit] fuit R 184 dicit augus-
 tinus] augustinus dicit R 185 eciam] et M uelle appeti] appeti velle RM

XLV. 5-12 *Epist. civit.*, 13, 9 (689, 686) 12-25 *Epist. cxxx*, 18-19 (994-995)

XLV. 7 est] et 8 cicinnatus] cincinnatus 9 eciam quod] om. [ancillis] ancillulis
 10 Sed] om. [loquetur] loquitur 11 nequaquam] non 13 femine] te add. 15 sit]
 est] autem] om. 18 siquidem] enim

XLV. 1 inserted by different hand P et] ac M 3 inimica] insidiatrix I 4 puellis]
 precipe add. R uel] ac R 6 inquit ei] ei inquit R 7 est] et RM om. I 8 absque] abs
 M cicinnatus] cincinnatus RI citer natus M 9 quod] ut R 10 loquetur] loquatur R
 12 Idem] Ideo R 13 describit] scribit R 14 maximeque] maxime R tibi — elegantur]
 comites elegantur tibi M 17 soccosque] succosque R 18 apparent] pareant R

dominarum plerumque iudicantur ex moribus ancillarum et comitum.
 illa ergo tibi pulcra sit et amabilis, illa tibi socia, que pulcrum se esse
 nescit, que forme bonum negligit et procedens ad publicum nequaquam
 pectus et colla denudat, nec pallio reuelato cervices aperit, sed faciem
 celat et uix oculo uno, qui uie necessarius est, patente incedit . . . Porro
 cicinnatulos pueros et calamistratos ac peregrini muris olentes pellicu-
 las . . . quasi pestes ac uenena pudicicie deuita.' Idem etiam *ad
 saluiniam*: 'Quid facis,' inquit, ' . . . inter ministrorum greges? Quos
 uolo non ut famulos contempnas, sed ut uiros erubescas. certe, si ambi-
 ciosae domus hec officia flagitant, preficiatur hiis senex honestis moribus
 cuius honor domine dignitas sit. Scio multas clausis ad publicum fori-
 bus non caruisse infamia puerorum, quos suspectos faciebat uel cultus
 impudicus uel crassi corporis nitor uel etas apta libidini uel ex conscientia
 amoris occulti sequutus animi tumor, qui etiam bene dissimilatus fre-
 quenter in publicum erumpit et conseruos quasi seruos despicit. Omni
 ergo custodia serua cor tuum et caue quicquid de te fingi potest. Non
 ambulet iuxta te calamistratus procurator, non hystrio fractus in semi-
 nam, non cantoris dyaboli uenenata dulcedo, non iuuenis uolsus et niti-
 dus. Nichil arcium senicarum, nichil tibi in obsequiis molle iungatur.
 habeto tui sexus solacia,' id est uiduarum et virginum choros. Hec
 Jeronimus. Idem in epistola *ad matrem et filiam*: 'Inter lasciuas puellas
 et comatos . . . iuuenes . . . puella graderis. Dabit tibi barbatulus
 quilibet manum . . . pressisque digitis aut temptabitur aut temptabit.
 Inter uiros et matronas erit tibi conuiuium, aliena oscula spectabis . . .
 In aliis quoque sericas auratasque uestes miraberis . . . Inter hec aliquis
 conuiuancium uel assistencium, quoniam alienas uxores non videbit, te
 que custodem non habes sepius respectabit, loquetur nutibus et quicquid
 metuit dicere, significabit aspectibus. Inter has et tantas illecebras
 uoluptatum eciam ferreas mentes libido domat, que maiorem in virgini-

25-38 *Epist. lxxix, 8-9 (505-506)*39-53 *Epist. cxvii, 6-7 (786-787)*

20 ergo] om. 21 nequaquam] non 22 reuelato] revoluto | cervices] cervicem 23 in-
 cedit] ingreditur 24 cicinnatulos] cincinnatulos 25 facis] facit 27 uolo non] nolo |
 contempnas] contemnat | erubescas] erubescat | ambiciose] ambitiosa 28 flagitat] flagitat |
 preficiatur] praeficiat | senex] senem 30 puerorum] servulorum | uel] aut 31 impudicus]
 immoderatus | uel] aut 32 sequutus] securus 36 dyaboli] diabolici 40 graderis] gra-
 dieris 41 pressisque] et pressis 42 et matronas] matronasque 43 quoque] om.
 43-44 Inter — assistencium] paraphr. 44 videbit] audebit 46 aspectibus] affectibus
 20 ergo] om. R pulcrum — esse] se pulcrum M 21 et] om. M ad] in R 22 reuelato] reuelato
 R 23 oculo uno] uno oculo M vie] cum add. I 24 cicinnatulos] cincinnatulos RI
 27 uolo non] nolo M 29 ad] in M 30 caruisse] blurred P creuisse M puerorum] paruulorum
 R 33 Omni] Cum R 36 cantoris] creatoris M uenenata] inuenenata R uolsus] bolsus R
 37 senicarum] scenicarum R scenicorum I nichil] om. R obsequiis] obsequium M 40 graderis]
 gradens R gradieris MI 42 matronas] maturos M 45 nutibus] mitibus I 46 signi-
 ficabit] signabit R

bus patitur famem, dum dulcius putat esse quod nescit . . . vidimus . . . aliquem ossibus uix herentem illicitis arsisse amoribus et ante uita caruisse quam peste. Quid tu facies, puella sani corporis, delicata, pinguis, rubens, estuans inter carnes et vina et balnea, iuxta maritos, iuxta adolescentes? Que et si rogata non feceris, tamen deforme putas testimonium, si cogeris.' hec Jeronimus. De hoc etiam idem scribit *ad eustochium*. 'Nolo,' inquit, 'te ad domos matronarum nobilium frequenter accedere, nec illarum tantummodo te cupio uitare congressum que maritorum inflantur honoribus, quas eunuchorum greges sepiunt, sed eciam eas quas uiduas necessitas fecit . . . quarum domus plena conuiciis, plena adulatoribus, quarum rubentibus buccis cutis farsa distenditur, ut eas putas maritos non amisisse, sed querere.' Hec Jeronimus. Et de huiusmodi etiam uiduis loquitur apostolus in *I^a ad thymotheum v.* 'Adolescentiores,' inquit, 'uiduas deuita. Cum enim luxuriate fuerint, in christo nubere nolunt, habentes dampnacionem,' sc. apud deum repositam, 'quia primam fidem,' sc. uoti prius emissi uel fidem, quam professe sunt in baptismo, dyabolo et pompis eius abrenunciando 'irritam fecerunt,' sc. uotum continencie frangendo et sic iterum dyabolo se mancipando. Simul autem inquit: 'et ociose discunt circuire domos, non solum ociose, sed eciam umbrose et curiose, loquentes que non oportet,' sc. turpia quelibet et impudica. unde et Jeronimus in epistola supradicta dicit de talibus: 'illas quoque viduas rumigerulas quasi pestes abice, que ociose et curiose circueunt domos matronarum . . . Nulla hiis nisi uentris cura est . . . vinose atque lasciue quiduis mali insinuant et ferreas quoque mentes ad delicias emolliunt.' Huiusmodi namque sunt uetule turpis amoris mediatrixes atque conciliatrices quibus recte congruit quod dicitur in *iohele III*: 'Posuerunt,' inquit, 'puerum in prostibulo et puellam uenderunt pro uino, ut biberent'; talium lingue sunt uenenose ac mortifere, sicut est lingua uipere de qua dicitur in *job xx*: 'Caput aspidum sugget et occidet eum lingua uipere.' Cumque nigre sint ac rugose in modum follis, reuera sunt folles dyaboli, flatu male suggestionis corda iuuenum atque

53-59 *Epist. xxii, 16 (99)* 68-72 *Epist. xxii, 29 (114)*

48 esse] omne | vidimus] legimus 51 et vina] inter vina | adolescentes] adolescentulos 52 de-
formes] de forma 53 cogeris] rogeris 55 uitare] declinare 58 farsa] farta 70
circueunt] circueunt | hiis illis 71 et] ac

48 dum] om. R 50 puella] o puella M 53 cogeris] rogeris *R* idem] ibi *R* idem scribit] scribit
idem *M* 56 greges] reges *R* sepiunt] sopiunt *R* 57 fecit] facit *R* conuiciis] conuicijs *RI* adul-
atoribus] adulacionibus *R* 58 cutis] om. *I* putas] putas *M* 60 etiam] om. *R* etiam uiduis]
viduas eciam *M* in, adj] om. *I* ^a] ii *R* 62 nolunt] volunt *M* sc. — deum] apud deum sc. *R* 63
fidem sc.] uel fidem *R* 64 abrenunciando] renunciando *R* 66 circuire] currere *I* 67 um-
brose] verbose *RM* sc.] sed *M* 70 circueunt] circueunt *I* 71 atque] ac *M* quiduis] quodius
I malij] vili *R* 73 congruit] congruitur *R* in] om. *I* 74 prostibulo] prostabulo *R* uenderunt]
venderunt *R* 75 lingue sunt] sunt lingue *R* ac] atque *R* 76 in] om. *I* sugget] sugget *MI*
78 reuera — dyaboli] om. *I* atque] ac *RM*

iuuencularum igne libidinis accendentes, iuxta illud *ysaye* LIII: 'Ecce ego
 80 creaui fabrum sufflantem in igne prunas et proferentem uas in opus suum
 et interfectorem ad perdendum.' unde de ipso dyabolo dicitur in *job*
XLI: 'halitus eius prunas ardere facit et flamma de ore eius egreditur.'
 De ipsis quoque luxuriosis flatu follium eius accensis dicitur in *osee* VII:
 'Omnes adulterantes quasi clibanus succensus a coquente.' Et post:
 85 'applicauerunt quasi clibanum cor suum, cum insidiaretur eis, et tota
 nocte dormiui coquens eos.' Sunt igitur huiusmodi uetule incendiarie et
 ideo excommunicate, quia sunt incendiarie templorum dei, id est ani-
 marum, iuxta illud *I^a ad corinth.* III: 'Templum enim dei sanctum est,
 90 quod estis uos.' Siquis autem templum uiolauerit dei, disperdet illum
 deus. Ipso namque iure excommunicati sunt ecclesiarum incendiarij et
 etiam in sacrilegio et morti obnoxij. Sunt eciam incendiarie per dolum,
 quia portant ignem absconditum, dum per dulces sermones ac benedic-
 ciones, id est adulaciones, seducunt corda innocencium, sicut de quibus
 95 dicitur *ad romanos* ultimo: 'unde sunt lamie infernales,' de quibus dicitur
 in *trenis* IIII: 'lamie nudauerunt mammas, lactauerunt catulos suos etc.'
 lactacio enim est adulacio, de qua dicitur in *proverbis* I: 'Fili, si te lac-
 tauerint peccatores, non acquiescas eis.' Tales enim sunt predicatrices
 dyaboli. Cumque christus in cruce unicam animam, sc. latronis, ac-
 quisierit, unica talis uetula multas animas iniqua suasione perdit. unde
 100 recte comparatur basilisco, qui et sibilus dicitur secundum ysidorum,
 quoniam sibilo occidit, antequam mordeat uel exureat. Hec de castitate,
 in qua puelle precipue custodire debent et erudiri.

[XLVI.] DE HUMILITATE PUELLARI ET TACITURNITATE ATQUE MATURITATE.

Nec minus humilitas est eis necessaria presertim quantum ad salutem,
 quoniam et in beata uirgine maria respexit dominus humilitatem pocius
 5 quam uirginitatem. unde in *cantico cantorum* II dicitur in persona ip-
 sius, sicut exponit beatus bernardus: 'Cum esset,' inquit, 'rex in accubitu

100-101 *Etymologiae* XII, 4, 9; M 82, 443

79 accendentis R	accidentis R	Ecce] om. M	81 in] om. I	82 halitus] hanelitus R	egreditur]
egredietur M	83 in] om. I	VII] III ^o M	84 successus] accensus R	86 igitur] ergo R	
88 1 ^a] II R	adj] om. I	89 uiolauerit dei] dei uiolauit R	dei uiolauerit M	91 in] om. R	legio] sacrilegi R
92 quibus] quibusdam R	93 quibus] quibusdam R	94 adj] om. I	95 quibus] quibusdam R	95, 96	92 non] ne M
95 etc.] om. R	96 1 ^a] II R	97 non] ne M	98 unicam animam] animam	100 basilico] basilico R	unicam R
99 talis] tamen R	suacione] persuasione M	101 basilico] et] om. I	101 basilico R	102 puelle] puer R	sibilus] sibilus M
102 puelle] debet R	eruditiri] etc. add. M				

XLVI. 6-9 In *Assumptione B. Mariae* IV, 7; M 183, 428D 6-7 Cum — suum] *Cant.* I, 11

XLVI. 1-2 inserted by different hand P	1 et] om. R	humilitate puellaril] puellarli humilitate
R humilitate M humilitate puellarum I	2 atque] et RM	maturitate] puellarli add. M
minus humilitas] humilitas minus R	4 pocius] plus R	5 in cantico] om. I
		6 accu- bitu] occubitu M

suo, nardus mea dedit odorem suum. Nardus siquidem herba humilis est et pectus purgat. unde manifeste humilitatem designat cuius odor et decor inuenit graciā apud deum.' Hec bernardus. Hinc etiam idem dicit *super missus est omelia* 1^a: 'Si humilius uirgo maria non fuisset, super eam spiritus sanctus nequaquam requieuisset, quia scriptum est, *super quem requiescit spiritus meus nisi super humilem et quietum?*' Porro, si non super eam requieuisset, utique nec eam impregnasset. Quomodo de ipso conciperet sine ipso? Pulcra uero uirginitatis et humilitatis permixtio, nec illa mediocriter anima placet deo in qua et humilitas uirginitatem commendat et uirginitas humilitatem exornat . . . Itaque laudabilis quidem virtus est uirginitas, sed necessaria magis humilitas: illa suadetur, ista precipitur . . . De illa dicitur: *qui potest capere capiat.* De ista dicitur: *Nisi quis efficitur, sicut parvulus iste, non intrabit in regnum celorum.* Illa ergo remunerator, ista exigitur, sine qua nemo saluatur . . . Denique placere potest humilitas que uirginitatem amissam deflet; sine humilitate autem (audeo dicere), nec marie uirginitas placuissest . . . ergo, si non potes uirginitatem, humilius imitare humilitatem virginis.' Hec bernardus. Idem ambrosius *super lucam* libro 11°: 'Ecce,' inquit, '*ancilla domini.* vide humilitatem, vide deuocationem. Ancillam domini se dicit, que mater eligitur, nec promisso repente extollitur,' et post, 'Didiscistis,' ait, 'o uirgines, marie pudorem, discite et humilitatem . . . Junior ad seniorem — maria sc. helyabeth — uenit . . . et prior illam salutauit. Decet enim, ut uirgo quanto est castior, tanto sit humilior.' Hec ambrosius. Propter hoc etiam augustinus in libro *de uirginitate* sic hortatur ad humilitatem, dicens: 'hoc agite, uirgines dei, hoc agite . . . Pergite uiam sublimitatis pede humilitatis et sequimini agnum quocumque ierit. Ipse enim exaltat humiliiter sequentes quem descendere non pinguit ad iacentes. Dona eius illi seruanda committite, fortitudinem uestram ad illum custodite. Quicquid mali ipso custodiente non commit-

9-23 *Super 'Missus Est.'* Hom. 1, 5; M 183, 58D-59AB 11-12 super — quietum] Isa. lxvi, 2
18 qui — capiat] Matth. xix, 12 19 Nisi — celorum] Matth. xviii, 3 24-29 *Expos. in Luc.* iii,
16, 22 (1287, 1289); M 15, 1558D, 1560B 30-42 *De Sancta Virginitate* lii, 53; M 40, 426-427

XLVI. 9 inuenit] invenerit 11 nequaquam] non 12 requiescit] requiescat [Porro]
om. 13 utique] om. [eam] om. [Quomodo] enim add. 17 suadetur] consulitur 19 effi-
citur] efficiatur 21 deflet] deplorat 26 promisso] promissu [extollitur] exaltata est
27 Didiscistis] didicistis [et] om. 29 est] om. 33 enim] om. 34 pinguit] piguit

9 Hec beatus add. R om. M bernardus] om. M etiam] et R 10 1^a] ii R 10-11 super —
sanctus] spiritus sanctus super eam R 11, 13 requieuisset] quietum M 12 re-
quiescit] requiescat RM humilius et quietum] quietum et humilius R 13 super eam] super
eum R Quomodo] ergo add. R enim add. M 14 uero] ergo R uirginitatis — permixtio] permix-
tio uirginitatis et humilitatis M 17 humilitas] humanitas R 18 illa] hac M
19 Nisi — efficitur] si quis efficiatur R sicut] ut R 22 marie uirginitas] uirginitas marie R
23 si] om. R 24 Idem] Item R 27 Didiscistis] didicistis RMI 29 salutauit] salutat
M uirgo quanto] quanto uirgo R est] sit M 32 uiam sublimitatis] sublimitatis uiam R
34 pinguit] piguit RI 35 non] om. R

titis tanquam ab illo deputate, ne modicum uobis existimantes dimissum modicum diligatis et tudentes pectora publicanos ruinosa iactancia contempnatis. De uiribus vestris expertis cauete, ne, quia aliquid ferre potuistis, inflemini. De inexpertis autem orate, ne supra quam ferre potestis, temptemini. Existimate aliquos in occulto superiores, quibus estis in manifesto meliores . . . perseverantes in numero uestro prebeant uobis exemplum, cadentes augeant timorem uestrum.' Hec augustinus. Sed et taciturnitas uirgines decet precipue iuxta illud ambrosij in libro III° *de uirginitate*: 'Malo,' inquit, 'sermonem uirgini deesse quam superesse. Nam si mulieres etiam de rebus diuinis iubentur in ecclesia tacere, domi uiros suos interrogare, de virginibus quid cautum putamus, in quibus pudor ornat etatem, taciturnitas commendat pudorem?' Hec ambrosius. De hoc dictum est plenius in libro III superius. Denique maturitatis eciam siue grauitatis honestas plurimum decet nobiles puellas, 50 ut uidel. in uultu ac gestu et habitu corporis earum appareat animi reuerencia et uerecundie modestia. unde augustinus, ubi supra, 'Non sit,' ait, 'uobis improbus uultus, non oculi uagi, non infrenis lingua, non petulans risus, non scurrilis iocus, non indecens habitus, non tumidus aut fluxus incessus . . . Hec et enim addita uirginitati angelicam uitam hominibus et celi mores exhibit terris . . . Si nupcias contempsistis filiorum hominum . . . toto corde amate speciosum forma pre filiis hominum, qui non querit a uobis pulchram carnem, sed pulchros mores quibus frenatis et carnem.' Hec augustinus. Cumque maturitas puellis seruanda sit in omni gestu, precipue tamen in aspectu, in quo precipue 55 apparent pudicicia et econtrario similiter impudicicia, iuxta illud *ecclesiastici* xxvi: 'Fornicacio mulieris in extollencia oculorum et in palpebris illius agnosceretur.' Extollencia siquidem oculorum est signum impudencie, iuxta illud *Jeremie* III: 'Frons mulieris meretricis facta est tibi; noluisti erubescere.' Econtra uero dicitur in *ecclesiastico*, ubi supra: 'Gracia super graciam mulier sancta et pudorata,' que sc. habet oculum simplicem. Nam econtrario in palpebris illius, quibus sc. fiunt luxuriosi nutus, agnoscitur impudicus animus, iuxta illud quod de quibusdam dicitur in *secunda petri* ii: 'Oculos,' inquit, 'habentes plenos adulterij et incessabilis delicti.' Hinc et augustinus in *regula clericorum*, 'Impudicus,' inquit, 'oculus impudici cordis est nuncius.' Propter hoc etiam 60

43-47 *De Virginibus* III, 3, 9 (176); M 16, 222C
M 40, 427-428

51-58 *De Virginitate* III, 54, LIV, 55, LV, 56;

68-69 *Regula* 6; M 32, 138¹

44 Malo] Malim 58 frenatis] refrenatis

36 dimissum] domini iussum R 39 ferre potestis] potestis ferre R 45 Nam] et add. R
etiam] om. R 46 quid] inquit R cautum] que tamen M 48 plenius — in libro III
plenius R 50 et] ac R 50-51 animi reuerencia] reuerencia animi M 52 ait uobis]
vobis ait R oculi uagi] vagi oculi M 53 petulans] peculiaris I indecens] incedens R 62 im-
pudencie] impudicicie R 63 Frons] Frens R 65 que sc.] sc. que R 66 econtrario] in con-
trario M 67-68 de — dicitur] dicitur de quibusdam R 68 habentes plenos] plenos habentes M

ibidem in *ecclesiastico* paulo post patri uel matri de filia dicitur: 'Ab omni irreuerencia oculis eius caue.' Ac si dicatur: Cae, ne oculos habeat irreuerentes, id est excelsos uel uagos uel nutibus luxuriantes. Super hoc enim et aliis gestibus inordinatis reprehendit dominus mulieres ac pueras iudeorum et conminatur eis dicens per *ysayam* III: 'Pro eo quod eleuate sunt filie syon et ambulauerunt extento collo et nutibus oculorum ibant et plaudebant, et pedibus suis composito gradu incedebant, decaluabit dominus uerticem filiarum syon, et dominus crinem earum nudabit. Et erit pro suaui odore fetor et pro zona funiculus et pro crispanti crine caluicum et pro fascia pectorali cilicum.' Ubi eciam dicit Jeronimus, 'utamur et hoc testimonio aduersus ecclesie feminas que ambulant extento collo et nutibus oculorum loquuntur et tam manibus plaudunt quam pedibus et ut composito gradu incedant, non naturam sequntur ducem sed hystrionum morem.' Hec Jeronimus. Hinc et de oculorum depressione in femina pudica et honesta in libro *declamationum* secundo dicit seneca: 'Efferat oculos iacentes in terram et aduersus officiosum salutarem inhumana pocius quam inuercunda sit . . . longe ante pudiciciam suam ore quam uerbo neget . . . Nemo fortiter negantem rogavit iterum.' Hec ille. De uerecundia uultus et oculorum habetur exemplum in rebecca *genesis* XXV: 'Que conspecto ysaac tollens pallium cito operuit se,' docens, ut dicit ambrosius in libro *de sancto abraham*, 'debere nupciis uerecundiam preire. Hinc enim et nupcie dicuntur eo quod pudoris gracia puelle obnuberentur. Discite ergo,' inquit, 'o uirgines, quemadmodum uerecundiam conseruetis, nec ante extraneos intecto capite prodeatis, cum rebecca licet iam desponsata fuerit, maritum tamen operto capite uidentum putauerit.' Hec ambrosius. Porro de uniuersa morum ac gestuum puellarium honestate et maturitate ponit exemplum idem ambrosius in beata uirgine, dicens in II° libro *de uirginitate*: 'Sit uobis . . . in ymagine descripta uirginitas marie, e qua uelut speculo resulgeat species

75

80

85

90

95

95

80-84 *Comment. in Isa.* II (60); M 24, 68D-69A 85-88 *Contro. II*, 7 (15), 3, 5 91-96 *De Abraham* I, 9, 93 (312); M 14, 454BC 97-110 *De Virginibus* II, 2, 6-7 (164); M 16, 208C-209AB

81 utamur] abutendum est | aduersus] adversum 84 hystrionum morem] *paraphr.* 86 Efferat serat | iacentes] iacentis | et] *om.* | salutarem] salutatorem 87 pudiciciam] impudicitiam 88 fortiter] sic | rogauit] rogat 92 Hinc] inde | dicuntur eo] dictae 93 obnuberentur] obnuberent | o] *om.* 94 conseruetis] servetis 95 licet] *om.* | fuerit] designatum | tamen] *om.* 99 uirginitas] vita *add.* | e] de

71 in] *om.* I 72 oculis eius] oculorum suis I dicatur] dicat I 75 per *ysayam*] Esiae I
 77 plaudebant] ambulabant dotted under add. P ambulabant add. R 78 dominus] *om.* M
 nudabit] denudabit corr. P denudabit M 80 pro fascia] fascia R Ubi] Ut R 81 ecclesie]
 ecclesiarum R 82 plaudunt] plaudant I 84 depressione] compressione R oppressione I
 85 in] et M 86 salutarem] partly blurred P salutatorem R salutatorem MI 92
 enim et] et enim R 93 obnuberentur] obnubentur M 95 maritum] marito R tamen]
 tantum M 96 putauerit] putauit R ac] et R 97 puellarium] puellarum RM 98
 II° libro] libro II° R 99 uelut — resulget] resulget uelut R

100 castitatis et forma uirtutis . . . virgo erat . . . corpore . . . et mente . . . corde humilis, uerbis grauis, animo prudens, loquendi pericior, legendi studiosior, non in incerto diuiciarum, sed in prece pauperis spem reponens; intenta operi, uerecunda sermoni, arbitrum mentis non hominem sed deum querens nullum ledere, omnibus bene uelle, maioribus assurgere,
 105 equalibus non inuidere, iactanciam fugere . . . Quando illa uel uultu lesit parentes? . . . quando fastiduit humilem? Quando risit debilem? Quando uitauit inopem? . . . Nichil toruum in oculis, nichil procax in uerbis, nichil in actu inuercundum. Non gestus fractior, non incessus solucior, non uox petulancior, ut ipsa species corporis simulacrum fieret
 110 mentis et figura probitatis.' Hec ambrosius. Aliud exemplum ponit Jeronimus de asella in epistola *ad marcellam*. 'Nichil,' inquit, 'illius seueritate iocundius, nichil iocunditate seuerius, nichil suauitate tristius, nichil tristitia suauius. Ita pallor in facie est, ut continenciam indicet, non redoleat ostentacionem sermo silens et silentium loquens. Nec
 115 cicius eis, nec tardius incessus, idem semper habitus, neglecta mundicies, inculta uestis et cultus ipse sine cultu. Sola uite sue qualitate promeruit, ut in urbe lasciuia . . . et boni eam predicent et mali detrahere non audent. vidue illam imitentur et uirgines, maritate colant, noxie timeant,
 120 sacerdotes suscipiant.' Hec Jeronimus. Sed quarundam puellarum urbanitas siue curialitas facit eas plerumque procaces atque lasciuas et dissolutas. unde ambrosius in libro *de uirginitate* III: 'Teritur,' inquit, 'officiis pudor, audacia emicat, risus subrepit, modestia soluitur dum
 125 urbanitas affectatur . . . Itaque sermonem uirgini malim deesse quam superesse . . . virginem michi grauitas sua nunciet pudore obuio, gradu sobrio, uultu modesto et prenuncia integratatis ante eant signa uirtutis. Non satis probabilis uirgo estimatur, que cum uidetur, requiritur.' Hec ambrosius.

[XLVII.] DE PUELLA NUPTUI TRADENDA.

Cum autem ad etatem nubilem puelle deuenerint, parentes earum uel custodes, si causa legitima subest, licite possunt eas de consensu illarum

111-119 *Epist. xxiv*, 5 (130) 121-126 *De Virginibus* III, 3, 9, 13 (176, 177); M 16, 222C, 223C
 101 animo] animi [pericior] parcior 102 pauperis] pauperum 103 sermoni] sermone [men-
 tis] solita add. 104 querens] querere [maioribus] natu add. 105 illa] ista 106 risi] derisit 107-108 nichil procax — uerbis] om. 109 fieret] fuerit 113 ut] quum add. 115
 cicius] citus [eis] om. | tardius] tardus [mundicies] et add. 116 uestis et] veste [qualitate] sequalitate 118 illam] eam [maritate] maritae 119 suscipiant] suspiciant 123 Itaque] om.
 126 estimatur] est

102 spem] spiritus I 103 sermoni] sermone M 106 humilem] humile R 108 non] nox M 115 cicius] citus RM eis] ei RM eius I tardius] tardus RM 116 promeruit] meruit M 118 et] ac M 120 curialitas] curiositas I 122 subrepit] subrepit R 123 malim] malui M

tradere nuptui. Ideo dico, si causa legittima subest, quia plures sunt cause matrimonium contrahendi, videlicet liberorum procreatio, fornicationis euitacio, inimicorum reconciliatio, bellorum sedacio et si que sunt similes. Inter quas potissimum sunt due prime diuinis scripturis approbat. Nam de prima dicitur in *genesi* 1: ‘Crescite et multiplicamini et replete terram.’ Hec fuit prima coniugij institucio. De secunda dicit apostolus in *I^o ad cor.* vii: ‘propter fornicaciones unusquisque uxorem suam habeat et unaqueque uirum suum.’ Ideo uero dico de consensu illarum, quia sine consensu nullum est matrimonium. Inuite quoque nupcie solent malum habere prouentum. unde postquam elyezer nuncius abrahe, sicut legitur in *genesi* xxiiii, iam optimuerat consensum laban et matris ipsius, ut rebeccam sororem ipsius adduceret ysaac in uxorem, ipso uolente recedere dixerunt mater illius et frater: ‘vocemus puellam et queramus ipsius uoluntatem.’ Cumque uocata uenisset, sciscitati sunt dicentes: ‘vis ire cum homine isto?’ Que respondit: ‘uadam.’ Et tunc dimiserunt eam et nutricem eius, imprecantes ei prospera. Super hoc tamen dicit ambrosius in libro *de sancto abraham*: ‘Consulitur,’ inquit, ‘puella non de sponsalibus; illa enim iudicium exspectat parentum. Non enim eligere maritum est uirginalis pudoris, sed iam uiro desponsata consulitur de die profectionis.’ porro ideo dixi licite, quia licet magnum bonum et melius sit continere, non tamen peccatum est nubere, sed aliquando bonum et utile. unde apostolus, ubi supra: ‘Si etiam nupserit uirgo, non peccauit.’ Et paulo post: ‘Siquis autem turpem,’ id est negligentem, ‘se uideri existimat super uirgine sua, quod sit superadulta et ita oportet fieri’ eo quod aliqua predictarum causarum occurrat, ‘quod uult faciat; non peccat si nubat,’ scilicet ipsa uirgo. Sed nec ille qui tradit eam uiro legittime, culpabilis tenetur, quin pocius ex intentionis et operis bonitate meretur. Nam in tali casu accipitur quod in *ecclesiastico* vii legitur: ‘Trade filiam,’ scilicet nuptui, ‘et grande opus feceris,’ id est utile, scilicet propter uitacionem fornicacionis uel propter bonum prolis. Et illud apostoli, ubi supra: ‘Qui matrimonio iungit uirginem suam benefacit.’ Ideo quoque dicit potest opus grande filiam tradere nuptui, quia matrimonium est figura grandis rei, scilicet coniunctionis christi et ecclesie. unde apostolus *ad ephesios* v, ‘Sacramentum,’ inquit, ‘hoc magnum est; ego autem dico in christo et ecclesia.’ Porro, quia matrimonium legitti-

XLVII. 20-23 *De Abraham* 1, 9, 91 (311); M 14, 453C

5 matrimonium] matrimonij R 8 in] om. I 10 in] om. M 11 in] R ad] om. I fornicaciones] fornicacionem RI 11 suam] om. R 12 est] om. R 13 elyezer] elazar R 14 in] om. I 15 matris ipsius] matris eius RI sororem] uxorem M ipsius] eius R 21 iudicium exspectat] iudicia expectant M 23 uiro] om. R consulitur] consultetur M 26 etiam] om. RM et I 28 oportet] oportet R aliqua] aliisque R 29 scilicet] om. M uirgo] scilicet] add. M 30 ille] ipse R tradit] tradat M 31 in] om. I 32 filiam] tuam add. M 34 ubi] om. R 35 Ideo quoque] Ideoque RM 36 figura] filia R 37 ad] om. I v] vi^o R hoc] om. R 38 et] in add. M quia] om. M

40 mum inseparabilem et indiuiduam uite consuetudinem retinet, iuxta illud Mathei xix: 'Quod deus coniunxit, homo non separat,' ideo cum magna deliberacione hoc fieri oportet, ne postea contingat penitere de hoc quod non possit remedium habere. unde in *prouerbiis sapientum* legitur: 'Diu deliberandum est quod semel tantum instruendum est.' Et hoc est magnum, ut dicit theophrastus, incommodum nupciarum quod nulla est 45 uxor electio siue probacio, sed qualiscumque obuenerit, habenda est ac retinenda. 'Equus,' inquit, 'et asinus et bos et canis et vilissima mancipia, vestes quoque ac lebetes et calix et urceolus prius probantur et sic emuntur. Sola uxor non ostenditur, ne ante displiceat quam ducatur. Itaque si iracunda, si fatua, si deformis, si superba, et si fetida est, post 50 nupcias dicitur quicquid in ea uiciosum est.' Hec theophrastus, que, sc. eius uerba, contra iouinianum recitat Jeronimus. Et quod dicit de uxore, idem intelligendum est de viro, sc. quod sponse non licet eum ante coniugium probare. Et ut dicit ouidius in libro *de remediiis* II°:

turpe uir et mulier modo iuncti protinus hostes.

55 Ideo quantum ex manifestis perpendi potest, puelle uir sufficiens et ydoneus eligendus est. Et primo quidem, ut etati, stature illius congruat, ne in opere coniugali disconuenientia in huiusmodi uires alterius frangat uel eciam coniugij fructum impedit. ut enim dicit ouidius in libro *epistolarum*:

60 quam male inequaies ueniant ad aratra iuuenci,
 tam premitur magno coniuge nupta minor.

De hinc etiam prouidendum est, ut sit sapiens ac uirtuosus, quia diuiciis ac pulcritudini corporis et omnibus huiusmodi donis preferenda est sapientia et uirtus. unde, postquam in *ecclesiastico* monetur pater nuptui tradere filiam, adiungitur: 'Et homini sensato da illam,' id est prudenti ac strenuo pocius quam diuiti uel eleganti fatuo. Quid enim prosunt diuicie, nisi possessor eas sciatur et seruare et dispensare? unde refert ualerius maximus libro VII, quod 'quidam unice filie pater themistoclem consulit, utrum eam pauperi sed ornato,' sc. moribus, 'aut loquleti parum probato collocaret. Cui ille, "Malo," inquit, "uirum pecunia quam pecuniam viro indigentem." Hec valerius. Refert etiam Jeronimus

42-43 Publius Syrus, *Sentent.* 132 44-50 cf. p. 147, ll. 27-30 53-54 *Remed. Amor.* 659 58-61
Epist. ix, 29-30 68-71 Valerius Maximus, VII, 2, Ext. 9 71-76 *Adv. Iov.* 1, 46 (312); M 23, 275C

XLVII. 43 Diu] decies | quod] om. | instruendum] statuendum 69 consultit] consulebat
70 ille] is

40 coniunxit] coniuxit R 42 possit] possis M 43 tantum instruendum] instituendum R
45 ac] et R 46 canis] catus R 48 quam] quod R 49 et] om. RMI 52 intelligendum] dicendum R 56 ydoneus] ideoneus I 58 ut] Unde I 60 quam] quod I 62 sit sapiens] sapiens sit M ac] et R 63 ac] et R huiusmodi] eius R 64 et] ac M postquam] om. R
66 ac] et R 68 pater] patri R 69 consultit] consuluit RMI 71 pecuniam] pecunia RI

contra Jouinianum, quod ‘marcia, catonis filia minor, cum ab ea quereretur cur post amissum maritum denuo non nuberet, respondit se non inuenire uirum qui se magis quam sua uellet. Quo dicto eleganter ostendit diuicias magis in uxoribus quam pudiciciam eligi solere, multosque non oculis sed digitis uxores ducere.’ Hec Jeronimus. Et subdit yronice: ‘Obtima sane res quam auaricia conciliat.’ Cum autem uiro traditur, admonenda est primitus, ut consenciat non amore libidinis, sed obediencie filialis uel desiderio prolis. Sic enim fecit sara filia raguelis, que de se ipsa dicit in *thobia* III: ‘Tu scis domine quod mundam seruauit animam meam ab omni concupiscencia. virum autem cum timore tuo consensi suspicere, non cum libidine mea.’ Sic etiam dicit angelus raphael tobie, ut legitur ibidem VII: ‘Hi qui coniugium ita suscipiunt, ut deum a se et a sua mente excludant et sue libidini ita uacent sicut equus et mulus quibus non est intellectus, super eos habet potestatem demonium.’

75

80

85

[XLVIII.] QUALITER DE CONIUGALI STATU SIT INSTRUENDA.

Deinde uero in recessu a parentibus, ut habitat cum uiro, admonenda est ab illis, sicut legitur de sara, de qua in eodem x: ‘Apprehendentes filiam suam parentes osculati sunt eam et dimiserunt ire cum uiro, monentes illam honorare soceros, diligere maritum, regere familiam, gubernare domum et seipsam irreprehensibilem exhibere.’ Ecce admoniciones quinque. prima est soceros honorare quod est humilitatis et paciencie. Nam, ut in *echira* scribit therencius et recitat etiam Jeronimus, uno animo ‘omnes socrus oderunt nurus.’ Dicitur et in *ecclesiastico* xxxvii: ‘Noli consiliari cum socero tuo.’ Illos igitur honorare qui solent odiosi ac molesti et graues esse, non est sine uirtute paciencie. Secunda est maritum diligere, de quo etiam precipit apostolus *ad tytum* II: ‘Adolescentulas,’ inquit, ‘hortare, ut viros suos ament.’ Cuius sc. amoris coniugalnis III° signa debet ostendere. Primum est, ut ei uoluntarie se subiciat, iuxta preceptum domini quod habetur in *genesi* III: ‘Sub uiri potestate eris et ipse dominabitur tui.’ Subiciat, inquam, se uiro tripliciter, sc. ei debitum reddendo, ipsum timendo et ei seruiendo. De primo dicit apostolus *I ad cor.* VII: ‘Uxori uir debitum reddat. Similiter autem et uxor uiro. Nam mulier sui corporis potestatem non habet

75 multosque] et multos

72 marcia] maria M 78 primitus] prius M 80 in *thobia*] Thobie I mundam] nudam R
82 etiam dicit] enim dixit R 83 vix] vix R 85 habet potestatem] potestatem habet RXLVIII. 8-9 *Hecira* II, 1, 4; *Ado. Jov.* 1, 48 (317); M 23, 279CXLVIII. 1 inserted by different hand P 3 legitur — qua] sara de qua legitur R x] quod add.
R 6 irreprehensibilem] irreprehensilem R 7 soceros honorare] honorare soceros R
9 Dicitur — in] Et dicitur I 10 igitur] ergo RM 15 in] om. I 18 ad] om. I
19 sui — potestatem] potestatem sui corporis M

5

10

15

20 sed uir.' De secundo dicitur *ad ephes.* v: 'uxor timeat uirum suum.' de tercio dicit augustinus quod 'subditas et pene famulas lex esse uoluit uxores.' Hinc etiam Jeronimus *contra eluidium:* 'Nunciatur,' inquit, 'uir uenire cum sociis et ecce uxor ad yrundinis modum uniuersa penetralia lustrat, si thorus rigeat, si uerrunt pauimenta, si ordinata sint pocula, si prandium paratum.' Sic, ut dicit petrus in *I^a III,* 'sara obediebat abrahe dominum eum uocans.' Secundum est, ut sollicita sit de uiro, qualiter ei placeat, iuxta illud apostoli *I^a ad corinth.* vii: 'Mulier nupta cogitat, quomodo placeat uiro.' debet autem ei placere propter duo, uidelicet ab ipso diligatur et ut ipse a fornicacione uel adulterio retrahatur.

25 30 Tercium est, ut eius infirmitates ac defectus pacienter et amabiliter sustineat, sicut ylia fecit, de qua sic Jeronimus *contra iouinianum* libro i enarrat: 'Duellus,' inquit, 'qui primus rome nauali certamine triumphauit, yliam uirginem uxorem duxit que tante pudicicie erat, ut illo quoque seculo pro exemplo fuerit quo impudicia non uicium sed monstrum,' id est spectaculum, 'erat. Is ergo iam senex ac trementi corpore in quadam iurgio sibi os fetidum exprobrari audiuit et tristis se domum contulit. Cumque apud uxorem questus esset, cur se nunquam, ut huic uicio mederetur, admonuisset, "hoc," inquit ilia, "fecissem, nisi omnibus uiris sic os olere putassem."' Hec Jeronimus. Et addit: 'laudanda est in utroque pudica et nobilis femina, et si uiri sui uicium ignorauit et si pacienter tulit et quod maritus infelicitatem corporis sui non uxorius fastidio, sed inimici maledicto sensit.' Quartum est, ut ei corpus suum caste custodiat, iuxta illud apostoli *ad tytum* ii: 'Hortare adolescentulas esse castas.' Et hoc non castitate coacta, sed uoluntaria. Quedam enim 35 40 45 caste sunt, quia non rogantur uel quia luxuriandi facultas eis terrore subtrahitur. de primo dicit ouidius in libro *de remediis*:

Casta est quam nemo rogauit.

De secundo dicit tibullius:

Ne seu sis casta metu, sed mente fideli.

50 Item ouidius *sine tytulo* libro III°:

Si qua metu dempto casta est, ea denique casta est:
Que, quia non liceat, non facit, illa facit.

21-22 *Quaestiones in Pentateuchum* v, xxxiii; M 34, 762 22-25 *Adv. Helv.* 20 (228); M 23, 204AB

31-42 *Adv. Iov.* i, 46 (312); M 23, 275BC 46-47 *Amor.* i, 8, 43 48-49 Tibullus, 1, 6, 75

50-56 *Amor.* iii, 4, 3-8

XLVIII. 24 uerrint | ordinata] ornata 32 Duellus] Duillius 33 yliam]
Biliam | que] om. | erat] om. 35 ergo] om. | ac] et 37 apud uxorem] uxori | cur] quare
38 admonuisset hoc] monuisset | illia] illa

20 ad] om. *I* 22 eluidium] heuillidium *R* 23 penetralia] penetrabilis *I* 24 sint] sunt *RM*
27 1°] 1° *R* ad] om. *I* cogitat] cogitet *R* 28 autem] om. *R* uidel.] scil. *R* 31 sic] refert *M*
32 enarrat] om. *M* 38 mederetur] moderetur *M* 39 sic os] os sic *M* 40 uicium ignorauit]
ignorauit uicium *R* 41 infelicitatem — sui corporis sui infelicitatem *M* 42 maledicto] om. *I*
corpus — caste] caste corpus suum *R* 43 Hortare] honorare *R* 45 eis] ei *R* 46 remediis]
arte 1° *I* 51 ea denique] eademque *M*

ut bene seruetur iam corpus, adultera mens est:

Nec custodiri, ni uelit, ipsa potest.

Nec mentem seruare potes, licet omnia claudas.

Omnibus exclusis intus adulter eris.

55

Hec ille. refert Jeronimus *contra iouinianum* libro 1°, quod 'lucij sille felicis, si non habuisset uxorem, metella coniunx palam impudica erat. Et quia nouissima mala nostra discimus, id athenis cantabatur et sylla ignorabat, secretaque domus sue primum hostium conuicio didicit.' hinc 60 etiam marcialis coccus scribit:

Predia solus habes et solus, candide, nummos . . .

Et cor solus habes, solus et ingenium.

Omnia solus habes; hoc te puto nolle negare,

uxorem sed habes, candide, cum populo.

65

ut autem uxor pudica fidem sue castitatis omnibus faciat, grauitatem in moribus teneat et pudicam societatem habeat. Nam de primo sic de quadam loquitur ouidius in libro *metamorphoseos* VII:

faciesque etasque iubebant

credere adulterium, prohibebant credere mores.

70

De secundo dicit tibullius:

Casta precor coniunx maneas sanctique pudoris
assideat custos sedula semper anus.

Hec de signis amoris coniugalnis in uxore. Ceterum amor ipse uxor in 75
uirum debet esse pudicus, que sc. amoris pudicia consistit in tribus, videlicet
ut eum caste quasi sponsum, non quasi adulterum diligat et ut zelotypiam
abiciat et ut nec propter eius placenciam faciem depingat uel crines
proprios inficiat uel alienos inserat. De primo dicit Jeronimus *contra*
Jouinianum, quod 'matrimonia quorumdam adulteriis coheserunt.' unde idem exponens illud uerbum apostoli *ad tytum, adolescentulas hortare*,
ut uiros ament, 'uult,' inquit, 'uxorem ad uirum pudicam habere dilec-
tionem, ut cum pudore ac uerecundia et quasi necessitate sexus uiro pocius

75

80

57-60 *Adv. Iov.* 1, 48 (316); M 23, 279A 61-65 *Epigr.* III, 26 68-70 *Metam.* VII,
716-717 71-73 *Tibullus*, I, 3, 83-84 78-79 *Adv. Iov.* 1, 49 (319); M 23, 281B 80-86
Comment. in Epist. ad Tit. II (718); M 26, 581BC

56 eris] erit 64 te — nolle] me puta velle 69 faciesque] facies | iubebant] iubebat
72 Casta — coniunx] At tu casta

53 seruetur] scrutetur *M* 56 eris] erit *RMI* 57 refert] eciam add. *M* quod] Quid *R*
58 si — uxorem] om. *M* uxorem] catrem (?) *P* metella] medela *R* erat] palam add. *M* 59 id]
ad I 60 conuicio] cum uicio *R* 61 coccus] coquus *RI* om. *M* 62 habes] habe *R*
69 iubebant] videbant *I* 75 pudicia] pudicia *RI* consistit in tribus] in tribus consistit *R*
76 zelotypiam] zelotipam *R* 77 depingat] depinguat *R* 78 proprios] om. *R* primo]
quo *I* 81 uiros] suos add. *R* pudicam habere] habere pudicam *R* 82 uerecundia]
reuerencia *R*

debitum reddat quam ipsa ab eo exigat et opera liberorum ante dei oculos
et angelorum perpetrare se credat, ut eciā secretum cubile ac noctis
85 tenebras et clausum cubiculum erubescat, dum omnia patere dei oculis
cogitat.' Hec Jeronimus. De secundo dicitur in *ecclesiastico* xxvi:
'A tribus timuit cor meum et in quarto facies mea metuit: Delaturam,'
id est prodicionem, 'ciuitatis et collectionem populi,' id est coniuracionem,
90 'et calumpniam mendacem.' Quod hec tria sint grauia, ostenditur, cum
subiungitur: 'Super mortem hec omnia grauia,' quia sc. melior est mors
quam uita amara, ut legitur ibidem xxx. Deinde subiungitur quartum,
quod est grauissimum, hoc modo: 'Dolor cordis est et luctus,' suple
95 causaliter, 'mulier zelotypa,' id est suspiciosa sc. actiue uel passiue. Hoc
est que male de uiro suspicatur uel de qua uir merito male suspicatur.
Cum tali namque non potest pacem uel requiem habere, meliusque est
mori quam cum ea iuuere, iuxta illud in *ecclesiaste* vii: 'Inueni amariorem
mortem mulierem.' Deinde causa huius grauitatis exprimitur, cum sub-
ditur: 'In muliere zelotipa est flagellum lingue omnibus communicans,' id
100 est nulli a detractione uel contumelia parcens, de quo sc. flagello dicitur
uiro sancto et quieto in *job* v: 'A flagello lingue absconderis.' De tercio
dicit ambrosius, eiusque uerba recitat etiam augustinus in libro *de doctrina christiana* iii, dicens: 'Hinc,' ait, 'illa nascuntur incentiuia uiciorum,
ut quesitis coloribus ora depingant, dum uiris displicere formidant et de
adulterio uultus meditantur adulterium castitatis. Quanta hec amencia
105 effigiem mutare nature, picturam querere, et dum uerentur maritale
iudicium, perdidere suum. Prior enim de se pronunciat, quoniam cupit
mutare quod nata est. Ita dum alij placere studet, prius ipsa sibi dis-
plicet. Quem iudicem, o mulier, ueriorem requirimus deformitatis tue
110 quam te ipsam, que times videri. Nam si pulchra es, quid absconderis?
Si deformis, cur te formosam esse mentiris, nec tue conscientie, nec
alieni graciā habitura erroris? . . . Indignaris, si amet aliam quam te,
qui adulterare docetur a te . . . Denique tollerabiliora propemodum in
adulterio sunt crimina, quoniam ibi adulteratur pudicia, hic natura.'
Hec ambrosius. Item ad idem cyprianus in libro *de disciplina et habitu*

101-113 *De Virginibus* 1, 6, 28, and *De Doctr. Christ.* iv, xxi, 50; M 16, 196CD-197A 114-125
De Hab. Virg. 15, 17; ed. cit., p. 198, 21-24, p. 199, 15-24

84 ut] Ita illa cf. note in *Migne* 85 dum] cum 86 cogitat] cogitarit 104 hec] hic 105
maritale] moritale 106 perdidere] prodere | quoniam] quae 107 alij] aliis 109 Nam] om.
111 Indignaris] irasceris | quam te] om. 112 docetur] doceatur | a] in | Denique] om.
113 adulterio] altero | quoniam ibi] ibi enim

88 in] om. I 92 est et luctus] et luctus est *R* 93 sc. actiue] actiue sc. R 95 melius-
que] melius quia *R* melius *M* 96 in *ecclesiaste*] *Ecclesiastes* I 97 subditur] dicitur *R*
100 in] om. I 101 recitat] om. *R* 103 ut] et *R* ora] orta *M* 104 meditantur]
medicantur *I* 107 nata] nota *R* ipsa] om. *M* 109 es] om. *M* 111 alieni] alienē *R*
habitura] habitatura *M* 112 docetur] doceatur *R*

uirginum: ‘ut,’ inquit, ‘... incesta fucis lenocenantibus non sis, corruptis et violatis que dei sunt, peior adultera detineris. Quod enim te putas ornari, quod comi, impugnacio est ista diuini operis, preuaricacio ueritatis ... Non metuis, oro te, que talis es, ne cum resurrectionis dies uenerit, artifex tuus te non recognoscat, sed ad sua premia ... uenientem ... excludat uigore censoris et iudicis increpans et dicens: “Opus hoc meum non est, nec ymago hec nostra est ... figura corrupta est, uultus alienus est.” Deum videre non poteris, cum oculi tibi non sint quos deus fecit, sed quos dyabolus infecit. Illum tu sectata es, rutilos atque depictos oculos serpentis imitata es, de inimico tuo compta, cum illo pariter et arsura.’ Hec cyprianus. Quedam eciam grauius peccant, que non studio placendi uiris, sed obtentu placendi eis faciem et crinem depingunt et adulterant uel desiderio inanis glorie, iuxta illud ouidij in libro *de arte*:

Delectant eciam castas preconia forme

vel etiam libidinose sicut meretrices et adultere. De quali dicitur in *ecclesiastico* xxv: ‘Nequicia mulieris immutat faciem suam et obcecat uultum suum tanquam ursus et quasi saccum ostendit in medio proximorum.’ Immutat, inquit, faciem suam unguentis et cultu uario, ut sc. uideatur decora, cum sit turpissima, sicut et iezabel que depinxit oculos suos studio, sicut legitur *Regum* ix. unde et dicitur in modum ursi obcecare uultum suum, quia super nasum gerit peplum, quo tegit faciei sue turpitudinem, sicut et ursus habet super nasum corrigiam latam et quasi saccum se ostendit in medio proximorum, quia peplo ac ceteris ornamentis ita tegit corpus suum, ut nichil appareat ipsius, sed sit quasi saccus preciosis mercibus plenus, iuxta illud poeticum:

Decipimur cultu, gemmis auroque teguntur
omnia, pars minima est ipsa puella sui.

Sed melior est ipsis mercibus saccus, cum reuera luta sit ac fecibus plenus, iuxta illud *I° machabeorum* II°: ‘Gloria eius stercus ac uermis est, hodie extollitur et cras non inuenietur.’ Aliter uero quandam sancte mulieres

127-129 cf. p. 185, ll. 136-137 141-142 cf. p. 181, ll. 11-13

115 lenocinantibus] lenocinantibus 116 enim] om. 118 te] om. 119 sed] om.

120 excludat] et add.] et dicens] dicat 122 cum] quando] sint] sunt 125 et] om.

115 ut] quod add. M lenocinantibus] lenocinantibus *RMI* non] om. I 116 adultera] adulterior R 117 ista — operis] illa operis diuini M 118 talis] om. M 119 sua] tua M 120-121 hoc meum] meum hoc M 121 hec nostra] nostra hec R 122 oculi] tui add. R 126 uiris] om. M 130 in] om. I 131 obcecat] obcecauit I 133 inquit] inquam R ut sc.] sc. ut *RMI* 134 turpissima] turpis R 135 studio] stibio *RMI* 136 peplo] pepulum M quo] quod R 137 et ursus] ursus R 138 peplo] peplis R ac ceteris] et alii M 140 iuxta] secundum I 141 gemmis auroque] auro gemmisque M 142 sui] om. R 143 reuera] tenera M luta] luto R 144 r°] primi R om. M est] om. M

in deo sperantes interius ornabant se propriis viris subiecte, sicut legitur in *prima petri* III°. Sed et si aliique exterius ornabant se et componebant, hoc faciebant moderate ac sincera intencione, sicut legitur de iudith in libro suo x, videlicet. quod omnibus ornamentiis suis ornauit se, cui et dominus splendorem contulit, quoniam omnis hec composicio non ex libidine sed ex uirtute pendebat. Ideoque dominus hanc in illa pulcritudinem ampliauit, ut incomparabili decore omnium oculis appareret. Legitur eciam in *hester*, quod ipsa ad cubile regium introducenda mulierem cultum non quesiuist, sed que voluit, ab egeo ad ornatum accepit. Erat enim formosa valde et incredibili pulcritudine omnium oculis gracia et amabilis videbatur. Resert autem valerius libro vi de *sulpicio gallo*, quod 'uxorem suam dimisit eo quod illam operto capite foris versatam cognouit. "lex enim," inquit, "tibi meos tantum prescribit oculos quibus formam tuam approbes. His instrumenta decoris prepara, his esto speciosa, horum te cerciori crede noticie, ulterior tui conspectus irritacione superuacula accersitus in suspicione et criminе hereat, necesse est.'" Hec valerius. Sic faciebat illa mente nobilis regina *hester* que propter regis et status sui dignitatem necessario dyadema et regia ornamenta portabat et tamen dicebat, ut legitur in *hester* XIII: 'Tu scis, domine, necessitatem meam quod ab hominibus signum superbie et glorie mee quod est super caput meum in diebus ostentacionis mee et detester illud quasi pannum menstruate et non portem in diebus silencij mei.' Hec de mariti amore. Tercium est familiam regere, sc. ut filios et filias, sicut docet apostolus *ad tytum*, secundum deum diligat et erudiat, famulos et ancillas disciplinatas habeat, nec aliquid inordinatum uel impudicum in eis sustineat. unde Jeronimus *ad saluiniam*, 'Non ambulet,' inquit, 'iuxta te procurator calamistratus, non hystrio in feminam fractus, nichil que senicarum arcium, nichil in obsequiis tibi molle iungatur.' Quartum est domum gubernare, iuxta illud apostoli *ad tytum* II: 'Admone illas esse prudentes, domus curam habentes,' id est res domesticas prudenter administrantes ac dispensantes.

156-162 Valerius Maximus, vi, 3, 10 171-173 cf. p. 188, ll. 34-38

157 eo] om. | operto] aperto 158 cognouit] cognouerat | prescribit] praefinit 159 prepara] compara 161 accersitus] arcessitus

147 in] om. I exterius — se] se — exterius M ornabant] ornabat I se et componebant] et componebant se R 148 de] in R 149 suis] om. M ornauit] ornabat R 151 Ideoque] ideo R illa] om. R 152 omnium] om. R 153 ad] ac R cubile] cubiculum M regium] regni I 154 cultum] vultum R egeol egeno R 157 gallo] quis add. R operto] aperto R 159 instrumenta] instrumentis R prepara] blurred P preparata MI 161 in] et M 163 necessario] necessarie M 164 in] om. I 166 detester] dester R detestor M 168 mariti amore] amore mariti M 169 docet] dicit M tytum] II add. I secundum] 2° M 170 disciplinatas] disciplinatos R nec] ne R 171 hystrio] hostrio M 173 senicarum] scenarum RJ nichil — obsequiis] nec — obsequium I

[XLIX.] QUALITER ADMONENDA SIT DE UITA IRREPREHENSIBILI.

Quintum de quo admonenda est irrehensibilem se ipsam exhibere apud deum et homines, sc. ut graciosa sit apud omnes, iuxta illud *ecclesiastici* xxvi: 'gracia super graciam mulier sancta et pudorata,' sancta sc. apud deum per castum timorem, pudorata uero apud homines per honestam conuersacionem. De primo dicitur in *ecclesiastico* 1: 'Inicium sapientie timor domini et cum fidelibus in uulua concreatus est et cum electis feminis graditur etc.' De secundo dicit apostolus in *I^o ad thymoth.* v loquens de mulieribus: 'Hoc,' inquit, 'precipe, ut irrehensibiles sint.' De utroque simul dicit Jeronimus *ad saluiniam*: 'Omni custodia serua cor tuum et caue quicquid de te uel contra te fingi potest.' Nam omnis, id est perfecta custodia cordis est timor domini filialis, iuxta illud *ecclesiastici* 1: 'Timor domini, sciencie religiositas; custodiet et iustificabit cor.' Cautela uero contra detractores est diligens sui circumspetio, sc. ut non sit notabilis in habitu uel in gestu uel in uerbo uel in conuersacione. Sit ergo habitus ordinatus, nichil habens lascivum uel impudicum uel etiam superbum, precipueque tempore oracionis et loco, iuxta illud *I^o ad thymoth.* ii: 'Volo,' inquit apostolus, 'orare mulieres in habitu ornato cum uerecundia et sobrietate ornantes se non in tortis crinibus aut auro aut margaritis uel ueste preciosa, sed quod decet mulieres promittentes pietatem per bona opera.' super quo uerbo sic loquitur ambrosius in *commentariolo* suo: 'Qui uult,' inquit, 'in oracione audiri, amota a se pompa inclinare se debet, ut misericordiam prouocet. habitus namque superbus nec imperat, nec recta de se facit credi. Quis enim prudencium iactanter ornatam mulierem non horreat? Quanto magis auctor deus qui corpus a se liberum factum uidet metallis obligatum . . . Quanto itaque hominibus splendida uidetur, tanto magis a deo despicitur.' Hec ambrosius. Sit etiam in ea omnis gestus grauis et maturus, precipueque aspectus, iuxta illud senece in *declamationibus*: 'Efferat,' inquit, 'matrona oculos iacentes in terra et aduersus officiosum salutatorem inhumana sit pocius quam inuercunda.' Sit et in verbo modesta, sc. non garula sed taciturna, non litigiosa sed pacifica. Nam garrulitas in muliere signum est levitatis et impudicicie, iuxta illud quod in *prouerbiis* vii dicitur de mere-

XLIX. 10-11 *Epist. LXXIX, 8 (505)* 21-27 *Comment. in Epist. I ad Tim. II (293); M 17,*
467D-468A 29-31 cf. p. 193, ll. 85-87

XLIX. 11 uel — te] om. 23 namque] enim 26 itaque] enim

XLIX. 1 inserted by different hand P 2 admonenda est] est admonenda R ipsam] om. R
6 honestam] sanctam M conuersacionem] et honestam add. M in] om. I 8 etc.] om. R in]
om. RI 10 simul — Jeronimus] dicit Jeronimus simul M 13 custodiet] custodit M
14 sui] cuique M 16 nichil] vel R uel] om. R 18 adj] om. I 19 crinibus] ceruibus R
20 auro aut] auro uel R promittentes] om. R 21 bona opera] opera bona M 24 nec!] om. R facit credi] credi facit M 29 Efferat] Offerat I 33, 35, 39 in] om. I

trice: 'Mulier garrula et vaga, quietis impaciens etc.' de tali etiam dicitur in *ecclesiastico* xxv: 'Sicut ascensus hanerosus in pedibus veterani, sic mulier linguata homini quieto,' id est quietem amanti. Et est sensus sicut harena, que instabilis est ac fluida, senem retardat ab ascensu; sic et mulier garrula et instabilis retardat hominem ab omni profectu. Econtra uero de mulieris taciturnitate dicitur in *ecclesiastico* xxvi: 'Mulier sensata et tacita non est immutacio erudite anime.' Super hoc exemplum habetur in beata uirgine, de qua dicit beda in *omelia de dominica nativitate*: 'Maria . . . pudicicie iura custodiens secreta christi que nouerat nemini diuulgare uolebat, sed ipsum, quando uellet et quomodo uellet, hec diuulgare reuerenter expectabat. Et illa quidem tacebat ore, sedula tamen uigili scrutabatur et conferebat corde.' Hec ille. De hac eciam beatus bernardus sic loquitur *de muliere amicta sole*: 'ubi,' inquit, 'aliquando maria loquax, ubi presumptuosa fuisse uidetur? foris stabat querens loqui filio, nec materna auctoritate aut sermonem interruptum aut habitacionem irrupit in qua filius loquebatur. In omni quoque textu quatuor euangeliorum . . . non nisi quater maria loquens auditur. primo quidem ad angelum, sed cum eam alloquitus fuissest iam semel et iterum. Secundo ad helizabeth, quando uox salutacionis eius exultare iohannem in utero fecit, eaque magnificante mariam ipsa magis dominum magnificare curauit. tercio uero ad filium, cum esset XII annorum quod ipsa et pater eius dolentes quesiuissent eum. Quarto in nupciis ad eundem filium et ad ministros nupciarum. Et is quidem sermo certissimus index fuit ingenite mansuetudinis ac uerecundie uirginis. Aliorum quippe uerecundiam reputans suam sustinere non ualuit, defectum uini dissimulare non potuit . . . Inducens quoque in templum templi dominum multa quidem a symone audiuit tam de illo quam de ipsa, tarda ad loquendum, uelox autem ad audiendum. Et quidem *maria conseruabat omnia uerba hec, conferens in corde suo*. Sed in hiis omnibus ne de ipso quocunque uerbum eam dixisse reperies incarnationis dominice sacramento . . . Tociens denique maria filium audiuit non modo turbis in parabolis loquenter, sed discipulis seorsum regni dei misteria reuelantem, vidi miracula

41-45 *Homiliae vi*; M 94, 37B
Mariae 10, 11; M 183, 435ABCD

46-68 *In Dominica infra Octavam Assumptionis B. V.*
61-62 *maria — suo] Luc. xix, 51*

43 ipsum] haec add. | hec] om. 44 ore] *paraphr.* 49 quoque] denique 54 uero] om. 55-56
eundem, ad nupciarum] om. 57 ac] et 58 ualuit] potuit 59 quoque] om. | templum] Domini
add. 60 illo] eo | ipsa] se ipsa 62 neque 63 dixisse] fecisse | Tociens] toties 65 sed] et add.

35 hanerosus] harenosus *RMI* 37 instabilis est] est instabilis *R* 37-38 ab — retardat]
om. *M* sic et] sic *R* 38 ab omnib[us] a boni *I* 39 mulieris taciturnitate] muliere taciturna *M*
41 habetur] om. *R* 45 tamen] et add. *M* 46 loquitur] in sermone add. *R* 47 loquax]
loquitur *I* suis] esse *R* 48 materna auctoritate] auctoritate materna *R* 49 quoque]
denique *R* textu] pretextu *R* 51 fuissest] esset *R* 54 XII annorum] annorum XII
I 56 is] hiis *R* 59 templum] domini add. *M* 61 autem] om. *RM* 63 reperies]
de add. *M* 65 sed] erased and corr. *P* et *R*

facientem . . . vidit demum in cruce pendentem, expirantem, resurgentem et ascendentem. Sed in hiis omnibus quociens uerecundissime uirginis, pudicissime turturis uox memoratur audita?" Hec bernardus. Porro de muliere litigiosa dicitur in *prouerbiis* xxvii: 'Tecta perstillance in die frigoris et litigiosa mulier comparantur.' Sicut enim sub tecto in frigore perstillante non potest homo quiescere, sic nec cum litigiosa muliere. unde in eodem libro dicitur xxv: 'Melius est sedere in angulo domatis quam cum muliere litigiosa in domo communi.' Sicut enim in *aureolo* dicit theophrastus et in libro *contra iouinianum* recitat Jeronimus, 'Tali mulieri querende sunt ancille, sumptus, gemme, uaria supplex ac pre-
ciose uestes. Deinde per totas noctes contra uirum garrule questiones.
"Illa," inquit, "procedit in publicum ornacior, hec honoratur ab omnibus,
ego in conuentu seminarum misella despicio. Cur aspiciebas uicinam?
Quid cum ancillula loquebaris?"' Et cetera plura que dicta sunt supra.
Denique conuersacio quoque mulieris honesta debet esse, ut nichil in ea
reprehensibile, precipue quia 'leuis ac tenera res,' ut dicit Jeronimus, 'est
fama pudicicie.' Attendant ergo quod dicitur in *prima petri* ii, 'Conuer-
sacionem uestram inter gentes habentes bonam, ut in eo quod detractant
de uobis tanquam de malefactoribus ex bonis operibus uos considerantes
glorificant deum in die visitacionis.' Hoc est enim quod postea de
mulieribus dicitur in eadem iii^o, ut et si non credunt uerbo per mulierum
conuersacionem lucrifiant sine uerbo. videat ergo, ne sit maliciosa, sed
simplex et bona, ne sit etiam audax uel procax, sed humilis ac uerecunda,
nec sit impudica, sed casta, nec iracunda, sed mansueta, nec ebriosa, sed
sobria. Hec sunt enim quinque vicia que maxime diuina scriptura re-
darguit in muliere mala. Nam de maliciosa dicitur in *ecclesiastico* xxv:
'Brevis omnis malicia super maliciam mulieris, sors peccatorum cadet
super illam,' id est pena iehennalis. Porro de procace uel audace uel
superba dicitur in *proverb.* vii: 'Apprehensum deosculatur iuuenem et
procaci uultu blanditur etc.' Et in *ecclesiastico* xxii: 'Patrem et uirum
confundit audax.' Econtra uero dicit ambrosius in libro *de sancto abra-
ham* 1°: 'Angelus in domum abraham introductus quesiuist ab eo, "ubi est
sara uxor tua?"' nec ignorans hoc quesiuist, sed quantus debeat esse

73-79 cf. p. 153, ll. 46-57
M 14, 437D-438A

81-82 *Epist. lxxxix*, 8 (505)

96-100 *De Abraham* 1, 5, 42 (297);

67 quociens] quoties 98 quesiuist] paraphr.

69 in] om. I perstillance] pestilencia R 71 perstillante] pestillante R 72 domatis] dogmatis R
76 uestes] om. R 78-79 uicinam — ancillula] ancillam cur cum ancilla R 80 honesta — esse]
debet esse honesta M 82 in] om. I 84 bonis operibus] operibus bonis M 85 posteal]
prius R 86 eadem] eadem R 88 etiam] om. M 89 nec sit] ne sit R 90 diuina
scriptura] scriptura diuina M 91 in³] om. I 93-94 uel superba] ac superba R 94 in] om. I
95 etc.] om. R in] om. I 96 dicit] beatus add. M sancto] beato M 97 domum] domo R
abraham] abrahe M 98 hoc] hec MI quantum] quantum I

100 pudor seminarum, docere nos uoluit, ne sc. procaci occursu eciam hospitem
in se oculos inflectant, sed salua reuerencia ministerium suum exerceant.'
De impudica dicitur in *proverb.* xxx: 'Talis,' id est occulta et ignota,
'est uia mulieris adultere que comedit et tergens os suum dicit: "non sum
operata malum." ' Porro de iracunda dicitur in *ecclesiastico* xxv: 'Non
est caput nequius super caput colubri et non est ira super iram mulieris.
105 unde commorari leoni et draconi placebit quam habitare cum muliere
nequa,' id est iracunda. Denique de ebriosa dicitur in eodem xxvii:
'Mulier ebriosa est ira magna et contumelia et turpitudo eius non tegetur.'
Hec de illa quinta et ultima admonicione, qua sc. hortanda est a parenti-
bus filia nuptui tradita se ipsam irreprehensibilem exhibere.

[L.] DE STATU VIDUALI.

Porro, si contingat eam interueniente uiri morte uiduam in adolescencia
remanere, attendat quod dicit apostolus in *prima ad corinthios* viii:
'Mulier alligata est, quanto tempore vir eius uiuit; quod si dormierit vir
eius, liberata est. Cui uult nubat, tantum in domino.' Hoc autem
5 dicit non iubendo sed permittendo. Permittuntur enim secunde nupcie,
quamvis indigniores sint quam prime. unde Jeronimus *contra iouinianum* libro i^o: 'Non dampno bigamos, immo nec trigamos, sed si dici
potest, octogamos. Sed ut plus aliquid inferam, etiam scortatorem re-
cipio penitentem.' Hec Jeronimus. unde catafrige tanquam heretici
10 desipiebant qui secundas nupcias dampnabant. Potest tamen intelligi
quod hoc dicit apostolus etiam consulendo hiis qui timent sibi de incon-
tinencia. unde et idem dicit in *prima ad thymoth.* v: 'Adolescentiores
uiduas devita,' id est non eas defacili recipias ad castitatis uota. ut enim
15 ibi dicit *glosa*: 'lubrice etati non debet facile credi.' unde ibidem sub-
iungitur de quibusdam: 'Cum enim luxuriate fuerint, in christo nubere
uolunt,' id est legitime nubere, non meretricari, cum utique nubere non
possint legitime post uotum continencie. unde ibidem sequitur: 'ha-
bentes,' inquit, 'dampnacionem, quia primam fidem irritam fecerunt.' Ne
20 igitur hec mala contingent in ecclesia, 'volo,' inquit, 'iuniores nubere, non
vouere, filios procreare, matresfamilias esse et sic nullam occasionem dare

99 sc., eciam] om. | hospitem] hospitum 100 sed] om. | reuerencia] verecundia

99 hospitem] hospitum *RMI* 101 impudica] impudicitia *I* in] om. *I* id est] om. *M* occulta —
ignota] ignota — occulta *I* 103 in] om. *I* 105 commorari] commori *M* 106 nequa]
nequam *I* xxvii] xxvi^o *R* 107 eius — tegetur] illius — tergetur *R* 108 est] om. *R*

L. 7-10 *Adv. Iov.* 1, 15 (265); *M* 23, 234D

L. 3 prima] ii *R* adj] om. *I* viii] vu *I* 7 sint] sunt *R* 8 r°] 11° *R* sed] et add. *M* etiam *I*
9 potest] et add. *R* 11 desipiebant] decipiebant *R* dampnabant] condemnabant *R*
12 etiam] om. *R* qui] que *M* 13 prima] ii *R* 15 debet] de add. *R* 16 fuerint] fuerunt
R 17 cum] non *R* 18 possint] possunt *RM* 20 igitur] ergo *R*

aduersario maledicti gracia. Jam enim quedam conuerse sunt retro post sathanam,' id est ab illo excellenti uidualis castitatis proposito ceciderunt et sugerente dyabolo perierunt. Et recte dicit apostolus, 'cui uult, nubat,' quia sicut ibi dicitur in *glosa*, 'inuite nupcie solent malos habere prouentus.' Quod autem hoc dicat non precipiendo sed propter periculum incontinencie permittendo, patet per id quod ibidem subiungit: 'beatior autem erit, si sic permanserit secundum meum consilium,' sc. innupta. Quod exponens ambrosius dicit, quod 'ideo prime nupcie sub benedictione dei celebrantur sublimiter, secunde autem in presenti etiam carent gloria, sed propter incontinenciam conceduntur.' Hec ambrosius. Gloriam uocat ipsam benedictionem sollempnem, qua sponsus et sponsa benedicuntur in primis nupciis sed non in secundis, ubi rectus ordo seruatur, licet in quibusdam ecclesiis fiat contrarium. Notandum quoque quod non dicit apostolus de uidua: beacior erit, si castitatem proposuerit uel uouerit, sed 'sic permanserit.' Nam, ut dicitur in *ecclesiaste* v: 'Multo melius est non uouere quam post uotum promissa non reddere.' unde augustinus ad iulianam *de bono uiduitatis*: 'Plane,' inquit, 'dicere non dubitauerim lapsus . . . a castitate sanctiore que deo uouetur adulteriis peiores. Si enim . . . ad ostensionem christi pertinet cum membrum eius fidem non seruat marito, quanto magis cum non seruatur ipsi christo in eo quod exigit oblatum, qui non exegerat offerendum. Cum enim quisque non reddit quod non imperio conpulsus, sed consilio conmonitus uouit, tanto magis fraudati uoti auget iniquitatem, quanto minus habuit uouendi necessitatem.' Hec augustinus. recte quoque dicit apostolus, 'beacior erit,' quia melius est siue uirgini siue uidue continere quam nubere. unde Jeronimus *ad saluinium*: 'Nesciat,' inquit, 'uidua bigamie indulgenciam, nec nouerit illud apostoli, *melius est nubere quam uri*. Nam tolle quod peius est uri et nubere per se bonum non erit . . . Lamech maledictus et sanguinarius primus . . . unam costam in duas diuisit et planarium bigamie protinus diluuij pena subuertit. unde apostolus, cum

29-31 *Comment. in Epist. ad Corinthios I vii* (138); M 17, 225D 38-45 *De Bono Viduitatis* xi,
14; M 40, 439 47-57 *Epist. lxxix*, 10, 11 (507, 508) 48 melius — uri] *I Cor.* vii, 9

L. 31 sed] autem | conceduntur] concessae sunt 39 deo] domino 40 ostensionem]
offensionem 47 bigamie] digamie 48 Nam] om. 51 bigamie] digamie

22 quedam — sunt] conuerse sunt quedam R 25 ibi dicitur] dicitur ibi R 26 prouentus]
prouentum M 27 id] illud R hoc M subiungit] subiungitur M 28 sc.] id est M 29 am-
bosius] om. R 30 celebrantur sublimiter] sublimiter celebrantur RM celebrantur solemniter I
etiam] on margin P om. MI 34 fiat contrarium] contrarium fiat M 36 in *ecclesiaste*]
Ecclesiastes I 40 peiores] potiores I ostensionem] offensionem RM 42 exegerat offerendum]
exigerat offendendum R 43 conmonitus] ammonitus M 44 fraudati] fundati R habuit
uouendi] habet uouendi R uouendi habuit M 47 Nesciat] nescit R 48 nouerit] iuxta add.
M 48, 49 uri] viri R 50 et] om. R 51 bigamie] digamie R

dicit *ad thymoth.*: "volo adolescentulas nubere etc." cur hoc indulgere
 permissus sit, subiungit: "Jam enim quedam declinauerunt post sa-
 thanam." Ex quo intelligimus eum non stantibus coronam sed iacentibus
 55 manum porrigere. Itaque adolescentula uidua que continere non potest
 uel non uult, pocius maritum accipiat quam dyabolum . . . sciatque sibi
 non tam uirum datum quam adulterum amputatum.' Hec Jeronimus.
 propter hoc eciam idem viduas electas econtrario uirginibus associat,
 dicens in sermone '*cogitis me*': 'beata,' inquit, 'estis, o uirgines sancte, que
 60 tante uirginis,' sc. dei genitricis, 'exemplum estis seque . . . Sed beate
 uidue que ducunt celibem uitam in christo . . . propter hoc enim bene
 uidue uirginibus copulantur, dicente apostolo *Mulier innupta et uirgo*
cogitat que domini sunt, ut sit sancta corpore et spiritu. Quoddam enim
 magisterium uirginitatis uiduarum gliscit et confortatur exemplis. . . .
 65 Et propemodum non inferioris uirtutis est a coniugio quod aliquando de-
 lectauerit abstinere quam coniugij delectamenta nescire. In utroque
 ergo gradu fortitudo laudatur et celestis uite uirtus predicatorum. idcirco
 cognacionem cum christo iam uerque ordo sortitur.' Hec Jeronimus.
 Idem quoque dicit experte ambrosius in libro *de uiduis*. Itaque, sicut
 70 dicit augustinus in libro *de bono coniugali*, 'bonum quidem susanne in
 coniugali castitate laudamus, sed tamen ei bonum anne uidue ac multo
 magis uirginis marie anteponimus . . . Sed . . . quid, inquiunt, si omnes
 uelint continere, unde genus humanum subsistet? utinam omnes hoc
 uellent, dumtaxat in caritate . . . Multo cicius dei ciuitas impleretur
 75 et seculi terminus acceleraretur. Quid enim aliud hortari uidetur apos-
 tolus, ubi ait, cum inde loqueretur: "vellem," inquit, "omnes sicut me
 ipsum esse." Et post . . . "Tempus," inquit, "breue est. Reliquum est,
 ut qui habent uxores, sint tanquam non habentes . . . et qui utuntur hoc
 mundo, tanquam non utantur." Hec augustinus. In primitiuā qui-
 80 dem ecclesia de uiduis adeo ecclesie cura erat specialis, ut quedam illarum
 sustentarentur de bonis ecclesiasticis. Ad hoc tamen, ut sustentarentur
 de bonis ecclesie, quatuor oportebat concurrere, videlicet ut essent etatis

59-68 (Pseudo-)Jerome, *Epist. ix*, 17; M 30, 141D-142A 62-63 *Mulier — spiritu* *I Cor. vii*,
 34 69 *De Viduis* iv; M 16, 241-242 70-79 *De Bono Coniugali* viii, 8; x, 10; M 40, 379, 381

52-53 hoc — subiungit] indulserit statim subjectit 54 eum] illum 55 Itaque] Ideo | continere]
 se add. 56-57 sciatque — amputatum] *paraphr.* 60 Sed] et add. 61 propter — enim] Ideo
 63 Quoddam] quodammodo 67 ergo] siquidem 70 quidem] om. 72 omnes] homines add.
 74 impleretur] completeretur 75 uidetur] appetet 77 Et post] aut illo loco | inquit] om.

52 dicit] et add. *I thymoth.*] v add. *I adolescentulas*] adolescentiores M hoc] hec R 56 pocius
 maritum] maritum pocius R 58 econtrario uirginibus] virginibus econtrario M 60 dei
 genitricis] genitricis dei R Sed] et add. R 61 uitam] scilicet add. *I bene]* om. R 63 dominii]
 dei R 64 gliscit] glissit I 67 uite] om. M 69 experte] ex parte I 71 ei] om. R
 72 quid] om. M quicquid I 73 omnes hoc] hoc omnes R 77 breue est] breue et M
 80 cura erat] erat cura M 82 videlicet] sc. R

proiecte, monogame et probate uite et mundi solacio destitute, et sic admitterentur continencie. De primo dicit apostolus in *I^a ad thymoth.* v: 'Vidua eligatur non minus LX annorum.' De secundo idem subiungit: 'que fuerit unius viri uxor,' sc. propter sacramentum secundum *glosam*, quia significat ecclesiam que est unica unici, sc. christi, secundum illud *canticorum* vi: 'una est,' inquit, 'columba mea etc.' De tercio ibidem subiungitur: 'In operibus bonis testimonium habens, si filios educauit, si hospicio recepit, si sanctorum pedes lauit, si tribulacionem pacientibus subministravit, si omne opus bonum subsequuta est.' De quarto dicitur ibidem: 'viduas honora que uere vidue sunt,' id est non solum a uiri societate sed eciam a mundi amore ac solacio destitute, sc. nolentes amplius nubere nec ad ea que mundi amplius sunt, redire. Econtra uero dicit Jeronimus *ad eustochium*: 'Illarum te cupio uitare congressus quas viduas fecit necessitas, quarum domus plena conuiuiis, plenaque adulatoribus, quarum buccis rubentibus cutis farsa distenditur, ut eas putas maritos non amisisse sed querere.' Hec Jeronimus. Vera siquidem vidua debet vitare mundi solacia, videlicet pomposa ministeria uel consorsia, conuiuia quoque ac spectacula et similia. unde idem Jeronimus *ad saluiniam*: 'Quid facit vidua inter ministrorum greges? Si ambiciose domus hec officia flagitant, preficiatur hiis senex honestis moribus cuius honor domine dignitas sit. Non ambulet iuxta te calamistratus procurator, non hystrio etc.' Denique omnia carnis oblectamenta fugere debet secundum Jeronimum quasi uenena, quia dicit apostolus, ubi supra: 'vidua que in deliciis est, uiuens mortua est.' unde Jeronimus, ubi supra: 'omnis creatura dei bona est, ut ait apostolus, et nichil reiciendum quod cum graciarum actione precipitur . . . Sed audiant hec mulieres que sollicitate sunt, quomodo placeant uiris. comedant carnes que carnibus seruunt, quarum feruor despumat in coitum . . . tu uero que in tumulo mariti omnes pariter uoluptates sepelisti, que unctam purpurisso et cerussa faciem supra feretrum eius lacrimis diluisti, que pullam tunicam nigros calceolos candide uestis et aurati socci depositione sumpsisti, nichil aliud necesse habes nisi perseverare in ieunio.' Hec Jeronimus. Quod si forte timet aliorum offensam uel scandalum de negligencia cultus ac ilitate

95-98 cf. p. 189, ll. 53-59 100-104 cf. p. 188, ll. 25-38 106-114 *Epist. LXXIX, 7 (504)*

111 unctam] litam 112 nigros] nigroscue

84 admitterentur] ad votum add. R in] om. I ad] om. I 85 idem] ibidem *RMI* subiungit] subiungitur *RM* 88 est inquit] om. R etc.] om. R ibidem] ibi R 90 tribulacionem pacientibus] pacientibus tribulacionem *M* 91 opus bonum] bonum opus *R* 93 eciam] om. R
94 sunt] om. R 95 eustochium] eustachium *R* 96 adulatoribus] adulacionibus *R*
97 farsa] falsa *M* 99 pomposa] prompta *R* 104 etc.] om. R omnia — oblectamenta] carnis
delectamenta *R* 107 bona est] est bona *R* 110 que] qui *R* 111 unctam] litam *R*
cerussa] cerissa *R* 113 socij] serici *M*

victus et uestitus, audiat quod dicit idem ieronimus *ad marcellam* de blesilla uidua loquens: 'Scandalizat,' inquit, 'quempiam uestis fulcior. Scandalizet et iohannes, qui camelorum pilis uestitus zona pellicea cingebatur. cibi displicent uiliores? Nichil locusta vilius. Ille christianos oculos pocius scandalizent que purpurisso et quibusdam fucis ora oculosque depingunt, quarum facies gypseo et nimio candore deformes ydola menciantur. Quibus si forte improvidens lacrimarum stilla eruperit, sulco defluit, quas nec numerus annorum docere potest quod uetule sunt, que capillis alienis uerticem struunt et preteritam iuuentutem in rugis anilibus poliunt, que ante nepotum greges trementes uirgule conponuntur. Erubescat mulier christiana, si nature cogit decorem. Ecce vidua nostra, que prius undique ornabatur et tota die quid sibi decesset querebat ad speculum, . . . nunc neglectum caput scit sibi tantum sufficere quod uelatur. plumarum quoque mollicies tunc dura uidebatur et in extuctis thoris iacere uix poterat. Nunc ad orandum festina consurgit, flectuntur genua super humum et crebris lacrimis facies ante sordidata purgatur . . . Pulla est tunica, minus cum humi iacuerit, sordidatur, soccusque uilior et auratorum precium calceorum egentibus datur, cingulum non auro gemmisque distinctum, sed laneum et simplex, quod possit uestimenta astringere magis quam scindere. Siquis huic proposito inuidet et detrahit . . . besilla nostra ridebit, nec dignabitur ranarum loquacium audire conuicia.' Hec Jeronimus. que, sc. eius uerba, consonant apostolo dicenti, ubi supra: 'Que uere vidua est, et desolata speret in deum et instet obsecracionibus et oracionibus nocte ac die.' Talis erat illa vidua euangelica, sc. anna, de qua legitur in *luca* II°: 'Hec processerat in diebus multis et vixerat cum uiro suo annis VII a uirginitate sua, et hec uidua usque ad annos LXXXIII. Que non discedebat de templo, ieuniis et obsecracionibus seruiens nocte ac die.' Denique etiam si aliqua uidua domesticos haberet, quos deberet nutrire uel etiam parentes aut aliquos

116-137 *Epist. xxxviii, 3-5 (174-176)*

117 fulcior] fuscior	118 et] om. [pilis] tegmine	119 locusta vilius] locustis vilius est
121 gypseo] gypseae	122 improvidens] improvidis	123 sunt] sint
<i>add.</i> greges — uirgule] gregem — virgunculae	126 Ecce] om.	127 que — undique] ante
morosius	129 tunc] illo tempore	131 super] nudam <i>add.</i> facies] psymmitio <i>add.</i>
132 est] om. soccusque] soccus	133 et] om. datur] largitur	134 distinctum] est <i>add.</i>
<i>simplex</i>] <i>paraphr.</i>	135 Siquis] Si inuidet] scorpius <i>add.</i> detrahit] <i>paraphr.</i>	136 besilla] blaesilla dignabitur] dedignabitur

116 victus] vultus R	117 fulcior] fuscior R inculcior M	118 iohannes] Iohannis I
120 fucus] fuscis R	121 gypseo] gipsee R nimio] minio I	122 stilla] stillarum R
<i>decesset</i>] <i>deest</i> M	128 nunc] ut R tantum sufficere] sufficere tantum R	130 festina] festinanter M
132 est] blurred, corr. P cum M	136 besilla] blesilla RM	137 dicentij] om. M
edentibus M	143 nocte — die] die — nocte M	144 aut] uel MI
	144 aut] uel MI	140 in ¹] om. I

maiores, qui possent ac deberent eam sustentare, talem recipi nolebat apostolus in ministerium ecclesie. unde, 'si qua,' inquit, 'uidua filios aut nepotes habet, discat primo domum suam bene regere et mutuam uicem parentibus reddere. Hoc enim acceptum est coram deo. Siquis autem suorum et maxime domesticorum curam non habet, fidem negauit et est infideli deterior.' Et post: 'Siquis autem fidelis uel siqua fidelis habet uiduas,' sc. in domo sua, 'subministret illis et non grauetur ecclesia.' De tali ergo uidua, sc. in omnibus predictis electa, dicit ambrosius in libro *de uiduis*: 'Predicatur unius uiri uxor uidua, etatisque processu iam probata, uiuenda religioni, effeta iam corpori, cui diuersorum in templo, colloquium in prece, vita ieunio, pietas in officio.' hec de statu viduali.

145

150

155

[LI.] DE EXCELLENIA UIRGINALI.

Si uero nec puelle sit necessitas nubendi, nec parentibus eam nuptui tradendi, melius est eam in uirginitate dimittere quam nuptui tradere, iuxta illud apostoli *I^o ad corinth.* vii: 'Qui statuit in corde suo firmus, non habens necessitatem, sed potestatem habens sue uoluntatis et hoc iudicauit in corde suo, seruare uirginitatem suam,' sc. non ingerens ei somitem nupciarum, sicut ambrosius exponit, 'bene facit.' Igitur et 'qui matrimonio,' inquit, 'iungit uirginem suam, bene facit, quia sibi licet quod facit, et qui non iungit,' cum sc. habeat potestatem uoluntatis sue perficiende, quia puella bene uult continere, 'melius facit, quoniam et apud deum illi meritum collocat et illam a mundi sollicitudine liberat.' Hec ambrosius. ibi etiam dicit augustinus, quod 'melius est id quod licet et expedit quam quod licet et non expedit.' Jeronimus quoque *contra iouinianum* libro 1 dicit, quod 'castitas semper operi nupciarum prelata fuit. Nam et primi parentes ante offensam in paradyso fuerunt uirgines, post peccatum autem et extra paradysum protinus nupcie . . . Nupcie itaque terram replent, uirginitas paradysum. unde dictum est: crescite et multiplicamini etc. Prius enim oportuit siluam plantari et crescere, ut

152-155 *De Viduis* iv, 22 (191); M 16, 241C153 *Predicatur*] praedicetur 154 *religioni*] et add. | *corpori*] corpore 155 *pietas* — *officio*] om.145 ac] aut R 146 *ecclesie*] om. R si — inquit] inquit si qua R 149 est] om. R
150-151 habet — sc.] habeat — videl. R 151 sc. in domo] in domo sc. M 152 *electa*] electis R 154 *effeta*] effectio R effecta M 155 *hec* — *viduali*] etc. RLI. 7-11 *Comment. in Epist. ad Cor. I vii* (138); M 17, 225B 12-13 *De Conjugiis Adulterinis* 1, 19, 23; M 40, 464 13-22 *Adu. Ioo.* 1, 16 (265-266, 262); M 23, 235A-C, 232B 17-18 *crescite* — etc.] *Gen. I, 28*LI. 8 *matrimonio iungit*] nuptum dat | *sibi*] om. 9 *iungit*] dat 11 *mundi*] saeculi 18 *oportuit*] *necesse* suit | *plantari*] plantareLI. 1 *De — uirinali*] *De uirinali excellencia* M 4 ad] om. I 6 *virginitatem*] *vir-*
ginem R sc.] om. I 8 *inquit*] om. R 11 *meritum*] *maritum* R 12 *dicit augustinus*]
augustinus dicit M 13 *quoque*] om. R 14 i] 11° R 18 etc.] *et replete terram* M

20 esset quod deinceps posset excidi; quantumque interest inter radicem et
fructum, tantum inter nupcias et uirginitatem. Denique tantum inter
nupcias et uirginitatem secundum apostolum probatur interesse quantum
inter non peccare et benefacere.' Hec Jeronimus. Idem *ad eustochium*:
'‘Crescant,’ inquit, ‘et multiplicentur qui impleturi sunt terram, tuum
agumentum in celis est . . . Eua in paradysu uirgo fuit, post nuditatem
25 autem et folia ficus auspicacia pruriginem, post tunicas pelliceas et
exitum de paradysu inicium sumpsit nupciarum. Tua ergo regio para-
dysus est, serua quod nata es . . . laudo nupcias, sed quia michi uirgines
generant: lego de spinis rosam, de terra aurum.’ Hec ille. Itaque uir-
ginitas preminet omni statui, non solum coniugali sed eciam uiduali.
30 Hec est enim que fructum habet centesimum, coniugium uero tricesimum
et uiduitas sexagesimum. sic commendat etiam fulgencius *ad probam*:
‘Claret,’ inquit, ‘inter ceteras ecclesie donaciones illius precipuum spe-
cialis esse carismatis, ubi uirtus ipsa integratatis perfecto meretur uoca-
bulo conseri uirtutis . . . Nec in eo quod uirginalis integratatis agnos-
35 cimus culmen, pudicicie coniugalis asserimus crimen . . . Sed sanctam
uirginitatem . . . dicimus . . . merito pociore distare . . . a coniugali uita
quantum distant a bonis meliora . . . a terrenis celestia . . . a carne spiri-
tus, ab infirmitate uirtus . . . Nec dicere dubitamus, tantum a sancta
uirginitate carnis et spiritus fidelium coniugatorum, licet a deo conces-
40 sum, . . . distare concubitum, quantum similitudo pecorum ab imitacione
discernitur angelorum. In uno quippe ad terram spiritus terrena carnis
uoluptate deprimitur, in altero terrena caro celesti delectacione spiritus
ad celestia subleuatur.’ Hec fulgencius. Hinc et cyprianus martyr in
libro *de disciplina et habitu uirginum*: ‘Nobis,’ inquit, ‘ad uirgines sermo est
45 quarum quo sublimior gloria maior et cura est. Flos est ille ecclesiastici
germinis, decus atque ornamentum gracie spiritualis, leta indoles laudis
et honoris opus integrum atque incorruptum, ymago dei respondens ad
sanctimoniam domini, illustrior porcio gregis christi.’ Hec cyprianus.
Puellam ergo cupientem deo uirginitatem suam consecrare parentes non

22-28 *Epist. xxii, 19, 20 (102, 103)*
Virg. 3; ed. cit., p. 189, 11-15

31-43 *Epist. iii; M 65, 328C, 330AB*

43-48 *De Hab.*

19 deinceps] postea 23 Crescant — sunt] sing. 24 agumentum] agmen 32 illius]
illuc [specialis] spiritualis 34 conseri] censeri 35 Sed] om. 36 coniugali uita] sanctis
nuptiis 45 gloria] est add.

19 deinceps] inde R inter] om. R 20-21 Denique — uirginitatem] om. R 21 probatur in-
teresse] interesse probatur M 23 Crescant] criscant M impleturi] repleturi R 24 ag-
mentum] agmen R augmentum MI partly erased and corr. P 25 pelliceas] pellicias M
27 nata] nacta MI 29 preminet] preminent M statui] videl. add. R 30 est enim] enim est
R 32 specialis] erased and corr. P spiritualis R 33 integratatis] integritatis I 34 con-
seri] censeri R 36 pociore distare] distare pociori distare I 38-39 sancta
uirginitate] uirginitate sancta M 41 uno] quo R 44 uirginum] studium R 45 ille]
illi M 48 sanctimoniam] sanctimonia R 49 uirginitatem suam] suam uirginitatem R

debent prohibere. unde Jeronimus, ubi supra, 'Quid inuides,' inquit, 'mater filie . . . Indignaris quod noluit esse uxor militis sed regis; grande tibi beneficium prestitit, socrus dei esse cepisti.' Hinc etiam est et illud exemplum eiusdem Jeronimi *ad aletham* superius positum, de pretextata nobili femina que virginis eustochie cultum habitumque mutauit ac neglectum crinem mundano more texuit, ut virginis propositum uinceret. Ideoque tanquam sacrilega manus illius diuina ulcione arruit seramque illius penitenciam uelox interitus signauit. verum, ut idem Jeronimus scribit *ad demetriadem virginem*, 'Solent miseri parentes ac non plene fidei christiani deformes et aliquo membro debiles filias, quia dignos generos non inueniunt, virginitati tradere, tanti, ut dicitur, estimantes uitrum quanti margaritum et eas relinquunt inopes aliorum filiorum luxurie ac deliciis ad omnem copiam prouidentes. fertur autem, . . . quicquid fuerat nupciis preparatum, a sancta christiana synode virginis traditum, ne sponso fieret iniuria.' Hec Jeronimus. sunt autem in virginitate sex commendabilia, quia videlicet ipsa est preciosa, speciosa, graciosa, fructuosa, victoriosa, gloriosa. De primo dicit dominus in *matheo* XIII: 'Simile est regnum celorum thesauro abscondito in agro etc.' Ipsa nempe virginitas est thesaurus preciosus in agro corporis absconditus. unde dicitur in *ecclesiastico* XXVI: 'Omnis ponderacio non est digna continentis anime.' Sed quia puelle habent thesaurum istum in uasis fictilibus, ideo multe prudenter abscondunt illud in monasterio se recludentes, ut serueretur melius. Et recte thesaurus hic regno celorum comparatur, quia uita virginum celesti uite propter incorruptionem assimilatur, iuxta illud *Mathei* XXII: 'In resurrectione neque nubent, neque nubentur, sed erunt sicut angeli dei in celo.' unde Jeronimus: 'in carne preter carnem uiuere non terrena uita, sed celestis est.' De secundo, id est de speciositate dicitur in libro *sapiencie*: 'O quam pulchra est casta generacio cum claritate etc.' unde virginitas propter puritatem lilio comparatur in *canticis* II, ubi de virginе dicitur: 'sicut lilium inter spinas, sic amica mea inter

50-52 *Epist. xxii*, 20 (103) 53-57 cf. p. 184, ll. 106-116 57-64 *Epist. cxxx*, 6-7 (981)
 75-76 (*Pseudo-*)Jerome, *Epist. ix*, 5; M 30, 126D

58 ac] et 60 estimantes] om. 61-62 et — prouidentes] *paraphr.* 63 christiana synode] Christi synorde

50 unde] dicit add. M 52 etiam] om. R 53 eiusdem] eius M 54 que] om. R
 55 crinem] crimen R 56 Ideoque] Ideo M arruit] arruit RM 57 signauit] significauit I
 57-58 Jeronimus scribit] scribit Jeronimus M 58 plene] final e erased and corr. P pleni I
 59 christiani] christiane RMI debiles] deformes R filias] om. M 60 estimantes] existimantes R
 61 margaritum] margaritam I et] luxurie add. R aliorum filiorum] aliarum filiarum I luxurie] om. R
 63 fuerat nupciis] nupciis fuerat R christiana] christi R traditum] tradendum I 66 victoriosa] virtuosa R in] om. I 67 nempe] namque R 69 in ecclesiastico] Eccl. I 70 fictilibus]
 facilibus R fictibus M 71 abscondunt] absconderunt M 72 melius] om. R 74 neque]
 nec R 77, 83, 91 in libro] om. I 77 casta] om. R 78 in] om. I

80 filias.' Hinc et sponsus ipse ibidem inter lilia pasci dicitur, quia sc. in puritate uirginum sibi complacet ac delectatur; purissimus enim est candor liliij et maxime assimilatur incorrupto lumini, sic et uirginitas illi de quo dicitur in libro *sapiencie* vii: 'Candor est lucis eterne et speculum sine macula etc.' Cui bene consonat illud predictum uerbum cypriani, 'Vir-
 85 ginitas est ymago dei respondens ad sanctimoniam domini.' Propter hoc eciam uirgines precipue cauere debent maculam peccati, quia sicut macula est turpior in re alba ut in ueste, sic et in uirgine. De tertio, sc. graci-
 90 ositate, dicitur in *ecclesiastico* xxvi: 'Gracia super graciam mulier sancta et pudorata.' Et recte dicitur gracia esse super graciam in uirgine, quia
 95 graciosa est non solum hominibus in mundo, sed maxime deo et angelis in celo. unde dicitur in libro *sapiencie* iii: 'Immortalis est memoria illius, quoniam et apud deum nota est et apud homines,' id est approbata. Denique specialiter in beata maria et in iohanne euangelista fuit christo
 100 uirginitas familiaris et grata. Propter quod etiam in fine familiarem eorum curam se habere ostendit, dum eos sibimet ad inuicem conmen-
 95 dauit, dum matri sue dixit: 'ecce filius tuus,' et discipulo: 'ecce mater tua,' sicut legitur in *iohanne* xix. De quarto, sc. de fructuositate patet,
 105 quod uirginitas siue uirgo iam non est maledicta nec sterilis, quia fructum celestem terreno preponit et spiritualem carnali. unde dicitur in *ysaya* lvi: 'Non dicat eunuchus: "ecce ego lignum aridum." ' Et post: 'dabo eunuchis in domo mea et in muris meis locum, et nomen melius a filiis et
 110 filiabus.' Et ibi uocat eunuchos uirgines ac continentes quasi propter regnum celorum sponte castratos. Est autem triplex uirginitatis fructus etiam in hac uita. Primus est quod uirgines facit liberiores ad seruien-
 105 dum deo, sicut ad hoc ipsum exhortans dicit apostolus in *prima ad corinth.*
 vii: 'Hoc,' inquit, 'ad utilitatem uestram dico, non ut uobis laqueum iniciam, sed ad id quod honestum est et quod facultatem prebeat sine impedimento domino obseruandi.' Secundus est quod eos maxime as-
 110 similat et familiares efficit christo, sicut legitur in libro *sapiencie* vi: 'In-
 corrupcio facit esse proximum deo.' Tercius est quod eos interius unit, sicut econtra coniugalis sollicitudo diuidit. unde apostolus, ubi supra:
 'Qui cum uxore est, sollicitus est que mundi sunt, quomodo placeat uxori et diuisus est. Et mulier nupta cogitat, que mundi sunt, quomodo placeat uiro. Mulier autem innupta et uirgo cogitat, que dei sunt etc.'

84-85 cf. p. 212, II. 47-48

81 est] om. R 84 bene] om. M 85 sanctimoniam] sanctimonia R 86 cauere debent]
 debent cauere R 87 sc.] de add. R 88 dicitur in] dicitur I 89 gracia esse] esse gracia R
 91 unde] ut M est] enim add. M 92 quoniam et] quoniam R 93 fuit] fit R 95 eorum] om. R
 ad] om. R 97 in iohanne] Johannis I xix] om. M sc. de] sc. R 98 iam] om. R nec] siue R
 99 in *ysaya*] Esiae I 100 lvi] xlvi R 102 ibij ubi M ac] et R ut M 103 celorum]
 om. R 105 in, adj] om. I prima] ii R 106 uobis laqueum] laqueum vobis R 108 ob-
 seruandi] obseruanda I assimilat] assimulat R 109, 115 in libro] om. I 110 deo] om. R
 114 uiro] om. R dei — etc.] domini sunt R

De quinto, sc. de victoriositate, dicitur in libro *sapiencie* III°: 'In per- 115
petuum coronata triumphat, in coinquinatorum certaminum premium
vincens.' Et in hoc quodammodo uirgines superant angelos quantum ad
meritum, quia quod illi sunt per naturam, isti acquirunt per victoram.
unde Jeronimus *ad demetriadem virginem*: 'Rore,' inquit, 'celesti ac ieuni-
orum frigore calor puellaris extinguitur et humano corpori angelorum
conuersacio imperatur. ideo et vas eleccionis de uirginibus se dicit pre- 120
ceptum non habere, quia contra naturam, immo ultra naturam est non
exercere quod nata sis, interficere in te radicem tuam . . . omnem uiri
contactum horrere et in corpore uiuere sine corpore . . . Denique in-
credibilis animi fortitudo est inter gemmas et sericum, inter eunuchorum 125
et puellarum cateruas et adulacionem ac ministeria familie perstrepentis
et exquisitas epulas ieuniorum labore appetere, uestium asperitatem,
victus continenciam.' Hec Jeronimus. propter huiusmodi difficultatem
dicit Idem eciam *contra iouinianum* libro I^o: 'Si omnes,' inquit, 'uirgines
fuerint, quomodo stabit humanum genus? . . . Noli, inquam, metuere, 130
ne omnes uirgines fiant. Difficilis res est uirginitas et ideo rara. Si
omnes esse uirgines possent, nunquam dominus diceret: "qui potest
capere capiat," nec apostolus in persuadendo trepidaret dicens: "De uir-
ginibus preceptum domini non habeo, consilium autem do." ' Hec ille. 135
Ex hoc autem quod sic est uirginitas uictoriosa sequitur sextum, sc. quod
sit etiam gloriosa. Nam pro victoria datur gloria. Est autem preter
sanctorum gloriam communem, de qua dicitur in *psalmo*: 'gloria hec est
omnibus sanctis eius,' specialis quedam gloriola preparata uirginibus,
sicut et apostolis et martyribus. unde super mensam propositionis erat 140
corona interrasilis aurea et super illam altera corona aureola, sicut legitur
in *exodo* xxv. Hec sunt sanctorum premia que dum in scriptura diuina
promittuntur, quasi apponuntur in mensa. Corona est gloria communis
sanctorum, coronula uero prerogativa specialis uirginum et martyrum ac
predicitorum. uirgines denique triplici prerogativa dotabuntur in patria, 145
de quibus loquitur scriptura diuina: una quidem in capite, sc. aureola,
de qua dictum est supra, et in *canticis* IIII: 'Surge,' inquit, 'propera, amica

119-128 *Epis.* cxxx, 10, 4 (987, 972) 119-121 cf. p. 180, II. 106-108 129-134 *Adv.*
Joo. 1, 36 (293, 294); M 23, 259CD-260A 133-134 *De — doj* *I Cor.* vii, 25

121 *ideo*] quam ob rem 123 *uirij* virorum 127 *appetere*] appetisse 133 *nec*] et |
persuadendo] non *add.*

121 *inj* *om.* R 121-122 *preceptum — habere*] non habere *preceptum* M 123 *sis*] sit *I* in
te] vite M 123-124 *uirij — horrere*] horrere *viri contactum* R 124 *horrere*] habere M 126
ac] et R 129 1°] 11° R 130 *inquam*] inquit R 131 *rara*] et ideo *add.* R 132 *esse*
uirgines] *uirgines esse* RI 137 *est*] *om.* R 138 *gloriola*] *gloriosa* R *gloria* M 140 *corona*]
om. R *interrasilis*] *interuasilis* R *altera*] *alia* R 141 *in exodo*] *Exodi* I 142 *apponuntur*]
apponuntur R *gloria communis*] *communis gloria* R 145 *scriptura diuina*] *diuina scriptura*
R 146, 163 *inj* *om.* I

mea, ueni de libano, ueni, coronaberis.' Libanus enim interpretatur candidus uel candidacio et significat candorem uirginitatis que aureola coronabitur a sposo. Secunda in ore, sc. canticum nouum de quo legitur in *apocalipsi* xiii: 'Cantabant quasi canticum nouum ante sedem dei quod nemo poterat dicere nisi hii qui cum mulieribus non sunt coinqinati: uirgines enim sunt.' Tercia uero in pedibus, de qua ibidem subiungitur: 'Hij sequntur agnum quocunque ierit.' unde canit ecclesia christo uirginum sposo:

- 155 *qui pascis inter lilia
septus choreis uirginum,
sponsas decorans gloria,
sponsisque reddens premia.*
- 160 *Quocumque pergis, uirgines
sequntur atque laudibus
post te canentes cursitant
hymnosque dulces personant.*

De hoc itaque cantico et choro uirginum sequente dicitur in *Jeremia* xxxi: 'Virgo israel, adhuc ornaberis tympanis tuis et egredieris in choro ludencium.' Et paulo post: 'Tunc letabitur uirgo in choro etc.' Ideo scribit Jeronimus ad *eustochium uirginem*: 'Egredere,' inquit, 'paulisper de carcere corporis tui et presentis laboris mercedem ante oculos tuos depinge quam oculus non uidit nec auris audiuit, nec in cor hominis ascendit. qualis erit illa dies, cum tibi maria, non soror moysi sed mater domini, 170 choris occurret comitata uirgineis? et post mare rubrum pharaone submerso cum exercitu suo tenens tympanum precinet responsuris: "Cantemus domino, gloriose enim magnificatus est etc." Tunc tecla in tuos leta uolabit amplexus, tunc et ipse sponsus tibi occurret ac dicet: "Surge, propera, amica mea etc." Tunc etiam angeli mirabuntur et dicent: "Que 175 est ista que ascendit etc." Hec ieronimus. propter hec omnia dicitur in libro *sapiencie* iii: 'Felix sterilis et incoquinata que nesciuit thorum in delicto, habebit fructum in respectione animarum sanctorum.' Et recte uirgines pre ceteris a domino decorabuntur, quia pre ceteris in eis

155-162 Ambrose, *Hymni* lxxx, 5-12; M 17, 1221 166-175 *Epist. xxii, 41* (125) 171-172
Cantemus — est] *Exod. xv, 1* 173-174 Surge — mea] *Cant. ii, 10* 174-175 Que —
ascendit] *Cant. iii, 6*

157 sponsas decorans] sponsus decorus 167 corporis tui] *om.* | depinge] pingue 168 non]
nec 169 non — sed] *om.* 170 et] cum 174 etiam] et

150 in *apocalipsi*] *Apoc. I* 155 qui pascis] quia pascis *R* 156 septus] sceptus *R* et septus
I 157-162 sponsas — personant] etc. *M* 167 presentis] mercedis *add. M* 168
oculus non] non oculus *M* 169 erit] erat *RI* 172 enim] *om. R* 173 ac] atque *M*
173-174 Surge — dicent] *om. M* 176 incoquinata] coquinata *RI* nesciuit] nescit *R*
178 decorabuntur] coronabuntur *R*

glorificatur iuxta illud augustini sentenciam in sermone *de uirginibus*: 'Quanto,' inquit, 'fragilior est sexus, quanto infirmius uasculum quod reportat ex hoste triumphum, tanto maiori dyabolus opprobrio confusonis induitur, tantoque mirabilior deus in sanctis suis agnoscitur, tanto eciam rex martyrum christus in pugnaticibus suis iocundius delectatur.' verum ad hoc ut uirginitas tanto fulgeat decore, quatuor oportet in ea concurrere, videlicet sit uoluntaria, integra et humilis et finalis. de primo dicit crisostomus *super Mattheum* libro 11°: 'illa gloriosa est continencia, non quam transgreedi non potest necessitas uel corporis debilitas, sed quam conpletebitur sancti propositi uoluntas.' Hinc et Jeronimus *ad eustochium*, 'Cur,' inquit, 'de uirginibus preceptum non habet apostolus? Quia maioris est meriti quod non cogitur et offertur.' unde uirgo fuit et ipse non ex precepto sed propria uoluntate. De hiis tamen qui necessitate uirginitatem aut pudiciam seruant dicit prosper in libro *de uita contemplativa* III°: 'Quosdam pudicos aut temperacio corporum facit aut timor supplicij temporalis ab impudicicie actione suspendit aut occasio negata destituit. Sed licet necessitate pudici sint, non uoluntarie tamen et primi, si . . . de beneficio nature sue deo gracias agunt, . . . et secundi ac tertii, si pudice uiuere consuescant, in uirtutem . . . de necessitate proficiunt et paulatim ipsius pudicicie delectacione crescente pudici ueraciter fiunt.' De secundo, scilicet de integritate dicit apostolus in *I^o ad corinth.* VII: 'Mulier innupta et uirgo cogitat que domini sunt, ut sit sancta corpore et spiritu.' unde Jeronimus *ad eustochium*: 'Eciam,' inquit, 'si corpore sit uirgo, an spiritu uirgo sit, nescio. Apostolus autem uirginem sic diffinit: "in corpore et spiritu sancta sit." ' Hec Jeronimus. In duobus itaque gloria uirginitatis in uirginibus minuitur uel aufertur, videlicet si uel carne tantum uirgo sit et non mente, quia scilicet proponit nubere, uel ipsam uirginitatem conseruat studio inanis glorie, ita quod intus non habet gloriam conscientie. de primo dicit augustinus in libro *de viduitate*: 'Felicior michi uidetur mulier nupta quam uirgo nuptura, habet enim illa quod ista adhuc cupit, presertim, si nondum sponsa cuiusquam sit. Illa uni studet

179-183 Augustinus? 186-188 Incerti Auctoris Opus Imperfectum in Matthaeum xxxii, 12; MG 56, 804 188-190 Epist. xxii, 20 (103) 192-199 Julianus Pomerius, *De Vita Contempl.* iii, 7; M 59, 483C 201-203 Epist. xxii, 38 (122) 207-215 *De Virginitate* xi, 11; M 40, 401

187 uel — debilitas] debilitatis corporis 189 Cur] Quare 190 meriti] mercedis 193 Quosdam] tales 195 pudici sint] sing. 196 primi] ille | agunt] agat 197 tertii] paraphr. | consuescant] consuescant 201 sit] est 202 sic diffinit] ita definivit 203 in] ut 209 non-dum] vel add.

179 augustinis sentenciam] sentenciam augustinis M 184 oportet in ea] in ea oportet RM 185 videlicet] scilicet R 191-192 qui — uirginitatem] que uirginitatem necessitate R 195 non] tamen add. R uoluntarie] voluntate R 196 de] om. M 197 ac] et M 198 delectacione crescente] crescente delectacione M 199 in, adj] om. I 202 autem] om. M 203 in] ut RM 204 uel aufertur] et aufertur R uel] in add. R 205 ipsam] ipsa I 206 intus] intellectus R 209 adhuc] om. R

180

185

190

195

200

205

210 placere cui data est, hec de multis incerta cui danda est . . . Illa igitur
uirgo merito coniugate preponitur, que nec multitudini se amandam pro-
ponit, cum amorem unius ex multitudine requirit, nec se iam uni con-
ponit inuenio, cogitans que mundi sunt, quomodo placeat viro, sed spe-
ciosum forma pre filiis hominum sic amauit, ut quia eum sicut maria carne
215 concipere non possit, ei corde concepto etiam carnem custodiret.' De
secundo dicitur in *Matheo xxv*: 'Fatue uirgines acceptis lampadibus non
sumpserunt oleum secum,' hoc est: habentes corpora integra et nitida per
continenciam non habuerunt intus mentis mundiciam vel conscientie glo-
riam de qua dicitur in *ad corinthios II°* primo: 'Gloria nostra hec est, testi-
monium conscientie nostre.' hoc est enim oleum, de quo dicitur in *ec-
clesiaste ix*: 'Oleum de capite tuo non deficiat,' et leticia de mente siue
gloria de conscientia. hinc et in *psalmo* dicitur quod omnis gloria eius
filie regis abintus. Ideo recte dicitur econtrario quod fatue uirgines non
220 sumpserunt oleum secum, quia sc. ypocrite non habent gloriam in semet-
ipsis sed in laudibus alienis. Contra quod dicitur ab apostolo *ad galath.*
vi: 'Opus suum probet unusquisque et sic in semetipso gloriam habebit
et non in altero.' unde Jeronimus in sermone *de assumptione beate marie*:
225 'Omnis gloria,' inquit, 'uestra, o uirgines abintus sit et intus habete quod
foris luceat, ne . . . antequam sponsus ueniat, et lampades uestre ex-
tinguantur.' hinc et beatus bernardus in quodam sermone: 'Caeamus,'
230 inquit, 'ne vasorum nostrorum uacuo splendore decepti sero conqueri
habeamus quod lampades nostre extinguantur. Ego enim reor nec illas
fuisse accensas que tunc videbantur extingui, quia nec sumpserunt oleum
secum, sed uitrea pocius quam ignea claritate fulgebant.' Hec ber-
nardus. Porro de tercio quod uirginitati debet associari, sc. de humili-
235 tate, iam superius dictum est, ubi actum est de morali puellarum institu-
cione. De quarto, id est de finali perseverancia in uirginitate dicit au-
gustinus, ubi supra: 'hoc agite, uirgines dei. hoc agite et sequimini
agnum quoconque ierit . . . perseverantes in numero uestro prebeant
240 vobis exemplum, cadentes augeant timorem uestrum.' Hec augustinus.
Item cyprianus in libro *de disciplina et habitu uirginum*: 'O,' inquit,

227-230 (Pseudo-)Jerome, *Epist. ix*, 19; M 30, 142C 230-234 cf. p. 137, ll. 94-98237-240 *De Virginitate* LII, 53; M 40, 426-427 241-245 *De Hab. Virg.* 24; ed. cit., p. 205, 2-5

229 antequam] priusquam | et om. 238 et] om.

240 igitur] ergo R 211 merito coniugate] coniugate marito R 212 amorem] amore R
iam — conponit] uni iam exponit R 214 formal] om. R 215 possit] posset R potuit M
216 in] om. I 217 nitida] virida I 219 de — corinthios] om. M in — II° in II ad cor. R
II Cor. 1 I 220 in ecclesiaste] Ecclesiastes I in ecclesiastico M 221 tuo] om. M et] id est
RM 223 regis] re. P regum M 225 adj] om. I 227 in] om. M unde] dicit add. M
228 habete] habetote R 229 et] om. RM 231 uacuo] vacuatio I 232 ex-
tinguantur] extinguntur M 233 nec] tunc non R 236 superius — est] dictum est superius R

'sacre uirgines, hortamentis uos mutuis excitate, emulis de uirtute documentis ad gloriam prouocate, durate fortiter, pergitte spiritualiter, peruenite feliciter, tantum mementote nostri, cum in uobis incipiet uirginitas honorari.'

245

Explicit.

244 mementote] tunc add.

243 pergitte] peragite *I* peruenite] peruenire *R* 246 Explicit] erudicio puerorum nobilium add.
M liber de eruditione puerorum regalium add. *I*

INDEX OF AUTHORS CITED IN THE TEXT

INDEX OF AUTHORS CITED IN THE TEXT

ABBREVIATIONS

M = Migne, *Patrologia Latina*

MG = Migne, *Patrologia Graeca*

CSEL = *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum*

Two or more page references on the same line indicate identical or
nearly identical citations.

(Pseudo-)Alanus

- Liber de Trinitate* [cf. A. Pelzer, *Codices Vaticanani Latini II*, Pars I (1931), p. 549 (MS. 1041)]
Init. (cf. Pseudo-Boethius, *Liber de Articulis Fidei*) 56

Alfarabi

- De Ortu Scientiarum* [Alfarabi, *Über den Ursprung der Wissenschaften (De Ortu Scientiarum)*, ed. C. Baeumker, *Beiträge zur Geschichte der Philosophie des Mittelalters*, xix, 3]
II. 40
De Scientiis [Alfarabi, *Catálogo de las Ciencias*, ed. A. González Palencia, *Publicaciones de la Facultad de Filosofía y Letras, Universidad de Madrid*, II, (Madrid, 1932)]
I. 40
I. 41

Ambrose, St

- Commentaria in Epistolam ad Corinthios I* [M 17]
VII. 207
VII. 211
Commentaria in Epistolam I ad Timotheum [M 17]
II. 203
Commentaria in Epistolam II ad Timotheum [M 17]
II. 72
II. 74
II. 78
II. 78
De Abraham [M 14]
I, 5, 42. 205
I, 9, 91. 195
I, 9, 93. 193
De Elia et Jejunio [M 14]
18, 66. 186

De Incarnatione [M 16]

- III, 14. 31
IX, 89. 74

De Interpellatione [M 14]

- I, 7, 21. 139

De Officiis [M 16]

- I, 17, 65 (19); 18, 71 (20); 18, 75 (21). 142

De Poenitentia [M 16]

- II, 10, 96. 87

De Viduis [M 16]

- IV. 208
IV, 22. 211

De Virginibus [M 16]

- I, 6, 28. 200
II, 2, 6-7. 193
III, 3, 9. 192
III, 3, 9, 13. 194

Epistolae [M 16]

- XLVIII, 2. 69

Expositio in Lucam [M 15]

- I, 2. 42
II, 1. 174
II, 8, 19, 20, 21. 175
II, 16, 22. 191
II, 19. 116
VII, 122. 171
VIII, 21. 94
VIII, 70. 14
X, 45. 9

Hexaemeron [M 14]

- III, 1, 1. 107
VI, 8, 47. 183

Hymni [M 17]

- LXXX, 5-12. 216

In Psalmum CXVIII [M 15]

- Sermo VII, 25. 62
Sermo XVI, 45. 139
Sermo XVIII, 31. 139, 143
Sermo XIX, 19. 142
Sermo XIX, 19. 144

- ? 18
? 74

Anselm of Canterbury, St	
<i>Epistolae</i> [M 159]	
<i>L.</i>	99
<i>Meditatio</i> [M 158]	
<i>VII, I.</i>	145, 168
Apuleius	
<i>De Deo Socratis</i> [<i>Apulei Madaurus Opuscula Quae Sunt de Philosophia</i> , ed. A. Goldbacher (Vienna: Gerold, 1876)]	
<i>IV, 129.</i>	130
<i>XXII, 170.</i>	19
(<i>Pseudo-</i>) <i>Apuleius</i>	
<i>Asclepius</i> [ed. cit.]	
<i>xii, 83; XIV, 85</i> (cf. <i>Mercurius Trismegistus</i>)	55
Arator	
<i>Historia Actuum Apostolorum</i>	
[M 68]	
<i>II, 848-849.</i>	101
Aristotle	
<i>De Sophisticis Elenchis</i> [<i>Aristotelis Opera</i> , ed. I. Bekker (Berlin: Acad. Reg. Boruss., 1831)]	
<i>I.</i>	76
<i>2.</i>	32, 71
<i>Metaphysica</i> [ed. cit.]	
<i>A 1.</i>	20
<i>A 1.</i>	34
<i>A 1.</i>	41, 71
<i>A 2. 1.</i>	20
<i>A 2. 3.</i>	13
<i>A 2.</i>	55
<i>B 2.</i>	56
<i>Moralia Nicomachea</i> [ed. cit.]	
<i>I, 2.</i>	52
<i>II, I.</i>	84, 140
<i>Physica</i> [ed. cit.]	
<i>I, I.</i>	84
<i>Problemata</i> [ed. cit.]	
<i>xxx (v. Cicero, Tusc. Disp. I, 33)</i>	34
<i>Topica</i> [ed. cit.]	
<i>VIII, 4.</i>	76
<i>VIII, 11.</i>	73
‘ <i>Auctoritas a sanctis patribus frequentata</i> ’	
<i>?.</i>	80
Augustine, St	
<i>Confessiones</i> [<i>S. Aureli Augustini Confessionum Libri Tredecim</i> , ed. P. Knöll (Leipzig: Teubner, 1898)]	
<i>I, viii, 14, 15; XII, 19.</i>	9
<i>I, viii, 14-15; XII, 19.</i>	93
<i>I, XIII, 20-21; XVI, 25.</i>	23
<i>I, XVI, 26; XVII, 27.</i>	24
<i>I, XVIII, 29.</i>	35
<i>II, I, 1.</i>	134
<i>II, II, 2.</i>	130
<i>II, III, 7.</i>	112
<i>II, III, 7-8.</i>	127
<i>III, I, 1.</i>	131
<i>III, V, 9.</i>	17
<i>III, VIII, 15.</i>	129
<i>IV, IV-IX, 7-14.</i>	131
<i>X, XXVI, 37.</i>	115
<i>X, XXXV, 54.</i>	48
<i>Contra Faustum</i> [M 42]	
<i>XI, 5.</i>	32
<i>XI, 5.</i>	57
<i>XIII, 15.</i>	60
<i>XXXII, 27.</i>	110
<i>XXXII, 30.</i>	149
<i>De Bono Coniugali</i> [M 40]	
<i>VIII, 8; X, 10.</i>	208
<i>XI, 12.</i>	148
<i>XVI, 18; XXI, 26; XVII, 19; XXI, 25; XXIII, 28.</i>	155
<i>De Bono Viduitatis</i> [M 40]	
<i>XI, 14.</i>	207
<i>De Catechizandis Rudibus</i> [M 40]	
<i>IX, 13.</i>	35
<i>De Civitate Dei</i> [<i>S. Aureli Augustini De Civitate Dei</i> , ed. E. Hoffmann (Vienna: Tempsky, 1899-1900); CSEL 40, 1-2]	
<i>XXI, 14.</i>	39
<i>XXI, 14.</i>	161
<i>XXI, 16.</i>	87
<i>XXI, 16.</i>	136
<i>XXII, 22.</i>	6, 88
<i>XXII, 22.</i>	95
<i>De Conjugiis Adulterinis</i> [M 40]	
<i>I, 19, 23.</i>	211
<i>De Doctrina Christiana</i> [M 34]	
<i>I, XXXVI-XXXVII, 41.</i>	67
<i>II, VII, 10.</i>	50
<i>II, XVI, 21.</i>	65
<i>IV, V, 7.</i>	30
<i>IV, V, 7.</i>	36
<i>IV, X, 24; XI, 26; XXVIII, 61; XXVI, 56.</i>	15
<i>IV, XXI, 50.</i>	200
<i>IV, XXVII, 59.</i>	10
<i>IV, XXVIII, 61.</i>	74
<i>De Ecclesiasticis Dogmatibus</i> [M 42]	
<i>XXIV.</i>	161

<i>De Genesi ad Litteram</i> [M 34]		Bernardinus, 1496); <i>Die Metaphysik Avicennas</i> , ed. and trans. M. Horten (Halle a.S. and New York: Haupt, 1907), p. 25]	
VIII, 6.....	104, 108		
VIII, 6, 12.....	104		
IX, 7, 12.....	147		
IX, 7, 12.....	150		
<i>De Magistro</i> [M 32]		1, i, Tract. I, Proem.....	56
XIV, 45–46.....	17		
<i>De Sancta Virginitate</i> [M 40]		Basil, St, the Great	
XI, 11.....	217	<i>Hexaemeron</i> [MG 30]	
LII, 53.....	191	III, 2.....	39
LII, 53.....	218		
LIII, 54; LIV, 55; LV, 56.....	192	Bede	
<i>De Trinitate</i> [M 42]		<i>Homiliae</i> [M 94]	
IX, i, 1.....	72	VI.....	204
X, i, 1.....	34	<i>In Samuelem</i> [M 91]	
X, i, 1.....	44	II, 9.....	59
X, i, 3.....	49	<i>In Marci Evangelium Expositio</i>	
XIV, v, 7.....	6	[M 92]	
<i>Epidotae</i> [M 33]		III, II.....	77
54, II, 3.....	129	<i>Super Parabolis Salomonis</i> [M 91]	
93, II, 4.....	96	I, 6.....	42
138, II, 14.....	96		
<i>Liber Quaestionum LXXXIII</i> [M 40]		Bernard of Clairvaux, St	
53, 2.....	91	<i>De Consideratione</i> [M 182]	
<i>Quaestiones in Pentateuchum</i> [M 34]		I, ii, 2.....	90
v, xxxiii.....	198	II, vii, 15.....	10
<i>Regula ad Servos Dei</i> [M 32]		II, ix, 18; x, 19.....	160
6.....	118	<i>De Conversione ad Clericos</i> [M 182]	
6.....	186, 187	VIII, 16.....	145
6.....	192	XXI, 37.....	142, 179
<i>Retractiones</i> [M 32]		<i>De Praecepto et Dispensatione</i>	
i, iv, 4.....	17	[M 182]	
<i>Sermones</i> [M 38]		VI, 11.....	114
xx, 4.....	84	<i>Epidotae</i> [M 182]	
CIII, 2–3.....	31	cvi, 2.....	63
<i>Soliloquia</i> [M 32]		<i>In Assumptione B. Mariae</i> [M 183]	
II, 7, 14.....	70	IV, 7.....	190
II, 7, 14.....	75	<i>In Capite Jejuniti</i> [M 183]	
<i>Sermo de Virginibus</i>		II, 2, 3.....	164
?.....	217	II, 4.....	161
?.....	60	<i>In Circumcisione Domini</i> [M 183]	
? v. Gratian, <i>Decretum</i> II, xxxiii,		III, 7.....	141
Quæstio v.....	94	<i>In Conversione S. Pauli</i> [M 183]	
(Pseudo-)Augustine		1, 6.....	115
v. Caesarius of Arles, <i>Hom.</i> I.....	33	<i>In Dominica infra Octavam Assumptionis B. V. Mariae</i>	
Avicenna		[M 183]	
<i>Liber Canonis</i> [Avicennæ . . . <i>Liber Canonis</i> , trans. Gerardus Carmonensis (Basel: Heruagios, 1556)].	168	10, II.....	204
<i>Metaphysica</i> [cf. <i>Liber Avicenne de Philosophia siue Scientia Diuinæ</i> , edd. Franciscus de Mecratia and Antonius Frachan-tianus Vicentinus (Venice:		<i>In Epiphanta Domini</i> [M 183]	
		1, 7.....	139
		<i>In Festo SS. Petri et Pauli</i> [M 183]	
		1, 3–4.....	104, 117
		1, 4.....	123
		<i>In Psalmum 'Qui Habitat'</i> [M 183]	
		IV, 3.....	165
		XI, 1.....	163
		XIV, 1–3.....	162

<i>Sententiae [D. Bernardi Opera (Venedice: Nicolinus, 1568)]</i>		
I.....	137, 218	IV..... 30, 36
<i>Sermones [M 183]</i>		IV..... 130
XLI, 4.....	114	IV..... 130
XLI, 5.....	115	V..... 32
XLI, 6.....	116	V..... 32
XLI, 7.....	116	V..... 38
XLI, 7.....	116	VI..... 10
XLI, 8.....	117	VI..... 13
XLI, 10.....	117	VI..... 16
<i>Sermones in Cantica [M 183]</i>		VI..... 19
XIII, I.....	164	<i>Liber de Articulis Fidei</i>
XXXVI, 3.....	40	v. (Pseudo-)Alanus, <i>Liber de Trinitate</i> 56
XXXVI, 3.....	47	?..... 27
XXXVI, 4.....	51	?..... 42
XXXVI, 4.....	78	
LXXI, 14.....	109	Caecilius Balbus
<i>Super 'Missus Est' [M 183]</i>		<i>De Nugis Philosophorum [Caecilius Balbi De Nugis Philosophorum, ed. E. Wölfflin (Basel: Schweighauser, 1855)]</i>
I, 5.....	191	(cf. Pseudo-Plato)..... 97
(Gaufridi) <i>Declamationes [M 184]</i>		
xxxiv, 40.....	103	Caesarius of Arles, St
(Guigonis) <i>Epistola ad Fratres de Monte Dei [M 184]</i>		<i>Homiliae I (Pseudo-Augustine, Sermones 299, 4) [M 39]</i> 33
I, 10, 31.....	62	<i>Homiliae VI [M 67]</i> 37
I, 11, 34.....	63	
I, 14, 42.....	14, 64	Cassianus, Johannes
I, 34.....	180	<i>De Institutis Coenobiorum [M 49]</i>
?.....	48	III, 8..... 63
?.....	164	III, 11..... 65
Boethius		
<i>De Consolatione Philosophiae [Philosophiae Consolationis Libri Quinque, ed. W. Weinberger (Vienna: Tempsky, 1934); CSEL 67]</i>		Cassiodorus
I, Metr. I, 22.....	83	<i>De Orthographia [M 70]</i>
II, Metr. VII.....	169	Praef. 7..... 64
III, Prosa VI.....	50	
<i>De Syllogismo Hypothetico [M 64]</i>		Catonic Disticha
I.....	12	<i>Catonic Disticha [Poetae Latini Minores, ed. E. Baehrens (Leipzig: Teubner, 1881), III, 216 ff.]</i>
(Pseudo-)Boethius		Prol..... 36
<i>De Disciplina Scholarium [M 64]</i>		I, 2..... 180
II.....	18	I, 4..... 158
II.....	18	I, 10..... 74
II.....	20	I, 30..... 9, 12
II.....	30	I, 34..... 128
II, III.....	30	II, 2..... 50
III.....	38	II, 4..... 18
IV.....	39	II, 7..... 128
IV.....	20	II, 22..... 128
IV (cf. note in text).....	24	III, 1; III, Prol. 3-4; IV, 29..... 33
IV (cf. note in text).....	30	III, 13..... 124
		III, 13..... 125
		III, 22..... 170

III, 22.....	170	II, 13, 46.....	139
IV, 15.....	126	II, 18, 64.....	151
IV, 22.....	171	III, 6, 28.....	125
<i>Monosticha</i> [ed. cit.]		<i>Ad C. Herennium De Rhetorica</i> [ed. Friedrich]	
8.....	126	I, 2, 3.....	12
Chrysostom, St John		<i>De Senectute</i> [ed. Müller, Pars iv, Vol. III]	
<i>De Sacerdotio</i> [MG 48]		XI, 36, 34; IX, 38.....	167
VI, 2.....	181	XI, 38.....	142
<i>Dominicae XVIII post Pentecostes ex Variis in Matthaeum Locis [Opera Divi Joannis Chrysostomi</i> (Venice: Ad Signum Spei, 1548), II]		XI, 38.....	144
xxvi.....	36	XI, 38; IX, 29.....	140
<i>In Matthaeum</i> [MG 57]		XIX, 68, 67, 68, 69, 71.....	145
XVII, 2.....	185	XX, 74.....	145
XXIII, 7-8.....	172	XXIII, 84.....	170
(Pseudo-)Chrysostom		<i>In C. Salustium Crispum Controversia</i> [ed. cit., Pars iv, Vol. III]	
<i>Incerti Auctoris Opus Imperfectum in Matthaeum</i> [MG 56]		3, 9.....	150
xxxii, 12.....	217	<i>Paradoxa</i> [ed. cit., Pars iv, Vol. III]	
xxxix, 25.....	77	Prooem. 3.....	11
XL, 28.....	176	<i>Pro Cornelio Balbo</i> [ed. cit., Pars ii, Vol. III]	
Cicero		XX, 45.....	90
<i>Academica Priorum</i> [M. Tullii Ciceronis Scripta Quae Manserunt Omnia, ed. C. F. W. Müller (Leipzig: Teubner, 1889), Pars iv, Vol. I]		<i>Pro M. Caelio</i> [ed. cit., Pars ii, Vol. III]	
II, 3, 7.....	21	XII, 28.....	162
<i>De Amicitia</i> [ed. cit., Pars iv, Vol. III]		<i>Tusculanae Disputationes</i> [ed. cit., Pars iv, Vol. I]	
5, 18.....	123	1, 2, 4.....	50
23, 88; 14, 50.....	123	1, 18, 41.....	21
27, 104.....	68	1, 30-31, 74-75.....	171
<i>De Inventione</i> [Opera Rhetorica, ed. W. Friedrich (Leipzig: Teubner, 1893), I]		1, 33 (cf. Aristotle, <i>Problemata</i>).....	34
I, 1, 1.....	11	IV, 3, 5.....	122
I, 22, 32.....	14	V, 15, 44.....	165
I, 25, 36.....	44, 63	V, 36, 103.....	50
I, 41, 76.....	15	V, 36, 105.....	47
II, 53, 163.....	96	Claudian	
<i>De Legibus</i> [ed. Müller, Pars iv, Vol. II]		<i>De Consulatu Stilichonis</i> [Claudiani Carmina, ed. J. Koch (Leipzig: Teubner, 1893)]	
I, 15, 42.....	113	III (xxiii), Praef. 6.....	12
III, 2, 5.....	104	<i>De Raptu Proserpinæ</i> [ed. cit.]	
<i>De Officis</i> [ed. cit., Pars iv, Vol. III]		II (xxxv), 300.....	169
I, 17, 55-56.....	126	III (xxxvi), 227.....	134
I, 17, 56.....	123	<i>In Eutropium</i> [ed. cit.]	
I, 39, 139.....	150	II (xx), 18-19.....	101
I, 39, 139.....	151	(Pseudo-)Clement of Rome, St	
II, 12, 43.....	82	<i>Epistole</i> (MG 1)	
		III.....	19
		III.....	31
		III.....	77
		IV.....	73, 74
		v.....	60

<i>Recognitiones</i> [MG 1]		
II, 24, 25.....	72	
III, 33.....	34, 36	
VI, 1.....	63	
Cyprian, St		
<i>Adversus Iudeeos</i> [S. Thasci Caecilius]		
<i>Cypriani Opera Omnia</i> , ed. W. Hartel (Vienna: Gerold, 1868–1871); CSEL 3, 1–3]		
I.....	33	
<i>De Bono Patientiae</i> [ed. cit.]		
3, 5, 7, 12, 17, 20.....	96, 98	
<i>De Duodecim Abusivis Saeculi</i> [ed. cit.]		
3.....	141	
5.....	178	
11.....	6	
11.....	103	
<i>De Habitu Virginum</i> [ed. cit.]		
3.....	212, 214	
9.....	183, 187	
13, 17.....	184	
15.....	182	
15, 17.....	200	
16.....	182	
24.....	218	
<i>Testimonia</i> [ed. cit.]		
Prol.....	53, 68	
Dionysius Areopagita		
<i>De Dicitis Nominibus</i> [MG 3]		
IV, II.....	35	
Ennodius, Magnus Felix		
<i>Opera</i> [Magni Felicis Ennodi Opera, ed. F. Vogel, Mon. Germ. Hist., Auct. Ant. (Berlin: Wiedmann, 1885)]		
I, 2.....	70	
II, 7.....	12	
CXXIV, 3.....	19	
CDLII, 5.....	183	
CDLII, 22.....	129	
(Pseudo-)Epicurus		
v. Seneca, <i>Epistolae</i> II, 7 (19), 10..	123	
Fulgentius, Fabius Planciades		
<i>Mythologiae</i> [Fabii Planciadis Fulgentii Opera, ed. R. Helm (Leipzig: Teubner, 1898)]		
I, 22.....	147	
Fulgentius of Ruspe, St		
<i>Epistolae</i> [M 65]		
III.....	212	
Geoffrey of Vinsauf		
<i>Poetria Nova</i> [E. Faral, <i>Les Arts poétiques du XIIe et du XIIIe siècles</i> (Paris: Champion, 1924)]		
50.....	68	
1707–1708.....	22	
Gratian		
<i>Decretum</i> [M 187]		
I, Dist. xx, i.....	61	
I, Dist. xx, i.....	61	
I, Dist. xxxviii.....	42	
I, Dist. xxxviii.....	56	
I, Dist. xxxviii.....	59	
I, Dist. xxxviii.....	19	
II, xxiii, Quaestio I.....	96	
II, xxiii, Quaestio IV (cf. Augustine?).....	94	
Gregory, St, the Great		
<i>Epistolae</i> [M 77]		
XI, 54.....	59	
<i>Homiliae in Ezechielem</i> [M 76]		
I, Hom. VII, 12.....	128	
<i>XL Homiliae in Evangelia</i> [M 76]		
I, xii, 4.....	172	
<i>Moralia</i> [M 75–76]		
VI, 6, 8.....	165	
XII, 21, 26.....	80	
XVI, 69, 83.....	145, 166	
XXII, 5, 10; 6, 12.....	165	
XXXIII, 7, 14.....	31	
XXXV, 14, 29, 28.....	105	
XXXV, 14, 29.....	109	
XXXV, 14, 30.....	109	
?.....	91	
?.....	165	
?.....	172	
Gregory, St, Nazianzen		
<i>De Animae Suae Calamitatibus Carmen Lugubre</i> [MG 37]		
229 ff.....	45	
<i>Orationes</i> [MG 35]		
xvii, 6.....	113	
Hilary of Poitiers, St		
<i>De Trinitate</i> [M 10]		
I, 15.....	75	
I, 18.....	35, 67	
I, 29, 26.....	71	
Hildebert of Lavardin		
<i>Carmina Miscellanea</i> [M 171]		
CXXXIX.....	169	

Horace

De Arte Poetica [Q. Horatii Flacci*Carmina*, ed. F. Vollmer
(Leipzig: Teubner, 1912)]

I-2.....	120
158-165.....	82
169-174.....	167
333-334.....	15
365.....	15
376.....	15

Carmina [ed. cit.]*I*, 4, 13-14; *II*, 18, 32-34; *Epistles* *I*, 16, 79..... 169*IV*, 4, 22..... 48*Epidiastole* [ed. cit.]

<i>I</i> , 1, 98-100.....	158
<i>I</i> , 2, 69-70.....	84
<i>I</i> , 10, 24.....	82
<i>I</i> , 18, 15.....	74
<i>II</i> , 1, 116.....	28
<i>II</i> , 1, 117.....	28

Sermones [ed. cit.]

<i>II</i> , 2, 85-86.....	94
<i>II</i> , 5, 32-33.....	50

Hugo of Folieto

De Claustris Animae [M 176]*II*, 18..... 118

Hugo of St Victor

De Archa Noe [M 176]*III*, 6..... 51*De Institutione Novitiorum*¹ [M 176]*v*..... 132*VI*..... 73*VII*..... 79*X*..... 103*X*..... 118*X*..... 118*XI*..... 119*XII*..... 119*XII*..... 120*XIII*..... 121*XIV*..... 121*XVIII*..... 121*XX*..... 122*XXI*..... 122*De Meditando* [M 176]..... 64*Didascalicon* [M 176]*I*, 2..... 9, 47*III*, 3..... 19*III*, 3..... 48*III*, 6..... 14*III*, 6..... 61*III*, 6..... 67*III*, 7..... 21*III*, 7..... 21*III*, 8..... 21*III*, 8, 9, 10, 12..... 52*III*, 11..... 62*III*, 12..... 36*III*, 12..... 37*III*, 12..... 52*III*, 12..... 53*III*, 13..... 24*III*, 14..... 25*III*, 14, 3, 4, 6..... 53*III*, 14..... 42*III*, 15..... 26*III*, 17, 18..... 26*III*, 19, 20..... 26*III*, 20..... 27*IV*, 1..... 56*V*, 5..... 18*V*, 5..... 19*V*, 7..... 48*Miscellanea* [M 177]*I Tit.* *III*..... 69

?..... 110

(Pseudo-)Hugo

De Spiritu et Anima [M 40]*XLVIII*..... 34

Isidore of Seville, St

De Ecclesiasticis Officiis [M 83]*II*, 11, 5..... 13*Etymologiae* [M 83]*XII*, 4, 9..... 190*Regula Monachorum* [M 83]*XV*..... 95*Sententiae* [M 83]*III*, 13, 1..... 23*III*, 13, 11..... 56

Jerome, St

Adversus Helvidium [M 23]*19*..... 152*20*..... 198*Adversus Jovinianum* [M 23]*I*, 15..... 206*I*, 16..... 86*I*, 16, 13..... 211*I*, 36..... 152*I*, 36..... 215*I*, 46..... 196*I*, 46..... 198*I*, 47 (cf. Theophrastus)..... 147, 196¹ Gerard Ithier.

I, 47-49 (cf. Theophrastus)	153, 205	<i>Contra Luciferianos</i> [M 23]	
I, 48	153	II	74
I, 48	197	II	72
I, 48	199	<i>De Viris Illustribus</i> [M 23]	
I, 49	148	Prol.	28
I, 49	199	<i>Epistolae</i> [M 22]	
II, 7	179	vii, 6	68
II, 9	179	xxi, 13	42
II, 11	18	xxi, 13	58
<i>Breviarium in Psalmos</i> [M 26]		xxii, 13	173
LXXVII	66	xxii, 13	175
<i>Commentaria in Amos</i> [M 25]		xxii, 16	189, 209
II	167	xxii, 17	176
<i>Commentaria in Danieliem</i> [M 25]		xxii, 17	177
Prol.	60	xxii, 17	181
.	59	xxii, 19, 20	212
<i>Commentaria in Ecclesiasten</i> [M 23]		xxii, 20	213
.	II, 31	xxii, 20	217
.	22	xxii, 21	152
<i>Commentaria in Epistolam ad Ephesios</i> [M 26]		xxii, 29	189
Prol.	47, 62	xxii, 30	42
III, 6	110	xxii, 38	217
III, 6	113	xxii, 41	216
<i>Commentaria in Epistolam ad Galatas</i> [M 26]		xxiv, 4	176
Prol.	35, 177	xxiv, 5	194
Prol.	177	xxviii, 7	28
II	29	xxix, 1	35
II	29	xxxvi, 14	76
II	38	xxxviii, 3-5	210
III	29	xl ix, 4	66
III	67	L	135
<i>Commentaria in Epistolam ad Titum</i> [M 26]		LII, 7	9
I	56	LII, 11	18, 26
II	199	LIII, 2	28
III	75	LIII, 3	35
<i>Commentaria in Evangelium Matthaei</i> [M 26]		LIII, 3	52
III	77	LIII, 3	71
<i>Commentaria in Ezechielem</i> [M 25]		LIII, 3, 6	28
IV	36	LIII, 6	28
VI (cf. Sextus Pythagoricus)	148	LIII, 7	67
XIII	21	LIII, 9	46
<i>Commentaria in Isaiam</i> [M 24]		LIV, 7	182
II	193	LIV, 9	142
III	175	LIV, 10	142
V	67	LV, 2	142
VIII	166	LVII, 12	35
<i>Commentaria in Jeremiam</i> [M 24]		LX, 10	73
II	14	LX, 10	143
IV	171	LXI, 1	66
		LXI, 3	18
		LXVI, 9 (cf. Quintilian, <i>Instit. Orat.</i> XII, 10, 50)	72
		LXXX, 2	58
		LXXI, 5	65

LXXXIII, 10.....	19	<i>Commentarii in Evangelium Secundum Marcum</i> [M 30]	
LXXIX, 7.....	174	IX.....	162
LXXIX, 7.....	181	XI.....	78
LXXIX, 7.....	209	?.....	158
LXXIX, 8.....	203		
LXXIX, 8.....	205		
LXXIX, 8-9.....	188, 202, 209	John of Salisbury	
LXXIX, 9.....	177	<i>Policraticus</i> [<i>Joannis Saresberiensis</i>	
LXXIX, 10.....	180	<i>Policraticus</i> , ed. C. C. I. Webb	
LXXIX, 10, 11.....	207	(Oxford: Clarendon, 1909)]	
LXXXIV, 3.....	59	I, 145.....	24
CVII, 4.....	10	IV, 6.....	8
CVII, 4.....	178		
CVII, 4, 12.....	177		
CVII, 5.....	184, 213	Julianus Pomerius	
CVII, 5.....	182	<i>De Vita Contemplativa</i> [M 59] (cf.	
CVII, 7.....	81	Prosper of Aquitaine)	
CVII, 7, 9.....	176	Prol. 2.....	71
CVII, 9.....	181	I, 23.....	13
CVII, 9, 10.....	178	I, 23.....	71
CVII, 10.....	180	II, Praef.....	37
CVII, 11.....	181	II, I.....	162
CVII, 13, 9.....	187	III, 7.....	217
CXVII, 2.....	69		
CXVII, 3, 7.....	176	Julius Caesar	
CXVII, 6.....	179	<i>De Bello Civili</i> [C. Julius Caesar,	
CXVII, 6-7.....	188	<i>Commentarius de Bello Civili</i> ,	
CXVII, 7.....	181	ed. B. Kübler (Leipzig: Teubner, 1894)]	
CXXV, 11.....	47	II, 8, 3.....	90
CXXV, 11.....	178		
CXXV, 18.....	11	Julius Celsus	
CXXV, 18.....	68	v. Julius Caesar.....	90
CXXX, 6-7.....	213		
CXXX, 7.....	184	Juvenal	
CXXX, 10, 4.....	215	<i>Satirae</i> [D. Junii Juvenalis <i>Satirarum Libri V</i> , ed. C. F. Hermann (Leipzig: Teubner 1900)]	
CXXX, 10.....	180, 215	VIII, 20.....	81
CXXX, 11.....	180	X, 9-10.....	11
CXXX, 15.....	177		
CXXX, 18-19.....	187		
CXLVIII, 4.....	110	Lactantius	
<i>Praefatio in Librum Iob</i> [M 28].....	65	<i>Divinae Institutiones</i> [M 6]	
<i>Praefatio in Librum Paralipomenon</i> [M 29].....	65	I, 1.....	64
<i>Praefatio in Libros Samuel et Mala- chiam</i> [M 28].....	66	III, 8, 11.....	78
(Pseudo-)Jerome		VI, 5.....	78
<i>Epidiastae</i> [M 30]		VI, 12.....	151
IX, 5.....	213	VII, 7.....	75
IX, 17.....	208		
IX, 19.....	218		
XLII, 9.....	175	Lucan	
L.....	61	<i>Pharsalia</i> [M. Annaei Lucani de <i>Bello Civili</i> , ed. K. Hosius (Leipzig: Teubner, 1905)]	
		III, 147.....	115
		IX, 403.....	99

Macrobius			
<i>Saturnalia [Macrobius Ambrosii Theodosii ... Opera, ed. L. Ian (Quedlinburg: Bassius, 1848-1852)]</i>			
I, 10, 8.....	102	I, 9, 3.....	135
II, 7, 11.....	123	II, 7, 12.....	100
		III, 4, 3-8.....	198
		III, 4, 17-18.....	137
		III, 9, 19-20.....	169
		III, 11, 36.....	101
		<i>Ars Amatoria [ed. cit.]</i>	
		I, 10.....	79
		I, 185-186.....	89
		I, 359-362.....	179
		I, 471-474.....	90
		I, 623.....	185, 201
		II, 345, 647.....	90
		II, 437-438.....	179
		II, 647.....	85, 98
		II, 649-651.....	83
		II, 669-670; 59-60.....	144
		III, 370.....	123
		III, 455.....	124
		III, 595-596.....	125
Martianus Capella			
<i>De Nuptiis Philologiae et Mercurii [Martianus Capella, ed. A. Dick (Leipzig: Teubner, 1925)]</i>			
II.....	26	<i>Epistola [ed. cit.]</i>	
		IV, 21-23.....	89
		IV, 25.....	84
		V, 7-8.....	100
		V, 103-104.....	173
		IX, 23-24.....	83
		IX, 29-30.....	196
		X, 81-82.....	169
		XVI, 187; XIV, 4.....	100
Matthew of Vendôme			
<i>Liber de Tobia [M 205]</i>			
I.....	126	<i>Epistola ex Ponto [ed. cit.]</i>	
		I, 3, 35-36.....	27
		I, 10, 33-34.....	179
		II, 5, 59-62.....	127
		III, 9, 21-22.....	70
Maximian			
<i>Elegiae [Poetae Latini Minores, ed. E. Baehrens (Leipzig: Teubner, 1883), V]</i>		<i>Fasti [ed. cit.]</i>	
I, 55-56, 195-204.....	167	I, 217-218.....	44
III, 55.....	161	V, 3-4.....	14
		V, 273-274.....	135
Mercurius Trismegistus			
<i>v. (Pseudo)-Apuleius, Asclepius...</i>	55	<i>Metamorphoses [ed. cit.]</i>	
		I, 146, 148.....	155
Origen		III, 466.....	14
<i>In Genesim [MG 12]</i>		VII, 518.....	89
VIII, 2, 3, 4, 6, 7.....	105	VII, 716-717.....	199
<i>Super Matthaeum (Vetus Interpretatio) [MG 13]</i>		X, 32-33.....	169
xv, 14.....	66	XII, 522.....	83
(Pseudo-)Origen		<i>Remedia Amoris [ed. cit.]</i>	
<i>De Singularitate Clericorum [CSEL 3¹]</i>		226.....	98
39.....	178	227.....	101
		229, 231, 226.....	101
Ovid		343-344.....	181, 201
<i>Amores [P. Ovidius Naso, ed. R. Ehwald (Leipzig: Teubner, 1897)]</i>		659.....	196
I, 2, 10.....	101	672.....	101
I, 8, 43.....	198	730.....	83
I, 8, 49-50.....	145	805.....	179

Tristia [ed. cit.]				
I, I, 39.....	70			
I, I, 41.....	70			
I, I, 43.....	69			
II, 348.....	10			
II, 353.....	10			
V, 12, 21-24.....	22			
Palladius				
<i>De Agricultura</i> [Palladii Opus Agriculturæ, ed. J. C. Schmitt (Leipzig: Teubner, 1898)]				
I, I.....	14			
Persius				
<i>Satiræ</i> [Persii Satirarum Liber, ed. C. Hermann (Leipzig: Teubner, 1915)]				
I, 27.....	48			
I, 7, 27; II, 61.....	50			
Petronius				
<i>Satyricon</i> [Petronius Arbiter, <i>Le Satyricon</i> , ed. and trans. A. Ernout (Paris: Les Belles Lettres, 1922)]				
94.....	185			
Petrus Alfonsi				
<i>Disciplina Clericalis</i> [Die Disciplina Clericalis des Petrus Alfonsi,edd. A. Hilka and W. Söderhjelm, Sammlung mittel-lateinischer Texte (Heidelberg, 1911), 1]				
(cf. 'Philosophus').....	159			
Petrus Cantor				
<i>Verbum Abbreviatum</i> [M 205]				
I.....	66			
II.....	69			
v (cf. 'Philosophus').....	74			
'Philosophus'				
v. Petrus Alfonsi, <i>Disciplina Clericalis</i>	159			
v. Petrus Cantor, <i>Verbum Abbreviatum</i> v.....	74			
v. Publilius Syrus, <i>Sententiae</i> 109.....	115			
v. Publilius Syrus, <i>Sententiae</i> 640.....	130			
v. Secundus Philosophus.....	168			
?.....	95			
(Pseudo-)Plato				
v. Caecilius Balbus, <i>De Nugis Philosophorum</i>	97			
?.....	84			
(Pseudo-)Plautus				
<i>Querulus</i> [<i>Le Querulus</i> , ed. L. Havet (Paris: Vieweg, 1880)]				
I, 2 (9), 15-16.....	126			
I, 2 (9), 23.....	128			
I, 2 (9), 23.....	130			
Pliny the Elder				
<i>Historia Naturalis</i> [C. Plini Secundi Naturalis Historiae Libri XXXVII, edd. L. Ian et C. Mayhoff (Leipzig: Teubner, 1906)]				
Praef. 15.....	69			
Pliny the Younger				
<i>Epistolæ</i> [C. Plini Caecili Secundi Epistularum Libri Novem, ed. M. Schuster (Leipzig: Teubner, 1933)]				
I, 20, 23.....	68			
III, 13, 1, 5.....	69			
IV, 9, 11.....	16			
(Pseudo-)Plutarch				
<i>Institutio Traiani</i> [Plutarchi Moralia, ed. G. N. Bernardakis (Leipzig: Teubner, 1896), viii]				
I.....	88			
Prosper of Aquitaine, St				
<i>Epigrammata</i> [M 51]				
2.....	127			
6.....	79			
95.....	100, 103			
<i>Poema Conjugis</i> [M 51]				
25-26.....	169			
<i>De Vita Contemplativa</i>				
v. Julianus Pomerius				
Proverbia Sapientum				
v. Publilius Syrus, <i>Sententiae</i> 190.....	98			
v. Publilius Syrus, <i>Sententiae</i> 150.....	124			
v. Seneca, <i>Epistolæ</i> 1, 5 (5), 2.....	129			
v. Publilius Syrus, <i>Sententiae</i> 220.....	168			
v. Publilius Syrus, <i>Sententiae</i> 132.....	196			
Proverbs and Sentences				
.....	3			
.....	48, 53			
.....	82, 83			
.....	170			
Prudentius				
<i>Psychomachia</i> [M 60]				
109-112, 128-129, 174, 177.....	98			

Publilius Syrus

<i>Sententiae</i> [Publilius Syri <i>Mimi Sententiae</i> , ed. O. Friedrich (Berlin: Grießen, 1880)]	
109 (cf. 'Philosophus').....	115
132 (cf. <i>Proverbia Sapientum</i>)....	196
150 (cf. <i>Proverbia Sapientum</i>)....	124
190 (cf. <i>Proverbia Sapientum</i>)....	98
220 (cf. <i>Proverbia Sapientum</i>)....	168
416 (cf. <i>Pseudo-Seneca, Proverbia</i>).....	75
<i>Sententiae</i> [Publilius Syrus, <i>Sentences</i> , trans. by J. Chenu (Paris: Panckouke, 1835), p. 102]	
640 (cf. 'Philosophus').....	130

Quintilian

<i>Institutio Oratoria</i> [M. Fabii Quintiliani <i>Institutionis Oratoriae Libri XII</i> , ed. E. Bonnell (Leipzig: Teubner, 1896)]	
I, 2, 6.....	81
I, 2, 9.....	12
I, 3, 12.....	7
I, 4, 5.....	41
I, 6, 3; I, 5, 71.....	13
I, 6, 3.....	12
II, 1, 7.....	29
II, 4, 10.....	94
II, 9, 3.....	29
II, 9, 3.....	33
II, 15, 32.....	74
V, 12, 8.....	76
VIII, 3, 73.....	76
X, 1, 58.....	15
X, 2, 26.....	124
XII, 1, 29.....	12
XII, 3, 12.....	11
XII, 10, 50 (v. Jerome, <i>Epist. LXVI</i> , 9).....	72

(Pseudo-)Quintilian

<i>Declamationes</i> [Quintiliani <i>Quae Feruntur Declamationes XIX Maiores</i> , ed. G. Lehnert (Leipzig: Teubner, 1905)]	
VI, 21.....	101
XI, 8.....	102
XV, 12.....	89
XVIII, 6.....	76

Rhasis, Mohammed

<i>Al-Mansuri</i> [<i>Tractatus Decem Medicorum Aliaque Opuscula</i> (Milan, 1498)]	
<i>Tractatus IV, Introd.</i>	168

Richard of St Victor

<i>Excerptiones</i> [M 177]	
I, i, 23.....	41
I, ii, 3, 4.....	57

Sallust

<i>Catilina</i> [C. Sallusti Crispi Catilina, <i>Iugurtha</i> , ed. A. W. Ahlberg (Leipzig: Teubner, 1919)]	
14, 5.....	134
51, 20.....	170
<i>Iugurtha</i> [ed. cit.]	
31, 25.....	90

Secundus Philosophus

[A. Hilka, <i>Das Leben und die Sentenzen des Philosophen Secundus des Schweigamens in der alfranzösischen Literatur nebst kritischer Ausgabe der lateinischen Übersetzung des Willibodus Medicus, Abtes von St. Denis, Sonderabdruck aus dem 88. Jahresbericht der Schlesischen Gesellschaft für vaterländische Cultur</i> (Breslau: Aderholz, 1910)]	
.....	166
.....	168
.....	168
(cf. 'Philosophus').....	185

Sedulius, Caelius

<i>Carmen Paschale</i> [Sedulii <i>Opera Omnia</i> , ed. J. Huemer (Vienna: Gerold, 1885); CSEL 10]	
Praef. 7, 9.....	33
I, 116–118.....	106

Seneca, Annaeus

<i>Controversiae</i> [Annaei Senecae <i>Oratorum et Rhetorum Sententiae, Divisiones, Colores</i> , ed. A. Kiessling (Leipzig: Teubner, 1872)]	
I, Praef. 8–9.....	135
II, 7 (15), 3.....	203
II, 7 (15), 3, 5.....	193
IV, 1 (Praef.).....	49
<i>Excerpta</i> [ed. cit.]	
VII, 5.....	128

Seneca, L. Annaeus

<i>De Clementia</i> [L. Annaei Senecae <i>Opera Quae Supersunt</i> , edd. C. Hossius, A. Gercke, O. Hense (2nd ed., Leipzig: Teubner, 1914), I, 2, -III)]	
---	--

I, 1, 6.....	82	G. Richter (Leipzig: Teubner, 1902)]
I, 24, 2.....	93	243..... 161 600..... 170
<i>Epistolae [ed. cit.]</i>		<i>Hercules Furens [ed. cit.]</i> 656-657..... 102
I, 2 (2), I, 2, 3, 4.....	54	<i>Troades [ed. cit.]</i> 250..... 135
I, 2 (2), 3-4; v, 4 (45) I.....	49	
I, 4 (4), 2.....	157	
I, 5 (5), 2 (cf. <i>Proverbia Sapientum</i>).....	129	
I, 5 (5), 5.....	129	(Pseudo-)Seneca
I, 5 (5), 6.....	150	<i>De Formula Honestae Vitae [L. Annaei Senecae... Supplementum, ed. F. Haase (Leipzig: Teubner, 1902)]</i>
I, 6 (6), 4.....	123	II, 9..... 160 II, 11..... 30, 37
I, 6 (6), 5.....	10	IV, 5..... 150 IV, 15-16-17, 6, 11-12-13..... 133
I, 6 (6), 5.....	30	
I, 7 (7), 8.....	12	<i>De Moribus [ed. cit.]</i>
I, 7 (7), 8.....	124	2..... 82 13..... 30 14..... 12
I, 11 (11), I.....	142	
II, 7 (19), 10 (cf. Pseudo-Epicurus)	123	<i>De Remediis Fortuitorum [ed. cit.]</i>
II, 8 (20), 2; 75, 4.....	79	II, 3..... 170 IX, 1..... 100
III, 3 (24), 15.....	9	<i>Epistolae ad Paulum [ed. cit.]</i>
III, 3 (24), 19.....	68	XII..... 100
III, 5 (26), 7.....	145	
III, 5 (26), 10.....	171	<i>Proverbia [ed. cit.]</i>
III, 6 (27), 2.....	159	v. Publius Syrus, <i>Sententiae</i>
III, 7 (28), 9; VI, I (53), 8.....	161	416..... 75
IV, 7 (36), 4.....	8, 144, 167	
IV, 9 (38), I.....	15	<i>Sextus Pythagoricus</i>
IV, 11 (40), 3.....	15	<i>Sententiae</i>
V, 7 (48), 5-6-7-8, 12.....	54, 76	v. Jerome, <i>Commentaria in Ezechiel VI</i> 148
V, 8 (49), 8-9.....	54	
V, 8 (49), 11.....	34	<i>Sidonius, Apollinaris</i>
V, 9 (50), 3-4.....	28	<i>Epistolae [M 58]</i>
V, 9 (50), 9.....	89	III, 10..... 141
V, 11 (52), 8.....	10, 12	IV, 14..... 129
VI, 1 (53), 11.....	68	VII, 14..... 74
VI, 10 (62), 3.....	165	
VII, 6 (68), 4.....	49	<i>Statius</i>
71, 35.....	83	<i>Thebais [P. Papini Stati Thebais, ed. A. Klotz (Leipzig: Teubner, 1908)]</i>
74, 20.....	96	VI, 756-757..... 89
76, 1.....	19	IX, 280..... 168
76, 23.....	95	
78, 13.....	102	
78, 14.....	102	
82, 3.....	9, 47	
84, 1-2.....	64	
84, 3, 5, 10.....	66	
88, 32.....	56	
88, 32, 35, 36-37.....	53	
88, 37.....	54, 70	
<i>Naturales Quaestiones [ed. cit.]</i>		
III, Praef., 2, 3, 4.....	162	
IV, 3, 6.....	128	<i>Vitae Caesarum [C. Suetonii Tranquilli Quae Supersunt Omnia, ed. C. L. Roth (Leipzig: Teubner, 1875)]</i>
VI, 32, 4-5.....	170	II, 64, 2..... 178
<i>Agamemnon [L. Annaei Senecae Tragoediae, edd. R. Peiper and</i>		II, 66..... 129

Symmachus

<i>Epidotae [Q. Aurelii Symmachi Quae Supersunt, ed. O. Seeck, Mon. Germ. Hist., Auct. Ant. (Berlin: Weidmann, 1883)]</i>	
I, 43.....	128
III, 30.....	29
IV, 59.....	67, 70
V, 85.....	69
VII, 9.....	68

Terence

<i>Adelphoe [P. Terentii Afri Comœdiae, ed. C. H. Weise (Leipzig: Tauchnitz, 1841)]</i>	
III, 3, 61–62.....	124
<i>Eunuchus [ed. cit.]</i>	
IV, 5, 6.....	180
<i>Heautontimorumenos [ed. cit.]</i>	
IV, 6, 1–2.....	115
V, 5, 14–15.....	89
<i>Hecyra [ed. cit.]</i>	
II, 1, 4.....	197
V, 3, 42.....	96
<i>Phormio [ed. cit.]</i>	
IV, 4, 15–16.....	11

Theophrastus

<i>Aureolus</i>	
v. Jerome, <i>Adversus Jovinianum</i>	
I, 47.....	147, 196
v. Jerome, <i>Adversus Jovinianum</i>	
I, 47–49.....	153, 205

Tibullus

<i>Elegiae [Tibulli Aliorumque Carminum Libri Tres, ed. I. P. Postgate (Oxford: Clarendon, 1906)]</i>	
I, 3, 83–84.....	199
I, 6, 75.....	198
I, 9, 51–52.....	185
III, 5, 15.....	145
III, 6, 43–44.....	124

Valerius Maximus

<i>Factorum et Dictorum Memorabilia [Valerii Maximi Factorum et Dictorum Memorabilium Libri Novem, ed. C. Kempf (Leipzig: Teubner, 1888)]</i>	
II, 9, Prol.....	150
IV, 7, Ext. 1.....	125
VI, 3, 10.....	202
VI, 3, Ext. 1.....	23
VII, 2, Ext. 1.....	155
VII, 2, Ext. 9.....	196

VIII, 7, Ext. 14, 8.....	33
VIII, 10, Prol.....	12
IX, 12, Ext. 5.....	50

(Pseudo-)Varro

<i>Sententiae [M. Terentii Varronis Satyrarum Menipppearum Reliquiae, ed. A. Riese (Leipzig: Teubner, 1865)]</i>	
4, 5.....	170
33.....	129
46.....	13
53, 44.....	29
53, 67, 68.....	9
56.....	53
57.....	53
58a.....	84
60, 61, 62, 68.....	62
68.....	15
74.....	89, 138
86, 85.....	55
87.....	31
91.....	37
92.....	14, 48

Vegetius

<i>De Re Militari [Flavi Vegeti Renati Epitoma Rei Militaris, ed. C. Lang (Leipzig: Teubner, 1885)]</i>	
1, Praef.....	9
1, 3.....	171

Virgil

<i>Bucolica [Vergili Maronis Opera, ed. O. Ribbeck (Leipzig: Teubner 1894), i]</i>	
III, 92–93.....	91
<i>Georgica [ed. cit.]</i>	
III, 164–165.....	140

(Pseudo-)Virgil

<i>Octavianus Caesar Augustus [Anthologia Latina, Poetae Latini Minores, ed. E. Baehrens (Leipzig: Teubner, 1882), iv]</i>	
183, 18–19.....	113

Walahfrid Strabo

<i>Glossa Ordinaria [M 114]</i>	
<i>Epistola ad Romanos 1.....</i>	75

Walter of Châtillon

<i>Alexandreis [M 209]</i>	
I.....	81
III.....	100
VI.....	101
VIII.....	10